

UNIVERZITET U ZENICI
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNIK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

Zenica, decembar 2008.

ISSN 1512-9195

**ZBORNİK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI**
Godište 6, br. 6, decembar 2008.
Zbornik izlazi godišnje

Izdavač
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

Za izdavača
Refik Ćatić

Redakcija
Refik Ćatić
Memnuna Hasanica
Damir Kukić
Mirjana Mađarević
Indira Meškić
Hazema Ništović
Kemal Subašić
Željko Škuljević
Dževad Zečić

Odgovorni urednik
Muhammed Arnaut

Lektor i korektor
Amina Pehlić

Tehnički urednik
Izet Pehlić

UVODNA RIJEČ

Raznolikim tematskim sadržajima ovogodišnji broj *Zbornika radova Pedagoškog fakulteta u Zenici* daje vidljiv doprinos akademskoj zajednici ne samo na Zeničkom univerzitetu nego i znatno šire. Radovi koji su našli svoje mjesto na stranicama ove prepoznatljive publikacije zasigurno će privući pažnju čitalačke publike različitih naučnih i stručnih opredjeljenja, jer su rezultat istraživanja i sagledavanja pojedinih zanimljivih pitanja iz oblasti pedagogije, komunikologije i filologije, te filozofije, kulture i umjetnosti, kao i historije matematike i prava djeteta.

Na polju pedagoških tema znatiželjnici će dobiti odgovore na neke dosad nedovoljno osvijetljene probleme. Rad pod nazivom *Kooperativno učenje u nastavi prirode i društva*, autora Refika Čatića i Almire Sarvan, rezultat je zanimljivog istraživačkog projekta, koji svojim rezultatima otkriva moguće puteve kooperativnog načina učenja u nastavi prirode i društva i pokazuje vidljive prednosti u odnosu na klasični pristup, što je ohrabrujuća činjenica za daljnji razvoj i primjenu ovih metodičkih pristupa u razrednoj nastavi. O obiteljskom odgoju i roditeljstvu, te posmatranje vrijednosnih orijentacija na razini tri generacije moguće je sagledati u istraživačkom radu *Relacije između obiteljskih odnosa i preferiranja vrijednosnih orijentacija* autora Amela Alića. Uspjeh učenika u školi u kontekstu kategorija ličnosti, kvaliteta života i slobodnog vremena osvjetljava se u *Ispitivanju varijabli koje bitno determiniraju školski uspjeh*, interesantnom i pronicljivom radu autora Izeta Pehlića, koji istraživačkim rezultatima otvara mogućnost planiranja odgojno-obrazovnog rada s ciljem postizanja dobrog usjeha učenika. Sliku aktuelnog problema savremenog društva o adolescenciji i identitetu daje nam rad *Odnos adolescenata prema roditeljima*, autorica Vahdete Čatić i Amele Mrkonjić. Studiozan rad koji nosi naziv *Tjelesni i zdravstveni odgoj u devetogodišnjem odgoju i obrazovanju*, autorice Mirjane Mađarević, ističe realnu potrebu

adekvatne zastupljenosti tjelesnog i zdravstvenog odgoja osobito u periodu razredne nastave.

Komunikološku problematiku u domenu odnosa medija i politike, naročito kod mladih generacija, sagledava i prezentira Damir Kukić u tekstu *Političke i medijske (dis)funkcije*. Amela Ćurković i Vesna Salaj prevele su interesantno poglavlje za komunikologe i medijske znalce *Značaj uloga praktičara u teoriji odnosa s javnostima*, knjige *Teorija odnosa s javnostima II*, autora Carla Botana (George Mason University) i Vincenta Hazletona (Radford University).

Filološke teme su raznolike. *Metode i postupci u nastavi osnova čitanja i pisanja*, studijski je rad autorice Hazeme Ništović, koji nam otkriva moguće inovativne methodske postupke u rješavanju veoma kompleksnih pitanja početnog čitanja i pisanja u razrednoj nastavi. Sagledavanje jezičke tvorbene problematike i tvorbenih modela, prije svega, u dva jezika, jednom germanskom i jednom južnoslavenskom, uradila je autorica Memnuna Hasanica u radu *Prefiksarno-sufiksni obrazac tvorbe glagola u njemačkom i b/h/s jeziku*. O širem pojmu konceptualne leksikografije u Bosni zainteresirani čitalac može se upoznati u *Prilogu konceptualnoj leksikografiji u Bosni i Hercegovini u osmanskome periodu (1463-1878)*, radu autora Adnana Kadrića. U kulturi govora kao veoma kompleksnoj i opsežnoj naučno-stručnoj oblasti na svim nivoima obrazovanja postoje raznovrsne forme za prezentiranje različitih informacija i sadržaja i oni su obrađeni u studijskom radu Muhameda Arnauta pod nazivom *Oblici izražavanja u kulturi govora*. Opći osvrt na diplomatsku analizu vakufname Hadži Alije, sina Musaa iz Sarajeva, dala je autorica Edina Solak u studijskoj analizi koja nosi naziv *Strukturalne osobitosti, jezik i stil vakufname*. Dosadašnja poimanja kategorije uzroka kao specifične sintaksičko-semantičke kategorije i jednog od rijetkih adverbijalnih značenja mogu se sagledati u istraživačkoj studiji Alice Arnaut *Uzrok kao granična kategorija*. Zenaida Meco otkriva neobične frazeološke kategorije u *Konceptualnoj analizi smrti na primjeru pjesme "Modra rijeka" Maka Dizdara*. O problemu enklitika govori nam rad Amine Pehlić *Položaj enklitika u bosanskom jeziku*.

Razmatranje filozofskih rasprava antičkih pojavnosti epistemologije Kirenske škole i relativizma Protagore otkriva nam studija *Kirenska epistemologija* Željka Škuljevića. *Kritika moderne kao kritika životnog stila* je jedno specifično čitanje Simmelove filozofije kulture autora Spahije Kozlića. O temama mondijalizacije i dekonstrukcije kršćanstva kod francuskog filozofa piše Bernard Harbaš u radu *Od razdjelovljene do globalne zajednice ili o (raz)ograđivanju monoteizma*. Faruk Kozić ističe kategoriju zajedništva kao jedno od osnovnih obilježja religija i tu postavku obrazlaže u svom radu pod nazivom *Zajedništvo kao princip religija*. *Muzička djelatnost franjevac* interesantan je studijski rad autorice Indire Meškić u kome se sagledava interes franjevac za muziku od vremena dolaska u Bosnu i Hercegovinu do 1914. godine. Muris Bajramović u radu *Postmodernistički roman u Bosni i Hercegovini* osvjetljava bosanskohercegovački roman novoga vremena koji odslikava neposredno stanje društva i njegove kulture. *Platonov odnos prema pjesništvu u "Državi"* inovativno je viđenje Ibnela Ramića u vezi sa Platonovim odnosom prema umjetnosti, naročito prema pjesništvu.

Na stranicama *Zbornika* nalaze se zanimljive teme za ljubitelje matematike. Dževad Zečić otkriva dosad nepoznate činjenice iz povijesti i u radu pod nazivom *Razvoj matematike u Bosni i Hercegovini* ističe nedostatak historijske građe iz rimskog i srednjovjekovnog perioda, dok iz kasnijih razdoblja postoje brojni dokumenti koji su još uvijek nedovoljno proučeni i obrađeni. O zlatnom rezu kao savršenstvu proporcionalnosti govori Amir Suljičić u zanimljivom i pronicljivom radu koji nosi naziv *Zlatni rez kao strukturni elemenat estetskog odgoja*, gdje autor upućuje nastavnike na ovaj fenomenološki pristup kada sagledavaju sklad i razmjer, proporciju i odnose veličina.

O pravima djeteta govori više radova. Emina Huseinspahić analizira *Konvenciju o pravima djeteta* kao izvor prava djeteta i pravni osnov za zaštitu djece od nasilja. Adnan Duraković je autor rada pod nazivom *Neki aspekti problema prikupljanja saznanja vezanih za eksploataciju i nasilje nad djecom i mladima*. O negativnim društvenim pojavama kod najmlađe populacije prezentira nam činjenice Nezir Pivić u radu *Maloljetnička*

delinkvencija s posebnim osvrtom na stanje u ZDK. Porodica i brak, te međusobni odnosi bračnih partnera razmatraju se u radu Instituta bračnog ugovora u porodičnom pravu FBiH autorice Aide Džaferović.

Doprinos Veljke Paškvalina proučavanju prošlosti Zenice osvrt je Ikbala Coge na ulogu i značaj djela ovog istaknutog bosanskohercegovačkog arheologa.

Radovi objavljeni na stranicama VI broja *Zbornika Pedagoškog fakulteta u Zenici* temama i sadržinom ilustruju i svjedoče ovogodišnju istraživačku i spisateljsku produkciju autora koji su ovom prilikom dali svoj osobni doprinos pojedinim naučnim oblastima. Istraživanja i analize, te rasprave i drugi prilozi odgovori su na određena pitanja. Jesu li i u kojoj mjeri ti odgovori adekvatni i potpuni, ostaje na čitaocima zainteresiranih tema da prosuđuju.

Urednik

Pedagoške teme

Refik Ćatić & Almira Sarvan

KOOPERATIVNO UČENJE U NASTAVI PRIRODE I DRUŠTVA

Sažetak

Kooperativno učenje samo je jedan od mogućih puteva kojima se može krenuti u budućnost školstva. Pokazuje iznimne prednosti i vrlo malo nedostataka, što je znanstveno potvrđeno brojnim istraživanjima. Velika raznolikost, mogućnost primjene i brojnost kooperativnih metoda predstavlja najveće bogatstvo ovakvog načina učenja.

Cilj ovog istraživanja je bio ispitati stavove nastavnika i učenika o primjeni kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva, te ispitati postoji li statistički značajna razlika u procjeni aktivnosti u dva različita nastavna pristupa kod djece mlađe školske dobi, te koji pristup i u kojoj mjeri doprinosi porastu socio-emocionalnih kompetencija učenika.

U istraživanju je obuhvaćeno 40 nastavnika iz dvije osnovne škole, i to: 20 nastavnika iz OŠ „Musa Ćazim Ćatić“ i 20 nastavnika iz OŠ „Skender Kulenović“ iz Zenice. Uzorak učenika sačinjavalo je 40 učenika petog razreda devetogodišnjeg školovanja iz OŠ „Musa Ćazim Ćatić“, područne škole u Blatuši.

Rezultati istraživanja su pokazali kako nastavnici i učenici imaju pozitivne stavove o primjeni kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva, te kako učenici pokazuju veću angažiranost i razvijenost socio-emocionalnih kompetencija na časovima sa kooperativnim pristupom u odnosu na klasični pristup.

Ključne riječi: kooperativno učenje, priroda, društvo, socio-emocionalne kompetencije

UVOD

O kooperativnom (saradničkom) učenju govorimo onda kada učenici rade zajedno, u parovima ili malim grupama, da bi ostvarili zajednički zadatak, istražili zajedničku temu ili nadogradili uzajamne spoznaje, stvorili nove ideje, nove kombinacije ili jedinstvene inovacije.

Kooperativno učenje se zasniva na ideji da će učenici lakše otkriti i razumjeti složene pojmove ukoliko imaju priliku da međusobno razgovaraju o onome što uče. Pokazuje se da oni koji

imaju priliku da uče na ovakav način, uče brže i lakše, a znanje im je dugotrajnije. Postoji mnogo različitih načina kooperativnog učenja. Veličina grupa može da varira, a članovi bi trebalo da budu različiti po sposobnostima. Grupe se mogu formirati samo za određenu vježbu na času, ali mogu da ostanu zajedno kao grupa nekoliko nedjelja ili čak mjeseci. Obično, potrebno je prethodno naučiti neke specifične vještine koje će pomoći da se dobro radi zajedno, kao što su aktivno slušanje, davanje dobrih objašnjenja, uključivanje drugih u aktivnosti. Upravo ovo su neke od ključnih dugoročnih dobiti: učenje i razvijanje socijalnih vještina i sposobnosti da se radi u timu i da se sarađuje – vještine koje se danas izuzetno cijene na tržištu rada.

U nastavnom procesu, učitelj i učenici međusobno su povezani pripremanjem nastave, radom i vrednovanjem rezultata koji su dobiveni radom. Učitelj je u neprestanoj interakciji s učenicima. On odabirom različitih oblika i metoda rada nastoji nastavni proces učiniti kvalitetnijim, raznolikijim, sadržajnijim i primjerenim dobi učenika s kojima radi. «Brojne pedagoške situacije, karakteristične po broju sudionika, pridonose ostvarivanju ciljeva odgoja i obrazovanja koji se odnose na kognitivni, afektivni i psihomotorni razvoj.»¹

Demokratsko društvo zahtijeva i školu u kojoj je nastava orijentirana prema učeniku i upravo u takvoj školi moguća je primjena savremenih didaktičkih strategija koje učenike uključuju i osamostaljuju u nastavnom procesu. Paradigma demokratskog obrazovnog procesa je ERR sistem (Evokacija, Razumijevanje značenja, Refleksija) u kojem je odjelotvoreno interaktivno i saradničko učenje. ERR sistem je djelotvoran obrazovni proces, u kojem kroz evokaciju, razumijevanje značenja, refleksiju, primjenom strategija aktivnog učenja, učenik uči na vlastitom iskustvu, razumije naučeno i vlastitim riječima, u novim situacijama, primjenjuje naučeno.²

Lyman Lawrenc definira kooperativno učenje kao strategije učenja djece u malim skupinama uz pomoć pozitivne interakcije. Odvijaju se u učionicama gdje se odvijaju rasprave i prikazi tih

¹ Bognar, Matijević, *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb, 1993, str. 463.

² Bertić, D. i Krašovec-Salaj, D.: *Interaktivno i suradničko učenje u nastavi prirode i društva u okviru ERR sustava*, Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu, 1 (2), 2000, str. 335-343.

rasprava. Upravo te rasprave imaju trajne pozitivne posljedice na obrazovanje djece.³

Johnson & Johnson kooperativno učenje navode kao niz strategija usistemljenih tako da omoguće djelotvorno stjecanje akademskih znanja i vještina, te socijalnih vještina. Za osnovni princip dobrog učenja navode dobro motiviranu skupinu, koja ima jasno postavljen zadatak i pravila po kojima će se ponašati pri rješavanju zadataka. Svi članovi skupine su odgovorni za uspjeh skupine, ali i za svoj vlastiti uspjeh unutar skupine.

Prema Anduradha A. Gokhaleu, pojam kooperativno učenje predstavlja instrukcijsku metodu u kojoj učenici raznih razina znanja uče zajedno u malim grupama. Učenici su sami odgovorni za svoje učenje kao i za učenje ostalih. Uspjeh jednog člana skupine pomaže drugom da bude uspješniji. Postoje uvjerljivi dokazi, tvrdi isti autor, da kooperativni timovi postižu veće razine mišljenja i zadržavaju informacije dulje od onih koji rade individualno. Podijeljeno učenje daje učenicima priliku sudjelovati u raspravi, preuzimati odgovornost za vlastito učenje, a razmjena ideja ne samo da povećava interes među sudionicima već unapređuje i kritičko mišljenje. Razvijanje i uvježbavanje sposobnosti kritičkoga razmišljanja, prosuđivanja i zaključivanja, važna je sastavnica temeljnih zadaća preobrazbe školstva.⁴

Abrami i saradnici (1995, prema Klarin, 1998) metodu kooperativnoga učenja definiraju kao metodu u kojoj učenici rade zajedno u skupinama u kojima se potiče pozitivna međuovisnost, a pozitivna međuovisnost razvija se tako da se potiče individualna odgovornost za vlastito učenje i aktivno sudjelovanje u rješavanju zadataka. U stotinama studija potvrđeno je da, u odnosu na individualno, kooperativno učenje pokazuje znatno bolje rezultate, bez obzira na predmet učenja i dob onih koji uče.

Snyder i Sullivan ne podupiru "popularno" uvjerenje da kooperativno učenje postiže bolje rezultate od individualnoga, što nisu uspjeli dokazati na socijalnom i afektivnom planu, a nisu mogli niti negirati veće zadovoljstvo učenja kooperativnom metodom.⁵

³ Romić, S. (2002). *Kooperativno učenje u početnim razredima osnovne škole*. Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu, Vol. 4, br. 1, str. 256-272.

⁴ Mijatović 2000.

⁵ Klarin, M: *Utjecaj podučavanja u malim kooperativnim skupinama na usvajanje znanja i zadovoljstvo studenata*, Društvena istraživanja, 7, 4/5, 639-656.

Eric Jensen u svojoj knjizi "Super nastava" za saradničko učenje kaže: «Suradničko učenje aktivan je proces učenja u kojem se njeguju akademske i socijalne vještine kroz interakciju učenika, individualnu odgovornost i pozitivnu međuzavisnost.»⁶

Kooperativno učenje u nastavi prirode i društva

Savremeno organizirana nastava prirode i društva treba brinuti o svim etapama nastavnog procesa (uvod ili pripremanje, obrada novih nastavnih sadržaja, vježbanje, ponavljanje i provjeravanje njegove djelotvornosti) i najdjelotvornijem vremenskom ustrojavanju nastavne djelatnosti, kako bi se izbjegla jednoličnost rada i ostvarila zanimljivost, raznolikost rada u kojem do potpunog izražaja može doći stvaralaštvo učitelja i učenika.⁷

Nažalost, iako smo svi svjesni brzih promjena u našem društvu, ogromnog napretka nauke i naučnih dostignuća, nastava je u našim školama u velikoj mjeri tradicionalna. "Tradicionalna nastava je kombinacija nastavnikovog izlaganja i demonstriranja nastavnih sredstava. U ovom obliku nastavnog rada uočavamo dominaciju verbalnih metoda, kao i dominantan status nastavnika – koji pruža gotove informacije, uz visok stupanj vođenja (dirigiranja) učeničkog spoznajnog procesa i nedovoljnu aktivnost učenika."⁸

Pri preobražaju tradicionalnog pristupa nastavi u savremeni, potrebno je učiniti mnoge pomake. Tako se savremeni pedagozi slažu da se tradicionalna nastava zamijeni sa savremenijom, u kojoj će umjesto učiteljeva izlaganja – preovladavati otkrivanje učenika, umjesto učiteljeva poučavanja – samostalni rad učenika, umjesto izlaganja problema – samostalno ili grupno rješavanje problema, umjesto jednodimenzionalnog – divergentno, stvaralačko mišljenje itd.⁹

Jedan od načina moderniziranja nastave prirode i društva jeste primjena kooperativnog učenja. Upoznavajući se sa osnovnim karakteristikama kooperativnog učenja, nije teško zaključiti da

⁶ Jensen, Eric: *Super-nastava*, Zagreb: Educa, 2003, str. 34.

⁷ De Zan, I.: *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, str. 135.

⁸ Andrić, Z.: *Autoindividualizirani rad u nastavi*, Školske novine, Zagreb, 1989, str. 109.

⁹ De Zan, I.: *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, str. 127.

ovakav pristup nastavi može naći svoje mjesto u skoro svim nastavnim predmetima.

Već se duže vrijeme u odgoju i obrazovanju raspravlja o važnosti stjecanja praktičnoga i konceptualnoga znanja nasuprot usvajanju činjeničnoga znanja. Da bi se mogli dobro koristiti stečenim informacijama, učenici moraju znati vješto primijeniti skup umijeća praktičnoga mišljenja, koje im omogućuje da se djelotvorno koriste informacijama. Učeničko odlučivanje, oblikovanje mišljenja, rješavanje problema, saradnički rad, učenje kako učiti iz raznih izvora, te kreativno integriranje ideja i informacija mora se uvijek smatrati dijelom sadržaja nastavnih programa i nikad ne odvajati od sadržaja.

Od izvanrednoga je značaja da škola nauči djecu kako treba promatrati i misliti, jer učenik ne usvaja samo znanje već i načine i puteve kako se znanje stiče, učenik usvaja način rada.¹⁰

Naš obrazovni sistem pretežno je usmjeren na enciklopedijska, a ne funkcionalna znanja. Nastavni sadržaji su preopterećeni mnoštvom podataka i enciklopedijskih sadržaja, a nastava se najčešće izvodi putem predavanja. Razvoj obrazovanja treba biti usmjeren i prema razvijanju sposobnosti promatranja, kritičkog razmišljanja, prosuđivanja i logičkog zaključivanja.

Unapređivanjem kvaliteta učenja i poučavanja, potaknut će se učenici na sistemsko i aktivno učenje, a učitelji na primjenu savremenih nastavnih metoda. Moderna nastava zahtijeva primjenu raznovrsnih metoda, načina i oblika rada, što nam kooperativno učenje sa svojim raznovrsnim i veoma prilagodljivim strategijama može pružiti.

Primjena savremenih metodičkih postupaka u nastavi prirode upućuje na iskustveno i istraživačko učenje i poučavanje uz pomoć zornih nastavnih sredstava. Treba primijeniti metodičke modele rada koji su djelotvorni i primjereni razvojnim mogućnostima učenika, njegovim interesima i potrebama, ali i sklonostima i metodičkom znanju te kreativnosti učitelja. Ovakav pristup pridonosi da učenici nauče: kako djelotvorno učiti i kritički misliti, kako doći do informacije te je kritički razmotriti, procijeniti i upotrijebiti, i kako samostalno razmišljati i postupati u skladu sa svojim razmišljanjem.¹¹

¹⁰ Mereddith, K. S., Steele, J. L. i Temple, C. (1998): *Suradničko učenje*, Otvoreno društvo, Hrvatska, Zagreb, 1998.

¹¹ Vodič kroz Hrvatski nacionalni obrazovni standard za osnovnu školu, 2005.

Nivoi učeničke kooperacije

Najčešće primjenjivani nivoi ili vidovi realizacije kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva su:

- nastavni pristup kooperativnog učenja baziran na odjeljenju;
- nastavni pristup kooperativnog učenja baziran na malim grupama, podgrupama ili timovima;
- nastavni pristup kooperativnog učenja baziran na parovima.

Iako rijetko pominjano u literaturi u najširem smislu učenička kooperacija obuhvata i cijelo odjeljenje. Na ovom nivou mogu se primijeniti različite nastavne metode koje podržavaju kooperativno učenje, kao što su panel diskusije, brainstorming i sl. Naravno da nije nužno da na cijelom času koji se realizira kooperativnim pristupom, budu zastupljene metode pogodne za cijelo odjeljenje. Naprotiv, ove metode su pogodne za određene etape rada, kao što su: pauze prilikom izlaganja iskorištene za diskusije i aktivno uključanje učenika, za uvođenje u neku temu ili problem, prilikom razgovora nakon tek prezentirane teme u cilju diskutiranja, postavljanja pitanja, pa i međusobne pomoći oko gradiva koje je tek izloženo.

Sljedeći nivo učeničke kooperacije o kome ćemo ovdje govoriti jeste pristup baziran na radu u parovima. O korištenju ovog načina rad u nastavi ovih oblasti nalazimo u našoj didaktičkoj i metodičkoj literaturi vrlo siromašna teorijska i praktična iskustva. Dugo se smatralo da ovaj rad nije ništa drugo do rad sa najmanjom grupom. Rad u parovima (tandem) predstavlja prelazni modalitet od individualnog ka složenijim oblicima rada. Možemo reći da je rad u parovima inovirajući oblik rada u savremenoj nastavi ovih oblasti.

Radeći u paru učenici se bolje sporazumijevaju, klima za rad je povoljnija, aktivnost učenika je maksimalna, jer ih povratna informacija još više podstiče na aktivnost, učenik se osposobljava da svoj rad upoređuje, da strpljivo sluša sagovornike. Sam zajednički rad im je prirodniji i lakši jer udružuju znanja, snage i sposobnosti itd. Ovaj rad ima i neke nedostatke, kao što je ograničenje saradnje, mogućnost pojave rivalstva, više vremena je potrebno za dobijanje povratne informacije o radu učenika i sl. Rješenje treba tražiti u shvatanju para kao privremenog oblika

zajedničkog rada na nekom zadatku ili dijelu zadatka, na određenom izvoru znanja.

U nastavi prirode i društva, s obzirom na uzrast učenika i prirodu i sadržaj nastavnog gradiva, rad u parovima se najčešće koristi u vidu instruktivnog rada i zajedničkog rada u paru

Instruktivni rad u paru pomaže nam, prije svega, da odgovorimo na potrebe i sposobnosti tzv. specifičnih učenika u razredu. Skoro svako odjeljenje danas ima one učenike koji na prvi pogled odskaču od ostalih, bilo da su nadareni ili su sa određenim poteškoćama u savladavanju gradiva. Učenički parovi mogu biti formirani na osnovu različitih kriterija: nadareni i manje sposobni učenici, par nadarenih učenika i par manje sposobnih učenika, parovi prema interesiranju, polno različiti ili identični parovi, parovi prema sličnosti temperamenta, stilova učenja i sl.

Posebno pogodni sadržaji za ovaj rad u nastavi prirode i društva su oni koji imaju dosta novih termina, činjenica, podataka, pravila, definicija, sadržaja koji iziskuju rad na karti, praćenje određenih pojava i praktičnu primjenu određenih znanja.

Zajednički rad u paru u nastavi prirode i društva najefikasnije se primjenjuje na sadržajima gdje se koristi demonstriranje (predmeti, modeli, crteži, slike, fotografije, ogledi, karte i sl.), kada se radi na tekstu, odgovor na data pitanja i opis procesa, pojava i stanja, gdje je pretežno zastupljena verbalna aktivnost (učenici međusobno razgovaraju, dogovaraju se, izgrađuju ili zauzimaju određeni stav). Metodički postupak podrazumijeva zajednički rad u svim etapama (zajedničko planiranje, rad i procjenjivanje rada).

Ovisno od prirode nastavnih sadržaja, ovaj vid učeničke kooperacije može se organizirati tako da:

- Svaki par u odjeljenju radi isti zadatak,
- Svaki par u odjeljenju radi poseban zadatak,
- Grupa parova radi isti zadatak, npr. ogledi o svojstvima zraka, gdje pojedine grupe parova rade različita svojstva – pomenute varijante se mogu kombinirati.

Za sastavljanje parova navode se različiti kriteriji: mjesto sjedenja, dogovor učenika, slobodan izbor pojedinaca, uspjeh, sposobnost, karakteristike ličnosti i sl. Prilikom sastavljanja parova nastavnik treba da počene od toga koji će oblik rada u paru primijeniti.

Interakcijski odnosi i komuniciranje u paru i među parovima, kontakti sa nastavnikom, planovima para u parovima veoma su

značajni. U cilju postizanja većeg uspjeha u primjeni kooperativnog učenja, nastavnik treba da na ovom nivou osposobljava učenike za ovaj rad, priprema, organizira, prati, usmjerava i analizira. Metodički postupak bi bio sljedeći.: priprema učenika, upoznavanje sa zadacima parova, rad parova, izvještavanje parova i završni rad.

Ovaj vid učeničke kooperacije primjenjiv je u svim etapama rada i najpotpunije rezultate dat će u kombinaciji sa ostalima vidovima kooperacije.

Posljednji nivo učeničke kooperacije o kome ćemo govoriti jeste onaj koji se realizira u grupama jednog odjeljenja.

Kooperativno učenje se odvija kada male grupe učenika koncentrirano rade na zajedničkom zadatku koji se može riješiti samo saradnjom svih članova grupe, ali to se ne događa samo po sebi. Da bi grupa učenika postala tim koji uči, potrebno je promijeniti ulogu učitelja, učenika ali i sam cilj učenja.

Primarni cilj učenja više ne može biti usvajanje nastavnih sadržaja, već služiti se tim sadržajima, učiti kako učiti i kako prezentirati naučeno. Umjesto osoba koje samo daju informacije, učitelji trebaju osmisliti i upravljati ukupnim procesom poučavanja. Umjesto da budu pasivni primatelji informacija i sadržaja, učenici trebaju preuzimati odgovornost za proces savladavanja sadržaja i za zajednički rad s drugim učenicima kako bi se naučili služiti tim sadržajima.

Grupni rad pretpostavlja sjedenje učenika u manjim grupama od 3 do 6 učenika. Najbolje su grupe od 4 učenika jer je tu komunikacija šesterosmjerna.¹²

Sastav grupa može biti stalan ili promjenjiv. Djecu možemo grupirati:

- grupe djece sličnih sposobnosti,
- grupe djece različitih sposobnosti,
- slučajan izbor djece u timove.

Učenje u grupama (u literaturi susrećemo i naziv tim) pretpostavlja zajedničko sjedenje manje grupe učenika, ali time se nužno ne događa timsko učenje. Timsko učenje se događa onda kad učenici jednog tima zajednički rade na rješavanju specifičnih zadataka kojima je cilj saradničko postizanje uspjeha. Oni pri tome razmjenjuju ideje, pomažu jedni drugima, uvažavaju se.

¹² Desforges, CH. /2001, str. 145-161

Kako je ovaj vid učeničke kooperacije najrašireniji u praksi, o njemu ćemo više govoriti i u narednim dijelovima ovog rada. Ovdje ćemo još spomenuti da na osnovu specifičnosti nastavnih sadržaja, materijalne opremljenosti škole, sposobnosti učenika, raspoloživosti nastavnog vremena i drugog, nastavnik određuje ustrojstvo rada u skupinama. Tako će za rad u grupama nastavnik izabrati nastavne sadržaje iz neposrednog učeničkog života i okruženja (škole, mjesta, obitelji), sadržaje koji povezuju teoriju i svakidašnji život, sadržaje o prirodnim i društvenim pojavama koje učenici mogu s lakoćom pratiti i bilježiti. U radu u grupama učenici mogu uspješno spoznavati samo one pojave koje mogu bez većeg napora motriti, opisati, dokazati, pokazati i prikazati ostalim učenicima u razredu.¹³

Modeli organiziranja kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva

Najčešći socijalno-radni oblici koji su u funkciji prezentiranja saradničkog učenja jesu rad u paru i rad u skupinama (grupama, timovima). Grupni rad, timski rad, timsko-saradno učenje, kooperativno učenje u skupini samo su različiti nazivi istog sadržaja. Grupnim radom učenika potiče se razvoj učenja saradnje i učenja rada u skupini. On omogućuje misaone razmjene koje potiču razumijevanje.

Sam pojam «rad u paru» pokazuje da učenici međusobno zajedno rade i pri tome zajedno uče jedan od drugoga. U radu nije važno samo sticanje znanja, tj. nije važno samo što se uči nego i kako se uči. Osnovna bit ovog načina rada je u tome da svaki od učenika treba da bude aktivan. Jedan učenik potiče i kontrolira rad drugog učenika, ali istodobno kontrolira i svoje djelovanje. Parovi se u razredu najčešće određuju prema rasporedu sjedenja, ali također ovise i o sadržaju, te ciljevima nastave. Rad u paru se može organizirati u okviru svih nastavnih predmeta. Učenici mogu zajedno:

- postavljati probleme,
- prikupljati informacije,
- izraditi plan rješavanja,
- rješavati i provjeravati rješavanje problema.

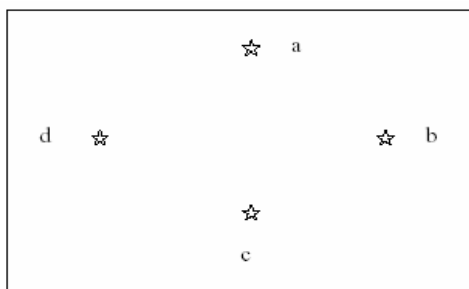
¹³ De Zan, I.: *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, str. 247.

Rad u učeničkom paru primjenjuje se uglavnom u raznim etapama rada, a veoma rijetko tokom cijele aktivnosti. Uspješno se kombinira sa ostalim vidovima učeničke kooperacije, što ćemo posebno objasniti opisujući različite organizacione strukture rada kooperativnog učenja u nastavi prirode.

Današnja praksa u razredu pokazala je da iako djeca sjede po grupama, ne rade timski niti saraduju na izradi školskih zadataka, nego je i taj rad individualiziran. Razlog tome je u učiteljevom postavljanju zadataka pred učenika. Uobičajena praksa grupnog rada u školama je prikazana na sljedećim slikama.

☆ - učenici

a, b, c, d - zadaci

Slika 1: Individualno rješavanje različitih zadataka

Na slici 1 prikazana je situacija u kojoj učenici koji sjede u istoj grupi rade različite zadatke (a, b, c, d).

Sljedeća situacija isto nije rijetka u našim školama, a predstavlja rad učenika koji sjede u istoj grupi, a rade na istim zadacima (sl. 2).

☆ - učenici

a - zadatak

Slika 2: Individualno rješavanje istih zadataka.

U oba slučaja izostala je saradnja među učenicima i za ovakav rad ne možemo reći da uključuje kooperativni rad. Prema

tome, nije dovoljno da učenici samo sjede u grupama, već je neophodno pokrenuti interakciju između njih.

Navest ćemo još neke situacije u nastavnoj praksi koje se miješaju sa kooperativnim pristupom ili gdje je pogrešno primijenjen kooperativni rad. Naime, nije rijedak slučaj da se u odgojno-obrazovnoj praksi pojavi nedovoljno jasna slika kooperativnog učenja ili kooperacije uopće. Najčešće je riječ o miješanju ili nedovoljno jasnom razgraničenju pojma kooperativnog učenja sa sljedećim pojmovima: rad u malim grupama, diferencirana nastava, individualizirana nastava, socijalizacija.

U odnosu na tradicionalno shvaćen i primjenjivan rad u malim grupama kooperativno učenje ima svoje autentične odlike, te stoga sljedeće nastavne situacije ne mogu biti svrstane u kooperativno učenje:

- nastavna situacija u kojoj učenici rade za istim stolom na individualnim zadacima;
- nastavna situacija u kojoj učenici rade na individualnim zadacima i pri tome sposobniji učenici pomažu manje sposobnim;
- nastavna situacija u kojoj jedan učenika radi sve, dok su ostali učenici u grupi pasivni i uglavnom se oslanjaju na rad aktivnog učenika;
- nastavna situacija grupnog rada učenika u kojoj nastavnik često i gotovo u potpunosti rukovodi učeničkim radom i daje vrlo striktna uputstva za rad i gdje ne dolazi do istinske učeničke kooperacije;
- nastavna situacija u kojoj kod učenika nisu razvijene socijalne vještine otvorene i efikasne komunikacije, i u kojoj ne dolazi do istinske razmjene učeničkih mišljenja i ideja, te viđenja i usaglašavanja rješenja problema na kojem učenička grupa radi;
- nastavna situacija u kojoj učenici rade timski, ali znaju da će nastavnik ocjenjivati njihov rad individualno.

U navedenim situacijama, koje su vrlo karakteristične za tradicionalno shvaćen rad u malim grupama i koji možemo vidjeti u nastavnom procesu, uočava se neefikasnost i nedovoljan nivo aktivizacije svih učenika u odjeljenju. U tim situacijama uočljiva je aktivnost svega nekolicine učenika, dok ostali učenici ostaju pasivni i uglavnom „kupuju“ gotovo znanje. Za takve situacije

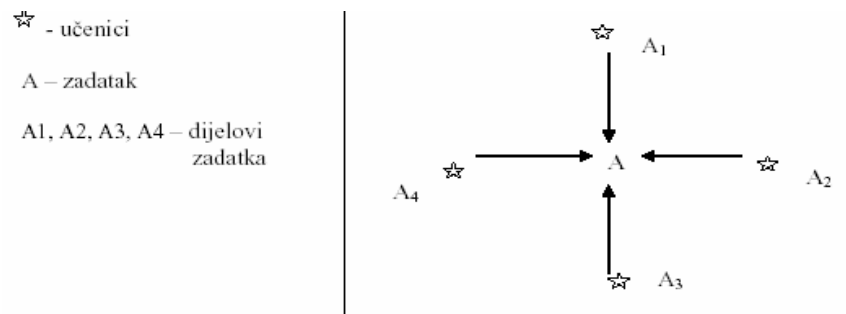
kažemo da se nije istinski pokrenuo proces učenja i najčešće se dešava da su usvojena znanja mehanička, bez razumijevanja, sa niskim stepenom funkcionalnosti. To svakako neće pozitivno uticati i doprinijeti ostvarenju ciljeva kooperativnog učenja, kao što su visok nivo učeničkih postignuća, formiranje pozitivnog odnosa ka određenom nastavnom gradivu, razvoj kritičkog mišljenja učenika i sl.

Posljednja u nizu gore navedenih nastavnih situacija u kojoj učenici rade timski, ali znaju da će nastavnik njihov rad vrednovati individualno, u literaturi se naziva još pseudo-grupni rad. Ovako organizirana nastava dovodi do toga da pojedini članovi grupe ostale doživljavaju kao rivale i dešava se da jedni druge nastoje blokirati u učenju, što se manifestira skrivanjem informacija, te nejedinstvenim i međusobnim nepovjerenjem. Pseudo-grupni rad šteti učeničkom procesu učenja, opterećuje ih i izvjesno vodi ka lošijim postignućima nego kad učenici rade samostalno.

Učitelji bi se trebali potruditi te stvoriti organizaciju razreda koja će poticati učeničke interakcije s ciljem međusobne saradnje. Saradnju i interakciju među djecom možemo potaknuti uvođenjem saradničkih grupa.

U daljnjem tekstu predstaviti ćemo nekoliko modela saradničkih grupa, odnosno načina organiziranja rada učenika u nastavi prirode i društva.

Grupa «Sлагalica» (Aronson, 1978 prema Neville Bennett, 2001) šematski je prikazana na *slici 3*.

Slika 3: Djeca rade samostalno na dijelovima slagalice kako bi došli do zajedničkog rješenja.

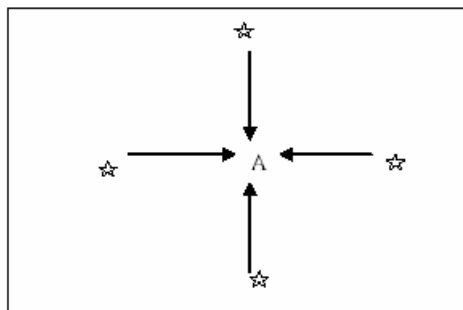
U ovoj vrsti saradničke grupe zadatak je podijeljen na onoliko dijelova koliko ima članova u grupi. Svako dijete radi na jednom dijelu zadatka, a zadatak ne može biti riješen dok svi učenici uspješno ne riješe svoje pojedinačne zadatke. Kada su svi dijelovi

zadatka riješeni. moguće je spojiti dijelove «slagalice». Saradnja u ovoj vrsti grupa jeste u samom zadatku, a također i odgovornost svakog pojedinog učenika.

Druga vrsta grupa naziva se «grupno istraživanje» (Johnson i Johnson, 1975 prema Neville Bennett, 2001) ili „model zajedničkog produkta“.

☆ - učenik

A - zadatak

Slika 4: Djeca surađuju na zadatku kako bi došli do zajedničkog rješenja.

U ovoj vrsti grupa djeca moraju međusobno sarađivati kako bi riješili neki zadatak. Njihovo djelovanje treba biti nekako koordinirano. U početku, u nižim razredima učitelj može učenicima podijeliti uloge poput: predsjedavajući, sekretar, posmatrač, izvještač, mjerac vremena i dr., dok u višim razredima, kada su djeca iskusnija, mogu im se dati i veća zaduženja.

Osim pomenutih modela organizacione strukture kooperativnog učenja pomenut ćemo i piramidalni model, sferni model i model hobotnice.

Piramidalni model podrazumijeva višeslojnost timskog rada u pogledu učeničke komunikacije, kao i nivoa na kojima se kooperacija ostvaruje. Rad se odvija kroz tri nivoa učeničke kooperacije, počevši od kooperacije u učeničkim parovima, čemu može prethoditi individualni rad, pa do kooperacije na nivou tima ili manje grupe.

Sferni model organizacione strukture kooperativnog učenja sličan je predhodnom, s tom razlikom da se timski zadatak segmentira isključivo na dva dijela na kojima rade učenički parovi u prvoj fazi rada, dok se u drugoj fazi prelazi na timski rad na nivou cijele grupe. Ovdje je u suštini primjenjen princip slagalice.

Model hobotnice je model koji je usmjeren na učeničku kooperaciju na višim nivoima, tj. na nivou tima ili manje grupe i na

nivou cijelog odjeljenja. Model je izuzetno pogodan za obrade većih tematskih cjelina, ali isto tako i prilikom sagledavanja određenog pojma ili problema sa više aspekata.

Izbor načina struktuiranja rada prilikom kooperativnog učenja zavisi od nastavnika, tj. od njegove procjene efikasnosti i podobnosti određenog modela za pojedino nastavno gradivo, te od samog tipa nastavnog časa. Važnost pravilno postavljene strukture rada pozitivno utiče na: podizanje nivoa učeničke koncentracije, usmjerenost na timski zadatak, na razvoj komunikacijskih vještina i na bolja postignuća.

Strategije kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva

Jeannie L. Stele, Kurtis S. Meredith, Charles Temple, Scott Walter u djelu „Čitanjem i pisanjem do kritičkog mišljenja“ daju prikaz velikog broja strategija saradničkog učenja koje se mogu koristiti u svim etapama nastave¹⁴. Ovdje ćemo navesti samo one koje se mogu uspješno implementirati u razrednu nastavu, odnosno primijeniti na satima nastave prirode i društva.

Grozdovi

Grozdovi su jedna od strategija koja potiče učenike da slobodno i otvoreno razmišljaju o nekoj temi. Mogu se koristiti i u fazi evokacije i u fazi refleksije, dakle mogu potaknuti razmišljanje prije obrade teme, a mogu poslužiti i kao način ponavljanja obrađene teme te kao način stvaranja novih spoznaja i veza. Koraci u stvaranju grozdova: napisati ključnu riječ ili frazu u sredini papira, zapisivati riječi ili fraze koje padnu na pamet u vezi s temom, tokom prisjećanja pojmova i njihovog zapisivanja povezivati pojmove za koje se smatra da se mogu povezati, zapisati što više pojmova sve dok ne istekne vrijeme ili dok ideje ne presuše.

Kako su opisali autori Priručnika, grozdovi su fleksibilna strategija. Mogu se oblikovati individualno ili grupno. Kao grupna aktivnost mogu poslužiti kao okosnica za grupne ideje, što omogućuje učenicima dodir s asocijacijama i vezama koje su drugi učenici izvukli iz primjera.

¹⁴ Temple, C., Steele, L. J., Kurtis, S. M.: *Čitanjem i pisanjem do kritičkog mišljenja*, COI „Step by step“, Sarajevo, 2003, str. 11.

Recipročno poučavanje

Recipročno poučavanje omogućuje da se svi učenici nađu u ulozi nastavnika i vode druge kroz tekst. Obavlja se u grupama od 4 do 7 učenika. Svi učenici imaju isti tekst i izmjenjuju se kao nastavnici. Uloga nastavnika traži od učenika da izvrši pet zadata. Nakon što učenici pročitaju odlomak (u sebi), učenik u ulozi nastavnika treba: sažeti što je pročitao, smisliti nekoliko pitanja o odlomku i dobiti odgovore na njih od drugih učenika, razjasniti problem u vezi s kojim drugi učenici nisu sigurni, predvidjeti što će biti rečeno u sljedećem odlomku, zadati svima da pročitaju sljedeći odlomak i prozvati sljedećeg učenika koji preuzima ulogu nastavnika.

Misli, razmijeni, spari

Ova je strategija brza aktivnost saradničkog učenja koja od učenika traži da razmišljaju o tekstu i da im kolege pomažu u oblikovanju ideja. Može se ponavljati nekoliko puta tokom čitanja ili predavanja. Na pitanja koja je nastavnik pripremio unaprijed učenici daju svoj odgovor. Tada se podijele u parove i razmjenjuju odgovore pokušavajući dobiti odgovor koji uključuje ideje u paru.

Slagalice

Saradnička struktura slagalice je u tome da članovi neke saradničke grupe postanu stručnjaci u određenom polju neke teme. Razred je podijeljen u grupe (matične skupine). Tema koja se proučava podijeljena je na 4 dijela. Unutar matične skupine učenici su podijeljeni, npr. brojevima (jedinice, dvojke, trojke, četvorke). Svi učenici dobijaju neki dio teksta. Sada se svi učenici kojima je dodijeljen isti broj premještaju u ekspertnu skupinu. Oni zajedno rade na istom dijelu teksta i postaju eksperti iz tog dijela.

Ekspertna skupina proučava svoju podtemu i planira efikasne načine za poučavanje važnim informacijama u svojim matičnim grupama kada se vrate u njih. Po završetku učenici se vraćaju iz ekspertnih skupina u matične skupine i poučavaju ostale učenike sadržaju. Članovi matičnih skupina trebali bi zapisivati sva pitanja koja imaju veze s bilo kojim dijelom teksta. Ta bi pitanja trebalo uputiti grupnom ekspertu koji je odgovoran za taj dio.

Razmisli u paru, razmijeni

Pred učenike se postavi neki problem ili pitanje o kojem oni individualno razmisle, a zatim u paru razmijene svoje mišljenje. Ovo je brza i jednostavna tehnika saradničkog učenja koja se može primijeniti na većinu sadržaja. Odlična je za početak razgovora.

Kolo-naokolo

Kolo-naokolo je saradnička aktivnost u kojoj se jedan papir i olovka redom usmjeravaju od člana do člana grupe. Jedan sudionik zapiše neku ideju i pošalje papir i olovku učeniku s lijeve strane. Taj učenik dopiše nešto svoje već zapisanoj ideji i pošalje papir dalje. Postoji i usmena inačica ove tehnike. Svaki član grupe usmeno priopćava svoju ideju na kružan način.

Oluja ideja (Brainstorming)

Oluja ideja je tehnika kreativnoga mišljenja u kojoj se nabrajaju i zapisuju rješenja nekoga problema, a služi za stvaranje velikoga broja ideja. Svaki učenik u skupini mora se truditi da da što više prijedloga koji se ne kritiziraju i ne odbacuju, bez obzira koliko su dobri, razumni i izvedivi. Tek u kasnijim fazama provodi se raščlamba svakoga odgovora, odbacivanje neprihvatljivih i zadržavanje dobrih rješenja.¹⁵

Prema Ozbornoj definiciji (osnivač ove metode Aleks Ozborn) moždana oluja je metod kojim grupa ljudi pokušava da nađe rešenje za određeni problem tako što sastavlja listu spontano nastalih ideja. Svoju primjenu našla je i u školi/obrazovanju – koristi se, naprimjer, u edukativnim radionicama u izradi grupnih projekata, kao i drugih oblika grupnog rada, ali može biti veoma korisna i u individualnom radu.

Moždana oluja je, prije svega, zgodna za generiranje novih, originalnih i neobičnih ideja. Osnovna postavka se zasniva na tome da različiti pojedinci sa različitim iskustvima i znanjima drugačije pristupaju problemu, kao i da se ideje hrane drugim idejama. Svaka moždana oluja treba da počne nekim konkretnim pitanjem. Cilj je potom iznijeti što više ideja (prve su često klišeji), bez ikakve cenzure i vrednovanja. Svaka ideja je dobro došla, ma koliko djelovala iščašeno – ponekad se pokaže da upravo takve ideje budu

¹⁵ Čudina-Obradović, M., Težak, D.: *Mirotvorni razred*, Znamen, Zagreb, 1995, str. 143.

najkorisnije. Ideje ne treba obrazlagati, objašnjavati niti braniti, jer je u ovoj fazi svaka kritika, neodobravanje, primjedba zabranjena. Treba sve vrijeme ostati pozitivan. Svakako, neko iz grupe treba da bude zadužen da zapiše sve iznijete ideje, inače će mnoge biti izgubljene. Tek kada se sve ideje iscrpe, može se preći na druge faze potrage za kreativnom idejom, kao što su analiza, vrednovanje, selekcija itd. Tek tada dolazi vreme za argumente, logiku, znanje. Još jedna dobra strana ove tehnike je to što je jako zabavna, što pokreće veliku energiju u grupi i poboljšava atmosferu i odnose u grupi. Ovo važi u slučajevima kada se proces dobro vodi, a za to je najbolji učitelj sama praksa.

Stablo budućnosti

Stablo budućnosti je kooperativna metoda učenja s mnogo varijacija. Svaki učenik na zajedničkom stablu ima svoju granu na koju se kasnije dodaju listovi ili cvjetovi na kojima se pišu ideje, prijedlozi ili raščlanjuje neki aktuelni problem, posljedice tog problema i rješenja istog. Ova metoda može se kombinirati s olujom ideja.

Radioničke aktivnosti

Pedagoška radionica, kao specifičan oblik grupne interakcije, sa svojim glavnim obilježjem – kružnom komunikacijom, omogućava načine rada koji su usmjereni na osjetilne, emocionalne i moralne, a ne samo intelektualne funkcije djeteta i proces, te ne samo na ishod ili rezultat procesa.¹⁶ Kako se radi o skupnim oblicima rada, raspored sjedenja napravljen je uglavnom kao sjedenje u krugu. Prostor u sredini kruga je prazan i služi za izvođenje zajedničkih djelatnosti (kretanje, crtanje, pisanje i sl.).

Svaka se radionica u pravilu sastoji od pripravnih, izvedbenih i završnih djelatnosti. Pripravne i završne djelatnosti poželjno je raditi u zajedničkom krugu (u krugu su svi ravnopravni, nema hijerarhije, olakšana je komunikacija i djeca su više upućena jedna na druge), a izvedbene učenjem u paru i malim skupinama. Izvedbene djelatnosti vezane su uz temu koja se obrađuje i najviše se rade u parovima i malim skupinama. Nakon svake aktivnosti slijedi refleksija – kakvi su učinci onoga što učimo na sudionike,

¹⁶ Uzelac, M., Bognar, L., Bagić, A.: *Budimo prijatelji-pedagoške radionice za djecu od 6-14 godina*, Zagreb, Slon, 1994, str. 56.

gdje svatko treba dobiti prostora da iskaže svoje misli, želje ili osjećaje i imati pravo na različito mišljenje. Završne djelatnosti uglavnom se rade u zajedničkom krugu, na kraju susreta, a vezane su uz neku igru ili pjesmu, ples i sl.

Voditelj ne smije postavljati puno pitanja ili protivrječiti, već poticati učenike da eksperimentiraju idejama, objašnjavaju i nadopunjuju svoje rezultate, skiciraju svoje ideje, otkrivaju što je poznato, a što nepoznato. Voditelj treba što duže zadržavati učenikovu znatiželju i nagađanje, jer te djelatnosti produbljuju inventivno i razvijaju kritičko mišljenje. Valja stvarati kooperativnu klimu i učenike uvijek poticati na nove djelatnosti i saradnju.

Često se može čuti da su za rasprave i odlučivanja zaduženi odrasli. Naravno, to djeca onda tako i prihvate i teško ih je kasnije naučiti mogućnosti izbora, a to je važan korak i osnovica za donošenje odluka.

Najvažnija posljedica primjene rasprave u nastavnoj komunikaciji nikako nije samo kreiranje određenih znanja u učeničkim glavama nego razvijanje najkvalitetnijeg načina mišljenja i osjetljivosti na probleme, poticanje, navikavanje i poučavanje učenika monologu – razgovoru sa sobom, postavljanju pitanja sebi, razvijanju kritičnosti i valjanog zaključivanja, razvijanja vještine samospoznavanja i jačanja samopouzdanja.

Osim frontalne rasprave, osobite prednosti u nastavi ima rasprava u grupama. Jedan način za njezino provođenje jesu tzv. buzz groups (buzzujati), u kojima se razred podijeli u grupe po 3-5 učenika. Nastavnik otvara problem, motivira učenike na razmišljanje te zadaje pitanja koja treba prodiskutirati. Tada pušta učenike da raspravljaju u grupama samostalno, bez njegove intervencije. Nakon nekoliko minuta, kada se zujanje stiša, „glasnogovornici” grupa kratko iznose zaključke rasprave.

Ovakvim se načinom rasprava ne ograničava na razgovor nastavnika uvijek s istim, aktivnijim učenicima i, što je naročito važno, razvija se pojačana interakcija među učenicima. Ona potiče ravnopravnost članova grupe pa oslobađa komunikaciju, potiče razmjenu primitivnih koncepata jezikom učenika i pridonosi većoj razini razumijevanja sadržaja i razvoju kreativnoga mišljenja. Takva rasprava potiče i razvija saradnju među učenicima pa oni doista mogu mnogo naučiti u razgovoru s drugim učenicima.

Grupna diskusija zahtijeva od učenika pojašnjavanje i izražavanje svojih stajališta te sluh za gledišta drugih. Najpoznatije

strategije su „čarobni mikrofon“, "koncentrični krugovi" i "slažem se – ne slažem se".

Čarobni mikrofon

Skupina sjedi u krugu u sredini kojega je čarobni mikrofon. Tko želi diskutirati uzima mikrofon i samo on može govoriti, ostali slušaju i gledaju govornika. Kada govornik završi, vraća mikrofon u sredinu kruga i diskusija se nastavlja istim sistemom.

Koncentrični krugovi

Razred se podijeli u dvije jednake skupine koje formiraju dva koncentrična kruga, unutrašnji i vanjski. Unutrašnji se krug okrene prema vanjskom, tako da je svatko suočen sa svojim partnerom s kojim će diskutirati. Nakon nekoliko minuta vanjski se krug rotira ulijevo, tako da je svaki učenik suočen s nekim drugim. Taj se postupak rotacije ponavlja, bilo s istim pitanjima za diskusiju ili novim.

Slažem se – ne slažem se

Na podu učionice nacrtat će kredom ili trakom crta. Lijeva strana predstavlja jako slaganje s onim o čemu se raspravljalo, desna jako neslaganje. Od učenika se traži da stupe na mjesto koje predstavlja njihov stav. Kada su u pitanju mlađa djeca može se ubaciti i opcija nisam siguran.¹⁷

METOD

Cilj istraživanja je ispitati stavove nastavnika i učenika o primjeni kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva, te ispitati postoji li statistički značajna razlika u osobnoj procjeni aktivnosti u dva različita nastavna pristupa kod djece mlađe školske dobi, te koji pristup i u kojoj mjeri doprinosi porastu socioemocionalnih kompetencija učenika.

U istraživanju smo nastojali da dobijemo odgovore na sljedeća pitanja: Da li nastavnici primjenjuju kooperativno učenje u nastavi PiD i u kojoj mjeri?, Koje su metode kooperativnog učenja najzastupljenije u njihovom radu?, Koje su prednosti kooperativnog pristupa u nastavi PiD uvidjeli?, Koje teškoće imaju prilikom

¹⁷ Navedene strategije u sažetom obliku preuzete iz priručnika „Čitanjem i pisanjem do kritičkog mišljenja“.

primjene kooperativnog učenja u nastavi PiD?, Koje su promjene u pogledu motivacije, komunikacije i rezultata učenja uočili kod učenika kao posljedicu primjene kooperativnog učenja?, Da li postoji statistički značajna razlika u osobnoj procjeni aktivnosti učenika u dva različita nastavna pristupa (kooperativnog učenja i direktnog poučavanja) u nastavi prirode i društva kod djece mlađe školske dobi?, U kojoj mjeri primjena kooperativnog pristupa doprinosi porastu socio-emocionalnih kompetencija učenika?, U kojoj mjeri primjena kooperativnog učenja utiče na smanjenje negativnih posljedica nastave (trema, strah, nezadovoljstvo zbog neuspjeha...).

S obzirom na cilj istraživanja, tehnike i instrumentarij koji ćemo koristiti, kao osnovna metoda istraživanja upotrijebljena je empirijska neeksperimentalna metoda ili tzv. Servej metoda. Ova metoda je najpouzdanija za dobijanje iskrenih mišljenja i pouzdanih stavova. U istraživanju još je upotrebljavana metoda teorijske analize i analitičko-deskriptivni metod.

U istraživanju ćemo koristiti anketu za nastavnike, koja sadrži posebno odabrana pitanja u skladu sa ciljevima, zadacima i hipotezama istraživanja. Za učenike je odabran upitnik za samoprocjenu aktivnosti. Upitnik se sastoji od 27 pitanja, od kojih su 4 posebno namijenjena za kooperativni pristup (realiziran metodom slagalice) i neće biti vrednovana prilikom analize upitnika za direktan pristup.

Od učenika se tražilo da procijene svoju aktivnost na satu uz primjenu deskriptivno- numeričke skale od pet stupnjeva Likertova tipa.

U radu će se kao tehnika koristiti anketiranje, skaliranje i rad na proučavanju pedagoške dokumentacije koji će nam pomoći da na osnovu analize dostupne literature i pedagoške publikacije sagledamo problem primjene kooperativnog učenja u nastavi prirode i društva, te da uočimo prednosti i teškoće primjene ove nastavne strategije u našim školama.

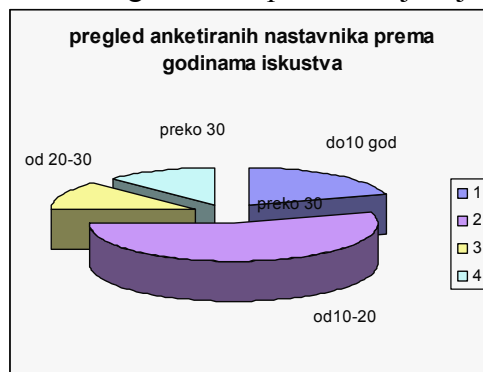
U istraživanju je obuhvaćeno 40 nastavnika iz dvije osnovne škole, i to 20 nastavnika iz OŠ „Musa Ćazim Ćatić“ i 20 nastavnika iz OŠ “Skender Kulenović“ iz Zenice. Uzorak učenika sačinjava 40 učenika petog razreda devetogodišnjeg školovanja iz OŠ „Musa Ćazim Ćatić“, područne škole u Blatuši (Vd iVe). Istraživanja su provedena krajem oktobra 2008.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Rezultati ispitivanja nastavnika

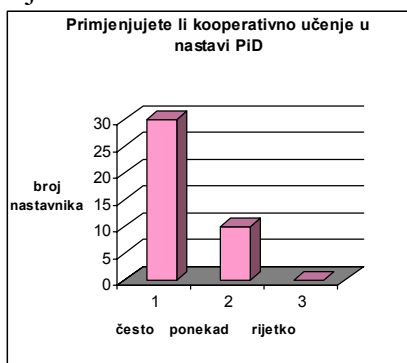
U našem istraživanju ispitali smo stavove 40 nastavnika: 20 nastavnika iz Osnovne škole "Musa Ćazim Ćatić" i 20 nastavnika iz Osnovne škole "Skender Kulenović".

Ukoliko posmatramo uzorak nastavnika prema godinama iskustva u nastavi (radnom stažu) stanje je sljedeće: 20% njih ima do 10 godina iskustva, 55% između 10 i 20 godina, njih 12,5% između 20 i 30 godina i njih 12,5% preko 30 godina iskustva. Rezultati su prikazani u grafičkom prikazu koji slijedi.

Grafikon 1: Grafički prikaz nastavnika prema godinama iskustva

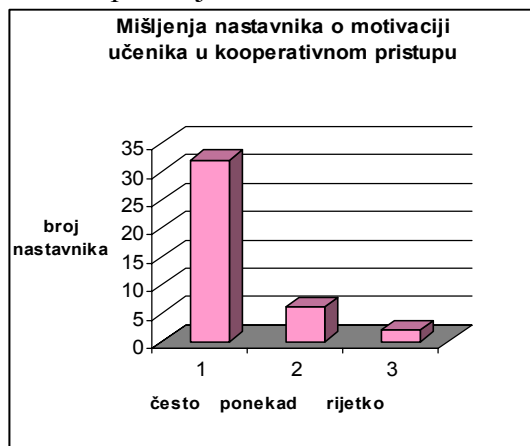
Na pitanje iz ankete "Primjenjujete li kooperativno učenje u nastavi prirode i društva?" ispitanici su se izjašnjavali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

Grafikon 2: Grafički prikaz stavova nastavnika o učestalosti primjene kooperativnog učenja

Kao što vidimo iz grafikčkog prikaza, 75% nastavnika izjasnilo se da često primjenjuju kooperativno učenje u nastavi prirode i društva, a 10 nastavnika izjasnilo se da ponekad koriste kooperativno učenje u nastavi. Za odgovor rijetko nije se izjasnio ni jedan ispitanik, što nas navodi na zaključak da je kooperativno učenje veoma zastupljeno u nastavi prirode i društva.

Na pitanje "Vaši učenici pokazuju veću motivaciju za rad kada primjenjujete kooperativni pristup nastavi?" ispitanici su se izjašnjavali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

Grafikon 3: Grafički prikaz stavova nastavnika o motivaciji učenika u kooperativnom pristupu

Vidimo da je 80% nastavnika mišljenja da su učenici često motiviraniji za rad na časovima kada se primjenjuje kooperativno učenje, dok se 15% nastavnika izjasnilo da su njihovi učenici ponekad motiviraniji, a samo 2 nastavnika su mišljenja da njihovi učenici rijetko pokazuju veću motiviranost za rad zbog kooperativnog pristupa.

Rezultati pokazuju da su nastavnici u znatnoj većini (80%) mišljenja da kooperativni pristup povećava motiviranost njihovih učenika za rad.

Na treće anketno pitanje "Vaši učenici slobodnije i otvorenije komuniciraju kada primjenjujete kooperativni pristup na nastavi prirode i društva?" ispitanici su se izjašnjavali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

Grafikon 4: Grafički prikaz stavova nastavnika o slobodi i otvorenosti komunikacije učenika

Kao što vidimo iz priloženih rezultata 85% nastavnika izjasnilo se da su njihovi učenici otvorniji i slobodniji u komunikaciji, dok samo 10% nastavnika je mišljenja da je ponekad učenička komunikacija slobodnija i otvorenija, a samo 5% nastavnika smatra da je to rijetka situacija.

Na anketno pitanje “Vaši učenici pokazuju bolje rezultate u učenju kada primjenjujete kooperativni pristup, nego kada ih poučavate klasičnim metodama?” ispitanici su se izjašnjavali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

Grafikon 5: Grafički prikaz stavova nastavnika o postizanju boljeg uspjeha učenika

Kao što vidimo prema priloženim rezultatima 60% nastavnika smatra da kooperativni pristup često utiče na povećanje uspjeha u učenju, dok 30% nastavnika smatra da se bolje znanje ponekad

dešava kao posljedica kooperativnog učenja, a 10% nastavnika smatra da je to rijetko.

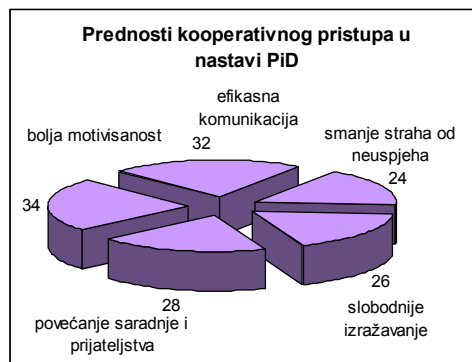
Na pitanje “Navedite koje metode kooperativnog učenja najčešće primjenjujete u nastavi PiD?” ispitanici su mogli dati više odgovora. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

Grafikon 6: Grafički prikaz stavova nastavnika o najčešće korištenim metodama

Rezultati su pokazali da je najčešće korištena metoda Razmisli/spari/razmijeni (38 puta navedena), zatim grupno istraživanje (24 puta navedeno), te metod slagalice, koju su ispitanici naveli 22 puta. Nešto rjeđe korištene metode, prema našim ispitanicima su: oluja ideja (18) i intervju u tri koraka (8).

Ispitanike smo zamolili da navedu prednosti primjene kooperativnog pristupa u nastavi PiD. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

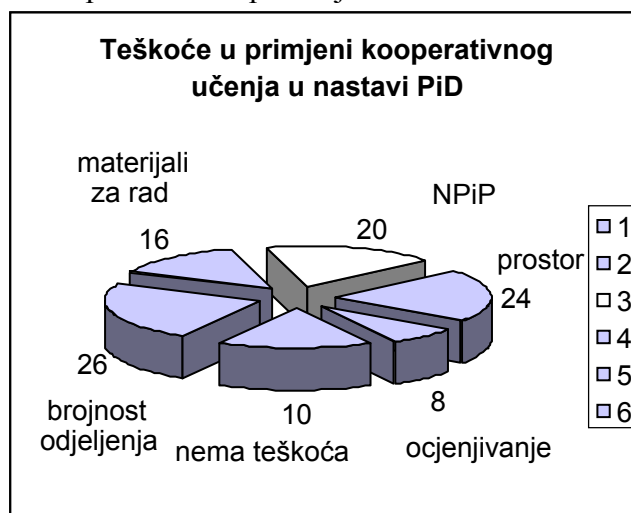

Grafikon 7: Grafički prikaz stavova nastavnika o prednostima kooperativnog pristupa

Ispitanici su naveli sljedeće prednosti: efikasna komunikacija (80% ispitanika), smanjenje straha od neuspjeha (60% ispitanika),

bolja motivacija za rad (85% ispitanika), povećanje saradnje i prijateljstva (70% ispitanika), te slobodnije izražavanje (65% ispitanika).

Sedmo anketno pitanje je bilo "Navedite koje teškoće imate prilikom primjene kooperativnog pristupa u nastavi PiD". Ispitanici su naveli jednu ili više teškoća, dok su neki smatrali da nemaju teškoće prilikom primjene kooperativnog pristupa u nastavi PiD. Slijedi grafički prikaz i interpretacija.

Grafikon 8: Grafički prikaz stavova nastavnika o teškoćama u primjeni kooperativnog pristupa

Rezultati istraživanja su pokazali da u poteškoće koje imaju nastavnici prilikom primjene kooperativnog pristupa u nastavi PiD ispitanici ističu sljedeće: brojnost učenika (65% ispitanika), materijale (40% ispitanika), Nastavni plan i program (50% ispitanika), prostor (60% ispitanika), ocjenjivanje (20% ispitanika), a 25% ispitanika je izjavilo da nema teškoća.

Rezultati istraživanja stavova učenika

Istraživanje je obuhvatilo 40 učenika petog razreda devetogodišnjeg školovanja iz OŠ „Musa Ćazim Ćatić“ (dva odjeljenja po 20 učenika). Vd je upitnik somoprocjene ispunjavao nakon sata Moje okoline realiziranog primjenom kooperativnog učenja (metodom slagalice), a Ve, koji je istu nastavnu jedinicu „Životne zajednice mora“ iz Moje okoline realizirao direktnim poučavanjem.

Upitnik je sastavljen od 27 tvrdnji vezanih za aktivnosti učenika na nastavnom satu. Učenici su trebali da procjene svoju aktivnost na satu uz primjenu deskriptivno-numeričke skale od 5 stupnjeva Likertova tipa.

Tvrdnje zastupljene u upitniku bile su vezane za tremu na satu i mogući strah učenika od rada u grupi, podjele odgovornosti tokom usvajanja nastavnih sadržaja (koja u kooperativnom učenju za direktnu posljedicu ima i odgovornost za uspjeh cijele skupine), međusobno postavljanje pitanja, interes učenika za nastavni sadržaj, međusobno uvažavanje osobnih stajališta učenika te procjenu rezultata i aktivnosti cijeloga razreda ili grupe od strane pojedinog učenika.

Poseban naglasak je stavljen na komunikaciju i procjenu pozitivne međuzavisnosti učenika kao važnih faktora na kojima se temelji najviši oblik interakcije u nastavi – saradnja.

Procjenjujući vlastitu aktivnost, učenici, koji su sudjelovali u saradničkom obliku nastave metodom slagalice, na tvrdnjama:

- 5 – Osjećala sam se važnom,
- 14 – S lakoćom sam izlagala svoj dio zadatka,
- 16 – Osjećala sam se važnom što sam dio uspješnog tima,
- 21 – Lahko smo se dogovorili o izlaganju, imali su mogućnost vrednovati vlastito postignuće i uspješnost saradnje unutar ekspertnih timova.

Rezultati u narednoj tabeli prikazuju prosječne vrijednosti aktivnosti učenika Vd odjeljenja postignutih saradničkim (kooperativnim) pristupom metodom slagalice.

U tabeli 1 koja slijedi istaknute su najviše postignute aritmetičke sredine učeničkih odgovora. Kao što vidimo, najbolje prosječne rezultate u saradničkom učenju učenici su postigli na tvrdnjama:

- 14. S lakoćom sam izlagao/la svoj dio zadatka (4. 94),
- 12. Pomagao/la sam drugima (4. 89),
- 12. Bilo mi je zanimljivo (4. 84),

Tvrdnje	Aritmetička sredina
1. Poticao/la sam druge	4. 10
2. Osjećao/la sam odgovornost	3. 80
3. Sarađivao/la sam sa drugovima	4. 78
4. Davao/la sam primjedbe	3. 63
5. Osjećao/la sam se važnim kada sam se vratio/la u matičnu skupinu	3. 89
6. Osjećao/la sam tremu*	1. 96*
7. Slušao/la sam druge	4. 57
8. Postavljao/la sam pitanja	3. 42
9. Bilo mi je jasno što trebam učiniti	4. 73
10. Bio/la sam znatiželjan	4. 73
11. Bilo mi je zanimljivo	4. 84
12. Pomagao/la sam drugima	4. 89
13. Uvažavao/la sam prijedloge drugih	3. 52
14. S lahkocom sam izlagao svoj dio zadatka	4. 94
15. Isticao/la sam se osobito	2. 63
16. Osjećao/la sam se važnim što sam dio uspješnog tima	3. 84
17. Osjećali smo zajednički uspjeh	4. 78
18. Skretali smo s teme	2. 16
19. Razgovarali smo o učinjenom	4. 00
20. Svi smo podjednako pridonijeli	4. 47
21. Lahko smo se dogovorili o izlaganju	3. 78
22. Postavljali su mi pitanja	3. 31
23. Ostali su me slušali	2. 78
24. Davali smo nove prijedloge	4. 31
25. Postavljali smo poticajna pitanja	2. 89
26. Osjećali smo međusobno povjerenje	4. 10
27. Osjećali smo zajedničku odgovornost	4. 52

Zatim slijede isto tako visoko procijenjene tvrdnje 3 i 17 (4. 78):

- 3. Sarađivao/la sam sa drugovima,
- 17. Osjećali smo zajednički uspjeh,

Tvrdnje 9 i 10 postigle su rezultat od 4. 73, a one glase:

- 9. Bilo mi je jasno što trebam učiniti,
- 10. Bio/la sam znatiželjan/na.

Ništa manje zanemarljive su i ostale tvrdnje sa aritmetičkom sredinom iznad 4, a to su tvrdnje 1, 7, 19, 20, 24, 26 i 27. Istaknut ćemo i rezultat tvrdnje 8 (Imala sam tremu) koja je ovdje obrnuto vrednovana i iznosi 1. 96.

U tabeli 2 prikazani su rezultati prosječnih vrijednosti aktivnosti učenika Ve odjeljenja postignutih direktnim poučavanjem (frontalni pristup).

Tvrdnje	Aritmetička sredina	Ukupan broj učenika
1. Poticao/la sam druge	3. 16	20
2. Osjećao/la sam odgovornost	4. 10	20
3. Sarađivao/la sam sa drugovima	3. 55	20
4. Davao/la sam primjedbe	2. 16	20
5. Osjećao/la sam se važnim kada sam se vratio/la u matičnu skupinu	-	-
6. Osjećao/la sam tremu*	2. 44	20
7. Slušao/la sam druge	3. 44	20
8. Postavljao/la sam pitanja	2. 16	20
9. Bilo mi je jasno šta trebam učiniti	4. 22	20
10. Bio/la sam znatiželjan	3. 83	20
11. Bilo mi je zanimljivo	4. 22	20
12. Pomagao/la sam drugima	2. 61	20
13. Uvažavao/la sam prijedloge drugih	2. 94	20
14. S lakoćom sam izlagao svoj dio zadatka	-	-
15. Isticao/la sam se osobito	3. 16	20
16. Osjećao/la sam se važnim što sam dio uspješnog tima	-	-
17. Osjećali smo zajednički uspjeh	3. 88	20
18. Skretali smo s teme	1. 78	20
19. Razgovarali smo o učinjenom	3. 05	20
20. Svi smo podjednako pridonijeli	2. 72	20
21. Lahko smo se dogovorili o izlaganju	-	-
22. Postavljali su mi pitanja	3. 05	20
23. Ostali su me slušali	4. 12	20
24. Davali smo nove prijedloge	2. 88	20
25. Postavljali smo poticajna pitanja	3	20
26. Osjećali smo međusobno povjerenje	3. 89	20
27. Osjećali smo zajedničku odgovornost	4. 16	20

Tvrdnje 5, 14, 16 i 21 nisu vrednovane za skupinu koja je sudjelovala u tradicionalnoj nastavi, jer se pitanja odnose na odjeljenje Vd, koje je primjenjivalo metodu slagalice.

Najbolji prosječni rezultati u direktnom poučavanju učenika dobiveni su na tvrdnjama:

- 9. Bilo mi je jasno šta trebam učiniti (4. 22),
- 11. Bilo mi je zanimljivo (4. 22),
- 27. Osjećali smo zajedničku odgovornost (4. 16),
- 23. Ostali su me slušali (4. 12),

– 2. Osjećao/la sam odgovornost (4. 10).

16. Iz podataka je jasno vidljivo kako je ukupno 13 (13+1)¹⁸ tvrdnji saradničkog oblika učenja ocijenjeno prosječnom ocjenom 4 ili iznad 4, dok je prema rezultatima direktnog poučavanja sa ocjenom 4 ili više od 4 ocijenjeno samo 5 tvrdnji, uz napomenu da su prosječne ocjene i tih tvrdnji slabije od ocjena saradničkog učenja.

U prilog tvrdnjama o snažnom uticaju saradničkog oblika učenja na stvaranje pozitivne međuzavisnosti među učenicima govori vrlo visoka prosječna ocjena tvrdnje 17. Kao dodatne potvrde ovih navoda jesu tvrdnje 26 i 27, kojima su sudionici saradničkog oblika nastave pokazali kako su najveće dobiti ovakvog oblika nastave zajednički uspjeh, odgovornost i međusobno povjerenje koje nastaje kao prirodna posljedica saradnje. Saradnja među učenicima poboljšala je i unaprijedila razinu interakcije, što je vidljivo iz tvrdnje 24, te tvrdnji 7 i 23, koje daju zaključiti kako se osim povjerenja ističe i motivacija koja je osnova svakoj aktivnosti učenika na nastavnom satu.

Posebnu pažnju treba posvetiti tvrdnjama 20 i 16, jer one pokazuju da učenici ne ističu svoj osobni doprinos, već prednost daju zajedništvu i postignuću skupine.

Učenici Ve koji su sudjelovali u frontalno-tradicionalnom obliku nastave najvišom su ocjenom vrednovali tvrdnje 9 i 11. Tvrdnja 9 je odabrana, vjerovatno, što je prije i tokom nastave učenicima vrlo jasno objašnjeno šta trebaju raditi, a vrednovanje tvrdnje 11 trebamo prihvatiti sa napomenom da je zanimljivosti nastave zasigurno pridonijela i upotreba savremenih tehničkih sredstava (projektor, prezentacija). Da u ovom razredu postoji međusobno povjerenje i odgovornost skupine kao cjeline, pokazuju visoke prosječne ocjene tvrdnje 27.

Tvrdnja 2 (osjećao/la sam odgovornost) je jedna od značajnijih u upoređivanju tvrdnji sa najvišim prosječnim ocjenama aktivnosti učenika na satu, između saradničkog i frontalno-tradicionalnog pristupa. Iako su učenici iz Vd, koji su sudjelovali u saradničkom učenju ocijenili ovu tvrdnju sa 3. 80, ona je višom ocjenom vrednovana od učenika Ve i to ocjenom 4. 10. Objašnjenje se može pronaći u činjenici da su učenici Ve neke svoje zadatke

¹⁸ Višom ocjenom procijenjena je i tvrdnja 14, koja nije vrednovana u u odjeljenju Ve, zbog čega smo stavili oznaku 13+1.

rješavali samostalno, ne sarađujući s ostalim učenicima iz razreda, što povećava osjećaj individualne odgovornosti.

Poseban osvrt treba dati na tvrdnje 5, 14, 16 i 21, koje su u upitniku za provjeru aktivnosti učenika vrednovane i odnose se samo na odjeljenje koje je sudjelovalo u saradničkoj nastavi metodom slagalice.

Tvrdnje su sljedeće:

- 5. Osjećao/la sam se važnim kada sam se vratio u skupinu (3. 89),
- 14. S lakoćom sam izlagao/la svoj dio zadatka (4. 94),
- 16. Osjećao/ la sam se važnim što sam dio uspješnog tima (3. 84),
- 21. Lahko smo se dogovorili o izlaganju (3. 78).

Navedene tvrdnje su postavljene kako bi se stekla mogućnost za vrednovanje posebnih obilježja saradničkog učenja, usko vezanih za samu metodu slagalice. Učenici su na tvrdnjama 5, 14, 16, 21 procjenjivali vlastitu aktivnost i aktivnost tzv. ekspertnih ili stručnih skupina karakterističnih za metodu slagalice. Kao što vidimo, sve 4 tvrdnje su ocijenjene visokim ocjenama. Rezultat tvrdnje 5 ukazuje na visoku razinu samopouzdanja i sposobnosti koja je nastala kao rezultat rada u saradničkim stručnim skupinama, što pokazuje rezultati tvrdnje 14 i 16.

Jedina tvrdnja koja je trebala da ispita postojanje osjećaja treme, straha i nesigurnosti u učenika bila je tvrdnja 6 (Osjećao/la sam tremu), koja je obrnuto vrednovana, pa je manja prosječna vrijednost značajnija. I ova tvrdnja je pokazala prednost saradničkog učenja nad frontalno-tradicionalnim u smanjivanju mogućih negativnih efekata nastavnog procesa na aktivnost učenika, što zasigurno jesu strah i manjak samopouzdanja.

Značajnost razlike prosječnih rezultata aktivnosti učenika Vd i Ve odjeljenja dobivenih uz primjenu testa predznaka, uz $p=0.05$

Na osnovu dobivenih rezultata, predstavljenih u tabeli 3 koja slijedi, uz $N=21$ i $p=0.05$, možemo zaključiti da je razlika između saradničkog oblika poučavanja i direktnog poučavanja značajna kada se radi o aktivnosti učenika na satu.

Redni broj tvrdnje	Saradničko učenje AS	Tradicionalna nastava AS	Predznak tvrdnje
1.	4. 10	3. 16	+
2.	3. 80	4. 10	-
3.	4. 78	3. 55	+
4.	3. 63	2. 16	+
5.	3. 89	-	/
6.	1. 96*	2. 44	-
7.	4. 57	3. 44	+
8.	3. 42	2. 16	+
9.	4. 73	4. 22	+
10.	4. 73	3. 83	+
11.	4. 84	4. 22	+
12.	4. 89	2. 61	+
13.	3. 52	2. 94	+
14.	4. 94	-	/
15.	2. 63	3. 16	-
16.	3. 84	-	/
17.	4. 78	3. 88	+
18.	2. 16	1. 78	0
19.	4. 00	3. 05	+
20.	4. 47	2. 72	+
21.	3. 78	-	/
22.	3. 31	3. 05	+
23.	2. 78	4. 12	+
24.	4. 31	2. 88	+
25.	2. 89	3	0
26.	4. 10	3. 89	+
27.	4. 52	4. 16	0

Predznak tvrdnje:

+ u korist saradničkog učenja

- u korist tradicionalne nastave

0 nema razlike

/ nije vrednovano

ZAKLJUČAK

Prema dobijenim rezultatima, koji nam govore da se čak 75% ispitanika izjasnilo da često koristi metode kooperativnog učenja, a 25% se izjasnilo da ih upotrebljava ponekad, dok se za opciju rijetko nije izjasnio nijedan ispitanik, možemo zaključiti da je potvrđena naša prva podhipoteza.

Rezultati istraživanja pokazali su da su ispitanici kao najčešće korištene metode naveli: metodu misli/spari/razmijeni, zatim

metodu slagalice, metodu intervjua u tri koraka, metodu grupnog istraživanja, metodu oluje mozga. Od pomenutih metoda prednjači metoda misli/spari/razmijeni sa 95%, zatim grupno istraživanje, koju je navelo 60% ispitanika, dok je oluja ideja navedena kod 45% ispitanika kao najčešće upotrebljavana. Metodu slagalice, kao najčešću metodu navelo je 55% ispitanika, dok je metodu intervjua u tri koraka navelo 20% ispitanika. Iz navedenih rezultata vidimo da su najčešće korištene metode odabrane kod većeg broja ispitanika i da su raznovrsne, kako po aktivnostima koje se u njima izvode, tako i po mogućnostima primjene u pojedinim etapama nastavnog sata. Navedeni rezultati upućuju nas na zaključak da nastavnici upotrebljavaju različite metode kooperativnog učenja, čime je potvrđena i druga podhipoteza.

Posmatrajući dobivene rezultate na tri pitanja ankete za nastavnike možemo zaključiti sljedeće: da su nastavnici mišljenja da njihovi učenici često pokazuju veću motivaciju (80%), slobodniju i otvoreniju komunikaciju (85%) i da postižu bolji uspjeh (60%). Na osnovu ovih pokazatelja potvrđena je i treća podhipoteza.

Nastavnici su naveli veliki broj prednosti kooperativnog pristupa u nastavi PiD i to: motiviranost učenika za rad (85%), povećana komunikacija (80%), povećanje saradnje i prijateljstva (70%), smanjenje straha od neuspjeha (60%), slobodnije izražavanje (65%). Veliki procenat navedenih prednosti kooperativnog pristupa u nastavi PiD navodi nas na zaključak da je i četvrta podhipoteza potvrđena.

Prema dobivenim rezultatima nastavnici su kao poteškoće prilikom realizacije kooperativnog učenja naveli brojnost odjeljenja (26%), prostor (24%), preobimnost nastavnog plana i programa (20%), materijal za rad (16%), ocjenjivanje kooperativnog učenja (8%), dok je 18% nastavnika navelo da nema teškoće prilikom primjene kooperativnog učenja. Kako vidimo, sve teškoće koje su navedene u većem procentu (brojnost, prostor, NPiP, materijal za rad) su organizacione prirode, i njihovo rješavanje ne zavisi od nastavnika već od odgovarajućih nadležnih institucija. Prema navedenom zaključujemo da je peta hipoteza potvrđena.

Da postoji značajna statistička razlika između saradničkog i direktnog poučavanja u korist saradničkog učenja kada se radi o aktivnosti na satu pokazali su dobiveni rezultati u tabeli 3, uz $N=21$ i $p=0.05$.

Na osnovu rezultata upitnika, dobivenih samoprocjenom učenika, potvrdile su se tvrdnje kako su najveće dobiti od saradničkog oblika učenja velika razina osjećaja zajedničkog uspjeha, zajednička odgovornost i međusobno povjerenje, koje nastaje kao prirodna posljedica saradnje. Saradnja je poboljšala i unaprijedila razinu interakcije (tvrdnje 24, 7, 23), što nas navodi na zaključak da se osim povećanja uzajamne međuzavisnosti, povjerenja ističe i povećanje motivacije. Učenici prednost daju zajedništvu i postignuću skupine, a ne ističu svoj osobni interes. Učenici su sve pomenute tvrdnje procijenili visokom ocjenom 4 ili većom, što nas upućuje na zaključak da, i prema mišljenju učenika, kooperativno učenje doprinosi porastu nekih aspekata socio-emocionalnih kompetencija, a ranije smo naveli slična mišljenja nastavnika. Prema tome, potvrđena je i sedma podhipoteza.

Na temelju rezultata istraživanja možemo zaključiti da:

- Nastavnici i učenici imaju pozitivne stavove o primjeni kooperativnog učenja u nastavi PiD;
- Učenici pokazuju veću angažiranost i razvijenost socio-emocionalnih kompetencija na časovima sa kooperativnim pristupom u odnosu na klasični pristup.

Kooperativno učenje samo je jedan od mogućih puteva kojima se može krenuti u budućnost školstva. Pokazuje iznimne prednosti i vrlo malo nedostataka, što je znanstveno potvrđeno sa brojnim istraživanjima. Velika raznolikost, mogućnost primjene i brojnost kooperativnih metoda predstavlja najveće bogatstvo ovakvog načina učenja.

LITERATURA

- Abrami et al. (1995). *Classroom connections*, London: Harcourt Brace.
- Andrić, Z. (1989). *Autoindividualizirani rad u nastavi*, Zagreb: Školske novine.
- Bašić, J., Hudina, B., Koller-Trbović, N., Žižak, A. (1994). *Integralna metoda – Priručnik za odgajatelje i stručne suradnike predškolskih ustanova*, Zagreb: Alinea.
- Bertić, D. i Krašovec-Salaj, D. (2000). *Interaktivno i suradničko učenje u nastavi prirode i društva u okviru ERR sustava*, Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu, 1 (2).
- Bognar, L., Matijević, M. (1993). *Didaktika*, Zagreb: Školska knjiga.

-
- Cartwright, D. & Zander, A. (1956). *Group dynamics: research and theory*, New York: Row, Peterson and Co.
- Cohen, E. (1994). *Designing groupwork: strategies for the heterogeneous classroom*, New York: Teacher Colleague, Columbia University,
- Cota Bekavac, M. (2002). *Istaraživanja suradničkog učenja*, Zagreb: Napredak.
- Čudina-Obradović, M., Težak, D. (1995). *Mirotvorni razred*, Zagreb: Znamen.
- De Zan, I. (2000). *Metodika nastave prirode i društva*, Zagreb: Školska knjiga.
- De Zan, I. (2000). *Metodika nastave prirode i društva*, Zagreb: Školska knjiga.
- Desforjes, C. (2001). *Uspješno učenje i poučavanje, psihologijski pristupi*, Zagreb: Educa.
- Goleman, D. (1998). *Emocionalna inteligencija*, Beograd: Geopoetika.
- Graves, B. & Graves, M.F. (1997). Kooperativno učenje, u: *Didaktički putokazi*, br. 7, Zenica: Pedagoški zavod i Pedagoška akademija.
- Graves, B., Graves, F., M. (1997). Kooperativno učenje, u: *Didaktički putokazi*, br. 7, Zenica: Pedagoški zavod i Pedagoška akademija.
- Jensen, E. (2003): *Super-nastava*, Zagreb: Educa.
- Johnson, D. W., Johnson, R. T. & Holubec, E.J. (1994). *Cooperation in the Classroom*, Edina, MN: Interaction Book Co.
- Johnson, Johnson & Holubec. *Structuring cooperative learning: lesson plans for teachers*, Edina: Interaction Book Company.
- Johnson, R. & Johnson, D. (1989). *Cooperation and competition*, Edina, MN: Interaction.
- Kegan, S. (2001). *Group Grades Are Pointless*, Spring, Online Magazine.
- Klarin, M: *Utjecaj podučavanja u malim kooperativnim skupinama na usvajanje znanja i zadovoljstvo studenata*, Društvena istraživanja, 7, 4/5
- Klippert, H. (2001). *Kako uspješno učiti u timu*, Zbirka praktičnih primjera, Zagreb: Educa.
- Mesch, D., Johnson, D.W. & Johnson, R. (1988). Impact of positive interdependence and academic group contingencies on achievement, *Journal of Social Psychology*,

- Petz, B. (1985). *Osnovne statističke meode za nematematičare*, Zagreb: SNL.
- Romić, S. (2002). *Kooperativno učenje u početnim razredima osnovne škole*. Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu, Vol. 4, br. 1,
- Sharan, S. (1980). *A group investigation method of cooperative learning in the classroom*, Provo, UT: Brigham Young University Press.
- Slavin, R. E. (1990). *Student team learning: A practical guide to cooperative learning*, Washington, Dc: Nacional Education Association.
- Suzić, N. (1999). *Interaktivno učenje*, Banjaluka: Ministarstvo prosvjete Republike Srpske.
- Ševkušić, S. (1993). *Kooperativno učenje razredu*, Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, br. 25, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Ševkušić, S. (2003). *Kreiranje uslova za kooperativno učenje*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Ševkušić, S.: *Teorijske osnove i perspektive kooperativnog učenja*, Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, br. 27 (138-157), Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Temple, C., Steele, L. J., Kurtis, S. M. (2006). *Kooperativno učenje i planiranje nastavne jedinice i ocjenjivanje*, Sarajevo: COI „Step by step“.
- Temple, C., Steele, L.J., Kurtis, S. M. (2003). *Čitanjem i pisanjem do kritičkog mišljenja*, Sarajevo: COI „Step by step“.
- Temple, C., Steele, L.J., Kurtis, S.M. (2006). *Kooperativno učenje i planiranje nastavne jedinice i ocjenjivanje*, Sarajevo: COI „Step by step“.
- Terharad, E. (2001). *Metode poučavanja i učenja*, Zagreb: Educa.
- Uzelac, M., Bogнар, L., Bagić, A. (1994). *Budimo prijatelji – pedagoške radionice za djecu od 6-14 godina*, Zagreb: Slon.
- Vizek-Vidović, Benge Kletzien, S., Cota Bekavac, M. (2002). *Aktivno učenje i ERR okvir za poučavanje*, Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Walsh, B. (2004). *Kurikulum za prvi razred osnovne škole: Stvaranje razreda usmjerenog na dijete*, Zagreb: Pučko otvoreno učilište Korak po korak.
- Yager, S., Johnson, D. & Johnson, R. Oral discussion, group to individual transfer and achievement in cooperative learning groups, *Journal of Educational Psihology*, Vol. 77.

COOPERATIVE LEARNING IN THE NATURE AND SOCIETY CLASSES

Summary

Cooperative learning is only one of the potential roads our education can take. It has been shown to have exceptional advantages and few disadvantages, which has been confirmed by extensive research in the field. The diversity, prospects for application and the numerousness of cooperative methods is the greatest potential of such a method of learning.

The research is aimed at examining the views the teachers and students have of the application of cooperative learning in the Nature and Society Classes, establishing whether there is a statistically significant difference in the evaluation of the activities in two distinct approaches of teaching younger age children, as well as exploring which approach contributes to the increase in the socio-emotional competence in children and to what extent.

The research has involved forty teachers in two primary schools as follows: twenty teachers employed with the “Musa Ćazim Ćatić” Primary School and twenty teachers employed with the “Skender Kulenović” Primary School. The sample consisted of forty students attending the fifth grade of the nine-year primary education in a subsidiary of the “Musa Ćazim Ćatić” Primary School in Blatuša.

The results of the research have shown that both the teachers and students have positive attitudes towards cooperative learning in the Nature and Society classes and that the students are more involved and the degree of their socio-emotional competencies is higher in classes where cooperative approach was applied as opposed to the classic approach.

Amel Alić

RELACIJE IZMEĐU OBITELJSKIH ODNOSA I PREFERIRANJA VRIJEDNOSNIH ORIJENTACIJA

Sažetak

Cilj ove studije predstavlja pokušaj da se kroz istraživanje pripadnika tri generacije unutar obitelji ustanovi na koji način različite unutarobiteljske varijable utječu na preferiranje vrijednosnih orijentacija. Budući da ključne unutarobiteljske varijable čine sociopedagoški faktori obiteljskog života, predmet istraživanja je bio da se ustanovi povezanost preferiranja vrijednosnih orijentacija unutar obitelji, na razini tri generacije, u odnosu na generacijsku pripadnost unutar obitelji, te povezanost sa nekim od obilježja socio-pedagoških faktora obitelji sa prisutnošću najznačajnijih socijalizatorskih varijabli, kako između različitih generacija, tako i unutar promatranih generacijskih skupina. Na ovaj način su obuhvaćeni ne samo ključni sociokulturni faktori obiteljskog života važni za prijenos vrijednosti, već je izvršen uvid i u prisutnost socijalizacijskih faktora i agenasa na tri generacijska stratumata unutar ispitivanih obitelji, te tipski definiranih obitelji međusobno.

U istraživanju je korištena kombinacija kvalitativne i kvantitativne paradigme, a sve u vezi sa prirodom problema i prikupljenih podataka. U okviru statističke obrade podataka primjenjene su mjere utvrđivanja značajnosti razlika vrijednosnih preferencija na više linija grananja promatranog uzorka: urbano-ruralno, polna pripadnost, ocjene kvaliteta života, socioekonomskog statusa i nivoa obrazovanja. Korišteni su statistički postupci za utvrđivanje razlika između podgrupa obuhvaćenih istraživanjem i povezanosti varijabli uključenih u istraživanje, pri čemu je korištena prikladna parametrijska i neparametrijska statistika u skladu sa raspoloživim podacima.

Ključne riječi: odgoj, obitelj, roditeljstvo, generacije, vrijednosne orijentacije

UVOD

Obitelj poimamo kao jednu od najznačajnijih institucija koja je najbliža poimanju čovjeka. Kao što nema obitelji bez čovjeka, tako se ne može ni govoriti o čovjeku bez obitelji i njezinih surogata. Ipak, iako je obitelj jedno od najstarijih vidova zajedništva i institucionalnih tvorevina čovjeka, još uvijek se ne može govoriti o jasno definiranim teorijskim okvirima obiteljskog djelovanja. Prema većini autora koji su se bavili ovom oblašću, već ova, do kraja nedovoljno teorijski uokvirena stvarnost, dovoljnim je razlogom i javljanja različitih klasifikacija varijabli obiteljskog života. Tako priklanjanje određenoj teoriji i pristupu izučavanja obitelji, te odnos prema shemi povezanosti varijabli obiteljskog života, u bitnome određuje, ne samo razumijevanje unutarobiteljskih odnosa, već i poziciju obitelji unutar društva.

I najpovršniji teorijski pristup istraživanja obitelji nužno bi trebao uvažiti slijedećih nekoliko činjenica: obitelj je dijelom društvenog i kulturnog sistema, ali se ne može proučavati identičnom analogijom kakva se primjenjuje u proučavanju drugih društvenih grupa; obitelj je mjesto primarnih ljudskih odnosa, primarne socijalizacije, prvih odgojnih uticaja koji su posve autentični i neponovljivi; istraživanje obitelji se ne može zadovoljiti njezinom interakcijom unutar društvenih okvira, već podrazumijeva i „poniranje“ u dubinu odnosa između njezinih članova; te, obitelj ima svoj sistem i unutarnju dinamiku.

Analogno prethodnom, ako čovjek ostaje stalnom preokupacijom i predmetom proučavanja, onda je to, svakako, i obitelj.

Kao i u slučaju neponovljivosti, jedinstvenosti i univerzalnosti svakog ljudskog bića, tako i u slučaju obitelji možemo izvesti zaključak o bogatstvu varijeteta i zasebnih specifičnosti koje obilježavaju svaku obitelj ponaosob. Za tu će jedinstvenost Ekermen (1987, str. 374) ustvrditi: «Ne postoje dve porodice koje su iste, kao što ne postoje ni dve iste individue. Postoje neki oblici porodične dinamike koji su, kao i kod individualne dinamike, svojstveni životnom razvoju svih porodica.» No, i pored te činjenice, obitelj će u radovima mnogih istraživača dosta dugo biti promatrana kao zbir individuum, između kojih se uspostavljaju uzročno-posljedične veze. Analogno prethodnom zaključku, bogatstvo obiteljskih varijeteta, uvjetovat će i posvemašnju raznolikost unutarobiteljskih odnosa i

psihosocijalnopedagoških ishoda koje takva raznolikost proizvodi. Međutim, takvo razumijevanje obitelji moguće je samo onoliko koliko dopuštamo da svaka obitelj bude promatrana kao jedinstveni mikrokosmos društva, svojevrsni zasebni svemir specifičnih odnosa, koja nastaju i funkcioniraju baš tako, zahvaljujući i raznolikosti individua koji je čine.

Određenje sociopedagoških faktora obiteljskog života

Prema Pašalić-Kreso (2004), obitelj je nemoguće razumjeti ukoliko je tretirana kao prosti zbir pojedinaca. Tako će se tek uvođenjem sistemskog pristupa u proučavanju svih unutarobiteljskih procesa (prvo u biologiji, potom u medicini, a zatim i u društvenim znanostima) postaviti širi okviri za shvatanje obitelji kao eko-sistema. Upravo je jednom od temeljnih nakana i ovog istraživanja da ključne varijable obiteljskog života promotri u njihovoj vezi sa transgeneracijskim prijenosom vrijednosti i vrijednosnih orijentacija. Sukladno Bronfenbrennerovoj teoriji (1997) sve obiteljske varijable moguće je razvrstati na makro, mezo i mikro nivou, pri čemu varijable na makro i mezo nivou predstavljaju izvanobiteljske varijable, dok su one na mikro nivou unutarobiteljske varijable. U unutarobiteljske varijable Bronfenbrenner ubraja socio-pedagoške faktore obiteljskog života:

- socio-kulturni činioci obiteljskog života;
- dominantni odgojni stil obitelji;
- odgojna atmosfera u obitelji;
- socio-psihološka obilježja odnosa u obitelji (emocionalna klima i slično).

Pobrojana obilježja unutarobiteljskog života moguće je dodatno operacionalizirati, pa smo se za teorijski i empirijski dio ovog istraživanja opredijelili detaljnije baviti: socioekonomskim statusom (da li se radi o dobrostojećoj, prosječnoj ili loše ekonomski situiranoj obitelji), kvalitetom komunikacije između članova obitelji, odgojnom atmosferom (preferiranje razvijanja određenih osobina kod djece), roditeljskim stilovima i tipovima djece, procjenom kvaliteta života, procjenom radnih stilova, usporedbom preferiranih vrijednosti, običaja i slično.

Pored nabrojanih Bronfenbrennerovih unutarobiteljskih varijabli, u ovom istraživanju uvažili smo i varijable definirane od strane Hofmana i Lipita (1969), a koji nude shemu uzročnog niza

pri mjerenju varijabli obiteljskog života. Niz uzročnosti prema ovim autorima čine:

- a) životna pozadina roditelja (historija obrazovanja i rani odnos sa njihovim roditeljima – prethodna generacija),
- b) sadašnja obiteljska situacija (kultura, socijalni status, zanimanje, lokacija urbano-ruralno-poluurbano, fizičke odlike doma),
- c) sastav obitelji (veličina obitelji, redoslijed rađanja djece),
- d) lične karakteristike roditelja (psihološke karakteristike roditelja koje nisu direktno upravljene ka roditeljskoj funkciji – preferencija vrijednosti, socijalni stavovi, filozofija života), te
- e) lične karakteristike djeteta – mlađa generacija (stupanj obrazovanja i obrazovne preferencije, vrijednosne preferencije, filozofija života i težnja ka osnovnim potrebama).

Za definiranje varijabli poslužili smo se i istraživanjem Pašalić-Kreso (1979), pri čemu se pogodnim činilo uvažavanje: zanimanja i obrazovnog nivoa roditelja, socio-ekonomskog statusa, regionalne pripadnosti (grad–selo), vrijednosni sistem, pedagoška atmosfera u obitelji, ravnopravno tretiranje muške i ženske djece, te nivo aspiracije roditelja prema školovanju djeteta.

Upoređujući unutarobiteljske varijable unutar sheme uzročnog niza propitane su povezanosti sociopedagoških faktora obiteljskog života i preferiranja vrijednosnih orijentacija. Zato su nam za takve nakane empirijske naravi, bili neophodni i određeni teorijski nalazi, ali i dosadašnje studije koje su dale doprinos boljem razumijevanju ovih fenomena.

Opredjeljenje za sociopedagoške faktore obiteljskog života, obiteljske vrijednosti i preferiranje vrijednosti i vrijednosnih orijentacija, ovo istraživanje zadržava na nivou unutarobiteljskih varijabli, ali i u teorijskom smislu povezuje sa simboličko-interakcijskom orijentacijom u pristupu proučavanja obitelji. Okosnicu ove orijentacije predstavlja Cooleyeva teorija o primarnim grupama, koje su “odgajateljice ljudske prirode jer se u njima odvija neposredna interakcija i jer se članovi u njima uče primarnom iskustvu“ (Golubović, 1981, str. 43). U okviru ove teorije, Georg Mead govori o simboličkoj interakciji individua u primarnoj grupi, na osnovu koje se formira „socijalno ja“ i „individualno ja“. Teorija simboličkog interakcionizma uvažava i slijedeće činjenice: ljudi ne reaguju na podražaje, već na osnovu

značenja koje pridaju određenoj situaciji; predmeti, osobe i situacije posjeduju za sve osobe koje pripadaju određenoj skupini zajedničko značenje koje je utvrđeno pravilima; na osnovu „subjektivnog značenja“ svaka osoba interpretira opća pravila ponašanja; te, nesigurnost u značenje neke situacije dovodi do gubitka orijentacije u praktičnom djelovanju (Konig-Zedler, 2001). Obitelj se, tako, izučava kao sistem dimačkih interpersonalnih odnosa, koju Hill naziva „arenom ličnosti koje su interakciji“, Kirkpatrick „dramom sa nizom stalno aktivnih promjenljivih uloga“, a Sheldon Stryker govori o težnji da se principi ljudskog djelovanja i ponašanja istraže kroz proučavanje čovjeka na sopstvenom nivou.

Obiteljski odnosi i preferiranje vrijednosnih orijentacija

Na pitanje o tome šta se treba podrazumijevati pod obiteljskim vrijednostima, Golubović (1981) nudi razdiobu na vrijednosti koje određuju poželjni tip obiteljske organizacije i obiteljskih odnosa, te na vrijednosti kojima se određuje poželjan tip ličnosti. Dodatno operacionalizirana, ova dva sistema obiteljskih vrijednosti podrazumijevaju:

- a. vrijednosti koje određuju poželjni tip obiteljske organizacije i obiteljskih odnosa:
 - vrijedosti kojima se određuju seksualni odnosi supružnika i drugih članova obitelji
 - vrijednosti kojima se izražava shvatanje o braku i obitelji
 - vrijednosti vezane za tip distribucije uloga u obitelji
 - vrijednosti koje određuju tip distribucije autoriteta
 - vrijednosti u vezi sa roditeljstvom
 - vrijednosti koje određuju principe odgajanja
 - vrijednosti koje određuju odnos prema „obitelji orijentacije“ (roditeljskoj) i drugim srodnicima
- a. vrijednosnim sistemom kojim se određuje poželjan tip ličnosti obuhvaćene su one vrijednosti koje se odnose na karakter ličnosti

Na odabir vrijednosnih orijentacija značajno će utjecati i pripadnost određenoj kulturi, budući da roditelji u vlastitu obitelj unose kulturalne standarde i vrijednosne orijentacije koje su prihvatili u vlastitoj kulturi, ali i koje su prihvaćene od prethodne generacije.

O tome kako prethodna generacija i kulturalni milje utječu na prijenos vrijednosti i vrijednosnih orijentacija, postoje brojni istraživački uvidi.

Među brojnim pitanjima koja su istraživana još od 50-tih godina prošlog stoljeća u području teorije kulture i razvoja ličnosti, Kon (1991) izdvaja i problem uzajamne povezanosti između općeg nivoa zahtjeva prema djeci i karaktera vrijednosnih orijentacija odgovarajućeg društva. U tom smislu, uzročno-posljedična vezanost između ovih varijabli istraživana je i kroskulturalno, u čemu je jedan od najvećih doprinosa onaj kojeg je dao Murdock, osnivač dva glavna sistema za čuvanje i klasifikaciju etnografskih podataka. Jedan od najobimnijih depoa kroskulturalnih podataka je onaj koji se čuva na Univerzitetu Yale, Sjedinjene Američke Države¹⁹, a koji sadrži preko pola miliona stranica štampanog teksta različitih istraživanja o raznim vidovima života skoro 200 svjetskih kultura²⁰.

U svom obimnom kroskulturalnom istraživačkom projektu pod nazivom „Projekat šest kultura“, u kojima su se koristili opservacionim metodama, John i Beatrice Whiting nastojali su da povežu intra i kroskulturalne pristupe upoređujući ponašanje djece, kako sa onom iz iste zajednice, tako i sa ponašanjem djece iz drugih zajednica. Analizirajući različite sisteme obiteljskih vrijednosti oni su ustanovili kako djeca odgajana u složenijim kulturama imaju više pokazatelje prema skali zavisnosti/dominantnosti i niže prema skali brige/odgovornosti, nego djeca koja su odgajana u prostim kulturama. Za djecu koja su odgajana u društvima sa mononuklearnom strukturom domaćinstva zapažen je veći stupanj prijateljstva, srdačnosti i niži nivo autoritarno-agresivnog ponašanja, nego djeca koja su odgajana u složenim obiteljima, sa nešto zamršenijim sistemom obiteljskih vrijednosti (Kon, 1991, str. 68). U ovim istraživanjima posebno se pokazala važnom struktura obitelji. U složenim obiteljima u kojima je glava obitelji morao ostvariti autoritet na najmanje tri generacije, mogućnost ispoljavanja agresije prema nižerangiranim članovima obitelji je bila neograničena. Zbog toga se, u nemogućnosti otpora glavnom autoritetu, često dešavalo

¹⁹ Regionalna kartoteka ljudskih odnosa (Human Realtions Area Files) započeta je još 1937. godine.

²⁰ Da bi olakšali pristup podacima, Murdock i White će 1969. godine objaviti Standardni kroskulturalni uzorak, sastavljen od 186 kultura, dok je još jednostavniji za korištenje, izrađen na osnovu HRAF-a, Etnografski atlas, čiji se podaci periodično objavljuju u časopisu Ethnology još od 1962. godine.

transponiranje agresije i sile na one slabije i niže pozicionirane u složenoj obiteljskoj hijerarhiji, što je obezbjeđivalo kontinuitet prijenosa agresivnosti uvijek na one mlađe i slabije. Nasuprot složenim, nuklearnim i nezavisnim obitelji ispoljavala je daleko manje autoritarnosti, jer nisu bili izloženi pritisku i potrebi održanja autoriteta i poretka obiteljske strukture po svaku cijenu. Ovakvi nalazi su samo potvrdili da razlike u sredinama učenja trajno oblikuju i razlike u socijalnom ponašanju mladih generacija.

U kojoj mjeri je roditeljski stil povezan sa odabirom vrijednosnih orijentacija djece govore i brojne druge studije.

McKinney (1973) je pokušao ustanoviti povezanost odabira vrijednosti i ljudskog ponašanja, pa je na uzorku od 774 studenta ispitivao 95 ajtema vezanih za ponašanje na petostepenoj skali od potpuno poželjnih do potpuno nepoželjnih. Ajtemi su dobijeni nakon što je studentima prethodno data prilika da sami odrede poželjne oblike ponašanja popunjavajući nedovršene rečenice tipa «bio bih postuđen kada bih...» ili «ponosan sam na sebe kada...». Devet faktora je proisteklo iz ovog istraživanja, od kojih su za razmatrani problem posebno važna tri: prvi je vezan za akademsko postignuće, drugi za interpersonalne odnose, a treći za intrapersonalni odnos.

Rezultati su empirijski potvrdili tezu o osnovnoj klasifikaciji odabira vrijednosti povezanih sa ljudskim ponašanjem, pri čemu odabir vrijednosti razotkriva usmjerenost prema sebi, na jednoj, ili općim, moralnim i prosocijalnim tendencijama u ponašanju, na drugoj strani:

1. egocentrične vrijednosti (self-oriented values)
2. socijalne vrijednosti (social, other-oriented values)

Prve vrijednosti su one koje su zasnovane na učenju prosocijalnog ponašanja, i one su preskriptivne (propisujuće, određujuće), ili „kako bi trebalo“, „kako treba“ vrijednosti.

Druge su proskriptivne (osuđujuće, zabranjujuće), zasnovane na pedagoškoj logici „kako ne bi trebalo“ ili „kako ne treba“, primarno antisocijalne i usmjerene ka sebi. Obje orijentacije povezane su direktno sa procesom odgajanja i socijaliziranja.

U zavisnosti od toga na kojoj pedagoškoj logici roditelji istrajavaju, razvijat će se i usmjeravati i vrijednosna orijentacija kod djece, orijentacija usmjerenosti ka sebi ili orijentacija koja uključuje i druge.

<i>Vrijednosna orijentacija i odgoj</i>	Nagrada – nagrađivanje	Kazna – kažnjavanje
<i>Preskriptivna pedagoška logika („kako treba“)</i>	Za ispravno postupanje	Zato što se nije postupilo ispravno
<i>Proskriptivna pedagoška logika („kako ne treba“)</i>	Za ne činjenje pogrešnog (lošeg)	Zato što se postupilo neispravno

Tabela 1: *Vrijednosne orijentacije u odgoju i dvije pedagoške logike
(prema McKinney, 1973)*

U prvoj orijentaciji i pedagoškoj logici roditelji stavljaju akcenat na „kako treba“ i ispravnost u postupcima. Zbog toga takvi roditelji i u postupcima nagrađivanja i kažnjavanja potenciraju ispravnost. Druga orijentacija akcentira neispravnost, zbog čega se kroz lavirajući proces tenzija od „prezaposlenosti“ pričom o greškama, malo ili nikako ne govori o ispravnosti.

McKinney (1971) je pouzdanost ove klasifikacije provjeravao i ranije, u jednoj studiji na uzorku od 67 sudenata, čiji zadatak je bio da dovrše 28 rečenica. Jedna polovina rečenica odnosila se na pozitivnu (*zadovoljan/na sam sobom kada...*, i *moji bi roditelji bili zadovoljni kada...*), a druga polovina na negativnu orijentaciju (*moj otac se naljuti kada...*, i *naljutim se na sebe kada...*). Na ovaj način se dobila konstanta u određivanju dimenzije poticaja (nagrada versus kazna). Skorovi za ajteme su raspoređeni na slijedeći način:

1. pozitivni poticaj
 - a. preskriptivni: ako ispitanik navede da bi bio nagrađen za nešto što bi uradio/la (*moj otac je zadovoljan mnome kada...slušam savjet*, ili *zadovoljan/a sam sobom kada...uradim dobro ispit*)
 - b. proskriptivni: ako ispitanik navede da bi bio/la nagrađen/a zbog ne činjenja nečega (*moj nastavnik mi vjeruje kada... ne varam na ispitu*)
2. negativni poticaj
 - a. preskriptivni: ako ispitanik navede da bi se negativni rezultat odrazio kroz nepoduzimanje nečeg poželjnog (*moj otac se naljuti na mene kada... ne učim*)
 - b. proskriptivni: negativni rezultat kao posljedica nečega što je loše učinjeno (*moj nastavnik se razočara kada... zakasnim na nastavi sat*)

Individualni skorovi su pokazali da svako tendira jednu dimenziju vrijednosne orijentacije i pedagoške logike.

Olejník & McKinney (1973) su također ispitivali orijentacije u vrijednostima i ponašanju i roditelja i djece. Ispitujući stupanj darežljivosti (dijeljenje slatkiša) na uzorku od 78 četverogodišnjih mališana, klasificirali su ih na darežljive i nedarežljive. Ustanovili su kako darežljiva djeca pokazuju mnogo veću preskriptivnu vrijednosnu orijentaciju nego nedarežljiva djeca. Također, pokazalo se kako roditelji darežljive djece mnogo više tendiraju preskriptivnoj orijentaciji i pedagoškoj logici «šta treba činiti» u nagrađivanju i kažnjavanju djece. Na ovaj način potvrđeno je kako odabir jedne od pedagoških logika u procesu odgajanja ima za posljedicu i razvoj aktivnih crta volje, ali i viši stupanj altruizma.

Nadalje, budući da je korištena metoda mjerenja ponašanja, ovo istraživanje je ukazalo na povezanost između vrijednosne orijentacije i trenutnog ponašanja djece, te povezanost između ponašanja i prihvatanja određenih vrijednosti. Ove rezultate Rokeach je povezao sa podjelom vrijednosti iz tabele krajnjih i srednjih vrijednosti u predviđanju budućeg ponašanja i profesionalnog angažmana pojedinaca.

Svi rezultati istraživanja navedeni u prethodnom odijeljku potvrđuju, ne samo povezanost roditeljskog stila sa preferiranjem vrijednosnih orijentacija već i etnografski nalazi ukazuju da se pri promatranju unutarobiteljskih odnosa uvijek mora uvažiti i kulturološka osnova. Obitelj se tako još jednom potvrđuje kao prostor najraznovrsnijih varijacija interpersonalnih odnosa, od čijeg će utjecaja zavisiti i socioemocionalno funkcioniranje buduće odrasle osobe.

METOD ISTRAŽIVANJA

Istraživanje povezanosti obiteljskih odnosa i preferiranja vrijednosnih orijentacija predstavlja pokušaj da se kroz promatranje pripadnika tri generacije unutar obitelji ustanovi na koji način različite unutarobiteljske varijable utječu na kontinuitet prijenosa vrijednosnih orijentacija. Budući da ključne unutarobiteljske varijable čine sociopedagoški faktori obiteljskog života: socioekonomski status, procjena kvaliteta života, odgojna atmosfera, specifične vrijednosti, te običaji, predmet istraživanja, shodno prethodnim teorijskim postavkama i nalazima, bio je da se ustanovi povezanost preferiranja vrijednosnih orijentacija unutar obitelji, na razini tri generacije, u odnosu na generacijsku pripadnost unutar obitelji, te povezanost sa nekim od obilježja socio-

pedagoških faktora obitelji sa prisutnošću najznačajnijih socijalizatorskih varijabli, kako između različitih generacija, tako i unutar promatranih generacijskih skupina. Na ovaj način su obuhvaćeni ne samo ključni sociokulturni faktori obiteljskog života važni za prijenos vrijednosti već je izvršen uvid i u prisutnost socijalizacijskih faktora i agenasa na tri generacijska stratuma unutar ispitivanih obitelji, te tipski definiranih obitelji međusobno.

Generalna pretpostavka od koje se krenulo u ovom istraživanju jeste da postoji značajna povezanost između specifičnih sociopedagoških faktora obiteljskog života i preferiranja vrijednosnih orijentacija. Imajući u vidu da se između dva ključna konstrukta i veza koje postoje između njih otvaraju i brojni drugi kanali međusobne razmjene i djelovanja, neophodno je bilo sagledati i druge veze koje rezultiraju izvjesnim promjenama kvaliteta u oba ispitivana područja.

Nezavisne varijable u istraživanju obuhvataju kvaliteti vezani za ispitanike i obitelji u okviru njihovih bio-socijalnih karakteristika: spol, demografska pripadnost, pripadnost jednoj od tri generacije unutar obitelji, trenutni ekonomski status, složenost obitelji (nuklearna nasuprot proširenoj obitelji), te zatečeni dominantni modeli roditeljstva (autoritarni, autoritativni, permisivni). Na osnovu prethodno ponuđenih teorijskih nalaza, moguće je uvidjeti kako su odgojni ishodi roditeljskog djelovanja uvijek bili u direktnoj vezi sa različitosti uloga koje u tradicionalnoj, ali i savremenoj obitelji ispunjavaju otac i majka. Model muškarca i žene, te priprema za preuzimanje takvih uloga u životu, uvijek se odvija kroz jasnu diferencijaciju spolnih pozicija u obitelji, zbog čega je nužno i u ovom istraživanju uočiti moguće sličnosti i različitosti na liniji spolnog grananja uzorka.

Zavisne varijable obuhvaćene su procjenom kvaliteta života, preferiranjem pasivnih nasuprot aktivnim crtama volje (u istraživanju označeno pojmom „preferirane osobine“), te preferiranjem vrijednosnih orijentacija.

Kvalitet života razotkriva atribucijsku, ali i vrijednosnu komponentu procjene života. Zbog toga je bilo važno ustanoviti u kojoj mjeri insistiranje na određenom modelu roditeljstva određuje i atribucijsku, ali i vrijednosnu dimenziju kvaliteta življenja, i to kroz pet dimenzija: kvalitet života na planu tjelesnog zdravlja, kvalitet života bazičnih potreba, kvalitet života mentalnog funkcioniranja, procjene finansijskog kvaliteta života, te kvalitet socijalnog funkcioniranja.

Provjeru povezanosti preferiranja vrijednosnih orijentacija odlučili smo sprovesti putem Rokeacheve liste terminalnih vrijednosti, ne samo zbog činjenice da je to jedna od najčešće korištenih lista vrijednosti u dosadašnjim istraživanjima već i zbog toga što se u teorijskom i istraživačkom dijelu rada na ovu listu vrijednosti snažno oslanjaju McKinneyeva istraživanja o dvije pedagoške logike s kojima je povezan odabir vrijednosnih orijentacija, a koje smo nastojali dovesti u vezu i sa preferiranjem liste osobina (pasivnih nasuprot aktivnim) za šta uporište nalazimo u istraživanjima McKinneya (1971, 1973, 1980). Treba naglasiti i to, da smo prilikom odabira Rokeacheve liste terminalnih vrijednosti listu proširili i sa još dvije vrijednosti: novac i rad, s ciljem što jasnije diferencijacije individualističkih, kolektivističkih i humanističkih vrijednosti, te tragove te diferencijacije prepoznati u odgovorima ispitanika.

U okviru statističke obrade podataka primijenili smo mjere utvrđivanja značajnosti razlika vrijednosnih preferencija na više linija grananja promatranog uzorka: urbano-ruralno, polna pripadnost, ocjene kvaliteta života, socioekonomskog statusa i nivoa obrazovanja. Koristili smo statističke postupke za utvrđivanje razlika između podgrupa obuhvaćenih istraživanjem i povezanosti varijabli uključenih u istraživanje pri čemu je korištena prikladna parametrijska i neparametrijska statistika (T-Test, Pearsonov koeficijent korelacije, faktorska analiza, Mann Wittney test i sl.) u skladu sa raspoloživim podacima.

Uzorak je stratificirani slučajni uzorak koji obuhvata tri generacijska stratumata unutar 90 slučajno odabranih obitelji na teritoriju općine Zenica.

Unutar promatranog uzorka na osnovu dobijenih podataka izvršili smo nekoliko linija grananja uzorka (na osnovu generacijske pripadnosti, urbano-ruralno, polna pripadnost, nivo obrazovanosti), te su rezultati dobijeni istraživanjem upoređivani na razini generacijskih razlika i sličnosti, pri čemu se težilo dosezanju eksplanacije na razini povezanosti. Generacije unutar uzorka smo podijelili na slijedeći način:

- prvom generacijom smo označili najmlađe ispitanike, koji najvećim dijelom pripadaju srednjoškolskoj i studentskoj populaciji, te još uvijek nisu zasnovali vlastitu obitelj i žive u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima;

-
- drugu generaciju čine roditelji prve generacije, osobe koje su ostvarile bračnu zajednicu, ali čija djeca još uvijek nisu stupila u brak i nemaju vlastitu djecu;
 - treća generacija predstavlja najstariju, generaciju djedova i nana/baka.

Pozivajući se na Eriksonovu teoriju psihosocijalnog razvoja, mogli bismo reći kako se prva generacija nalazi uglavnom u petoj i na početku šeste faze razvoja (psihološka kriza u terminima identiteta nasuprot rasapu identiteta, te intimnost nasuprot osamljenosti), druga generacija u sedmoj fazi (plodnost nasuprot zastoju), dok se treća generacija nalazi u osmoj fazi (integritet nasuprot očajanju).

U ovom istraživanju koristili smo slijedeće instrumente:

- Upitnik o socioekonomskom statusu
- Upitnik o unutarobiteljskim varijablama
- Upitnik o roditeljskim stilovima
- Upitnik o tipovima djece
- Upitnik o subjektivnoj procjeni kvaliteta života
- Upitnik o radnim stilovima
- Upitnik o preferiranju vrijednosnih orijentacija (modificirana lista Rokeachevih terminalnih vrijednosti)

U okviru istraživanja zanimala nas je i pouzdanost skala, što je učinjeno korelacijom ajtem-total u okviru svake podskale. Vrijednosti ovih korelacija izražene su alfa-koeficijentom:

Skala	Alfa-koeficijent
Roditeljski stilovi	0,81 (1. generacija) 0,85 (2. generacija) 0,79 (3. generacija)
Tip djeteta	0,75 (1. generacija) 0,75 (2. generacija)
Procjena kvaliteta života	0,80 (1. generacija) 0,86 (2. generacija) 0,82 (3. generacija)
Rokeacheva lista terminalnih vrijednosti	0,92 (sve tri generacije)
Lista preferiranih osobina	0,81 (1. generacija) 0,86 (2. generacija) 0,85 (3. generacija)

Tabela 2: Pouzdanost skala izražena alfa-koeficijentom

NAJZNAČAJNIJI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Polazeći od ključnih postavki sistemske teorije²¹ (Bronfenbrenner, 1997; Olson & DeFrain, 2004), te istraživačkih nalaza Milton Rokeacha (1968, 1973)²², Diane Baumrind (1991)²³ i McKinneya (1971, 1973, 1980), pretpostavili smo kako stilovi roditeljstva (autoritarni, autoritativni i permisivni), insistiranje na određenoj pedagoškoj logici (preskriptivna vs. proskriptivna), te

²¹ Još je Ekerman ustvrdio kako smo cijelog života dijelom neke obitelji, ali i da se ne može pomoći pojedincu ukoliko u tu terapiju ne uključimo cjelokupnu obitelj. U pokušaju da se prevaziđu ograničenja i slabosti brojnih teorija koje su se bavile proučavanjem obitelji, J. Bowlby je u svojim ranim radovima počeo upozoravati na jednostranosti u izučavanju obitelji, naime, ustanovljeno je kako brojna istraživanja pretjerano insistiraju na samoj jednoj ili drugoj strani funkcioniranja obitelji (kao u slučaju strukturalista, funkcionarista ili predstavnika simboličkog interakcionizma), zapostavljajući prečesto brojne druge varijable koje su se suptilno uvlačile u prostor obitelji, oblikujući odnose i, posredno ili neposredno, određujući unutarobiteljsku dinamiku. Prema *sistemske teoriji*, ni sami odnosi i pojedinačne sudbine članova obitelji ne mogu se izolirano promatrati, budući da sve što se dešava jednom članu, izravno utječe i na druge članove obitelji. Zbog toga su neki autori skloni ustvrditi kako je koncept sistemske teorije bio obilježjem funkcioniranja obitelji u mnogim kulturama, hiljadama godina prije negoli se na ovaj način teorijsko-praktično obitelj počela izučavati. Tako naprimjer, Carolyn Attneave, profesorica psihologije, istraživač i potomak indijanskih starosjedilaca u SAD, tvrdi kako su američki starosjedioci imali ugrađen koncept sistemske teorije u svoju plemensku i obiteljsku svakodnevnicu. Takva praksa je podrazumijevala uključanje svih članova uže i šire zajednice u rješavanje problema svojih članova. Etnopedagoški rečeno, i u našim krajevima nije nepoznata izreka da „*cijelo selo dijete odgaja i podiže*“.

²² Rokeach (1968) kaže da je vrijednost dugotrajno vjerovanje, da je određeni način ponašanja ili krajnji cilj egzistencije lično i društveno preferabilan u odnosu na suprotni ili obrnuti način ponašanja, ili krajnji cilj egzistencije. Rokeach (1973) pravi klasifikaciju vrijednosti po empirijskim principima. On nalazi da postoje dvije osnovne funkcije vrijednosti:

a. *instrumentalne vrijednosti* se odnose na načine ponašanja i njihove podgrupe su moralne vrijednosti i vrijednosti kompetencije ili samoaktualizirajuće vrijednosti

b. *terminalne vrijednosti* prezentiraju ciljeve ljudske egzistencije i dijele se na personalne, intrapersonalne i socijalne, odnosno – interpersonalne. Personalne su orijentirane ka vlastitom JA, dok su socijalne orijentirane ka društvu.

²³ Jedan od najznačajnijih doprinosa u području razumijevanja roditeljskog ponašanja i stilova roditeljstva, dala je Diana Baumrind²³, a koja je na osnovu proučavanja predškolske djece i njihovih roditelja, ustanovila kako se roditeljsko ponašanje može uglavnom opisati kroz tri stila, i to: *autoritarni*, *autoritativni* (demokratski) i *permisivni*, te da se vrlo rijetko mogu javiti još dva, najneuspješnija stila: *odbijajući* i *indolentni*.

ostali faktori obiteljskog života, određuju uspješnost prijenosa vrijednosti kao i preferiranja različitih vrijednosnih orijentacija.

Da bi ustanovili povezanost modela roditeljstva sa kasnijim preferiranjem vrijednosnih orijentacija, bilo je neophodno provjeriti moguće korelacije između roditeljskih stilova i tipova djece. Izvod iz korelacijske matrice za varijable roditeljskih stilova i tipova djece na sve tri generacije pokazao je kako buntovni tip djeteta značajno korelira sa permisivnim roditeljstvom ($r = 0,256$; $p = .001$), kooperativni tip djeteta sa autoritarnim roditeljstvom ($r = 0,258$; $p = .000$) i autoritativnim roditeljstvom ($r = 0,370$; $p = .000$), dok je kod pasivnog tipa djeteta korelacija prisutna sa autoritarnim ($r = 0,422$; $p = .000$), autoritativnim ($r = 0,210$; $p = .005$), te permisivnim roditeljstvom ($r = 0,299$; $p = .000$).

Rezultati potvrđuju kako se pasivni tip djeteta može prilagoditi svakom modelu roditeljstva, što je, svakako, i bilo za očekivati. Korelacija između permisivnog modela i buntovnog djeteta na nivou $p < 0,01$ upućuje na zaključak kako labave roditeljske veze s djetetom i izostanak direktnijeg vođenja i upućivanja u norme i vrijednosti može izazavati probleme na planu socijalnog i emocionalnog razvoja djeteta, što potvrđuju i nalazi Diane Baumrind. To se posebno prepoznaje u podatku kako kooperativni tip djeteta korelira na nivou $p < 0,01$ sa autoritarnim i autoritativnim modelom, ali ne i sa permisivnim roditeljima. Interaktivni grafički prikaz, linearno promatrano, pokazao je da je porast autoritarnosti pozitivno povezan sa porastom pasivnog tipa djeteta, autoritativni roditeljski stil pozitivno je povezan sa kooperativnim tipom djeteta, dok je iz treće relacije dobijen podatak o pozitivnoj povezanosti permisivnog stila roditeljstva i pasivnog tipa djeteta.

U području procjene kvaliteta života najznačajnijim varijablama pokazali su se regionalna pripadnost, socio-ekonomski status, te povoljna unutarobiteljska atmosfera. Rezultati koji govore o povezanosti roditeljskih stilova i procjene kvaliteta života ukazuju na značajnu povezanost na nivou 0,01, kao i na nivou 0,05 između ispitanika koji su dobili najviše skorove na skali autoritativnog roditeljskog stila i procjene svih faktora kvaliteta života. Ta će se povezanost u slučaju autoritarnog roditeljskog stila prepoznati samo u slučaju procjene kvaliteta finansijskog ($r = 0,170$; $p = .005$) i socijalnog funkcioniranja ($r = 0,187$; $p = .002$), dok permisivni roditeljski stil nije u korelaciji niti sa jednim od faktora kvaliteta života.

Dobijeni rezultati dijelom potvrđuju navode Diane Baumrind o efektima izloženosti modelima roditeljstva, ukazujući još jednom kako se autoritativni roditeljski stil pokazuje najpoželjnijim u području socijalnog i emocionalnog razvoja. Izvod iz korelacijske matrice pokazao je kako ispitanici koji su dobili najviše skorove na skali kooperativnog tipa djeteta značajno koreliraju sa procjenom svih faktora kvaliteta života. Kod buntovnog tipa, korelacija je prisutna u odnosu na kvalitet bazičnih potreba ($r=0,172$; $p=.021$) i ta je korelacija signifikantna na nivou 0,05, dok kod pasivnog tipa u odnosu na bazične potrebe ($r=0,194$; $p=.009$), i kvaliteta života finansijska ($r=0,177$; $p=.018$). Kao što preferiranje autoritativnog roditeljstva najpovoljnije utječe na socijalni, emocionalni i kognitivni razvoj djeteta, tako su i povoljne karakteristike tog razvoja prepoznatljive u korelacijama između kooperativnog djeteta i procjena kvaliteta života.

Ispitivanje povezanosti pedagoških logika i razvoja aktivnih i pasivnih crta volje, te mogućih ishoda u smislu preferiranja individualističkih i prosocijalno orijentiranih vrijednosti potvrdio je kako isključivo autoritativni roditeljski stil utječe na uravnotežen razvoj aktivnih i pasivnih crta volje, te pruža šansu za zdrav i izbalansiran rast, omogućavajući osobama izloženim takvom modelu roditeljstva normalno socijalno i emocionalno funkcioniranje. Istodobno, rezultati ukazuju na činjenicu kako je autoritarnost usmjerena isključivo na razvoj pasivnih crta volje, pri čemu, u slučaju našeg istraživanja, dominira crta poslušnosti, dok autoritarnost i permisivnost, ne samo da ne podstiču razvoj aktivnih crta volje, već ih primjetno i koče. To posebno dolazi do izražaja u slučajevima negativne korelacije sa osobinama istrajnosti i samostalnosti. Takvi stilovi roditeljstva, očito je, podstiču razvoj zavisne i nesamostalne ličnosti, pa se još jednom potvrđuje i kako su u ovakvom tipu socijaliziranja djeteta prisutni postupci prilagođavanja koji su direktnim uzrokom razvoja nesamostalnosti, izbjegavanja odgovornosti, podložnosti autoritetu, nesigurnosti, kolebljivosti, straha, povučenosti, perfekcionizma i slično.

Usporedba tipova djece i preferiranih osobina ukazala je na uravnoteženost između aktivnih i pasivnih crta volje i kod kooperativnog tipa djeteta, na osnovu čega se može zaključiti da se preferiranje prosocijalnih vrijednosti najlakše i najprirodnije ostvaruje u obiteljima koje razvijaju nezavisne ličnosti, gdje se kroz autoritativne strategije dopušta djeci da sami donose odluke, aktivno ih usmjeravajući i pomažući u tome, što za posljedicu ima izgradnju

obiteljskih odnosa u terminima tinskog, kooperativnog i međusobnog pomaganja. Pri tome bi se, na osnovu rezultata t-odnosa, moglo dodati kako povoljnije uvjete za razvoj aktivnih crta volje imaju obitelji u kojima roditelji u većoj mjeri postupaju u skladu sa preskriptivnom pedagoškom logikom. Za razvoj aktivnih crta volje pokazali su se bitnim i varijable socio-ekonomskog statusa, regionalne pripadnosti, te u nešto manje značajnoj mjeri stručna sprema roditelja (uporediti sa Kreso, 1979) i zastupljenost generacija u obitelji (dvogeneracijska i trogeneracijska obitelj). Ovaj zadnji podatak u opreci je sa nalazima Whitinga (prema Konu, 1991), prema kojima složenost obiteljske organizacije i patrijarhalni karakter utječe na stupanj srdačnosti i otvorenosti kod djece, pa s tim u vezi i na preferiranje socijalno orijentiranih vrijednosti.

Na osnovu istraživanja McKinneya (1971, 1973), vidjeli smo kako insistiranje na jednoj od pedagoških logika izravno utječe na razvoj aktivnih ili pasivnih crta volje, ali isto tako i na profiliranje vrijednosne orijentacije. Zato nas je u ovom dijelu istraživanja zanimalo da li i u kojoj mjeri postoje korelacije između roditeljskih stilova, tipova djece i preferiranih osobina (aktivne vs. pasivne crte volje).

Na cjelokupnom uzorku se pokazalo kako, kao i u slučaju vrijednosnih orijentacija, najviše korelacija postoji između varijabli autoritativnog roditeljstva i prerefiranih osobina. Tako na sve tri generacije zapažamo ujednačni broj korelacija na nivou $p < 0,01$ između autoritativnih roditelja i pasivnih crta volje: strpljivost ($r=0,268$; $p=.000$), marljivost ($r=0,213$; $p=.000$) i poslušnost ($r=0,248$; $p=.000$), te podjednagog broja aktivnih crta volje: inicijativnost ($r=0,166$; $p=.007$), ponos ($r=0,183$; $p=.003$) i dostojanstvo ($r=0,168$; $p=.006$).

Na cjelokupnom uzorku autoritarnost korelira na nivou $p < 0,01$ jedino sa pasivnom crtom – poslušnost ($r=0,197$; $p=.001$), dok se na nivou $p < 0,05$ pojavljuje negativna korelacija sa istrajnošću ($r=-0,138$; $p=.025$).

Permisivnost kao stil roditeljstva, zanimljivo je, ne korelira pozitivno niti sa jednom od preferiranih osobina, dok se zapaža jedino negativna korelacija sa osobinom samostalnosti ($r=-0,127$; $p=.038$). Negativna korelacija, kada je u pitanju permisivnost, pojavljuje se i na prvoj generaciji kod osobine istrajnosti ($r=-0,292$; $p=.005$), te na trećoj generaciji kod samostalnosti ($r=-0,260$; $p=.014$).

Ovakvi rezultati idu u prilog tezi kako isključivo autoritativni roditeljski stil utječe na uravnotežen razvoj aktivnih i pasivnih crta volje, te pruža šansu za zdrav i izbalansiran rast, omogućavajući osobama izloženim takvom modelu roditeljstva normalno socijalno i emocionalno funkcioniranje. Istodobno, rezultati ukazuju na činjenicu kako je autoritarnost usmjerena isključivo na razvoj pasivnih crta volje, pri čemu, u slučaju našeg istraživanja, dominira crta poslušnosti, dok autoritarnost i permisivnost, ne samo da ne podstiču razvoj aktivnih crta volje, već ih primjetno i koče. To posebno dolazi do izražaja u slučajevima negativne korelacije sa osobinama istrajnosti i samostalnosti.

Najvažniji dio istraživanja bio je fokusiran na usporedbu prethodnih varijabli sa razlikama i sličnostima u preferiranju vrijednosnih orijentacija. Izvod iz korelacijske matrice za varijable roditeljskih stilova i vrijednosnih orijentacija pokazao je kako se najviše korelacija na nivou $p < 0,01$ zapaža kod ispitanika koji su dobili najviše skorove na skali autoritativnosti. Kada je u pitanju cjelokupan uzorak, preferiranje autoritativnosti korelira, moglo bi se reći, uravnoteženo, sa gotovo svim vrijednostima prosocijalne i individualističke orijentacije. Korelacija na nivou $p < 0,01$ u slučaju preferiranja autoritarnog stila zapaža se samo sa vrijednošću svijet ljepote ($r = 0,231$; $p = .000$), dok se korelacija na nivou $p < 0,05$ pojavljuje kod vrijednosti ličnog zadovoljstva ($r = 0,155$; $p = .011$), mudrosti ($r = 0,124$; $p = .045$) i novca ($r = 0,124$; $p = .044$). Kod preferiranja permisivnosti korelacija na nivou $p < 0,01$ se pojavljuje jedino kod vrijednosti svijet ljepote ($r = 0,171$; $p = .005$), kao i kod preferiranja autoritarnog stila, dok se korelacija na nivou $p < 0,05$ zapaža kod vrijednosti uzbudljiv život ($r = 0,146$; $p = .017$). Vrlo je značajno da se kod permisivnosti pojavljuje negativna korelacija sa vrijednošću lične sreće ($r = -0,132$; $p = .031$), što bi se moglo dovesti u vezu sa labavijim emocionalnim vezama koju permisivni roditelji uspostavljaju sa djecom. Ovakvi rezultati idu u prilog nalazima Baumrindove (1991) i McKinneya (1973), prema kojima proskriptivna pedagoška logika, ali i slabije veze između roditelja i djece uglavnom doprinose razvoju ja-orijentiranih, odnosno individualističkih vrijednosnih orijentacija, dok preskriptivna pedagoška logika, odnosno autoritativno roditeljstvo, najpovoljnije utječe na preferiranje prosocijalnih vrijednosnih orijentacija i općenito, povoljniji socioemocionalni razvoj djece.

Očito je kako se na temelju prethodnih rezultata mogu nagovijestiti i neki mogući pravci budućih istraživanja, a koje bi

valjalo razvijati u području: vanobiteljskih utjecaja, utjecaja modela roditeljstva na razvoj radnih stilova, utjecaj prisutnosti religijskog faktora na funkcioniranje obitelji, te povezanost modela roditeljstva, tipova djece i petofaktorskog modela ličnosti.

ZAKLJUČAK

Analiza istraživanja povezanosti preferiranja vrijednosnih orijentacija unutar obitelji sa povezanošću nekih od obilježja sociopedagoških faktora obitelji, kako između različitih generacija, tako i unutar promatranih generacijskih skupina, omogućava izdvajanje najvažnijih naučnih rezultata:

- korelacije između roditeljskih stilova i tipova djece ukazuju na značajnu komplementarnost između autoritarnog modela roditeljstva i pasivnog tipa djeteta, dok se, linearno promatrano, porast na skali autoritativnosti odražava na proporcionalan porast preferiranja kooperativnog ponašanja djece;
- funkcionalnost obitelji ne može se isključivo vezivati za potpune obitelji – naprotiv, podatak da djeca iz obitelji rastavljenih roditelja u statistički značajno većoj mjeri preferiraju aktivne crte volje ukazuje na razvoj određenih strategija prevazilaženja i kompenziranja objektivnih teškoća odrastanja uz jednog roditelja, što utječe na pojavu mehanizama koje mogu voditi ka aktiviranju unutarnje neovisnosti i autonomnog djelovanja;
- u području procjene kvaliteta života najznačajnijim varijablama pokazali su se regionalna pripadnost, socio-ekonomski status, te povoljna unutarobiteljska atmosfera. Rezultati koji govore o povezanosti roditeljskih stilova i procjene kvaliteta života ukazuju na značajnu povezanost između autoritativnog roditeljskog stila i procjene svih faktora kvaliteta života, na osnovu čega se može zaključiti kako autoritativni model roditeljstva i dalje ostaje jednim od najvažnijih prediktora uravnoteženog psiho-socijalno-emocionalnog razvoja djece;
- ispitivanje povezanosti pedagoških logika i razvoja aktivnih i pasivnih crta volje, te mogućih ishoda u smislu preferiranja individualističkih i prosocijalno orijentiranih vrijednosti potvrdilo je kako isključivo autoritativni roditeljski stil utječe na uravnotežen razvoj aktivnih i pasivnih crta volje, te pruža šansu za zdrav i izbalansiran rast, omogućavajući osobama izloženim takvom modelu roditeljstva normalno socijalno i emocionalno funkcioniranje. Istodobno, rezultati ukazuju na činjenicu kako je

autoritarnost usmjerena isključivo na razvoj pasivnih crta volje, pri čemu, u slučaju našeg istraživanja, dominira crta poslušnosti, dok autoritarnost i permisivnost, ne samo da ne podstiču razvoj aktivnih crta volje, već ih primjetno i koče. To posebno dolazi do izražaja u slučajevima negativne korelacije sa osobinama istrajnosti i samostalnosti;

- usporedba tipova djece i preferiranih osobina ukazala je na uravnoteženost između aktivnih i pasivnih crta volje i kod kooperativnog tipa djeteta;
- najvažniji dio istraživanja bio je fokusiran na usporedbu prethodnih varijabli sa razlikama i sličnostima u preferiranju vrijednosnih orijentacija. Izvod iz korelacijske matrice za varijable roditeljskih stilova i vrijednosnih orijentacija pokazao je kako se najviše korelacija zapaža kod ispitanika koji su dobili najviše skorove na skali autoritativnosti. Kada je u pitanju cjelokupan uzorak, preferiranje autoritativnosti korelira, moglo bi se reći, uravnoteženo, sa gotovo svim vrijednostima prosocijalne i individualističke orijentacije;
- Opći zaključak na osnovu dobivenih rezultata mogao bi se sažeti u svojevrstu preporuku kako autoritativan roditeljski model i primjena preskriptivne pedagoške logike mogu biti najboljim prediktorom kvalitetnog prijenosa, ali i profiliranja prosocijalnih vrijednosnih orijentacija. Takva orijentacija predstavlja najpovoljniju bazu za uravnotežen razvoj aktivnih i pasivnih crta volje, te višu razinu kvaliteta života na svih pet područja procjene. Povoljna unutarobiteljska atmosfera od posebnog je značaja i za prevazilaženje eventualnih različitosti u definiranju vrijednosti koje preferira obitelj i specifično kulturno naslijeđe na jednoj, te društvo kao širi sistem koji obavlja obitelj, na drugoj strani. U ovakvim obiteljima najbezbolnije se, očito je, prevazilaze i napetosti između tradicije i progresa, kao dvije osnovne komponente kulture.

LITERATURA

- Allport, G.V. (1991). *Sklop i razvoj ličnosti*. Bugojno: Katarina.
- Amato, P.R., Booth, A. (1996). A prospective study of divorce and parent-child relationships. *Journal of Marriage and the Family*, 58, 356–365.

-
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance abuse. *Journal of Early Adolescence*, 11 (1), 56–95.
- Baumrind, D. (1995). *Child Maltreatment and Optimal Care-giving in Social Contexts*. New York: Garland.
- Bengston, V.L. et al (2005). *How Families Still Matter: A Longitudinal Study of Youth in Two Generations*. In: Skolnick, A.S., Skolnick, J.H. (13th Ed.) (2005). *Family in Transition*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Bogdan, R.C., Biklen, S.K. (eds.) (1998). *Qualitative Research For Education*. 3rd ed., Allin and Bacon.
- Bringa, T. (1997). *Biti musliman na bosanski način*. Sarajevo: DANI.
- Bronfenbrenner, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Beograd: ZZUINS.
- Chaney, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio.
- Davis, J. (1997). *People of Mediterranean: an essay in comparative social anthropology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ekerman, N. (1987). *Psihodinamika porodičnog života*. Titograd: Grafički zavod.
- Erlich, V.S. (1971). *Jugoslovenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber.
- Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed.
- Good, W.J. (2004). *The Theoretical Importance of the Family*. In: Skolnick, A.S., Skolnick, J.H. (13th Ed.) (2005). *Family in Transition*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Goody, J. (1983). *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hangi, A. (1990). *Život i običaji muslimana*. Sarajevo: Svjetlost.
- Hofman, L.V., Lipit, R. (1969). *Merenje varijabli porodičnog života*. U: Baldwin, A. L. (1969). *Priručnik o istraživačkim metodama dečjeg razvoja*. Beograd : Vuk Karadžić.
- Jones, S.G. (eds.) (1997). *Virtual Culture*. London: SAGE Publications Ltd.
- Kon, I.S. (1991). *Dete i kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- König, E., Zedler, P. (2001). *Teorije znanosti o odgoju*, Zagreb: Educa.
- Kreso, A. (1979). Problemi osnovnog vaspitanja i obrazovanja i porodica. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Levi-Strauss, C. (1999). *Tužni tropi*. Beograd: Zepter.
- Levi-Strauss, C. (2005). *Stacionarna i kumulativna povijest*. U: Neimarlija, H. (2005). *Sociološke teme i perspektive*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- LeVine, R.A. (2003). *Chilhood Socialization: Comparative Studies of Parenting, Learning and Educational Change*. The University of Hong Kong: Comparative Education Research Centre.
- McGraw, P. (2004). *Family First*. New York: FREE PRESS.
- McMillan, J.,H. (1992). *Educational Research*. Harper Collins, Pub., New York.
- McKinney, J.P. (1971). The Development of Values – prespective or prospective? *Human Development*, 14, p. 71-80.
- McKinney, J.P. (1973).The Structure of Behavioral Values of College Students. *The Journal of Psychology*, 85, p. 235–244.
- McKinney, J.P. (1980). *Moral Development and the Concept of Values*. In: Windmiller
- M, Cambert M, Turiel, E. (1980). *Moral Development and Socialization*. Boston:Ally and Bacon INC
- Mead, M, Heyman, K. (1965). *Family*. New York: The Macmillan Company.
- Mertens, M.,D. (1998). *Research Methods In Education And Psychology*. SAGE Publications, London.
- Musabegović, N. (1997). *Ruralno-urbani antagonizmi i moderni svijet*. Sarajevo: FEB D.D.
- Newman, K.S. (2005). *Family Values Against the Odds*. In: Skolnick, A.S., Skolnick, J.H. (13th Ed.) (2005). *Family in Transition*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Olson, D.H., DeFrain, J. (2003). *Marriages and Families: Intimacy, Diversity and Strengths*. New York: McGraw-Hill Companies.
- Pašalić-Kreso, A. (2000). *Rano učenje: ili učenje u funkciji uvećavanja kapaciteta mozga..* Sarajevo: Centar za obuku i obrazovne inicijative „Step by step“.

-
- Pašalić-Kreso, A. (2004). *Koordinate obiteljskog odgoja*. Sarajevo: Jež.
- Pejatović, A. (2005). *Obrazovanje i kvaliteta života*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Rokeach, M. (1968). *Beliefs, attitudes, and values*. San Francisco: Jossey-Bass, Inc., Publishers.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Slatina, M. (2005). *Od individue do ličnosti*. Zenica: Dom štampe.
- Strauss, A., Corbin, J. (1998). *Basics Of Qualitative Research*. London: SAGE Publications.

Summary

This research represents an attempt to determine in what way different variables of one family influence the preferences of the value orientations through observing three generations of one family. Since the main variables of a family consist of socio-pedagogical factors of family life, the aim of the research, in accordance to the theoretical hypotheses and results, has been to determine the correlation between the preference of the value orientations of three generations of a family as compared to generational appartain within a family as well as correlation with certain characteristics of socio-pedagogical factors of a family together with the presence of the most significant social variables between different generations but also within the observed generation groups. In this sense, it is not only the main socio-cultural factors of the family life which are important for value transmissions that were being taken into consideration but also the insight into the presence of socialization factors and agents on three strata of generations within the observed families and reciprocally between the families described according to their types has been made.

Within methodological framework, the combination of qualitative and quantitative paradigm has been used in this research and all related to the nature of the problem and the collected pieces of information. Within the scope of statistic information processing, the standards of establishing the significance of differences in the value preferences on more levels of the sample have been used, as well as appropriate parametrical and non-parametrical statistics in relation to the information available.

Key words: nurturance, family, parenting, generations, value orientation

Izet Pehlić

ISPITIVANJE VARIJABLI KOJE BITNO DETERMINIRAJU ŠKOLSKI USPJEH

Sažetak

Cilj ovog rada je ispitati školski uspjeh učenika, te povezanost faktora koji ga bitno određuju. U radu su predstavljeni opći pokazatelji o školskom uspjehu, predstavljen je odnos subjektivne procjene kvaliteta života i školskog uspjeha, odnos dimenzija ličnosti prema Ajzenkovoju skali i školskog uspjeha, odnos životnih stilova i školskog uspjeha, te povezanost školskog uspjeha i načina korištenja slobodnog vremena.

Uzorak sačinjava 300 učenika, po jedno odjeljenje prvog razreda i po jedno odjeljenje trećeg razreda gimnazija iz Zenice, Travnika, Kaknja, Visokog i Zavidovića. Uzorak je ujednačen, odjeljenja su birana metodom slučajnog izbora.

Rezultati istraživanja su instruktivni za planiranje i programiranje odgojno-obrazovnog rada s učenicima u cilju postizanja boljih školskih rezultata.

Ključne riječi: školski uspjeh, ličnost učenika, kvalitet života, životni stilovi, slobodno vrijeme

UVOD

Kao što je slučaj i sa ostalim životnim sferama, tako se i u odgojno-obrazovnom procesu evaluira uspješnost njegovog provođenja i analiziraju odgojno-obrazovni ishodi. Tako se krajnji učenički uspjeh u odgojno-obrazovnom procesu ne smatra samo njegovim individualnim uspjehom i uspjehom škole kao institucije u kojoj se taj proces odvijao, nego se smatra i dijelom uspjeha socijalnog okruženja i društvene zajednice.

U nizu značajnih pitanja sagledavanja odgojno-obrazovnog rada u školi svakako je uspjeh učenika u učenju i mogućnost podsticanja razvoja učenika i unapređivanja odgojno-obrazovnog rada u cjelini. U nama dostupnoj literaturi najčešće se naglašava kako postoje mnogobrojni faktori koji utječu na uspjeh učenika u školi, te da se njihov utjecaj može analizirati sa različitih aspekata. Ipak, postoji saglasnost većine autora da se svi faktori koji imaju

utjecaj na uspjeh učenika u školi ili na uspjeh u pojedinim nastavnim predmetima mogu kalificirati u tri široke grupe:

- faktori koji proizilaze iz djelovanja šire i/ili uže socijalne sredine na pojedinca,
- faktori koji proizilaze iz ličnih karakteristika nastavnih kao ocjenjivača i
- faktori koji proizilaze iz osobina učenika.

Socijalno okruženje kao faktor školskog uspjeha

U psiholškoj i pedagoškoj praksi poznato je da sredinski faktori imaju veliki utjecaj kako na uspjeh u odgojno-obrazovnom radu tako i na cjelokupan razvoj ličnosti pojedinca. Faktori šireg socijalnog okruženja na školu utječu posredno kao posljedica društveno-političkih i socio-kulturnih promjena u društvu. Tokom tih promjena konstituiran je novi društveni poredak koji je definirao i uspostavio i nove društvene odnose, što se neminovno odražava i na ponašanje ljudi, njihove stavove i uvjerenja, odgojno-obrazovnu djelatnost i u konačnici i na odnos učenika prema nastavi i školskom uspjehu općenito.

Uspostavljanjem novog društveno-političkog i ekonomskog sistema promijenjen je i sistem oficijelnih društvenih vrijednosti koje bitno određuju vrijednosti pojedinaca, a u kontekstu predmeta našeg bavljenja bitno utječu na vrijednosti roditelja, učenika i nastavnika.

Analiza socijalne situacije i njenog utjecaja na odgojno-obrazovno djelovanje pokazuje da se ovi faktori mogu analizirati prema posljedicama koje proizilaze iz utjecaja socijalnih okolnosti na ponašanje pojedinaca i grupacija na druge pojedince i grupacije, ali i sa aspekta utjecaja pojedinaca i grupa na socijalnu situaciju (Krmeta, 2000, str. 23). Naše šire i uže socijalno okruženje u novije vrijeme značajno se izmijenilo: uspostavljeni su procesi nacionalnog homogeniziranja i izraženo je vraćanje tradicionalnim korijenima, religijskoj tradiciji i ortopraksi, što se ne samo odrazilo na koncepciju školskog sistema nego i na realizaciju odgojno-obrazovnih ciljeva.

Izmijenjeni ambijentalni uvjeti, određeni aktuelnom socijalnom situacijom, determiniraju vrstu i intenzitet utjecaja na pojedince, njihove vrijednosti, socijalne stavove i ponašanje, što se neminovno odražava i na efikasnost i efektivnost odgojno-obrazovnog rada i utjecaja. Olport (1969) to objašnjava utjecajem

sredinskih faktora s naglaskom da kultura ličnost oblikuje tako što joj nudi već gotova i provjerena rješenja za različite životne probleme, a koje nameće socijalni kontekst.

Kada kažemo da je socijalno okruženje faktor koji utječe na školski uspjeh, onda, prije svega, mislimo na to da učenički školski uspjeh bitno određuje i status učenika u socijalnom okruženju, kod nastavnika, roditelja i vršnjaka. Poznato nam je da se često na osnovu dobijenih ocjena i školskog uspjeha vrši i promocija pojedinca u njegovom socijalnom okruženju. Pored toga što je školski uspjeh sastavni dio pedagoške i psihološke klime u školi, on je važan faktor i dalje učenikove promocije i njegove samopercepcije, te može imati dalekosežne posljedice na sveukupni razvoj njegove ličnosti.

Kada je u pitanju socijalno okruženje kao faktor školskog uspjeha, možemo očekivati da povoljniji socijalni uvjeti pozitivno djeluju kako na školski uspjeh učenika u školi tako i na njegovo sveukupno socijalno funkcioniranje.

Nastavnik kao faktor školskog uspjeha

Sasvim je razumljivo da je nastavnik kao dominantni, a često i jedini, faktor ocjenjivanja bio veoma često predmet proučavanja mnogih autora, što je rezultiralo velikim i raznovrsnim saznanjima. U pedagoškim i psihološkim istraživanjima najčešći predmet istraživanja i proučavanja bili su problemi subjektivnosti nastavnika. To je aktuelno i danas, jer subjektivno ocjenjivanje znanja i postignuća učenika u školi ima dominantno mjesto. Istraživanjima je ustanovljeno da na školski uspjeh utječu brojni faktori koji nemaju bliske veze sa znanjem učenika. To su faktori greške nastavnika, koje umanjuju valjanost, objektivnost i druge bitne karakteristike svake ocjene.

Po većini analitičara, najčešća greška nastavnika je halo-efekat, koji se manifestira u tendenciji da se razvijenost pojedinačnih osobina ili akcija pojedinca ocjenjuje u skladu sa općim stavom ili prema ocjeni jedne dominantne karakteristike. Nastavnik neopravdano iznosi zaključke o konkretnim pojedinačnim odgovorima učenika na osnovu općeg utiska o njihovom fizičkom izgledu, porijeklu i postignutim prethodnim školskim rezultatima.

Istraživanja su pokazala da je «lična jednačina nastavnika» česta greška u ocjenjivanju. Naime, lična svojstva nastavnika u

velikoj mjeri mogu utjecati na objektivnost u ocjenjivanju. Tako su nastavnici i dobili epitete «strogi», «blagi» i «umjereni» s obzirom na kriterij koji imaju u ocjenjivanju. U dosadašnjim istraživanjima sagledavan je utjecaj spola, stručnih kompetencija, zadovoljstva poslom, radnog iskustva, stavova prema ocjenjivanju, životnog doba, emocionalne stabilnosti i drugih varijabli ličnosti nastavnika na objektivnost u ocjenjivanju. Naravno, pored navedenih, na objektivnost ocjenjivanja utječu i drugi faktori: rapoloženje, zdravstveno stanje, zamor, odnos učenika prema nastavniku, opća ispitna klima i dr.

U stistemu školskog ocjenjivanja česta je i «logička greška». Nastavnici misle da uz dobru ocjenu iz matematike logično ide i dobra ocjena iz fizike, ili da je uz dobro poznavanje maternjeg jezika logično i dobro poznavanje stranog jezika, iako situacija može biti suprotna, jer učenik ne mora dobro znati oba nastavna predmeta.

«Greška kontrasta» u ocjenjivanju se javlja kada nastavnik na osnovu prethodnog ispitivanja, a u nedostatku objektivnog kriterija, formira kriterij na osnovu kojeg procjenjuje ostale radove i aktivnosti. Ispitivanja su pokazala da, u tom slučaju, redosljed izlaska na ispit može biti presudan za ispitanika, jer isti odgovor neće biti ocijenjen na isti način ako je slijedio poslije odličnog ili lošeg odgovora.

Česta greška u ocjenjivanju je i «prilagođavanje kriterija nivou grupe». Evidentno je da neki nastavnici u slabijim odjeljenjima imaju blaži kriterij, te na taj način isto znanje na različit način tretiraju i ocjenjuju. Osnovni razlog takvog pristupa nastavnika jeste težnja da ravnopravno distribuiraju ocjene u svim odjeljenjima kako bi se, što je moguće više, uskladili s raspodjelom sličnoj normalnoj raspodjeli.

Pored navedenih faktora bitno je sagledati i niz drugih karakteristika nastavnika:

- kako se položaj nastavnika u društvu odražava na mogućnosti zadovoljavanja personalnih i profesionalnih potreba i kako to utječe na odnos prema nastavi i ocjenjivanju;
- kakva je motiviranost nastavnika za profesiju i podsticanje učeničkog razvoja umjesto rutinskog obavljanja posla;

- pedagoško-psihološka osposobljenost, koja se manifestira kroz poznavanje metoda, tehnika i instrumenata za objektivno ocjenjivanje.

U sagledavanju faktora koji proizilaze iz karakteristika nastavnika i koji utječu na objektivnost u ocjenjivanju i školski uspjeh analitičari su pažnju usmjerili na faktore koji proizilaze iz profesionalnog odnosa nastavnika i slabosti koje iz njega slijede, uz podrazumijevanje da nastavnik teži da objektivno procjenjuje postignuća učenika i uspjeh u školi. Međutim, pored toga, na uspjeh učenika u velikoj mjeri utječe i spremnost nastavnika da «pokloni» ocjenu nekim učenicima pod različitim pritiscima (naprimjer: veza i poznanstva), ili kao znak sažaljenja na okolnosti u kojima učenik živi.

Ličnost učenika kao faktor školskog uspjeha

Poznato je da u dominantno subjektivnom ispitivanju i ocjenjivanju znanja učenika u školi u velikoj mjeri utječu i individualne karakteristike učenika. O tome su rađena brojna istraživanja. Njihov prvi cilj bio je utvrđivanje odnosa između opće inteligencije, sposobnosti za učenje i školskog uspjeha.

Istraživanja usmjerena na prognoziranje školskog uspjeha u najvećoj su mjeri utemeljena na ispitivanju intelektualnih sposobnosti. Kasnije se pokazalo da se uspješnost prognoze povećava kombiniranjem intelektualnih sposobnosti učenika sa njihovim motivacionim i drugim karakteristikama ličnosti. Radonjić (1966) ističe da se testovi inteligencije često koriste kao indikatori sposobnosti učenja i posredno kao indikatori prognoze školskog uspjeha.

Ajzenk (Eysenck, 1977, str. 2) ističe da su različita istraživanja iz ove oblasti pažnju usmjerila na dvije generalizacije:

- čini se da emocionalnost, strepnja ili neurotičnost (istraživači je različito nazivaju) negativno utječe na uspjeh u prvom i drugom razredu, tako da emocionalna i djeca sa jačom strepnjom postižu slabiji uspjeh od emocionalno stabilne, na fakultetskom nivou ovaj odnos se obrće tako da uspješniji studenti pokazuju znatno veći stepen neurotičnosti i
- introverzija potpomaže dobar uspjeh u srednjoj školi i na fakultetu, dok su introverti, po svemu sudeći, u nepovoljnijem položaju.

Ajzenk i Kukson (1969) smatraju da introverti obično nose atribut «dijete koje se kasnije razvija», iako veći dio radova potiče iz laboratorije, a ne iz učionice, a zasnovan je na Halovoj teoriji učenja.

Katelova istraživanja (Cattell, 1966, 1972) dovela su do uvjerenja da faktori ličnosti i motivacije dovode do variranja i postignuća učenika. Postignuće učenika u školi moguće je povećati ako se uključe mjere ličnosti i mjere motivacije, jer one utječu na variranje unutar postignuća učenika. Njegova istraživanja pokazuju da na uspjeh u učenju bitno utječu: radoznalost, self sentiment, superego, savjesnost, nepokolebljivost, ispunjavanje obaveza, razvijena motivacija postignuća, razvijene navike, pozitivni stavovi prema učenju, nagrada, potkrepljenje. Također, potvrđuju da na školski uspjeh utječu: introverzija – ekstraverzija, prilagođenost – anksioznost, nezavisnost – potčinjenost, slaba izgrađenost morala – jaka izgrađenost morala.

Kvašček sa saradnicima (1977) u istraživanjima je ustanovio da zadovoljenje tri grupe potreba (1. potreba za sigurnošću; 2. potreba za ugledom – prestiž, uspjeh, samopoštovanje; 3. potreba za afirmacijom – želja za samoostvarenjem), po Maslovu, značajno utječe na školski uspjeh. Ove potrebe su se manifestirale kao motiv radoznalosti, motiv postignuća i motiviranosti i kreativno istraživačko učenje.

Mladenović (1999), istražujući dimenzije kognitivnog prostora ličnosti učenika srednjih škola različitog školskog postignuća, odnosno utvrđivanjem sličnosti i razlika među učenicima koji su postigli različit školski uspjeh, ustanovio je da postoje statistički značajne razlike s obzirom na anksioznost i sebičnost, a da ne postoje statistički značajne razlike s obzirom na neuroticizam, povjerenje u ljude i lukus kontrole. U mnogim proučavanjima pouzdano je utvrđeno da između postignuća učenika u testovima inteligencije i školskog uspjeha učenika postoji pozitivna i značajna korelacija sa stepenom povezanosti 0,50; te da se i korelacija između rezultata učenika u testovima inteligencije i njihovog uspjeha u testovima znanja keće oko 0,50 (Grgin, T., 2001, 82-88).

Brojna istraživanja pokazuju da su važna tri momenta za razvijanje motiva za postignućem:

- dosljedno naglašavanje i razvijanje samostalnosti i nezavisnosti u vezi sa postizanjem ciljeva, kojima će se dijete moći istaknuti pred drugom djecom i izvršavanje

zadataka kojima će se pokazati ko je bolji i ko ima više uspjeha od drugih;

- relativno rano postavljanje različitih i dosta teških zadataka, manifestirajući istovremeno zadovoljstvo nakon postignutog uspjeha u rješavanju zadataka i manifestirajući nezadovoljstvo zbog neuspjeha;
- posebnu ulogu ima utjecaj majke u postavljanju relativno visokih očekivanja s njene strane i manifestiranje zadovoljstva i ljubavi kad se ti zadaci uspješno ispune (Rot, 1972, str. 243).

Novija istraživanja pokazuju da su ekstravertne djevojčice i introvertni dječaci pokazali bolji uspjeh nego introvertne djevojčice i ekstravertni dječaci. Utvrđeno je, također, da uspješno učenje ne ometaju samo ranije stečene navike, već i da motivacija može biti značajna smetnja, jer izaziva ponašanje koje može bitno utjecati na proces dolaska do obrazovnog cilja.

METOD

Od istraživačkih metoda korišteni su metod teorijske analize i servej-metod. Kada su u pitanju tehnike istraživanja, u istraživanju smo primijenili tehnike anketiranja, skaliranja i testiranja. Od istraživačkih instrumenata korišteni su: Upitnik o socio-ekonomskom statusu i uspjehu u školi, Skala sudova o korištenju slobodnog vremena, Upitnik o kvalitetu života, Skala životnih stilova (vrijednosnih orijentacija) i Ajzenkov test ličnosti – EPQ.

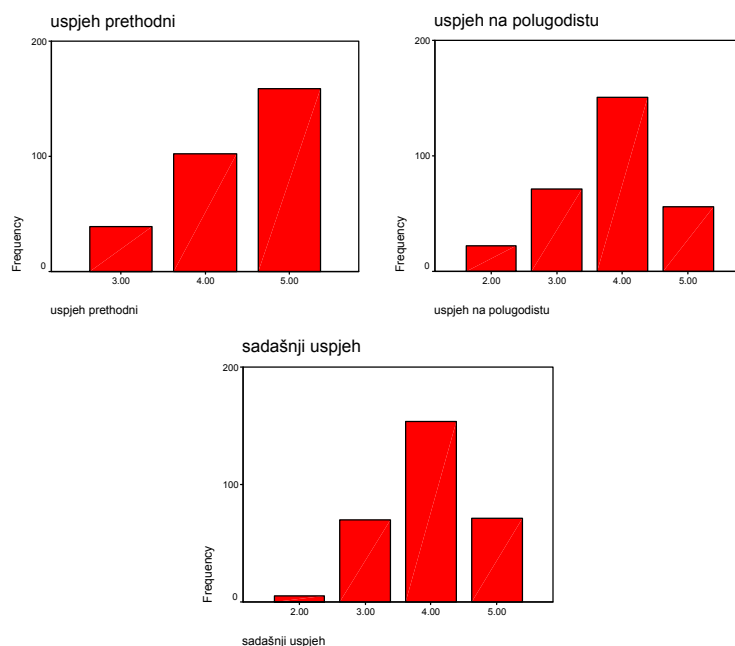
Uzorak u našem istraživanju sačinjava 300 učenika gimnazija iz pet gradova u Federaciji BiH (Zenica, Travnik, Kakanj, Visoko i Zavidovići). Uzorak je ujednačen. U svakom gradu ispitivano je po jedno odjeljenje prvog razreda (30 učenika) i po jedno odjeljenje trećeg razreda (30 učenika), izabrano metodom slučajnog uzorka. Ako uzorak posmatramo iz ugla spola, onda možemo konstatirati da su uzorak sačinjavale 202 (67,3%) osobe ženskog i 98 (32,7) osoba muškog spola.

Sveukupno istraživanju je podvrgnuto 12 istraživačkih grupa (odjeljenja 1. i 3. razreda gimnazije) sa po 30 ispitanika, od čega je svih 360 ispitanika korektno ispunilo sve upitnike sadržane u bateriji. Trajanje ispunjavanja upitnika nije bilo vremenski ograničeno, a u svim je odjeljenjima, sa razlikama u nekoliko minuta, obavljeno u toku jednog nastavnog sata.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Opći pokazatelji o školskom uspjehu

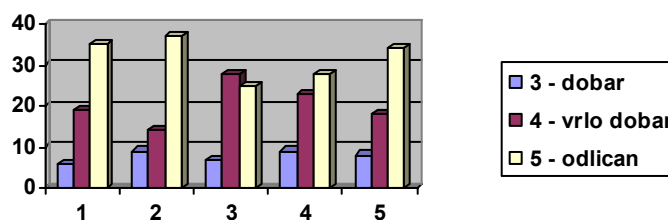
Istraživanjem smo nastojali ustanoviti kakav je školski uspjeh ispitanika. Ispitivali smo kakav su uspjeh postigli u prethodnom razredu, kakav na proteklom polugodištu, te kakvim su se učenicom smatrali u trenutku provođenja ispitivanja.

Grafikon 1: *Grafički prikaz školskog uspjeha u prethodnom razredu, na polugodištu i u toku provođenja ispitivanja*

Hi-kvadrat test razlike distribucije frekvencija odgovora za varijablu «prethodni uspjeh», ukazuje na postojanje statistički značajne razlike ($\chi^2=72,060$; $p=.000$) u distribuciji odgovora za varijablu «prethodni uspjeh», pri čemu je statistički značajna razlika u distribuciji ocjena od 3-5.

Kada je upitanju uspjeh u prethodnom razredu, u rezultatima je vidljivo da je 39 (13.0%) ispitanika postiglo dobar uspjeh; 102 (34.0%) ispitanika vrlo dobar; te 159 (53.0%) ispitanika odličan uspjeh.

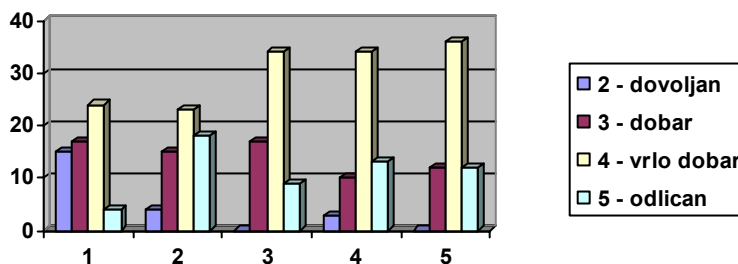

1–Zenica, 2–Travnik, 3–Kakanj, 4–Visoko, 5–Zavidovići

Grafikon 2: *Grafički prikaz školskog uspjeha u prethodnom razredu (pregled po gradovima)*

Hi-kvadrat test razlike distribucije frekvencija odgovora za varijablu «uspjeh na polugodištu», ukazuje na postojanje statistički značajne razlike ($\chi^2=119,493$; $p=.000$) u distribuciji odgovora za varijablu «uspjeh na polugodištu», pri čemu je statistički značajna razlika u distribuciji ocjena od 2-5.

Posmatramo li uspjeh na polugodištu, u rezultatima je vidljivo da su 22 (7.3%) ispitanika postigla dovoljan uspjeh; 71 (23.7%) ispitanik je postigao dobar uspjeh; 151 (50.3%) ispitanik vrlo dobar; te 56 (18.7%) ispitanika odličan uspjeh. Očit je pad uspjeha u odnosu na uspjeh u prethodnom razredu. Interesantno je da u Kakanju i Zavidovićima nijedan ispitanik nije postigao dovoljan uspjeh, a najveći broj sa dovoljnim uspjehom na polugodištu je u Zenici (15). Najveći broj odličnih učenika među ispitanicima na polugodištu je bilo u Kakanju, a u tom gradu se bilježi i najblaži pad u uspjehu u odnosu na uspjeh u prethodnom razredu.

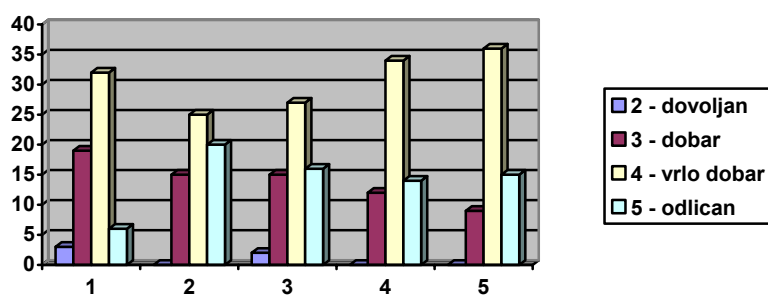

1–Zenica, 2–Travnik, 3–Kakanj, 4–Visoko, 5–Zavidovići

Grafikon 3: *Grafički prikaz školskog uspjeha na polugodištu (pregled po gradovima)*

Hi-kvadrat test razlike distribucije frekvencija odgovora za varijablu «sadašnji uspjeh», ukazuje na postojanje statistički značajne razlike ($\chi^2=149,093$; $p=.000$) u distribuciji odgovora za varijablu «sadašnji uspjeh», pri čemu je statistički značajna razlika u distribuciji ocjena od 2-5.

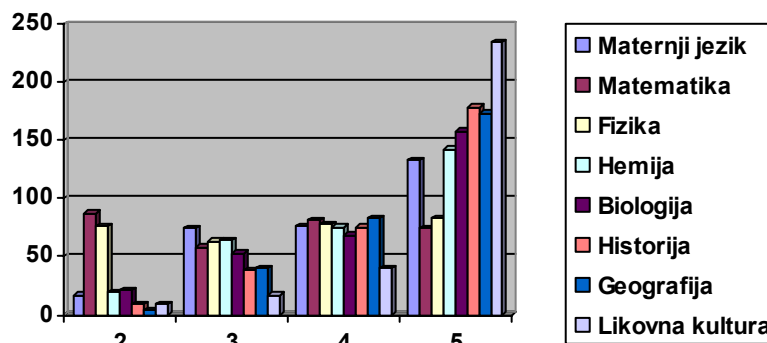
Posmatramo li stavove učenika o njihovom uspjehu u toku provedenog ispitivanja, a koji se zasnivaju na postignutom uspjehu iz pojedinačnih predmeta od početka drugog polugodišta, u rezultatima je vidljivo da 5 (1.7%) ispitanika smatra da postiže dovoljan uspjeh; 70 (23.3%) ispitanika postiže dobar uspjeh; 154 (51.3%) ispitanika vrlo dobar; te 71 (23.7%) ispitanik odličan uspjeh.

1–Zenica, 2–Travnik, 3–Kakanj, 4–Visoko, 5–Zavidovići

Grafikon 4: *Grafički prikaz školskog uspjeha u toku provođenja ispitivanja (pregled po gradovima)*

Na osnovu stavova učenika o njihovom sadašnjem školskom uspjehu (uspjehu u toku provođenja ispitivanja) može se konstatirati poboljšanje u ukupnom školskom uspjehu u odnosu na uspjeh na polugodištu. Poboljšanje je evidentno, različito srazmjerno, u svim gradovima.

1–Zenica, 2–Travnik, 3–Kakanj, 4–Visoko, 5–Zavidovići

Grafikon 5: Grafički prikaz školskog uspjeha po predmetima (cijeli uzorak)

Rezultati istraživanja pokazuju stavove ispitanika o uspjehu u prothodnom razredu. Stanje po pojedinim predmetima je sljedeće:

- Maternji jezik: 17 (5.7%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 74 (24.7%) ispitanika dobar (3), 76 (25.3%) ispitanika vrlo dobar (4) i 133 (44.3%) ispitanika odličan (5);
- Matematika: 87 (29.0%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 58 (19.3%) ispitanika dobar (3), 81 (27.0%) ispitanika vrlo dobar (4) i 74 (24.7%) ispitanika odličan (5);
- Fizika: 76 (25.3%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 63 (21.0%) ispitanika dobar (3), 78 (26.0%) ispitanika vrlo dobar (4) i 83 (27.7%) ispitanika odličan (5);
- Hemija: 19 (6.3%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 64 (21.3%) ispitanika dobar (3), 75 (25.0%) ispitanika vrlo dobar (4) i 142 (47.3%) ispitanika odličan (5);
- Biologija: 21 (7.0%) ispitanik je izjavio da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 53 (17.7%) ispitanika dobar (3), 68 (22.7%) ispitanika vrlo dobar (4) i 158 (52.7%) ispitanika odličan (5);
- Historija: 9 (3.0%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 38 (12.7%) ispitanika dobar (3),

75 (25.0%) ispitanika vrlo dobar (4) i 178 (59.3%) ispitanika odličan (5);

- Geografija: 4 (1.3%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 40 (13.3%) ispitanika dobar (3), 83 (27.7%) ispitanika vrlo dobar (4) i 173 (57.7%) ispitanika odličan (5);
- Likovna kultura: 9 (3.0%) ispitanika je izjavilo da je zaključna ocjena bila dovoljan (2), 17 (5.7%) ispitanika dobar (3), 40 (13.3%) ispitanika vrlo dobar (4) i 234 (78.0%) ispitanika odličan (5).

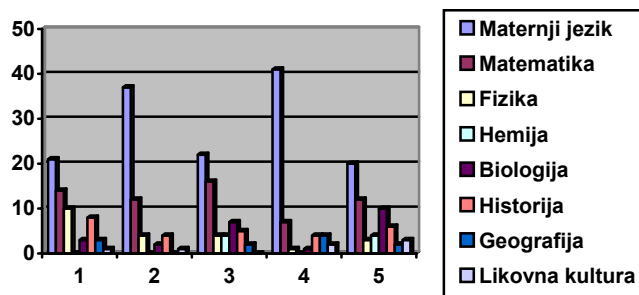
Najveći broj ispitanika ima zaključnu ocjenu odličan (5) iz Likovne kulture, a najveći broj ispitanika ima zaključnu ocjenu dovolja (2) iz Matematike.

Interesantno je i da analiziramo najmanji i najveći broj ocjena dovoljan (2) iz predmeta pojedinačno:

- iz Maternjeg jezika nijedan ispitanik u Kaknju nema ocjenu 2, dok je ima 6 ispitanika u Zavidovićima;
- iz Matematike veći broj ima ocjenu 2: najmanje ih je u Zenici (12), a najviše u Visokom (25);
- iz Fizike veći broj ispitanika ima ocjenu 2: najmanje ih je u Zavidovićima (12), a najviše u Visokom (27);
- iz Hemije jedan ispitanik u Travniku ima ocjenu 2, dok je u Zenici i Kaknju ima po 7 ispitanika;
- iz Biologije nijedan ispitanik u Kaknju nema ocjenu 2, dok je u Zenici ima 10 ispitanika;
- iz Historije nijedan ispitanik u Kaknju, Visokom i Zavidovićima nema ocjenu 2, dok je u Travniku ima 8 ispitanika;
- iz Geografije nijedan ispitanik u Zenici, Kaknju i Zavidovićima nema ocjenu 2, dok je u Travniku i Visokom imaju po 2 ispitanika;
- iz Likovne kulture po jedan ispitanik iz Zenice i Visokog ima ocjenu 2, dok je u Zavidovićima ima 6 ispitanika.

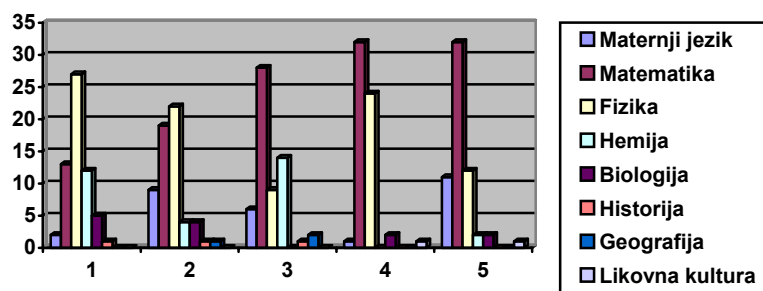
Nakon što smo vidjeli rezultate istraživanja školskog uspjeha u prethodnom razredu, na prvom polugodištu i u momentu provođenja istraživanja, interesantno je vidjeti stavove ispitanika o najvažnijem i najtežem predmetu za cijeli uzorak i pregled po gradovima pojedinačno. Ispitanicima smo ponudili osam predmeta (Maternji jezik, Matematika, Fizika, Hemija, Biologija, Historija,

Geografija i Likovna kultura) i dali im zadatak da ih rangiraju po stepenu važnosti i težine za njih.

Grafikon 6: *Grafički prikaz stavova ispitanika o najvažnijem školskom predmetu (pregled po gradovima)*

Ukoliko posmatramo stavove ispitanika o najvažnijem predmetu za cijeli uzorak, možemo konstatirati da stanje rangiranih predmeta po važnosti za ispitanike izgleda ovako: 1. Maternji jezik (141 – 47.0%), 2. Matematika (61 – 20.3%), 3. Historija (27 – 9.0%), 4. Biologija (23 – 7.7%), 5. Fizika (22 – 7.3%), 6. Geografija (11 – 3.7%), 7. Hemija (8 – 2.7%) i 8. Likovna kultura (7 – 2.3%).

Grafikon 7: *Grafički prikaz stavova ispitanika o najtežem školskom predmetu (pregled po gradovima)*

Ukoliko posmatramo stavove ispitanika o najtežem predmetu za cijeli uzorak, možemo konstatirati da stanje rangiranih predmeta po težini za ispitanike izgleda ovako: 1. Matematika (141 – 47.0%), 2. Fizika (61 – 20.3%), 3. Hemija (27 – 9.0%), 4. Maternji jezik (23 – 7.7%), 5. Biologija (22 – 7.3%), 6. Historija i Geografija (po 3 – 1.0%) i 7. Likovna kultura (7 – 2.3%).

Ovdje nećemo analizirati rangiranje predmeta po važnosti po gradovima, već ćemo samo iznijeti najzanimljivije segmente.

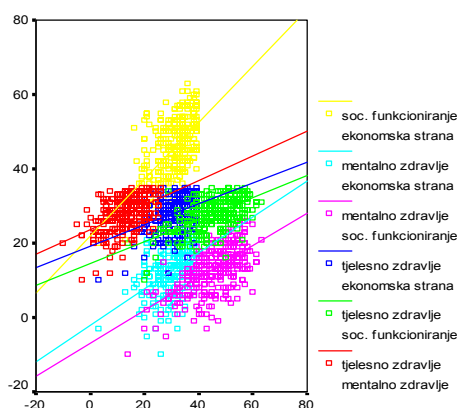
Da je maternji jezik najvažniji predmet smatra najveći broj ispitanika u Travniku (37) i Visokom (41). Interesantno je da nijedan ispitanik u Zenici, Travniku i Visokom Hemiju ne smatra najvažnijim predmetom.

Da je matematika najteži predmet smatra najveći broj ispitanika u Visokom (32) i Zavidovićima (32). Interesantno je da nijedan ispitanik u Visokom Hemiju ne smatra najtežim predmetom, nijedan ispitanik u Visokom i Zavidovićima Historiju ne smatra najtežim predmetom, nijedan ispitanik u Zenici, Visokom i Zavidovićima Geografiju ne smatra najtežim predmetom, te nijedan ispitanik u Zenici, Travniku i Kaknju Likovnu kulturu ne smatra najtežim predmetom.

Odnos subjektivne procjene kvaliteta života i školskog uspjeha

Kvalitet života u našem radu definiran je na osnovu teorijskog koncepta i upitnika samoprocjene kvaliteta života koji diferencira četiri subskale: tjelesno zdravlje, mentalno zdravlje, socijalno funkcioniranje i ekonomska strana kvaliteta života.

U našem istraživanju provjerili smo odnos unutar dimenzija kvaliteta života.

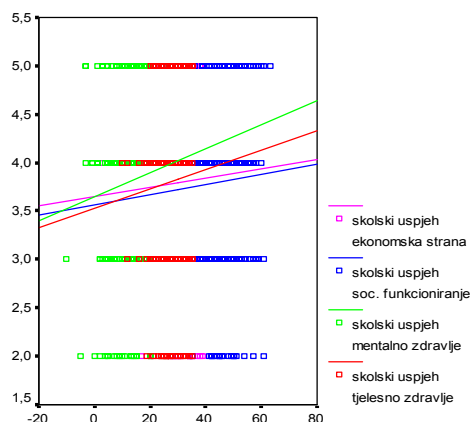
Skater dijagram 1: *Prikaz odnosa unutar dimenzija kvaliteta života*

Iz skater dijagrama 1 vidljivo je da porast na jednoj dimenziji kvaliteta života prati porast na svim dimenzijama kvaliteta života – koncept harmonizacije ličnosti.

Dimenzija kvalitet života socijalno funkcioniranje statistički značajno pozitivno korelira sa dimenzijom ekonomska strana kvaliteta života ($r=.537$, $p=.000$), dimenzija mentalno zdravlje statistički značajno pozitivno korelira sa dimenzijom ekonomska

strana ($r=.465$, $p=.000$), dimenzijom socijalno funkcioniranje ($r=.592$, $p=.000$), dimenzija tjelesno zdravlje statistički značajno pozitivno korelira sa dimenzijom socijalno funkcioniranje ($r=.571$, $p=.000$) i dimenzijom mentalno zdravlje ($r=.469$, $p=.000$).

Teorijsku elaboraciju posljednja značajnost ima u konceptu višestruke refleksije tjelesnog odgoja (Ilić, M., Sportska pedagogija).

Skater dijagram 2: *Prikaz odnosa školskog uspjeha i subskala kvaliteta života*

Iz skater dijagrama 2 vidljivo je da rast na dimenziji školskog uspjeha prati rast na svim dimenzijama kvaliteta života. Pedagoška psihologija ukazuje na formativne mogućnosti motiva aspiracije koji je usko povezan sa školskim uspjehom.

Varijabla školski uspjeh ne korelira statistički značajno sa dimenzijom ekonomska strana života ($r=.035$, $p=.551$), sa dimenzijom kvalitet života socijalno funkcioniranje ($r=.054$, $p=.347$), sa dimenzijom kvalitet života mentalno zdravlje ($r=.094$, $p=.103$) niti sa dimenzijom kvalitet života tjelesno zdravlje ($r=.571$, $p=.000$).

Rezultati istraživanja su pokazali sljedeće:

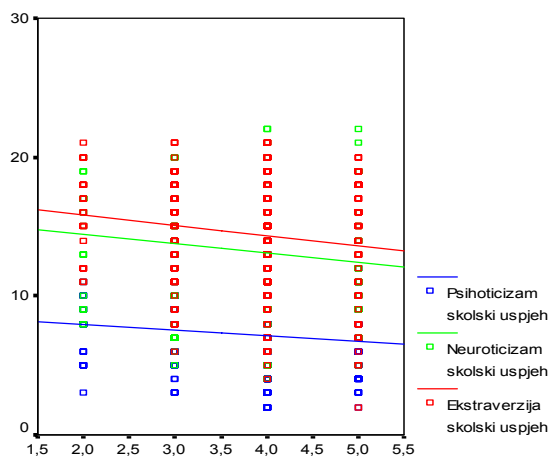
- T-test za varijablu kvalitet života tjelesno zdravlje nije pokazao statistički značajnu razliku u odnosu na školski uspjeh između mladih koji više i manje pozitivnim procjenjuju dimenziju kvalitet života tjelesno zdravlje;

-
- T-test za varijablu kvalitet života mentalno zdravlje pokazao je da mladi koji pozitivnije procjenju dimenziju kvalitet života mentalno zdravlje statistički značajno pokazuju bolji sadašnji školski uspjeh nego mladi koji manje pozitivnim procjenjuju aspekt kvalitet života mentalno zdravlje;
 - T-test za varijablu kvalitet života socijalno funkcioniranje pokazao je da mladi koji pozitivnije procjenjuju varijablu kvalitet života socijalno funkcioniranje statistički značajno pokazuju bolji sadašnji školski uspjeh nego mladi koji manje pozitivnim procjenjuju kvalitet života socijalno funkcioniranje;
 - T-test za varijablu ekonomska strana kvaliteta života nije pokazao statistički značajnu razliku u odnosu na školski uspjeh između mladih koji više i manje pozitivnom procjenjuju ekonomsku strana kvaliteta života.

Na osnovu navedenih rezultata istraživanja možemo konstatirati da je djelimično potvrđena naša prva radna hipoteza, u kojoj smo pretpostavljali da postoji statistički značajna povezanost između subjektivne procjene kvaliteta života i školskog uspjeha, budući da se pokazala statistička značajnost na dvije subskale mentalno zdravlje i socijalno funkcioniranje sa školskim uspjehom, a na dvije subskale tjelesno zdravlje i ekonomska strana kvaliteta života nije postojala statistički značajna povezanost sa školskim uspjehom.

Meta-istraživanja potkrepljuju rezultate ovog istraživanja: uspješnost socijalnog funkcioniranja je pozitivna prognostička varijabla niza aspekata svakodnevnog funkcioniranja. Također, Bronfenbrennerov ekološki pristup bi mogao značajno razjasniti povezanost socijalnog funkcioniranja i školskog uspjeha.

Odnos dimenzija ličnosti prema Ajzenkovej skali i školskog uspjeha

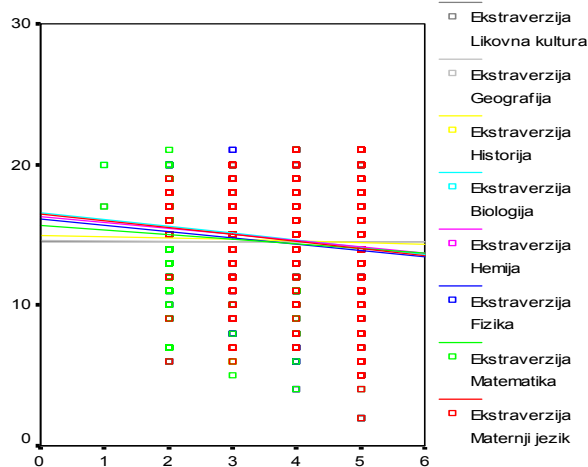

Skater dijagram 3: *Prikaz odnosa dimenzija ličnosti na Ajzenkovej skali i školskog uspjeha*

Iz skater dijagrama 3 vidljivo je da porast na dimenzijama Ajzenkove skale ličnosti prati pad na varijabli školski uspjeh.

Dimenzija psihoticizam korelira negativno statistički značajno sa varijablom školski uspjeh ($r=-.199$, $p=.001$).

Sa varijablom školski uspjeh ne korelira statistički značajno dimenzija neuroticizam ($r=-.078$, $p=.177$), niti sa dimenzijom ekstraverzija Ajzenkove skale ličnosti ($r=-.111$, $p=.056$).

Skater dijagram 4: *Prikaz odnosa dimenzija ličnosti na Ajzenkovej skali i školskog uspjeha iz pojedinih predmeta*

Iz skater dijagrama 4 vidljivo je da porast na dimenziji ekstraverzija Ajzenkove skale ličnosti prati pad na varijabli školski uspjeh iz svih predmeta.

Dimenzija ekstraverzija korelira negativno statistički značajno sa školski uspjehom u Maternjem jeziku ($r=-.118$, $p=.041$), Fizici ($r=-.129$, $p=.025$) i Biologiji ($r=-.121$, $p=.037$).

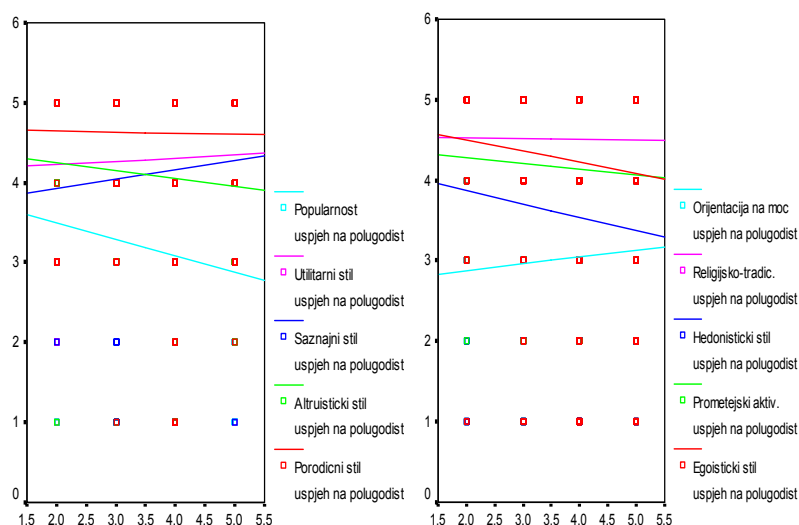
Dimenzija ekstraverzija ne korelira statistički značajno sa školski uspjehom u Matematici ($r=-.096$, $p=.098$), Hemiji ($r=-.105$, $p=.068$), Historiji ($r=-.022$, $p=.702$), Geografiji ($r=-.004$, $p=.950$) i Likovnoj kulturi ($r=-.002$, $p=.972$).

Rezultati T-testa su pokazali da:

- ne postoji statistički značajna povezanost ekstraverzije i školskog uspjeha;
- mladi koji u manjoj mjeri pokazuju sklonost ka psihoticizmu pokazuju statistički značajno bolji uspjeh nego mladi koji u većoj mjeri pokazuju sklonost ka psihoticizmu;
- mladi koji u manjoj mjeri pokazuju sklonost ka neuroticizmu postižu statistički značajno bolji školski uspjeh nego mladi koji u većoj mjeri pokazuju sklonost ka neuroticizmu.

Na osnovu navedenih rezultata istraživanja možemo konstatirati da je djelimično potvrđena naša sedma radna hipoteza, u kojoj smo pretpostavljali da postoji statistički značajna povezanost između dimenzija ličnosti prema Ajzenkovej skali i školskog uspjeha, budući da se pokazala statistički značajna povezanost psihoticizma i neuroticizma sa školskim uspjehom, a nije se pokazala statistički značajna povezanost ekstraverzije i školskog uspjeha.

Odnos životnih stilova i školskog uspjeha

Skater dijagram 5: Prikaz odnosa životnih stilova i školskog uspjeha na polugodištu

Iz skater dijagrama 5 vidljivo je da porast na varijabli školski uspjeh na polugodištu prati pad na porodično sentimentalnom stilu, altruističkoj orijentaciji, orijentaciji na popularnost, egoističkoj orijentaciji, prometejskom aktivizmu, hedonističkoj orijentaciji i religijsko tradicionalnom stilu.

Iz skater dijagrama je, također, vidljivo da porast na varijabli školski uspjeh na polugodištu prati porast na sazajnom stilu, utilitarnom stilu, i orijentaciji na moć.

Varijabla školski uspjeh na polugodištu korelira pozitivno statistički značajno samo sa orijentacijom na popularnost ($r=.124$, $p=.032$).

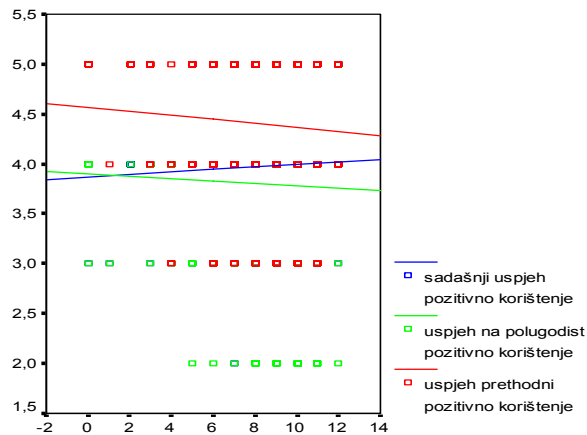
Varijabla školski uspjeh na polugodištu ne korelira statistički značajno sa porodičnim sentimentalnim stilom ($r=-.011$, $p=.853$), altruističkom orijentacijom ($r=-.084$, $p=.147$), sazajnim stilom ($r=.088$, $p=.130$), utilitarnim stilom ($r=.033$, $p=.574$), egoističkom orijentacijom ($r=-.099$, $p=.088$), prometejskim aktivizmom ($r=-.060$, $p=.298$), hedonističkom orijentacijom ($r=-.102$, $p=.076$), religijsko tradicionalnim stilom ($r=-.010$, $p=.868$) i orijentacijom na moć ($r=.053$, $p=.358$).

Rezultati T-testa pokazali su da:

- uspjeh u prethodnom razredu nije pokazao statistički značajnu povezanost niti sa jednim životnim stilom;
- mladi koji pokazuju odličan školski uspjeh na polugodištu pokazuju statistički značajno veći stepen orijentacije ka sazajnom stilu, te manji stepen orijentacije ka popularnosti i hedonističkom stilu, nego mladi koji pokazuju dobar školski uspjeh;
- mladi koji pokazuju vrlodobar školski uspjeh na polugodištu pokazuju statistički značajno manji stepen orijentacije ka altruističkom stilu, nego mladi koji pokazuju dobar školski uspjeh;
- mladi koji pokazuju odličan sadašnji školski uspjeh pokazuju statistički značajno manji stepen orijentacije ka altruističkom stilu i orijentaciji na popularnost, nego mladi koji pokazuju dobar školski uspjeh;
- mladi koji pokazuju odličan sadašnji školski uspjeh pokazuju statistički značajno manji stepen orijentacije ka prometejskom aktivizmu, nego mladi koji pokazuju vrlodobar školski uspjeh.

Na osnovu navedenih rezultata istraživanja možemo konstatirati da postoji djelimična statistički značajna povezanost između životnih stilova i školskog uspjeha.

Povezanost školskog uspjeha i načina korištenja slobodnog vremena

Skater dijagram 6: Prikaz odnosa školskog uspjeha i pozitivnog korištenja slobodnog vremena

Iz skater dijagrama 6 vidljivo je da porast na varijabli pozitivno korištenje slobodnog vremena prati pad na dimenzijama prethodni uspjeh i uspjeh na polugodištu, a porast na dimenziji sadašnji uspjeh.

Varijabla pozitivno korištenje slobodnog vremena ne korelira statistički značajno sa prethodnim uspjehom ($r=-.065$, $p=.258$), sa uspjehom na polugodištu ($r=-.033$, $p=.574$), niti sa sadašnjim uspjehom ($r=.038$, $p=.509$).

Rezultati T-testa pokazali su da:

- T-test za ispitivanje razlike između kategorija uzorka u odnosu na rekodirano pozitivno korištenje slobodnog vremena nije pokazao statistički značajnu povezanost između školskog uspjeha i pozitivnog korištenja slobodnog vremena;
- mladi koji pokazuju odličan školski uspjeh pokazuju statistički značajno veću sklonost ka pozitivnom korištenju slobodnog vremena, nego mladi koji pokazuju vrlo dobar školski uspjeh;
- T-testa za ispitivanje razlike između kategorija uzorka u odnosu na sadašnji uspjeh nije pokazao statistički značajnu povezanost sadašnjeg školskog uspjeha sa pozitivnim korištenja slobodnog vremena.

Ingrid Brdar i Darko Lončarić su uradili istraživanje na temu suočavanje s akademskim stresom i aktivnosti u slobodnom vremenu. Cilj istraživanja je bio ispitati da li učenici mogu biti klasificirani u grupe zavisno od toga kako provode slobodno vrijeme i ispitati odnos između strategija suočavanja s akademskim stresom i načina provođenja slobodnog vremena. Dobivena su četiri klastera ispitanika:

- učenici koji najviše slobodnog vremena provode u zabavi (najstarija grupa koja ima najgori školski uspjeh i najniži rezultat na strategiji rješavanja problema);
- učenici koji svim aktivnostima u slobodno vrijeme posvećuju najmanje vremena (mlađi učenici boljeg školskog uspjeha, kada dobiju lošu ocjenu najmanje traže socijalnu podršku i najmanje se oslanjaju na strategiju zaboravljanja);
- učenici koji najviše slobodnog vremena provode u čitanju knjiga i odlascima u pozorište (stariji učenici prosječnog školskog uspjeha, skloni traženju socijalne podrške od

-
- prijatelja i roditelja i nisu skloni zaboravljanju loše ocjene);
- učenici koji su najmanje skloni socijalno nepoželjnim oblicima zabave, a najviše vremena provode u sportskim aktivnostima (najmlađi učenici sa najboljim školskim uspjehom, u svim strategijama suočavanja s akademskim stresom, osim emocionalnih reakcija, imaju najviši rezultat (Brdar, I, Lončarić, D., 2004).

U navedenom istraživanju je, također, vidljiva povezanost školskog uspjeha i načina korištenja slobodnog vremena.

ZAKLJUČAK

Naglašavanje da socijalni faktori, kao i samo socijalno okruženje, mogu utjecati na školski uspjeh učenika nije novina, jer se u psihološkoj i pedagoškoj teoriji i nastavnoj praksi nedvosmisleno potcrtava da faktori iz socijalnog okruženja permanentno djeluju kako na razvoj ličnosti od rođenja tako i na organizaciju i rezultate ukupnog odgojno-obrazovnog procesa.

Djelimično je potvrđena hipoteza u kojoj smo pretpostavljali da postoji statistički značajna povezanost između subjektivne procjene kvaliteta života i školskog uspjeha, budući da se pokazala statistička značajnost na dvije subskale mentalno zdravlje i socijalno funkcioniranje sa školskim uspjehom, a na dvije subskale tjelesno zdravlje i ekonomska strana kvaliteta života nije postojala statistički značajna povezanost sa školskim uspjehom.

Djelimično je potvrđena hipoteza u kojoj smo pretpostavljali da postoji statistički značajna povezanost između dimenzija ličnosti prema Ajzenkovoju skali i školskog uspjeha, budući da se pokazala statistički značajna povezanost psihotičizma i neuroticizma sa školskim uspjehom, a nije se pokazala statistički značajna povezanost ekstraverzije i školskog uspjeha.

Potvrđena je hipoteza u kojoj smo pretpostavljali da postoji statistički značajna povezanost između životnih stilova i školskog uspjeha, budući da se pokazala djelimična međusobna statistički značajna povezanost.

Djelimično je potvrđena hipoteza u kojoj smo pretpostavljali da postoji statistički značajna povezanost između školskog uspjeha i pozitivnog korištenja slobodnog vremena, budući da se pokazalo da samo mladi koji pokazuju odličan školski uspjeh pokazuju

statistički značajno veću sklonost ka pozitivnom korištenju slobodnog vremena.

Rezultati istraživanja mogu poslužiti kao osnova u planiranju odgojno-obrazovnog rada, što bi bila i aplikativna dimenzija ovog istraživanja i što bi mu priskrbilo akcijsku dimenziju i osnažilo njegov značaj.

LITERATURA

- Brdar, I., Lončarić, D. (2004): *Suočavanje s akademskim stresom i aktivnosti u slobodnom vremenu učenika*, Društvena istraživanja 74, god. 13, br. 6, str. 953-1230, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čejni, D. (2003): *Životni stilovi*, Beograd: Clio.
- Eysenck, H.J. (1972): *Ličnost i učenje*, pregledno predavanje održano na skupu «Recent Advances in Learning Psychology» u Frascati, 25-30.
- Furlan, I. (1984): *Primijenjena psihologija učenja*, Zagreb: Školska knjiga.
- Gossen, D. i Anderson, J. (1996): *Stvaranje uvjeta za kvalitetne škole*, Zagreb: Alinea.
- Grgin, T. (2001): *Školsko ocjenjivanje znanja*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ilić, M. (2003): *Pedagogija sporta*, Banja Luka: Centar za sport.
- Krstić, D. (1990): *Učenje i razvoj*, Savremena Administracija, Beograd
- Kvašček, R. i dr. (1977): *Sposobnost ličnosti i učenje*, Psihologija 1/1977, Beograd.
- Mladenović, U. (1999): *Neke konativne dimenzije ličnosti učenika različitog školskog postignuća*, saopštenje na seminaru «Promjene u obrazovanju», Bečići, Banjaluka: Republički pedagoški zavod.
- Radonjić, S. (1966): *Mjerenje sposobnosti učenja*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga 9/2, Beograd.
- Radonjić, S. (1987): *Psihologija učenja*, Beograd.
- Rot, N. i Havelka, N. (1972): *Izrada skale za ispitivanje oblika nacionalne vezanosti*, IV Kongres psihologa Jugoslavije, Ljubljana
- Wood, D. (1995): *Kako djeca misle i uče*, Zagreb.

TESTING VARIABLES THAT ESSENTIALLY DETERMINE SCHOOL ACHIEVEMENT

Summary

The aim of this work is to examine students' school achievement, and the correlation of factors that essentially determine that achievement. The work has presented: a general indicators of school achievement; the relation between subjective evaluation of life quality and school achievement; the relation between aspects of personality according to Eysenck's scale and school achievement; the relation between life-styles and school achievement, and the relation between school achievement and ways of spare time utilization.

The research sample consists of 300 students, a section of a class from the first and the third grade of gymnasiums in Zenica, Travnik, Kakanj, Visoko and Zavidovici. The sample is equalized, sections of the classes were selected randomly.

The research results are instructive for planning and programming of educational work with the students with the aim of achieving better school results.

Key words: school achievement, students' personality, life quality, lifestyles, spare time

Vahdeta Ćatić & Amela Mrkonjić

ODNOS ADOLESCENATA PREMA RODITELJIMA

Sažetak

Odnos adolescenata prema roditeljima danas predstavlja problem savremenog društva. To je tema koja je posljednjih godina veoma aktuelna, i mnogo se o njoj istražuje i razgovara.

Ovaj rad je pokušaj da se na osnovu pedagoško-psiholoških saznanja i mnogobrojnih istraživanja da jedna slika odnosa adolescenata prema roditeljima.

U ovom radu iznesene su teorijske osnove i definirani osnovni pojmovi koji su usko povezani sa adolescencijom i roditeljstvom, analizirani su i interpretirani rezultati do kojih se došlo putem istraživanja.

Nastojali smo istražiti kakav je odnos adolescenata i roditelja, njihovo povjerenje, iskrenost, vrijeme koje provode zajedno, kakva su mišljenja i stavovi adolescenata o roditeljima, zatim da li su u konfliktu i obraćaju li im se za pomoć i da li i koliko razgovaraju sa roditeljima.

Za prikupljanje podataka u ovom istraživanju koristili smo se anketom i anketnim listićem, koji su primijenjeni na 100 učenika Srednje turističko-ugostiteljske škole u Tuzli.

Ključne riječi: adolescencija, identitet, komunikacija, konflikti

UVOD

Adolescentima, čini se, prijeti velika opasnost da budu svjedoci, žrtve ili sudionici nasilja. Neki psihički poremećaji povećavaju opasnost od nasilnog ponašanja adolescenata. I agresivno ponašanje i poremećaji u ponašanju češći su u deprimiranih adolescenata, piše Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. Na Odsjeku za psihijatriju pri Michiganskome sveučilištu provedeno je istraživanje agresivnog ponašanja adolescenata s teškim depresivnim poremećajem (MDD). U ispitivanju su sudjelovala 74 adolescenta s dijagnosticiranim MDD-om u dobi od 13 do 17 godina. Agresivno ponašanje procijenjeno je standardnim skalama za mjerenje

agresivnosti. Ispitivanje je pokazalo da je u adolescenata s teškim depresivnim poremećajem visoka razina agresivnog ponašanja. Razina i tip agresije ne razlikuju se među spolovima. Primijećene su velike razlike u izvješćima roditelja i adolescenata kad je riječ o agresivnom ponašanju adolescenata. Oni su bili češće agresivni nego što su to roditelji primjećivali, posebice djevojke. Zbog zasad nepoznatih razloga, agresivno ponašanje vrlo je često u deprimiranih adolescenata, a slični tipovi i razine agresivnosti očiti su i u deprimiranih mladića i djevojaka. Roditelji deprimiranog adolescenta često nisu svjesni njegove agresivnosti izvan obitelji, posebice kad je riječ o djevojkama.²⁴

Prema modelu koji je razvila Baumrind (1971), roditeljska toplina i razumijevanje te nadzor i zahtjevi za odgovornim ponašanjem djece ključne su dimenzije roditeljstva. U radu se opisuju skale za mjerenje različitih odgojnih postupaka (roditeljski nadzor, podrška, zajedničko odlučivanje, uključenost u odgoju) koje je autorica adaptirala na temelju mjernih instrumenata koji se koriste u istraživanjima u okviru ovog teorijskog modela. Ukratko se opisuju rezultati istraživanja autorice i saradnika o povezanosti roditeljskih odgojnih postupaka sa stilovima provođenja slobodnog vremena i rizičnim ponašanjem adolescenata. Istraživanja u kojima su sudjelovali učenici šestih i sedmih razreda osnovne škole i srednjoškolci dala su slične rezultate. Autoritativni stil roditeljstva zaštitni je faktor u razvoju problema u ponašanju, konzumiranja opojnih sredstava i neuspjeha u školi, pri čemu se osobito roditeljski nadzor pokazuje kao važna pozitivna dimenzija roditeljstva. Međutim, podaci pokazuju da je približno samo 40% očeva i 50% majki srednjoškolaca dobro upoznato sa svakodnevnim aktivnostima njihove djece. Isto tako, dosta roditelja djece stare svega 12 i pol godina malo zna o tome kako djeca provode slobodno vrijeme, tko su im prijatelji, gdje izlaze navečer, kako troše svoj novac i gdje su nakon škole. U uzorku mlađih adolescenata, slabiji roditeljski nadzor i manja roditeljska podrška povezani su s učestalijim problematičnim ponašanjem u školi, devijantnim ponašanjem, eksperimentiranjem s pušenjem i alkoholom. Veća angažiranost roditelja u odgoju i nadzor povezani su s organiziranim provođenjem slobodnog vremena, a takva djeca postižu i bolji školski uspjeh. Među srednjoškolcima, manji

²⁴ Precepcija vlastite budućnosti adolescenata kao zaštitni čimbenik, Kristina Urbanac – Izvorni znanstveni rad; Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

roditeljski nadzor povezan je sa slabijim školskim uspjehom i češćom upotrebom alkohola i droga. Uz slabiji nadzor oba roditelja, manja podrška roditelja istog spola značajan je prediktor češće upotrebe droga. Neorganizirani stil provođenja slobodnog vremena (izlasci i zabave) povezan je s konzumiranjem alkohola i droge i slabijim školskim uspjehom, a izvanškolske aktivnosti, čitanje i kulturne aktivnosti s boljim školskim uspjehom među adolescentima. Veći roditeljski nadzor povezan je sa strukturiranim slobodnim vremenom adolescenata, a slabija upućenost roditelja u svakodnevne aktivnosti djece povezana je s većom usmjerenošću adolescenata na aktivnosti s vršnjacima. Rezultati navedenih istraživanja u skladu su s ostalim istraživanjima odnosa između adolescenata i roditelja koja ukazuju na to da adolescencija nije razdoblje u kojem bi roditelji trebali biti manje angažirani u odgoju. Naprotiv, to je razdoblje u kojem je i dalje važno da roditelji i djeca imaju bliske, ali i ravnopravnije odnose.²⁵

Pojam adolescencije

U savremenim koncepcijama razvoja ličnosti adolescencija se više ne tretira kao prelazni period iz djetinjstva u zrelost, već kao posebna i specifična faza u razvoju. Osnovni razlog za to je u činjenici što je adolescencija uzrast u kojem se kod mladih dešavaju značajne tjelesne i psihičke promjene koje su praćene i specifičnim promjenama u socijalnim manifestacijama slučaja.

Zato je to životni period koji karakteriziraju posebni razvojni problemi te se, zbog njihovog značaja, ovo smatra najznačajnijim a često i najtežim periodom u životu čovjeka. Početak adolescentnog perioda je individualan i zavisi, s jedne strane, od bioloških i nasljednih faktora, a s druge strane, od prethodnog emocionalnog i socijalnog iskustva osobe. Individualne razlike u početku adolescencije, variraju u rasponu od čak 3-4 godine. Za razliku od početka adolescencije, koji nije mnogo sporan, završetak adolescentnog perioda mnogo je neodređeniji. Psihološki i socijalni aspekti završetka adolescencije ostaju veoma nejasni i individualno različiti. Adolescencija je period velikih tjelesnih promjena, burnih promjena u ličnosti adolescenata, posljedičnih porodičnih problema i promjena na nivou vršnjačkih odnosa. Kulturni antropolozi Ruth Benedicht i Margaret Mead ističu da ponašanje pojedinca i njegovo

²⁵ XIII. Dani psihologije u Zadru, Sazetci radova / Soric, Izabela (ed). – Zadar: Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet u Zadru, 2002, 58-59.

sazrijevanje u velikoj mjeri zavisi o kulturnog konteksta u kojem on odrasta.

M. Mead tako smatra da su burna dešavanja u adolescenciji posljedica stava društva prema pubertetu i da je adolescentno ponašanje zavisno od standarda date kulture. Ukoliko društvo podstiče pojedine aspekte razvoja, a lična i porodična dinamika ne prati ove društvene tokove, onda može da dođe i do stresnih situacija za adolescenta.

Ruth Benedicht zapaža da od kulturne sredine zavisi da li će razvoj biti kontinuiran ili diskontinuiran. U primitivnijim kulturama proces razvoja od djeteta prema odraslom nije toliko skokovit, već teče više kontinuirano.²⁶

Razvoj identiteta adolescenata

Formiranje identiteta započinje u ranim razvojnim fazama, u ranom odnosu između djeteta i majke. U periodu adolescencije formiranje identiteta podrazumijeva integraciju raznovrsnih identifikacija iz dosadašnjeg života, počev od identifikacije sa oba roditelja do identifikacije sa drugim značajnim osobama u životu, identifikacije sa novoispoljenim seksualnim nagonima, novim seksualnim ulogama, sa emocionalnim obogaćanjem, sa novim socijalnim ulogama i sl. Identitet predstavlja doživljaj sebe, doživljaj sopstvene ličnosti, doživljaj lične istovjetnosti i kontinuiteta osjećanja, životnih ciljeva i namjera. Identitet određuje sljedeće dimenzije ličnosti: jedinstvenost, istovjetnost, kontinuitet, postojanje, istrajnost i pripadnost određenoj sredini s kojom se dijeli zajedništvo. Formiranje identiteta u adolescenciji uključuje različite procese: uspostavljanje doživljaja istovjetnosti, ličnu ideologiju i životnu filozofiju, prihvatanje lične prošlosti i uspostavljanje kontinuiteta u iskustvima, orijentaciju prema budućnosti i uspostavljanje koherentnog sistema vrijednosti. Za formiranje identiteta posebno je značajan tjelesni identitet u čijem su formiranju značajne predstave o vlastitom tijelu. Ove predstave dominiraju u prvim godinama adolescencije, a kreću se od doživljaja o svom tijelu do kvaliteta doživljaja ekstremne ružnoće. Česti su i negativni doživljaji dijelova svoga tijela. Predstava o sebi ili doživljaj o sebi obuhvata dva bitna pojma, a to je

²⁶ Ivan Vidanović, Dušan Kolar., 2003. god., str. 107.

sposobnost opisivanja samog sebe (self-koncept) i samopoštovanje, odnosno samopouzdanje.

Samosvjesnost se ispoljava kao osjetljivost na tuđe mišljenje, preokupiranost spoljašnjim izgledom kao i egocentrizam. Samovrednovanje i samopoštovanje se odnosi na ona osjećanja koja adolescent vezuje uz doživljaj sebe. Globalno samopoštovanje je uglavnom stabilno tokom perioda adolescencije, zavisno je od ranih razvojnih faza i s vremenom se povećava.²⁷

Krize adolescencije

Adolescentska kriza predstavlja najčešće manifestaciju konflikta adolescentnih razvojnih potreba koji ih ometaju. Faktori koji ometaju zadovoljenje razvojnih potreba adolescenata dolaze iz uže sredine adolescenata, pije svega iz porodice, škole, vršnjaka i takvi ometajući stavovi često duboko pogađaju adolescenta. Adolescentska kriza predstavlja oblik sazrijevanja za koji adolescent nije uspješno pripremljen u okviru svoje sociokulturne sredine. Adolescentska kriza je, prema nekim autorima, obično normalan razvojni fenomen, međutim, neki drugi autori pod pojmom adolescentske krize podrazumijevaju prolazne i reaktivne poremećaje prilagođavanja i probleme ponašanja, od kojih su neki već u domenu psihopatologije. Od više mogućih klasifikacija kriznih strana u adolescenciji navodimo sljedeće:

Normativna kriza – adolescent manifestira svoju povišenu osjetljivost na sva dešavanja u njemu samome i u njegovoj okolini i u tom periodu osjećanje identiteta je u krizi, a tu prolaznu krizu nazivamo normativnom krizom. Ova kriza nije psihički poremećaj, jer ne dovodi do osiromašjenja i ne troši psihičku energiju, pa prema tome obično ne dovodi do funkcionalnih smetnji. Ovaj krizni period razrješava se u velikoj mjeri spontano tokom vremena, uz odgovarajuću podršku od strane roditelja i ostalih sredinskih činilaca.

Kriza (konfuzija) identiteta je kriza normalnog razvoja u adolescenciji, a označava kompleksan psiho-bio socijalan razvojni fenomen, od kojeg zavisi kvalitet života buduće odrasle osobe. Kriza identiteta predstavlja proces osmišljavanja sebe i svijeta oko sebe, a njeni konflikti mogu da doprinesu razvojnog procesu i intrapsihičkom kvalitetu u kasnijem životu. Osobe u krizi identiteta

²⁷ Ivan Vidanović, Dušan Kolar., 2003. god., str. 116-118.

ne mogu da donose odluke o važnim životnim pitanjima, o svojoj ulozi u društvu, o vrijednosnim sistemima, o izboru parntera, izboru profesije i sl. Kriza identiteta zavisi od prošlosti, odnosno od identifikacionih uzora u djetinjstvu, ali i od novih uzora koji se nude u mladosti.

Kriza autoriteta odnosi se na sukob sa osobama, najčešće su to roditelji, ali i nastavnici. Za krizu autoriteta i uopšte za nastanak adolescentne krize od velikog je značaja i stav roditelja, a taj stav je karakteriziran neadekvatnom strepnjom roditelja i njihovom sumnjom u sebe, tako da ovakvi roditelji pri ulasku njihove djece u adolescenciju razvijaju visok stepen anksioznosti. Roditelji su zato često veoma rezervirani u pogledu veza adolescenata sa vršnjačkom grupom, koja je po njihovom mišljenju neadekvatna i opasna. Od značaja za adolescentnu krizu jeste i emocionalna ili realna odsutnost jednog od roditelja uz preveliku angažiranost drugog roditelja. Pored sukoba sa spoljašnjim autoritetom, adolescent dolazi i u sukob sa samim sobom preispitujući neke svoje dosadašnje lične karakteristike i upoređujući ih sa novim uzorima u spoljnom svijetu. Preispituje se i sistem vrijednosti i upoređuje sa sistemom vrijednosti roditelja, vršnjaka i svijeta u kojem živi. Adolescent mora da kroz krizu realizira neke suštinske lične promjene, koje bi pomogle učvršćenju identiteta.

Kriza seksualnosti nastaje zbog konflikta između potrebe za zadovoljenjem naraslih seksualnih impulsa, koje treba uskladiti sa ostvarenim seksualnim identitetom i realnih zabrana i ograničenja koje postavlja društvena sredina.

Kriza se manifestuje kroz različite forme asketskog ponašanja ili pak, suprotno tome, kao slobodno seksualno ponašanje i sklonost promiskuitetu. Asketizmom adolescenti odbacuju nagonске impulse i sva zadovoljstva koja iz njih proizilaze, a nije rijetko ni samokažnjavanje. Drugi opet pretjerano erotizuju odnose i ponašaju se promiskuitetno.

Hipohondrija je česta u adolescentskom periodu, a manifestira se u formi strahova za svoje tjelesno zdravlje – strah od određenih tjelesnih oboljenja, najčešće po život opasnih, kao što je karcinom i AIDS. Pored osjećanja krivice hipohondrije od značaja je i doživljaj lične bezvrijednosti i nepovjerenja u svoje tijelo, a kasnije se nepovjerenje proteže i na odnos.

Uloga roditelja kao odgajatelja adolescenta

Po svojoj prirodi i društvenoj funkciji roditelji su odgajatelji. Osjećaj majčinstva i očinstva upućuje roditelje da se brinu o djeci i da ih odgajaju. Roditelji su nesebični i ulažu ogromne napore da djeca postignu željene rezultate i da se pravilno odgajaju. Najvažniji odgajatelj u ranom djetinjstvu je majka. Nakon tri godine dolazi osamostaljivanje djeteta i tada se javlja uloga oca kao odgajatelja. Međutim, oba roditelja nadopunjuju svoju brigu prema djetetu. Zbog toga je veoma bitno da oba roditelja odgovorno i nesebično prihvate svoje odgojne funkcije i da ih obavljaju svjesno. Da bi to mogli, roditelji i sami moraju biti dobro odgojeni, moraju biti potpuni ljudi, kako je isticao J. J. Rousseau.

Roditelji treba da posjeduju plemenite ljudske kvalitete: čestitost, poštenje, iskrenost, ljubaznost, privlačnu vedrinu, optimizam, strpljivost, radinost, dosljednost, pravednost, da se kulturno ponašaju, da su tjelesno i duhovno zdravi, da posjeduju ljubav i brigu za djecu.

Dijete sve vidi i osjeća i to duboko proživljava. Savjete i riječi roditelja dijete rado prihvata i trudi se postupati prema željama roditelja.

Uspjeh i snaga odgojnog djelovanja obitelji zavisi od roditeljskog autoriteta. Pošto roditelji ne posjeduju potrebno znanje, vještinu, javljaju se brojne pogreške i to: oslobađanje od teškoća i obaveza, pretjerana strogost, pružanje djetetu apsolutne slobode, dijete je centar obitelji i odgajanje djece kako su i njih njihovi roditelji odgajali.²⁸

Ako je roditelj društven, voli društvo, često je sa prijateljima, rodbinom, prima goste, ako obilazi bolesne prijatelje i dijete će voljeti sve to. Sve probleme će pokušati da riješi sa prijateljima, što će ga činiti sretnijim.

I kulturni razvoj zavisi od toga koliko je roditelj kulturno uznapredovao; ukoliko se roditelj kulturno ponaša, ima pravilno razvijene kulturne i higijenske navike i dijete će slijediti takav primjer. Ako roditelj ne voli rad, kasni na posao, ljuti se kad mora da radi neki posao i dijete će se ljutiti kada treba da uči, neće voljeti učenje niti bilo kakav rad.

²⁸ R. Tomić, I. Osmić, E. Karić, 2006. god., 125-127.

Intelektualni razvoj roditelja je također bitan. Ukoliko su roditelji skloni intelektualnom radu i kod svog djeteta će rano razviti ljubav prema knjizi, a tko voli knjigu taj voli i učenje.²⁹

Sukobi se obično javljaju oko jednostavnih stvari, kao što je obavljanje svakodnevnih obaveza, finansije ili izgled. Također, česte su nesuglasice i oko obiteljskih odnosa, škole, razgovaranja na telefon, izlazaka, ljubavnih izlazaka, prijatelja i seksualnog ponašanja. Adolescenti osjećaju konstantnu napetost između potrebe da ostanu bliski sa svojim roditeljima i shvaćanja da mogu biti nezavisni od njih.

Tokom adolescencije mladi ljudi prolaze kroz razdoblje individualizacije, razvijaju vlastiti identitet i oblikuju vlastite stavove, odvojene od roditeljskih. To je normalan proces odrastanja. Također, adolescenti počinju uviđati da roditelji nisu uvijek u pravu, što se naziva "deidealizacija roditelja".

Sve su to posljedice promjena u načinu mišljenja koje se odvijaju tokom adolescencije. Tada mišljenje adolescenata postaje apstraktnije i logičnije, te oni postaju više zainteresirani za koncepte kao što su pravda i prava. Te promjene u načinu mišljenja omogućuju adolescentima da preispituju roditeljski autoritet i stavove. Sukob između roditelja i djece obično se temelji na različitim načinima na koje roditelji i njihova djeca razumiju i definiraju obiteljska pravila i događaje. Adolescenti često smatraju da bi veliki broj stvari trebao biti pitanje osobnog.

METOD

Cilj ovog istraživanja je ispitati, istražiti i kritički analizirati odnos roditelja i adolescenata, njihovo povjerenje, iskrenost, vrijeme koje provode zajedno, mišljenja i stavove adolescenata o roditeljima, zatim da li su u konfliktu i obraćaju li im se za pomoć i da li i koliko razgovaraju sa roditeljima.

Cilj je operacionaliziran kroz zadatke: Ispitati da li adolescenti imaju povjerenja u svoje roditelje, Ispitati da li adolescenti razgovaraju sa roditeljima, Utvrditi da li su adolescenti iskreni u razgovoru sa roditeljima, Istražiti koliko vremena adolescenti provode sa roditeljima, Ispitati da li se adolescenti obraćaju roditeljima za pomoć, Utvrditi da li su adolescenti u konfliktu sa roditeljima, Ispitati zašto postoje konflikti adolescenata

²⁹ R. Tomić, S. Arnautović, A. Franca, E. Avdibegović, B. Huremović, 1999. god. 37-40.

sa roditeljima, Istražiti kojem od roditelja se adolescenti češće povjeravaju, Utvrditi kakvi su stavovi adolescenata o ponašanju i ulozi roditelja, Ispitati da li je ovaj problem važan adolescentima.

U osnovi, ovo istraživanje je pretežno empirijsko. Polazi od iskustava adolescenata, te na osnovu dobivenih rezultata daje se sud o mogućim uzrocima ovog problema.

S obzirom na vrstu pedagoškog istraživanja i na sam problem istraživanja koristili smo sljedeće istraživačke metode: analitičko-deskriptivna metoda, metoda teorijske analize i servej istraživački metod.

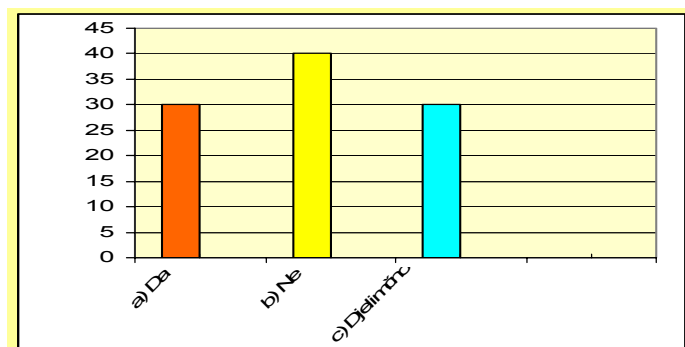
Da bi se došlo do konkretnih podataka koji su bitni za ovaj istraživački rad od tehnika istraživanja koristili smo sljedeće: anketiranje i sređivanje i statističku obradu podataka.

Instrument u ovom istraživanju je anketni upitnik konstruiran za namjeru ovog istraživanja. Anketni upitnik se sastoji od 15 pitanja, i to pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Cilj konstruiranja ovog upitnika je da dobijemo adekvatne podatke za ovo istraživanje. U uvodnom dijelu instrumenta kratko je obrazložen cilj istraživanja kao i sadržaj problema koji se istražuje. Pitanja su formulirana jasno, razumljivo i jednostavno. Nastojali smo osigurati spremnost ispitanika da sudjeluju u istraživanju tako što smo im usmeno objasnili važnost samog istraživanja.

Populaciju čine učenici Srednje turističko-ugostiteljske škole, od kojih je izabran uzorak od 100 učenika od prvog do četvrtog razreda.

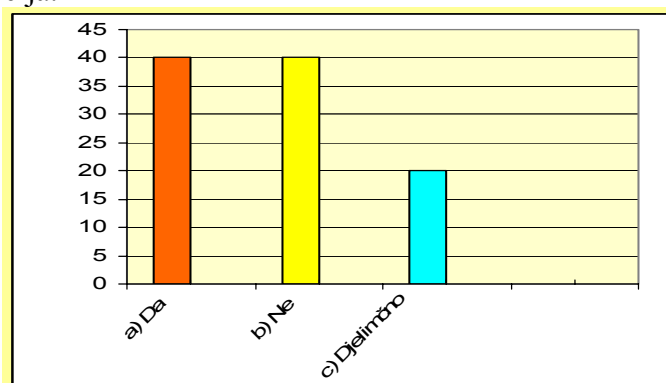
ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja su pokazali da je od 100 ispitanika 30% ispitanika odgovorilo da ima povjerenja u roditelje, 30% djelimično, dok se 40% ispitanika izjasnilo da nema povjerenja u svoje roditelje.

Grafikon 1: Grafički prikaz stavova ispitanika o povjerenju u roditelje

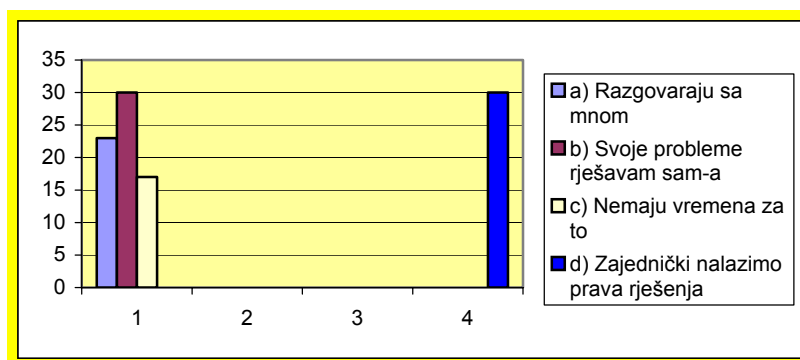
Rezultati χ^2 testa na stupnju slobode od 0,5 pokazali su da postoji statistički značajna razlika između dobivenih i očekivanih frekvencija.

Grafikon 2: Grafički prikaz stavova ispitanika o kvalitetu komunikacije s roditeljima

Na pitanje o kvalitetu komunikacije s roditeljem broj pozitivnog i negativnog odgovora je izjednačen, dok je 20% ispitanika odgovorilo da djelimično imaju dobru komunikaciju sa roditeljima.

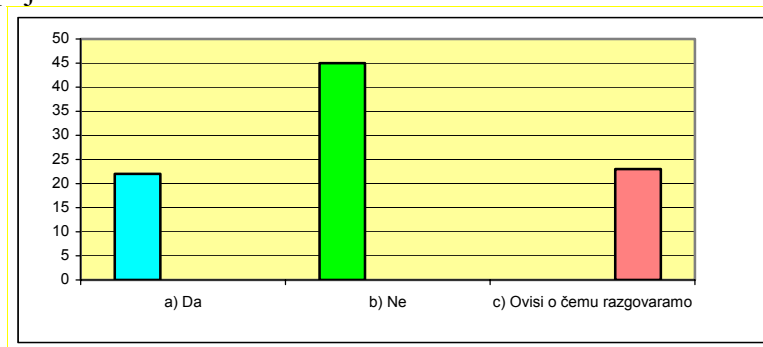
Hi kvadrat iznosi 10 i rezultati su statistički značajni.

Grafikon 3: Grafički prikaz stavova ispitanika o reakciji roditelja na postojeći problem

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 3 vidljivo je da sa 23% ispitanika roditelji razgovaraju kada imaju problem, 30% njih probleme rješavaju sami, 17% ispitanika se izjasnilo da njihovi roditelji nemaju vremena za to, a 30% ispitanika je odgovorilo da probleme rješavaju zajednički.

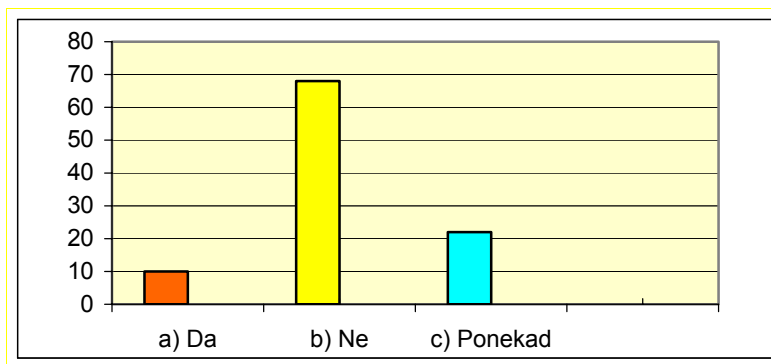
Hi kvadrat iznosi 3.7, a podaci su statistički značajni na stupnju slobode od 0.5.

Grafikon 4: Grafički prikaz stavova ispitanika o iskrenosti u razgovoru sa roditeljima

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 4 vidljivo je da 45% ispitanika nije iskreno u razgovoru sa roditeljima, 22% ispitanika su se izjasnila da su uvijek iskreni, dok je njih 23% izjavilo da to ovisi o temi razgovora.

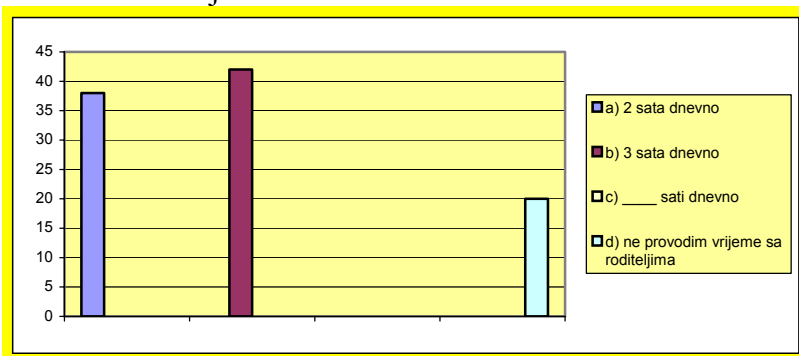
Hi kvadrat iznosi 0.9 i na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

Grafikon 5: Grafički prikaz stavova ispitanika o vremenu roditelja da ih saslušaju

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 5 vidljivo je da 68% ispitanika misli da roditelji nemaju uvijek vremena da ih saslušaju, 10% njih su saslušani kada je potrebno, dok je 22% ponekad saslušano.

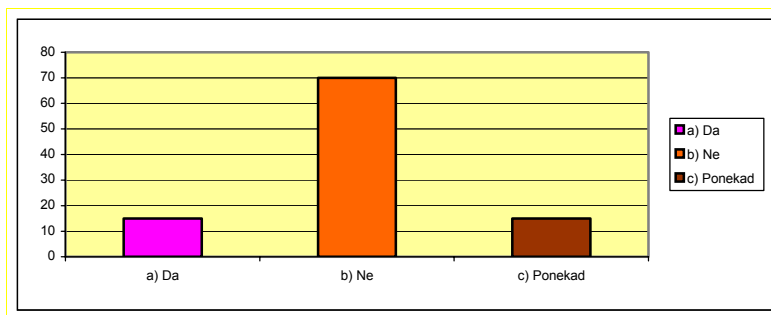
Hi kvadrat iznosi 16.01 i na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

Grafikon 6: Grafički prikaz stavova ispitanika o vremenu koje provode s roditeljima

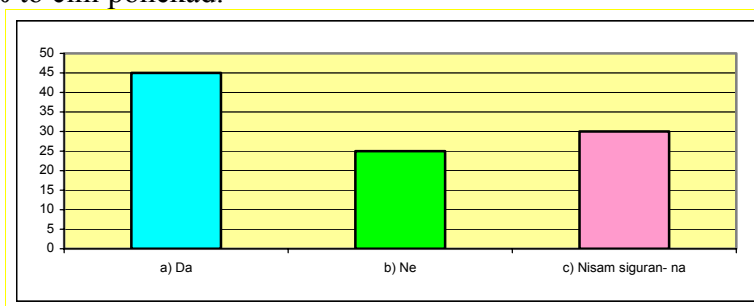
Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 6 vidljivo je da 42% ispitanika dnevno provodi tri sata sa roditeljima, 38% dva sata, a 20% ispitanika ne provodi vrijeme sa roditeljima.

Hi kvadrat iznosi 10.01 i na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

Grafikon 7: Grafički prikaz stavova ispitanika o povjeravanju roditeljima

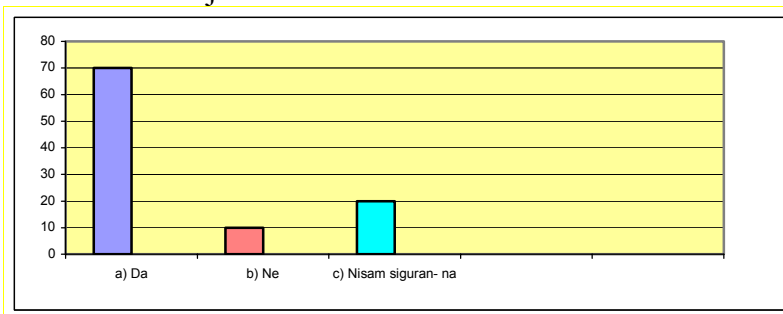
Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 7 vidljivo je da se 70% ispitanika ne povjerava roditeljima, 15% to čini, a 15% to čini ponekad.

Grafikon 8: Grafički prikaz stavova ispitanika o postojanju konflikta sa roditeljima

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 8 vidljivo je da je 45% ispitanika često u konfliktu sa roditeljima, 25% ne, a 30% nije sigurno.

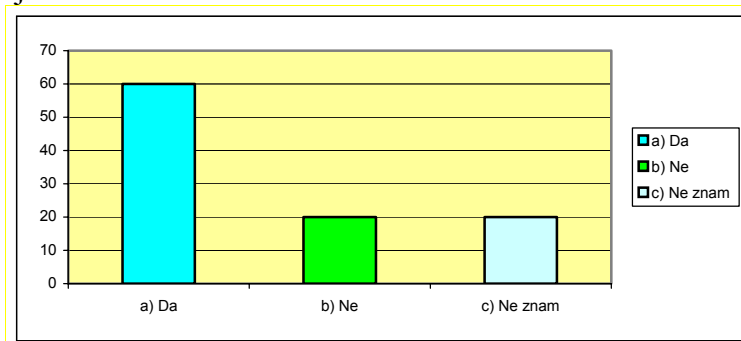
Hi kvadrat iznosi 9.55 i na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

Grafikon 9: Grafički prikaz stavova ispitanika o razlogu sukoba sa roditeljima

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 9 vidljivo je da je kao razlog sukoba sa roditeljima 70% ispitanika odgovorilo da je to zbog neslaganja u mišljenjima, 10% se ne slaže s tim, a 20% ispitanika smatra da je to ponekad uzrok sukoba.

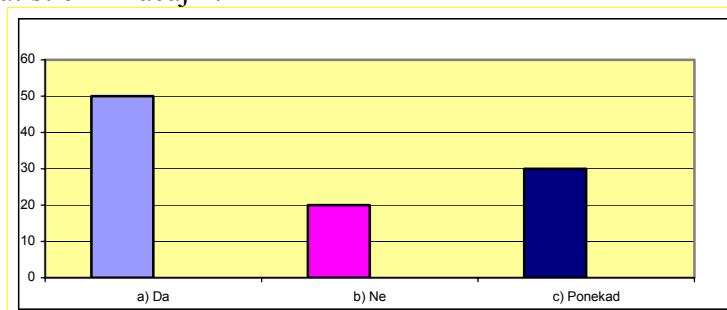
Hi kvadrat iznosi 16.42 i rezultati su statistički značajni na stupnju slobode od 0.5.

Grafikon 10: Grafički prikaz stavova ispitanika o glavnom nedostatku roditeljskog odgoja

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 10 vidljivo je da 60% ispitanika smatra da je glavni nedostatak roditeljskog odgoja slaba komunikacija, 20% ispitanika se protivi, a 20% se izjasnilo da ne zna.

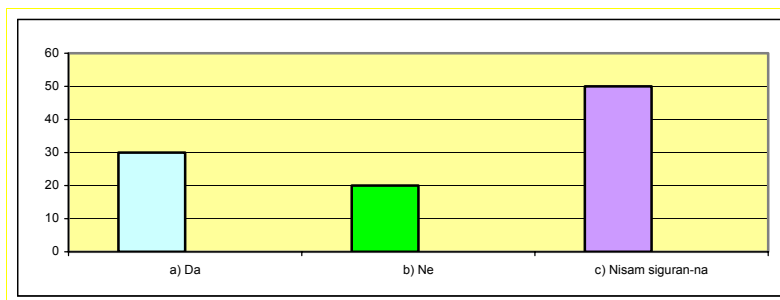
Hi kvadrat iznosi 11.67, a na stupnju slobode od 0.5 podaci su statistički značajni.

Grafikon 11: Grafički prikaz stavova ispitanika o tome da li su ljuti što roditelji nemaju vremena za njih

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 11 vidljivo je da se 50% ispitanika ljuti zbog toga što roditelji nemaju vremena za njih, 20% se ne ljuti zbog toga, a 30% ponekad.

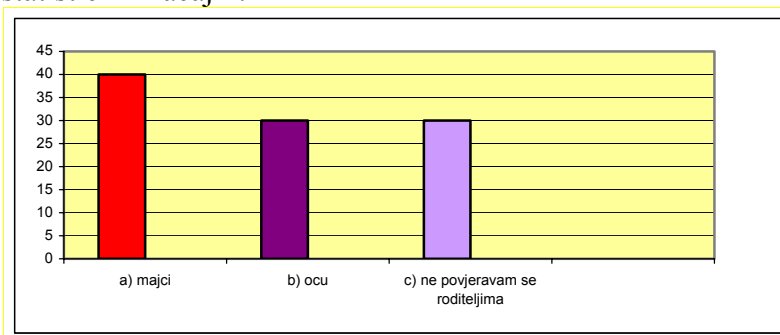
Hi kvadrat iznosi 10.33 i na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

Grafikon 12: Grafički prikaz stavova ispitanika o tome da li poštuju roditelje

Na pitanje da li poštuju roditelje potvrdno je odgovorilo 30% ispitanika, negativno 20%, a 50% ispitanika nije sigurno.

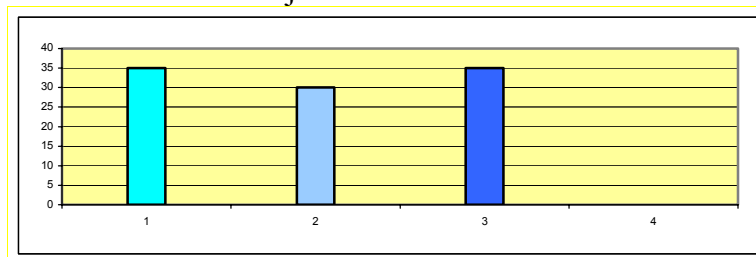
Hi kvadrat iznosi 10.33, a na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

Grafikon 13: Grafički prikaz stavova ispitanika o povjeravanju roditeljima

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 13 vidljivo je da se 40% ispitanika češće povjerava majci, 30% ocu, a 30% se uopšte ne povjerava roditeljima.

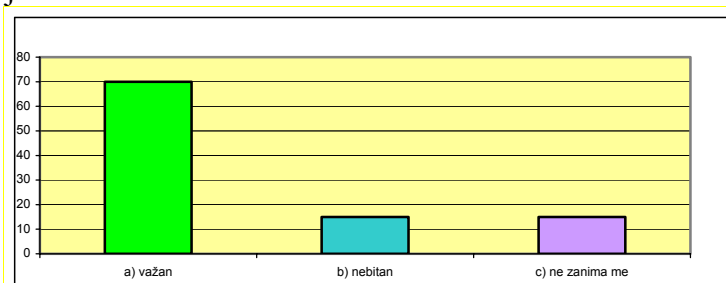
Hi kvadrat iznosi 9.16, a na stupnju slobode od 0.5 dobiveni podaci su statistički značajni.

Grafikon 14: Grafički prikaz stavova ispitanika o ponašanju i ulozi roditelja

Iz rezultata istraživanja predstavljenih u grafikonu 14 vidljivo je da 35% ispitanika ima pozitivan stav o ponašanju i ulozi roditelja, 30% negativan, a 35% ispitanika nema stava o tome.

Hi kvadrat iznosi 9.05 i podaci su statistički značajni na stupnju slobode od 0.5.

Grafikon 15: Grafički prikaz stavova ispitanika o važnosti problema konflikta s roditeljima

Da je problem konflikta s roditeljima važan izjasnilo se 70% ispitanika, 15% smatra da je nebitan, a 15% ispitanika ovaj problem ne zanima.

Hi kvadrat iznosi 14.77, a na stupnju slobode od 0.5 rezultati su statistički značajni.

ZAKLJUČCI

Iz istraživanja koje je sprovedeno aprila 2008. godine, a koje se odnosilo na odnos adolescenata prema roditeljima, došlo se do sljedećih zaključaka:

- Pretpostavili smo da adolescenti nemaju povjerenja u roditelje: Rezultati su pokazali da adolescenti nemaju povjerenja u roditelje, što možemo shvatiti kao jednu od negativnih strana njihovog odnosa.
- Pretpostavili smo da adolescenti ne razgovaraju dovoljno sa roditeljima: Rezultati su pokazali da se komunikacija adolescenata sa roditeljima nalazi na nekoj granici, nije u potpunosti dobra, ali isto tako nije ni u potpunosti loša.
- Pretpostavili smo da adolescenti nisu uvijek iskreni u razgovoru sa roditeljima: Rezultati su potvrdili da adolescenti nisu uvijek iskreni u razgovoru kao i to da njihova iskrenost mnogo ovisi o temi razgovora, što nam govori o mogućem uzroku problema.

- Pretpostavili smo da adolescenti ne provode dovoljno vremena sa roditeljima: Rezultati su potvrdili da provedeno vrijeme sa roditeljima nije dovoljno.
- Pretpostavili smo da probleme adolescenti rješavaju sami: Rezultati su pokazali da se 70% adolescenata ne obraća roditeljima kada ima problem, a iz pitanja 6 u anketnom listiću saznajemo da 30% ispitanika probleme rješavaju sami, što nam potvrđuje hipotezu da adolescenti svoje probleme rješavaju sami.
- Pretpostavili smo da su adolescenti u konfliktnoj situaciji sa roditeljima: Rezultati su pokazali da se 45% ispitanika izjasnilo da jeste u konfliktnoj situaciji sa roditeljima, a njih 30% nije sigurno, dok samo 25% ispitanika nije u konfliktu sa roditeljima.
- Pretpostavili smo da konflikti postoje zbog neslaganja u mišljenjima: Rezultati su to potvrdili, jer je 70% ispitanika odgovorilo da su uzrok konflikta neslaganja u mišljenju, također iz drugih odgovora saznajemo da su mogući uzroci i loša komunikacija (60% ispitanika), zatim što roditelji nemaju dovoljno vremena (50%) i što 30% adolescenata ne poštuje roditelje, a njih 50% nije sigurno da li poštuje roditelje.
- Pretpostavili smo da se adolescenti češće povjeravaju majci. Rezultati su to potvrdili, jer se 40% ispitanika izjasnilo da se povjerava češće majci. Iz literature možemo saznati da je to slučaj zato što se oca uglavnom adolescenti plaše i posmatraju ga kao strogog autoriteta, stoga će se prije za pomoć obratiti majci.
- Pretpostavili smo da su stavovi adolescenata negativni o ponašanju i ulozi roditelja: Hipoteza nije potvrđena jer 35% ispitanika ima pozitivan stav o ponašanju i ulozi roditelja, 30% negativan, a 35% ispitanika nema stava o tome, što je pozitivan i važan uslov za rješenje problema između adolescenata i roditelja.
- Pretpostavili smo da je problem konflikta s roditeljima značajan adolescentima: Rezultati su to potvrdili, jer se 70% ispitanika izjasnilo da je problem konflikta s roditeljima važan, što nam govori da adolescenti imaju želju da nešto učine i da izbjegnu te konflikte sa roditeljima.

Iz dobivenih rezultata proizilazi da adolescenti nemaju povjerenja u roditelje, da nisu iskreni, ne provode dovoljno

vremena sa roditeljima, probleme pokušavaju rješavati sami, zatim u konfliktnoj su situaciji sa roditeljima i to kao rezultat neslaganja u mišljenjima. Stoga se postavlja pitanje i da li je potrebno uopće postavljati pitanje o njihovom odnosu sa roditeljima. Da li je potrebno kriviti samo roditelje za probleme koje imaju sa adolescentima? Zaključujemo da veliku odgovornost o lošem odnosu s roditeljima nose i adolescenti, mada možemo istaći i greške roditelja, koje se odnose na nedostatak vremena, prezaposlenost ili u nekim slučajevima nerazumijevanje.

Mada je jedna od svjetlijih tačaka činjenica da je ovaj problem važan adolescentima, možemo zaključiti da žele riješiti konflikte s roditeljima i živjeti u skladnim odnosima s njima. Mislim da je potrebno sagledati, prije svega, sopstveno ponašanje, objektivno analizirati činjenice i tek onda djelovati!

LITERATURA

- Balahović, Z. (1981): *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb: Naprijed.
- Bratanić, M. (1993): *Mikropedagogija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ćatić, R. (2003): *Porodična pedagogija*, Zenica: Pedagoški fakultet.
- Jovanović, P. (1997): *Roditelji i dete*, Pančevo.
- Pedagoška enciklopedija I*, 1989.
- Pedagoška enciklopedija II*, 1989.
- Soric, I. (ed). (2002): XIII. Dani psihologije u Zadru, Sazetci radova, str. 58-59, Zadar: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zadru.
- Stevanović, M. (1996): *Odgoj u obitelji i školi*, Pula.
- Šimleša, P. (1971): *Pedagogija*, Zagreb.
- Tomić, R., Arnautović, S., Franca, A., Avdibegović, E. i Huremović, B. (1999): *Upoznajte nas bolje*. Tuzla.
- Tomić, R., Franca, A., Arnautović, S., Iličković, M. i Kasumović, Lj. (2007): *Ako nas upoznate bićemo sretniji*, Tuzla.
- Tomić, R., Osmić, I. (2006): *Didaktika*, Tuzla.
- Tomić, R., Osmić, I., Karić, E. (2006): *Pedagogija*, Tuzla.
- Urbanac, K.: *Precepcija vlastite budućnosti adolescenata kao zaštitni čimbenik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Vidanović, I., Kolar, D. (2003): *Mentalna higijena*, Beograd.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ADOLESCENTS AND PARENTS

Summary

The relationship between adolescents and parents has become a problem in the modern society. It is a burning issue, much discussed and explored in the recent years.

This paper is an attempt to give an overview of the adolescent-parent relationship based on knowledge in pedagogy and psychology and extensive research.

The paper presents the theoretical background and defines the basic terminology closely related to adolescence and parenting. Additionally, it analyses and interprets the results the research has shown.

Our aim has been to explore the relationship between adolescents and parents, their mutual trust, sincerity, the quality time, the opinions and views adolescents have of their parents, potential conflicts, and assistance seeking from parents by adolescents, as well as the extent to which children communicate with their parents.

The information used in the paper has been collected by means of interviews and questionnaires that involved a hundred students attending the Tourist-Catering Secondary School in Tuzla.

Key words: adolescence, identity, communication, conflicts

Mirjana Mađarević

TJELESNI I ZDRAVSTVENI ODGOJ U DEVETOGODIŠNJEM ODGOJU I OBRAZOVANJU

Sažetak

Kod planiranja i programiranja nastave za devetogodišnji odgoj i obrazovanje iz oblasti tjelesnog i zdravstvenog odgoja prioritetni cilj je očuvanje i unapređenje zdravlja djece.

Da bi ostvarili ovaj prioritetni cilj, obaveza i dužnost institucija koje su provodile reformu u osnovnoj školi sa osmogodišnjeg na devetogodišnje obrazovanje i uveli inkluziju jeste da prate realizaciju te reforme i omoguće samoevaluaciju institucija, reguliraju standarde i norme, uvode metode i postupke ocjenjivanja kvaliteta nastavnog osoblja, kontroliraju metode i postupke provjera i praćenja sposobnosti i znanja učenika.

Kreiranje novog sistema obrazovanja i novog koncepta nastavnog plana i programa kao jednog od njegovih ključnih komponenti treba uskladiti u svim oblastima nastavnog procesa svakako na temelju kvalitetne prakse u Evropi, ali sagledavajući uvjete u našim školama gdje te planove i programe realno možemo realizirati.

Slijedeći princip usklađenosti obrazovanja s razvojnim karakteristikama i stadijima

razvoja djece i mladih, obavezno osnovno obrazovanje treba razviti kroz prikladne sadržaje planova i programa, dobre materijalne uvjete i stručno vođenje.

Umjesto nastavnih planova i programa usmjerenih na sadržaje, na ono što bi

nastavnici trebali predavati, potreba je, a za odgoj i obrazovanje presudno, nastavne planove i programe usmjeriti na ono šta će učenici dobiti, šta će znati i umjeti praktično primjeniti. U takvoj strategiji potrebno je primjeniti nove bitno drukčije «alate».

U kreiranju novog sistema odgoja i obrazovanja osnovno devetogodišnje obrazovanje neminovno je istaći da u nastavi tjelesnog i zdravstvenog odgoja treba dosta toga promjeniti. To se prvenstveno odnosi na pedagoške institucije i generalni stav o postojanju važnih i manje važnih predmeta. Za intelektualce koji se bave procesom odgoja i obrazovanja treba postojati širina spoznaje o potrebi djeteta kao centra

zbivanja, kao subjekta, a ne objekta na kojem će se hipotetski dokazivati subjektivne važnosti. Treba upošljavati nastavni kadar koji će zbog specifičnosti predmeta stručno i kvalitetno planirati i programirati sadržaje, a kvalitetna/adekvatna realizacija sadržaja direktno je vezana i za materijalne uvjete koji su u školama što se tiče nastave tjelesnog odgoja jako loši. Nastava se izvodi u neadekvatnim prostorima učionica, dvorišta, a sredstva za realizaciju nastavnog procesa su minimalna.

Zbog ciljeva koji prvenstveno utiču na zdravlje djece i formiranje cjelovite ličnosti tjelesni i zdravstveni odgoj je jedno od prioriteta područja odgoja za djecu nižeg školskog uzrasta, pa je nedopustivo da je u praksi tako marginiziran.

UVOD

Škola kao institucija predstavlja svjesno i plansko-programirano djelovanje odraslih na djecu i kao takva treba da omogućiti i podstiče zdrav rast i razvoj, stvaralačku djelatnost djeteta – učenika u cilju svestranog formiranja ličnosti.

Glavna zadaća u školstvu, pogotovo u nižem uzrastu, jeste povećati vrijeme i stvoriti uvjete za realizaciju kvalitetnih sadržaja pa i iz oblasti tjelesnog i zdravstvenog odgoja.

Zbog nedvojbene vrijednosti ovog predmeta propuste i greške treba ispraviti, a ne zanemarivati ih.

Svako planiranje organiziranog uticaja društvene sredine, a posebno pedagoškog rada iziskuje stručan timski rad i nosi veliku odgovornost. Ako u sistemu školstva nemamo zajedničku strategiju i realno ne sagledamo propuste koji su napravljeni, ne sagledamo sve faktore koji su bitni za realizaciju, a kreiramo planove i programe, ili adekvatnije rečeno uzimamo i kopiramo od drugih, pravimo grešku čije su posljedice nepopravljive.

Od posebnog je značaja činjenica da djeca sada kreću u školu sa šest godina. Provedena je reforma u kojoj se većina onih koji realiziraju planove i programe iz pojedinih predmeta ne snalazi. Nekad iz opravdanih, a nekad i neopravdanih razloga u praksi imamo haotično stanje.

Osnovna istina je to, da u jednom životno-vremenskom periodu učestvujemo svi mi. Težimo znanjima, sposobnostima, ali ne na štetu djeteta i njegovog zdravlja i stoga treba da primjenjujemo takvu strategiju koja će imati trajnu vrijednost.

Svrha, namjera, cilj

Konkretnom analizom trenutnog stanja u praksi devetogodišnjeg odgoja i obrazovanja preko Odsjeka razredne nastave, koji je u funkciji istog, došlo se do spoznaje da se propusti i greške koje su uočene moraju korigirati da ne bi imali trajne posljedice.

Princip na kojem se zasniva sadržaj tjelesnog i zdravstvenog odgoja je prioritetno briga za biopsihosociološko zdravlje. Tom principu je sve podređeno, jer svako društvo teži da ima zdravu, radno i stručno spremnu, kreativnu, zadovoljnu populaciju.

Trajnim planskim i sistemskim kvalitetnim djelovanjem kroz nastavu tjelesnog i zdravstvenog odgoja koja treba biti prilagođena razvojnim karakteristikama djeteta mogućnosti su velike, vrijednosti neprocjenjive.

U programiranju procesa bavljenja kineziološkom aktivnošću izbor sadržaja i realizacija međuovisne su operacije. Izborom sadržaja postavlja se pitanje šta vježbati, kako bi se direktno uticalo na ličnost djeteta. Djeca ne mogu shvatiti smisao i vrijednosti, ako očiglednim sredstvima ne osjete uticaj i djelovanje.

Da bi očuvali, njegovali i unaprijedili zdravlje u svoj svojoj složenosti moraju se uzeti adekvatna sredstva, a sredstva iz ove oblasti su razni oblici kineziološke aktivnosti. Neadekvatni sadržaji, formalno realizirani nemaju svoju svrhu ni cilj.

Nedavno smo na Pedagoškom fakultetu u Zenici napravili istraživanje na temu: Realizacija plana i programa nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja u korelaciji sa nastavnim sredstvima. Egzaktnim podacima došlo se do poražavajućih i kontradiktornih spoznaja.

Po plansko programskoj strukturi koja je propisana zakonom nastava tjelesnog i zdravstvenog odgoja zastupljena je sa najmanje 70 sati godišnje, tj. sa 2 sata sedmično. U praksi se nastava realizira svega 20% od planiranih 100%, ako konstatiramo da se nastava izvodi u učionici u kojoj nema uvjeta da se program odradi. Tada učitelji improviziraju i time ne ostvaruju cilj nastave. Od ukupnog fonda sati u učionici moglo bi se realizirati samo 10% nastave sa adekvatnim temama, recimo ciklusi sa temama iz plesa, narodna dječija kola i teme koje su u vezi sa muzičkim odgojem. Druge programirane cikluse realno učitelji ne mogu realizirati u učionici.

S druge strane, oni učitelji koji jedan čas izvode nastavu u adekvatnom prostoru – sali navode da nemaju nastavna sredstva za realizaciju, pa se svodi na isto. Neka djeca nikad nisu radila program tjelesnog i zdravstvenog odgoja, a uobičajena praksa jeste da učitelji puste djecu da se sama igraju. Djeca se igraju, a edukatori pasivno stoje sa strane. Iz tako formalno, nestručno organizirane nastave ne može se očekivati kvalitetan ishod. Da elementarne igre nemaju svoje mjesto u programiranoj nastavi tjelesnog i zdravstvenog odgoja potvrđuju same definicije igre.

Riječ igra upotrebljava se za raznovrsne djelatnosti. Za razliku od proizvodne djelatnosti, od rada, igra je djelatnost u slobodnom vremenu, van egzistencijskog rada. Kao takva ne može se primjeniti u školi. Fridrich Schiler kaže da je to besciljno trošenje suvišne energije. Herbert Spenser kaže da su to suvišne akcije koje se nagoniski dešavaju u odsustvu pravih akcija, da je to simulirana akcija, oponašanje realnih akcija. Karl Groos kaže da je to nagonско vježbanje i aktivnost bez ozbiljne namjere da će to postati bitno docnije i za život. To je aktivnost odvojena od realnog, praktičnog života individue.

Roger Callois kaže da je to slobodna, izdvojena, neizvjasna, neproaktivna, regulirana, fiktivna aktivnost.

Pogrešno je tumačiti da se na nastavi tjelesnog i zdravstvenog odgoja sa djecom igra, jer se ni na časovima iz drugih predmeta, sa istom djecom, niko ne igra. Trebamo znati da i tjelesni odgoj ima svoju strukturu sata (uvodni, pripremni, glavni i završni dio), ima metodičko-didaktičke oblike (jednostavne i složene), ima metode, principe i koristi raznovrsna sredstva. Primjenjujući sve metodičko-didaktičke principe koristeći stručnost i kreativnost i najsloženiji zadaci mogu se pretvoriti u igru u kojoj treba da se zna uloga učitelja kao aktivnog, a ne pasivnog promatrača. Pitamo se šta bi djeca naučila iz drugih predmeta da učitelj pasivno promatra realizaciju sadržaja.

Elementarna igra po svom karakteru može se nekad uzeti kao sredstvo da se podigne emocionalna krivulja i to u uvodnom dijelu časa. Nikako ne može trajati cijeli čas.

Postoje i sportske igre koje se kroz nastavu pogrešno tretiraju i nerijetko primjenjuju u nastavnom sadržaju (da se djeci lopta i oni igraju nogomet, košarku, odbojku). Ni ovakav vid igre ne ispunjava ciljeve i zadatke nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja, pogotovo ne kod nižeg školskog uzrasta. Koristiti sportsku igru kao sadržaj, isto je što i tražiti da dijete čita, a niste ga naučili slova. Iz sportske

igre mogu se uzimati osnovni elementi, koji će biti sredstvo da se u sprezi sa razvijenim motoričkim sposobnostima ide ka motoričkom dostignuću koje se kasnije ispoljava kao sportska igra.

Nerijetko evidentno je i to da za vrijeme časova tjelesnog i zdravstvenog odgoja učitelji rade drugi predmet.

Pitamo li se šta je cilj ovakvog stava i neodgovornog rada. Gdje je kontrola, ko vodi brigu i u praksi provjerava, šta se sve radi kroz ovu nastavu? Kako djeca dobiju ocjenu iz tjelesnog i zdravstvenog odgoja? Najvjerovatnije nekakvom matematičkom kalkulacijom.

Na početku istraživanja, prethodno spomenutom, konstatirano je da je nastava iz tjelesnog i zdravstvenog odgoja 100% realizirana, ali samo na papiru. U praksi, zaključak je da sadržaji nastave iz tjelesnog i zdravstvenog odgoja nisu adekvatni, da je realizacija formalna, da nema materijalnih sredstava i da se nastava izvodi u neplaniranim prostorima.

Dakle, namjera ovog štiva bila je da se realno sagledaju nedostaci, a cilj je pokušati te nedostatke ukloniti. U domenu svojih nadležnosti, oni koji su odgovorni, valjda će biti potaknuti ovim štivom, treba da djeluju i tako stvore uvjete da se nastava tjelesnog i zdravstvenog odgoja stručno, kvalitetno realizira.

Ponovo treba naglasiti da čas tjelesnog i zdravstvenog odgoja ima svoju strukturu.

Opći odgojni cilj ostvaruje se u jedinstvu i međusobnoj tijesnoj povezanosti sa ostalim vidovima odgoja. Radi se o jednom složenom procesu, u kojem su tijelo i pojedine tjelesne manifestacije polazna tačka, tj. baza, a generalni je cilj usmjeren ka razvoju cjelovite biopsihosocijalne ličnosti. Dakle, težimo da pozitivno utičemo na tijelo i um, odnosno na sve dimenzije psihosomatskog statusa kao multidimenzionalnog sistema, da bi čovjek mogao da se izrazi i potvrdi kao zdrava, stvaralačka slobodna ličnost. Da bi se ostvario cilj, pred tjelesni odgoj postavlja se niz konkretnih zadataka, koji treba da su usklađeni sa potrebama učenika, kao i objektivnim potrebama društva. Treba imati u vidu da se u procesu pedagoškog rada zadaci ne postavljaju i ne rješavaju izolirano, odnosno nezavisno jedan od drugog. To je nemoguće, jer tjelesne vježbe i specifični zadaci koji služe kao osnovno sredstvo uvijek djeluju na čovjeka u cjelini.

Da bi mjere koje se poduzimaju u tjelesnom odgoju bile što određenije, navodi se shematska podjela zadataka:

1. biološki – zdravstveno-higijenski i

2. pedagoški – odgojno-obrazovni.

U vezi s biološkim zadacima neophodno je da se procesom tjelesnih aktivnosti (vježbanjem), kineziološkom aktivnošću u cjelini stimuliraju rast i razvitak organizma, odnosno da se stručnim doziranjem i adekvatnim izborom tjelesnih zadataka (vježbi, elemenata) stvaraju odgovarajući podsticaji koji će osigurati pravilan tjelesni razvitak učenika.

Pored normalnog razvoja morfoloških karakteristika neminovno se utiče i na razvoj funkcionalnih sposobnosti organizma, tj. posebno na sistem organa za disanje i sistem organa za krvotok. Specifičnosti ovih organa upozoravaju na optimalno opterećenje pri izboru sredstava.

Iz ovog, naravno, ne možemo isključiti ni uticaj na ostale sisteme organa, jer rad jednog organa razvija i stimulira rad drugog. Kroz poticaj na pravilan funkcionalni rad cijelog sistema organa djelujemo na zdravlje u cjelini.

Za ostvarenje navedenih zdravstvenih zadataka neminovno je poznavanje pojedinih oblasti iz anatomije, fiziologije i psihomotorike.

Važno je napomenuti da higijenske navike ne smijemo zanemariti, jer su i one ogledalo našeg bića.

Osim navedenih bioloških zadataka u procesu tjelesnih aktivnosti, treba da se rješava i čitav niz pedagoških zadataka (odgojno obrazovnih).

Sticanje znanja iz oblasti kineziologije je širok pojam. Postavljeni određen i konkretan motorni zadatak uvjetuje angažiranje i normalnu funkciju aparata za kretanje koji je u direktnoj vezi sa nervnim sistemom. Sistemskim vježbanjem aparata za kretanje ili lokomotornog aparata (mišići, kosti, zglobovi) doprinosi se da se stečena znanja usavršavaju i da se rješavaju kompleksniji motorni zadaci. Za rješavanje kompleksnijih zadataka treba nam veća tjelesna sposobnost (funkcionalne i motoričke sposobnosti). Naravno, sve ovo ne bi bilo izvodljivo bez kognitivnih dimenzija odgovornih za prijem, dekodiranje, zadržavanje i transformaciju informacija. Ako savladavamo kompleksnije motoričke zadatke imamo više kineziološkog znanja te viši nivo funkcionalnih i motornih sposobnosti, a sve to nam daje informaciju o zdravstvenom stanju organizma.

Ovdje moramo pojasniti jednu stvar, a to je da se u izboru obrazovnog zadatka mora voditi računa o zrelosti učenika i da se zadatak prilagođava dijagnostičkom – inicijalnom stanju učenika.

Stoga, za pojedine učenike najjednostavniji zadatak može biti složen i kompleksan. Dakle, polazimo sa različitih nivoa, idemo ka generalnom cilju, ali poštujemo potrebe i mogućnosti svakog učenika. Akcent je na tome kako je zadatak uticao na učenika, a ne kako je učenik zadatak izveo. S druge strane, kada su u pitanju specifične vježbe moramo voditi računa i o tome kako učenik vježbu izvodi i kako ona na njega utiče.

Od posebnog je značaja da se istakne odgojna funkcija. Planirani sadržaji trebaju biti tako organizirani da zaista doprinose formiranju i učvršćivanju moralnih oblika i karakternih osobina kod učenika. Da bi se ovo postiglo, potrebno je pored bioloških i obrazovnih zadataka riješiti i više odgojnih zadataka. Uticati na osobinu volje; neću, ne mogu, ne smijem – zamijeniti u praksi sa hoću, mogu, smijem; uticati na karakter i svjesnu disciplinu, pozitivan odnos prema radu, suvježbaču, materijalnim dobrima.

SISTEM TJELESNOG ODGOJA U ŠKOLI

Oblici rada

Za ostvarivanje optimalnog obima kineziološke aktivnosti, od koje se mogu očekivati dovoljno snažni poticaji za odvijanje transformacionih procesa, u sistemu tjelesnog odgoja u školi trebaju biti uključeni brojni i raznovrsni oblici rada. U našim školama oblici rada koriste se za učenike od VdoVIII razreda, dok se za djecu nižeg školskog uzrasta ne primjenjuju.

U obrazovanju dominira razredno satni sistem i on već duže vrijeme pokazuje tendenciju kvantitativne redukcije nastavnog plana škole – odnosno velikog fonda sati svih nastavnih predmeta. Dok se ne pronađu systemska rješenja, bar što se tiče fonda sati i dnevne opterećenosti djece iz svih nastavnih predmeta, nerealno je očekivati da se fond sati tjelesnog odgoja povećava. Čak i kada bi se fond sati povećao za 1 sat, to ne bi bilo ni blizu dovoljno da se ostvare visoko postavljeni ciljevi ovog odgojnog područja.

Rješenje problema u tjelesnom odgoju mladih je, svakako, u što potpunijoj realizaciji sistema tjelesnog odgoja u školi. Sistem se ističe brojnim oblicima nastavne aktivnosti, čijom primjenom bi se nedjeljna angažiranost učenika povećala na 4–6 sati organizirane kineziološke aktivnosti, što je i realna potreba djece. Takvom organizacijom kompenziralo bi se opterećenje djece u cilju nenarušavanja njihovog zdravlja. U sistemu tjelesnog odgoja svaki

oblik rada ima svoj specifikum, svoju formu, svoj ambijent i svoju organizaciju. To je svakako prednost jer su i sadržaji potpuniji, kreativniji, kompleksniji, a samim tim zadovoljavaju šire potrebe djece.

Na temelju dosadašnje prakse, pored sata, kao osnovnog oblika rada, drugi oblici rada koji bi se trebali i mogli realizirati u sistemu tjelesnog odgoja u samoj školi su:

- 1) školsko sportsko društvo – sekcija (sportski trening, sportsko rekreativna aktivnost),
- 2) sportska natjecanja,
- 3) dopunska nastava – za korektivno vježbanje,
- 4) izleti, logorovanja.

SAT TJELESNOG ODGOJA

Osnovni oblik organizacije nastave sa učenicima, a pod rukovodstvom edukatora (učitelja, nastavnika) jeste *sat tjelesnog odgoja*. To je temeljna varijativna vremenska jedinica nastavnog rada. Sistemskim realiziranjem nastavnih sati stvaraju se bitne pretpostavke za smišljeno i plansko djelovanje na transformacione procese u brojnim dimenzijama strukture ličnosti učenika. Sat tjelesnog odgoja je vremenski, sadržajno, spoznajno i psihički zaokružena didaktička cjelina i jedna od karika u lancu nastavnih sati u toku procesa školovanja.

Eduktor (učitelj, nastavnik) planira, organizira i izravno realizira sistem nastavnih sati u saradnji sa učenicima. Ova okolnost čini nastavnu aktivnost svrsishodnom i predstavlja elementarni uvjet za realizaciju nastavne jedinice, odnosno zadataka nastavnog sata.

Svaki sat treba da ima svoju vlastitu, posebnu strukturu uvjetovanu različitim faktorima, zbog brojnih mogućih kombinacija kinezioloških operatora, njihovog redoslijeda i međusobnih odnosa, trajanja i povezanosti strukturnih komponenata. Zbog toga se ne može tolerirati praksa, kada se bez obzira na navedene i druge razloge, uporno primjenjuje isto artikuliranje sata (elementarna igra i drugi improvizirani sadržaji), što dobiva formu bezveznosti i besmislenosti sata tjelesnog odgoja.

OPĆA STRUKTURA NASTAVNOG SATA

Opća struktura nastavnog sata, koncipirana je tako da okvirno omogućava prilagođavanje vremenske artikulacije

potrebnom redoslijedu postupaka, zahtijeva i ponašanja, ali i usklađivanje sa fiziološkim i didaktičkim zahtjevima koji proizlaze iz same prirode i karaktera nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja (postupnost opterećenja, oporavak, izbor operatora i organizacije, sukcesivna integracija faza nastavnog sata, intenzifikacija aktivnosti, racionaliziranje itd.)

U svakodnevnoj pedagoškoj praksi sat tjelesnog odgoja najčešće predviđa četiri kompozicijske cjeline ili četiri faze, koje označavaju tzv. vremensku strukturu sata, sa odgovarajućim sadržajima kineziološke aktivnosti uz optimalnu, svrsishodnu, i efikasnu stručnu organiziranost samog sata.

Takva klasična struktura nastavnog sata sadrži:

1. uvodnu fazu nastavnog sata – 10%,
2. pripremnu fazu nastavnog sata – 20%,
3. osnovnu (glavnu) fazu nastavnog sata – 60%,
4. završnu fazu nastavnog sata – 10%.

Podjelu sata tjelesnog odgoja ne treba prihvatiti kruto, formalno i šablonski. Na temelju stručnosti, dugogodišnjeg iskustva, poznavanja i uvažavanja prirode i osobnosti učenika edukator može efikasno da artikulira nastavni sat.

1. Sredstva uvodnog dijela sata

Zadaci koji se daju u uvodnom dijelu sata tjelesnog i zdravstvenog odgoja obojena su kontroliranom emocionalnošću koja se manifestira veselošću, elanom, razdraganošću, zadovoljstvom i sl. Po pravilu, sva odabrana sredstva primjenjuju se na dinamičan način. Svi zadaci trebaju biti jednostavni. Poznate motorne strukture su u funkciji podizanja fiziološkog opterećenja.

Tjelesna kretanja koja se komponiraju u uvodnom dijelu sata određena su mehaničkim, vremenskim i prostornim elementima i izvode se prema tipiziranim modelima koji su učenicima od ranije poznati ili se neposredno po prikazu nastavnika mogu zadovoljavajuće oponašati. Najčešće se kao sredstvo uvodnom dijelu sata uzimaju prirodni oblici kretanja.

Postoji oko 20 načina kretanja po tlu, ali četiri osnovna sredstva uvodnog dijela sata su hodaње, trčanje, puzanje i skokovi.

Hodaње u uvodnom dijelu sata ima široku mogućnost primjene iako su mu funkcionalni učinci relativno skromni, te se stoga u sadržaju ovog dijela najčešće stavlja iza trčanja i skokova sa svrhom odmora, pauze i relaksacije. U posebnim zahtjevima

neobavezno hodanje služi i kao posebni "organizaciono-motorički status odjeljenja" u kojem se objašnjavaju slijedeći motorički zadaci ili daju kritički osvrti i ispravke prethodnih zadataka, a hoda se da bi se održala dinamika.

Mada se pod hodaњem obično podrazumijeva dvonožni hod, treba imati u vidu da ova vrsta lokomocija može biti obavljena i sa tri i sa četiri oslonca «o tlo», i to kako nogama tako isto i rukama prema tlu.

Posebne varijante dvonožnog hoda dobijaju se postavljanjem određenih zahtjeva za zauzimanje u hodu određenih položaja tijela.

Podgrupe hodaњa:

Prva podgrupa dobija se posebnim zahtjevima koji obuhvataju:

a) položaj tijela u odnosu na stopala

- uspravan hod sa usponom na prste,
- standardni uspravan hod na cijelim površinama stopala,
- hod u počučnju i
- hod u čučnju.

b) položaj slobodne noge pri uspravnom hodu

- opružena, u prednoženju, zanoženju, odnoženju i
- savijena u koljenu u prednoženju i odnoženju.

c) položaj trupa je nagnut:

- naprijed,
- nazad,
- ustranu lijevo i desno.

Kod hodaњa sa različitim zadacima u odnosu na tijelo ruke su:

- slobodne (bez zahtjeva),
- u odručenju, predručenju, uzručenju, zaručenju (pružene ili savijene u laktu),
- ruke su dlanovima fiksirane o neki dio glave trupa ili nogu,
- ruke su u nekom određenom položaju ili u promjeni dva ili više položaja, sa šakama u različitim položajima.

Druga grupa zahtjeva odnosi se na pravac (putanju) kretanja pa se tako javljaju hodaњa čije linearne projekcije na tlu imaju slijedeće forme:

- prava linija – stopalo ispred stopala, stopalo do stopala (naprijed i bočno),
- cik-cak linija, stopalo preko stopala,
- lučna linija sa prethodnim kombinacijama,
- "zmijolika linija",
- zatvorena kriva linija.

Treća grupa zahtjeva su hodanja koja se međusobno razlikuju prema smjeru kretanja:

- hodanje naprijed,
- hodanje nazad,
- hodanje bočno lijevo,
- hodanje bočno desno.

Četvrta grupa zahtjeva izražava odnos uzdužnih osa stopala pri njihovom dodiru sa tlom:

- hodanje sa prirodnim punim stopalom kroz raskorak,
- divergencijama u zglobu kuka, s pruženim i savijenim nogama u koljenima kroz raskorak,
- hodanje sa paralelnim stopalima, kroz raskorak,
- hodanje sa konvergentnim stopalima.

Peta grupa zahtjeva odnosi se na veličinu površine stopala kojom se dodiruje tlo:

- hodanje na cijeloj površini stopala,
- hodanje na spoljnim ivicama stopala,
- hodanje na unutrašnjim ivicama stopala,
- hodanje na petama,
- ostali neanalogni dijelovi stopala kojima se tijelo oslanja o tlo.

Šesta grupa zahtjeva poseban odnos otisaka (projekcije) stopala na tlu i linije kretanja:

- hodanje po liniji,
- hodanje preko linije.

Stvarni broj varijacija hodanja, kojima se može, zajedno sa ostalim kretanjima, komponirati uvodna faza sata, može se sagledati ako se svi navedeni zahtjevi iz šest grupa međusobno ukrste i tada se dostiže cifra od više stotina varijanti hodanja.

Trčanje je, shodno njegovim fiziološkim karakteristikama, osnovni kretni sadržaj uvodnog dijela sata. Sva ostala tjelesna kretanja koja se izvode u ovoj fazi sata, bila ona prirodni ili

izvedeni oblici, samo su dopune ili pauze u trčanju, odnosno koriste se prema potrebama doziranja fiziološkog opterećenja.

Kod trčanja, može se varirati skoro po istim zahtjevima koji su opisani kod hodanja. Time se dobija neograničen broj "jedinica trčanja" kojima se komponira uvodni dio sata. Dakako da se ovdje mora voditi računa o tome u čemu se trči i kakva je podloga po kojoj se trči.

Jedan poseban osnov variranja trčanja jeste *brzina* kretanja. Ubrzanja i usporenja trčanja karakteristična su za sve oblike rada organizacije uvodnog dijela sata.

Trajanje ubrzanja i usporenja trčanja može biti regulirano:

- vremenski (do slijedećeg ugovorenog znaka nastavnika, ili gonga posebnog satnog mehanizma),
- linearno (od jedne do druge tačke, dužinom jedne do druge linije),
- predmetno (oprčavanje oko sprava, rekvizita, učenika).

Puzanje se, kao kretni sadržaj prvog dijela sata, primjenjuje najčešće kao "pauza" poslije hodanja, trčanja i skokova. Kada se daje zadatak puzanja površina sale ne bi trebala biti hladna i prašnjava. Ako se radi na otvorenim vježbalištima površina treba da bude po mogućnosti travnata.

Kao pomicanje puzanje ne mora biti uvijek izvođeno bukvalno po tlu, već se može puzati i po uzdignutim horizontalnim površinama: strunjače, klupe, daske, stolovi, sanduci, razapeta šatorska platna i sl.

Variranje osnovne vrste puzanja (povlačenje po tlu grudima i stomakom) može biti učinjeno, najprije, s obzirom na veličinu površine nogu, ruku i naročito prednje strane trupa koja je u neposrednom kontaktu sa tlom.

Druga podgrupa varijacija puzanja dobija se posebnim programiranjem redoslijeda premještanja ruku i nogu pri puzanju.

Obično se ovaj redoslijed ne uvjetuje, ali se dijelovi mogu pomicati pojedinačno i unakrsno (prirodni mehanizam), zatim pojedinačno prvo ruke, pa posebno noge.

Zahtjev se može postaviti za simultanim premještanjem obje ruke i potom obje noge ili simultano obje ruke ili obje noge i jedna ruka itd.

Treća grupa puzanja se dobije ako se zahtijeva isključenje iz kontakta sa tlom jednog ili više udova.

Držeći se striktno etimologije riječi "puzanje", pod ovom vrstom lokomotornog kretanja trebalo bi podrazumijevati samo ona pomicanja po tlu kod kojih je trup učenika okrenut svojom prednjom stranom prema tlu.

Međutim, ako se uzme nešto širi pristup, pod "puzanjem" se mogu podrazumijevati sva pomjeranja pri kojima se po tlu kotrlja ili rotira, površinom bilo kojeg dijela tijela. Tako se dobiju još dvije grupe za komponiranje uvodnog dijela sata, a to su rotacije preko boka i puzanje na leđima. Kombinacijom ovih oblika puzanja dobija se relativno veliki broj specifičnih oblika kretanja, koja ne trebaju trajati dugo i uvijek treba voditi računa o podlozi po kojoj se puže.

Skokovi kao specifična vrsta kretanja često su sastavni, ali naglašeni dio zadatka trčanja, koji se daje u uvodnom dijelu sata, pošto je i samo trčanje jedan niz dvoskoka. Postoje dvije osnovne grupe skokova:

- *pojedinačni skokovi i*
- *nizovi skokova.*

U zavisnosti od toga da li se projekcija putanje težišta tijela skakača na tlu pri skoku javlja kao tačka ili kao prava linija svaka od ove dvije grupe može se podijeliti na:

- *skokovi uvis i*
- *skokovi u dalj.*

Variranje ovih skokova vrši se davanjem posebnih zahtjeva koji se usmjeravaju na:

- *položaj ruku,*
- *položaj trupa,*
- *položaj nogu,*
- *fazu pripreme za skok i na trenutak odvajanja tijela od tla (odraz),*
- *fazu leta i*
- *fazu doskoka.*

Svi navedeni zahtjevi određuju tzv. način skoka i u školskoj praksi tjelesnog vježbanja najčešće se sreću zahtjevi za položajima i ulogom nogu u fazi odraza i doskoka. Iz ovog proizlazi da razlikujemo:

- *skokove na jednoj nozi,*
- *skokove na obje noge i*
- *kombinacije odraza i doskoka na jednu ili obje noge.*

Kod skokova u nizu posebnim postupkom postavljanja zahtjeva također se mogu dobiti raznovrsne mogućnosti za primjenu u uvodnim vježbanjima, gdje varira:

- broj jedinica (skokova) u nizu,
- vertikalna i horizontalna komponenta putanje težišta tijela pri skoku,
- smjer skoka,
- način (forma) skoka i dr.

Kombiniranjem hodanja, trčanja, puzanja, skokova i ostalih oblika kretanja dobije se jedan veliki izbor sredstava za uvodni dio sata.

Ovi oblici kretanja, tj. vježbe mogu se koristiti zavisno od formacije: individualno, u paru, u troje, u grupama od 5–6 učenika, u vrsti, u koloni, u krugu i slično.

Kroz osnovne oblike, tj. individualno izvođenje zadataka može se primijeniti u slijedećim kombinacijama sredstava uvodnog dijela sata:

1. Trčanje sa promjenom ritma i smjera na određeni znak,
2. Trčanje sa startom iz određenih položaja: iz čučnja, sjeda, ležanja.

Već navedene vježbe u uvodnom dijelu sata mogu se kombinirati sa nastavnim pomagalima i tako se dobija jedan još veći opus vježbi za ovaj dio sata. Nastavna pomagala koja se adekvatno mogu primijeniti u cilju ostvarenja zadataka uvodnog sata su:

- lopte,
- vijače,
- švedske klupe i
- strunjače.

Osim ovih postoje i druga pomagala koja se mogu koristiti u ovom dijelu sata, ali se vodi računa o zadatku i učenicima. Među ta pomagala spadaju: pojedine gimnastičke sprave, švedske ljestve itd.

Vježbe sa loptom

Za ove vježbe potrebno je imati dovoljno lopti za svakog učenika ili barem jedna lopta na dva učenika, tj. par. Vježbe se tako mogu brže odvijati pa se postiže potreban nivo intenziteta.

Lopta kao nastavno pomagalo u uvodnom dijelu sata najčešće se koristi u kombinacijama sa hodaњem, trčanjaњem i

skakanjem kao osnovnim prirodnim oblicima kretanja, ali se prave kombinacije tako da i lopta ima svoju ulogu, a ne samo da se drži u ruci.

Vježbe sa vijačom

Ove vježbe u uvodnom dijelu sata sprovode se tek onda kada učenici savladaju osnovnu tehniku rada sa vijačom. Poželjno je imati dovoljno vijača za svakog učenika, tako da svi učenici budu zaposleni u toku vježbanja. Vijače su veoma efikasne ako se kombiniraju sa prirodnim oblicima kretanja i vježbama za fleksibilnost.

Vježbe na švedskoj klupi

Ove vježbe su uglavnom koncentrirane na skokove na klupu, preko klupe, trčanja po klupi, itd.

Neke od vježbi su:

1. Hodanje ili trčanje preko klupe,
2. Hodanje u kombinaciji sa drugim zadacima,
3. Pretrčavanje uzduž po klupi,
4. Sunožni skokovi preko klupe,
5. Skokovi preko klupe sa osloncem o ruke.

Vježbe na strunjačama

Strunjače kao nastavno pomagalo uglavnom se koriste kao ublažavajuća podloga za vježbanje na tlu. Međutim, one se mogu koristiti i kao različite prepreke koje treba preskakati ili zaobilaziti. Vježbe se uglavnom izvode kao vježbe sa švedskom klupom.

1. Preskakanje strunjača u nizu s jedne na drugu nogu
2. Sunožno preskakanje strunjača

Posebnu ulogu strunjače imaju kod puzanja i kotrljanja, kao izolator od hladne, tvrde i "prljave" površine vježbališta.

2. Sredstva pripremnog dijela sata

Nakon što je odgovarajućim aktivnostima podstaknut rad srčano-sudovnog sistema i respiratornog sistema u uvodnoj fazi sata, sada se odabranim vježbama nastavlja rad na pojačanim funkcionalnim sposobnostima, te se stvaraju optimalni fiziomehanički uvjeti za funkcioniranje aparata za kretanje u jednom režimu, koji se i kvalitetom tjelesnog kretanja razlikuje od

uobičajenog. Aerobne vježbe nalaze svoje mjesto u svakom tipu sata tjelesnog odgoja, s obzirom da je njihova funkcija, između ostalog, u formiranju i kvalitetnom usavršavanju aparata za kretanje, što podrazumijeva i njihov uticaj na razvijanje i usavršavanje temeljnih motornih funkcija koje su u službi ukupnog motornog potencijala.

Svaka vježba karakteristična je po pokretima i osnovnim stavovima koji se ponavljaju, pa tako čine ponavljajući ciklus cijele vježbe, dijelova, ili etape zadanog kretanja. Nadalje, sve promjene kretanja ostvaruju se u ciklusu sinhroniziranim pokretima, koji se izvode određenim logičkim redoslijedom poštujući zakonitosti i principe. Završni položaj vježbe, istovremeno je polazni položaj iste, ponavljajuće vježbe. Da bi aerobne vježbe imale uticaj na funkcionalne sposobnosti i aparat za kretanje, izvode se u nekom ritmu. Najefikasnije su kada se izvode uz muziku, gdje se individualno i spontano određuje broj ponavljanja. Ritam se najčešće namjerno održava ili mijenja u toku vježbanja ili promjena iz jedne u drugu vježbu, u zavisnosti kakvi su nam ciljevi i potrebe za svakog učenika.

Veličine koje se mijenjaju u vježbama jesu obim i intenzitet vježbanja.

Obim vježbanja uvjetovan je trajanjem kretne aktivnosti, te stanjem aparata za kretanje i funkcionalnim sposobnostima, motiviranošću i intenzitetom.

Intenzitet vježbanja zavisi od frekvencije ponavljanja cijele vježbe i brzine izvođenja cjelovite kretne strukture.

Podjela aerobnih vježbi mišićne aktivnosti prema fiziološkom uticaju

Prema fiziološkom uticaju dijele se na:

- a) vježbe za istezanje,
- b) vježbe za jačanje i
- c) vježbe labavljenja.

Podjela aerobnih vježbi mišićne aktivnosti prema načinu korištenja sprava

Prema korištenju sprava, nastavnih pomagala i uređaja vježbe možemo dijeliti na:

- a) vježbe bez sprava, tzv. proste aerobne vježbe,
- b) vježbe sa spravama i

c) vježbe na spravama.

Prema uticaju na pojedine dijelove tijela vježbe možemo podijeliti na:

- a) vježbe ramenog pojasa i ruku,
- b) vježbe trupa i
- c) vježbe karličnog pojasa i nogu.

Smisao primjene aerobnih vježbi mišićne aktivnosti

Suvremeni način života sa dosta negativnih faktora nesumnjivo ima negativan uticaj na rast i razvoj školske mladeži. Naraslim školskim zahtjevima, te često neodmjerenim opterećenjima djece, prekida se urođeni dječiji dinamični stereotip i nameću se statičke aktivnosti, pretežno u sjedenju.

Takva tjelesna neaktivnost uzrokuje razna odstupanja u zdravlju, što se manifestira prvenstveno nepravilnim držanjem tijela, poremećajima vida, rastrojstvom nervnog sistema, smanjuje se otpornost organizma prema bolestima.

Gore navedeni i drugi loši uticaji, dakle, smanjuju sposobnosti i oštećuju aparat za kretanje, a posebno i ostale organe i sisteme organizma.

Djeca su izdržljiva, ali u dinamičkim radnjama. Da bi ispunili sve zadatke i obaveze, statičnog karaktera, koje im nameću odrasli, treba im 47 – 55 sati sedmično, što je nerealno, ako uzmemo da je za odrasle radna sedmica 42 sata. Ovakva opterećenja neminovno vode ka negativnim posljedicama, prvenstveno na držanje tijela koje je indikator njihovog zdravlja.

Nadalje, statička angažiranost neminovno vodi povećanju potkožnog masnog tkiva –gojaznosti, što opet smanjuje kretne sposobnosti i narušava opće zdravlje.

Kod sjedenja tijelo je u stanju labilne ravnoteže, jer se centar težine tijela nalazi iznad osnove i spušta se čim se izvrši pokret unaprijed. Kod školske djece taj centar je relativno visoko smješten, između 9 i 10 pršljena, tako da minimalno naginjanje aktivira spoljne sile, sile gravitacije, koje ga nastoje «izbaciti» iz ravnoteže. Što je naginjanje veće ravnoteža je više poremećena. Samim tim dolazi do zamaranja, a usljed toga zauzima se najudobniji i najlakši položaj tijela koji je obično nepravilan. Privikavanjem na takve stavove, nepravilne, postepeno se javljaju deformacije na kičmenom stubu. Dakle, neaktivnost jednih grupa mišića i statička opterećenost drugih grupa mišića uzrokuje uopće

opadanje snage ispod dozvoljenog minimuma. S druge strane, neumjerena aktivnost mišićne mase izaziva stalno povećan tonus, što kao posljedicu ima neekonomično mišićno djelovanje i prijevremenu pojavu zamora, što umanjuje i intelektualnu radnu sposobnost (pažnju, pamćenje).

Ako su promjene nastale u držanju tijela, promjene će nastati u funkcioniranju i radu unutrašnjih organa i cijelog organizma.

U pokušajima da se ublaže ili potpuno otklone takvi štetni uticaji na organizam koji raste i koji se razvija značajno i efikasno sredstvo je tjelesna vježba koja je u planskoj i sistematskoj nastavi tjelesnog odgoja, sadržaj pripremnog dijela sata.

Ona se može prema potrebi namjenski birati i prilagoditi specifičnim nedostacima, odnosno potrebama učenika.

Danas se u svijetu kao potreba nameće povećanje fonda sati nastave tjelesnog odgoja, pogotovo za niže školske uzraste, a kroz to nezamislivo je da se sat realizira bez aerobnih vježbi. One imaju prioritetan zadatak da utiču na aparat za kretanje, na harmoničan razvoj tijela, te da otklanjaju eventualne deformitete. U takvim okolnostima frekvencija vježbanja se povećava, a odgovornost za vlastiti razvoj postaje sve prisutnija, što se često manifestira željom da se razvoj sposobnosti prati, podizanjem razine vježbanja i samodiscipline. Suštinski smisao vježbi je stvaranje navike za njihovom svakodnevnom primjenom.

Vježbe imaju zadatak da posredstvom jačanja i usavršavanja aparata za kretanje potaknu razvoj i podizanje općih tjelesnih sposobnosti i radnog potencijala učenika.

Putem specifičnih vježbi, značajno se doprinosi usavršavanju motornih i motoričnih sposobnosti, posebno u okolnostima njihove intenzivne primjene, što se istovremeno odražava na sposobnosti racionalnog korištenja pokreta.

Vježbe će biti najdjelotvornije ako se izvrši odgovarajući izbor u odnosu na potrebe učenika i ako se sistematski i pravilno izvode poštujući određene zakonitosti i principe u njihovoj primjeni.

Međutim, i pored svih vrijednosti, vježbe nemaju univerzalni karakter, bar što se tiče rada na času, jer se rade u pripremnom dijelu sata koji vremenski kratko traje.

Zbog svojih vrijednosti mogu se stavljati u glavne dijelove sata, pogotovo ako je rad u učionici. U školskoj praksi, nije rijedak slučaj da se u toku cijelog sata forsiraju elementarne igre, što je

neopravdano. Daleko efikasnije i primjerenije je takve sadržaje zamijeniti sa aerobnim vježbama.

Organizacija pripremnog dijela sata

Uvjetovana je brojnim faktorima i okolnostima. Neki od tih faktora su: prostor, broj učenika, raspoloživi rekviziti, potrebe učenika, kao i kvalitetne spremnosti nastavnika da korektno i iznjansirano sprovede pedagoški postupak.

Bez obzira na čvrste ili slobodnije formacije svi učenici moraju biti ispred edukatora u njegovom vidnom polju, dovoljno daleko da se ne umanjuje efekat komunikacije. U odnosu na prostor i broj učenika formacije mogu biti u dvije i tri vrste, polukrug, krug ili slobodna formacija.

Kada je napravljen izbor formacija, pristupa se realizaciji vježbi i tu nastavnik, kroz demonstraciju pokazuje kretno tehničku umješnost i sposobnost motiviranja djece, te pokazuje svoje stvarne pedagoške kvalitete. On je izravno odgovoran za efikasnost i uspješnost u izvođenju: za kvalitetan uticaj vježbi na organizam. Znači mora poznavati specifične tehnike, kao i uticaj svake vježbe na grupe ili izolirani mišić. Isto tako mora voditi računa o dinamici izvođenja frekvencije i broju ponavljanja, koje ne smije biti nametnuto u smislu brojanja, nego će uvažavati individualne mogućnosti djece. Evidentno je da se učenici međusobno značajno razlikuju po brojnim osobinama relevantnim za uticaj vježbe na organizam. Razlike su u masi i visini tijela, pokretljivosti – fleksibilnosti, osjećaju za prostor, ritam i tempo, izdržljivosti, koordinaciji, snazi i motivaciji. U takvim okolnostima insistirati na istovremenom vježbanju u zajedničkom ritmu i tempu je nerazumno i bez smisla za učenika koji svoje kapacitete i osobine nije u stanju da u potpunosti prilagodi. Doziranje vježbe brojanjem – po komandi unosi monotoniju, besmislenost vježbanja, «zatupljivanje» osjećaja sputanosti i dosadu. Nastavnik umjesto da komanduje i broji treba da motivira i da se orijentira na kontrolu kvaliteta izvođenja vježbi. Pažljivim promatranjem uočava se eventualna tipična greška (veći broj učenika radi istu grešku). U tom slučaju, dok demonstrira, nastavnik vraća početni položaj ili daje takav položaj koji ispravlja grešku. Nastavlja sa radom uz brži ritam i veći broj ponavljanja da bi djeca mogla dalje pratiti ispravnost vježbe i ponavljati istu, svojim ritmom i frekvencijom ponavljanja. Kada procijeni da svi rade pravilno i da je broj

ponavljanja za svakog optimalan i učinkovit prelazi na sljedeću vježbu.

Treba voditi računa da se daju takve vježbe koje imaju uticaj na kompletnu mišićnu muskulaturu. Dakle, treba dobro poznavati koji početni položaj stavlja u funkciju koje grupe ili izolirani mišić. Rukovodeći se tim zadržavamo aktivnost tih grupa, a uključujemo u rad nove grupe ili izolirani mišić. Na taj način vježbe imaju kontinuitet, a u pravilnim kombinacijama, sa dobrim doziranjem i intenzitetom daju kvalitetan uticaj na organizam. Između pojedinih vježbi ne treba praviti pauze, a u momentu kada rade novu vježbu (njima nepoznatu), istovremeno, dok edukator demonstrira, učenici zauzimaju početni položaj te vježbe, uz stalno govorenje i upozoravanje na korektnosti izvedbe. U toku rada individualnog ritma i tempa edukator treba konstantno raditi i pri tome, služiti se dodatno riječima: dobro radite, možemo li malo brže, izdržite još malo, vi to možete i sve one motivirajuće riječi koje vuku učenika da radi što bolje i ispravnije. Uočene nepravilnosti korigiraju se jasno i dovoljno glasno da učenici čuju.

Dakle, edukator bodri, ispravlja, savjetuje, zahtijeva i potiče učenike na savjesniju i intenzivniju aktivnost. Svojim dobro intoniranim zahtjevima, vedrinom, sugestivnošću, bodrenjem, a nadasve dobrim izborom vježbi i perfektnom demonstracijom stvara povoljnu klimu i dobro raspoloženje sa ciljem da se aerobne vježbe za mišićnu aktivnost prihvate kao efikasno sredstvo i da se sa zadovoljstvom rade.

3. Sredstva glavnog dijela sata

Najvažnije polazište u vrednovanju sata tjelesnog odgoja je uspješnost organizacije glavnog dijela sata. Globalni program i plan nije univerzalan, jer uvjeti u kojima se nastava treba realizirati nisu isti, a trebali bi biti u svim školama. Dakle, nastavnik mora imati "univerzalno" znanje da bi u uvjetima u kojima on radi napravio izbor nastavnih tema koje će omogućavati ispunjenje ciljeva nastave. Izbor sadržaja, operatora, sredstava, metoda, raznovrsnost izbora oblika organizacije, dozvoljavaju nastavniku da iskaže svoje metodičke kvalitete i pedagoški stav.

Organiziranje ovog dijela sata je veoma kompleksno i traži temeljitu pripremu nastavnika, koji primarno uzima u obzir mnogobrojne činioce.

4. Sredstva završnog dijela sata

Klasifikacija

Sadržaj ovog dijela sata zavisi od težine i intenziteta glavnog dijela sata. Da bi se ostvario, kako opći, tako i specifični zadatak IV dijela sata, nastavnik bira adekvatna sredstva, koja su najčešće takva da obezbjeđuju smirenje organizma.

Dakle, cilj rada u završnom dijelu sata je da se fiziološke i psihološke funkcije svedu na stanje kako je bilo prije početka sata.

Izbor kinezioloških operatora i djelatnosti je, prije svega, značajan sa stajališta njihove dinamičnosti, pa, prema tome, svako postupno smanjivanje kineziološke aktivnosti vodi nas u završnu fazu sata. Vremenski, ovaj dio sata u odnosu na druge dijelove traje 8–10 % ukupnog vremena trajanja sata.

Svrishodno je primjeniti ove sadržaje:

- 1) Hodanje uz laganu muziku sa akcentom na disanje,
- 2) Lagane plesove,
- 3) Šaljive igre,
- 4) Skrivanje predmeta,
- 5) Vježbe preciznosti bez kretnog angažiranja,
- 6) Igre refleksa i snalažljivosti,
- 7) Igre pažnje, pamćenja, pogađanja i discipline,
- 8) Igre samosavladavanja,
- 9) Igre za razvoj orijentacije,
- 10) Strečing (istezanje).

Komunikologija

Damir Kukić

POLITIČKE I MEDIJSKE (DIS)FUNKCIJE

Sažetak

Politička funkcija medija ima multidimenzionalan karakter. Javnom mnijenju, a posebno mladim ljudima, ova funkcija medija služi da kvalitetno i odgovorno učestvuju prilikom kreiranja i sprovođenja političkih odluka. Ako je ova funkcija medija zapostavljena ili deformirana, onda politički kontekst, odnosno političke odluke postaju problematične, nedemokratske i pogrešne.

Ključne riječi: mediji, politika, stereotipi, mladi, funkcija, kultura

* * *

Ne samo komunikolozi i teoretičari medija nego i stručnjaci iz različitih drugih oblasti priznaju kako je uloga masovnih medija u savremenom društvu zaista velika. Proučavanje masovnih medija i njihovih funkcija, odnosno obrazovanje za medije i razvijanje kritičkog diskursa postali su obavezni dio današnjih edukacijskih procesa. Prisustvo masovnih medija i njihov utjecaj iz dana u dan se povećavaju tako da se stvarnost i medijska realnost sve više prepliću.

Utjecaj masovnih medija primjećuje se, prije svega, u političkoj sferi. Dokaze za to dobili smo i prilikom najnovije predsjedničke kampanje u SAD, u kojoj je novi predsjednik Barack Obama pobijedio zahvaljujući novom konceptu ponuđenom putem novih medija novim ljudima. Obamin novi koncept prepoznao je potrebe mladih ljudi i ljudi kojima pripada budućnost, a oni su, upravo pod utjecajem supermodernih medija, odlučili mijenjati svoj identitet.

Budući identitet mladih u SAD nastoji srušiti tradicionalne stereotipe i tražiti drugačije odgovore kada su u pitanju status manjina, seksualna opredjeljenja, pa čak i pitanja abortusa i eutanazije. Sve su to pitanja koja se u sadržajima (post)modernih medija mogu iščitati od muzičkih spotova, reklama, pa do reality programa i televizijskih političkih govora. Ljudi školovani uz nove

medije, predodređeni da budu građani umreženog svijeta, dali su svoj glas za novi politički koncept poslije kojeg ništa više neće biti isto.

Mediji imaju nekoliko svojih funkcija od kojih je jedna od najbitnijih ona politička. Ova funkcija je mijenjala svoju formu tokom vremena, ali u sadržajnom smislu ostala je prisutna i bitna sve do modernog doba koje se ne može zamisliti bez elektronskih medija. Savremena politička komunikacija i politička socijalizacija realiziraju se uz pomoć medija koji, s druge strane, politiku i političke odluke čine javnim, te otvorenim za kritiku i procjenu.

Ipak, postavlja se pitanje kako danas funkcionira kompleksna politička uloga masovnih medija, odnosno kakav je značaj političke funkcije masovnih medija u procesu kreiranja političke kulture, posebno kada je riječ o mladim. Ova pitanja su naročito interesantna sa stanovišta dešavanja u Bosni i Hercegovini, ali i u Evropi, gdje je, za sada, nezamislivo da pripadnik *druge* nacije ili *druge* vjeroispovjesti dobije vodeću javnu/političku poziciju u sredini koja je određena nekim većinskim identitetom (nacionalnim, vjerskim, rasnim).

Mediji i politika

Promjene spram vlastitih identiteta nastale, između ostalog, usljed primjene i razvoja elektronskih medija, direktno su omogućile da prvi put SAD dobije predsjednika crne boje kože, ali i da različiti pojedinačni i društveni identiteti dobiju svoje legitimno mjesto u javnom/političkom prostoru širom svijeta. Borba manjina ili posebnih identiteta za vlastitu poziciju u društvu postavila je otvoreno pitanje tom društvu koliko je ono zaista moderno i tolerantno.

Modernost, u ovom kontekstu, označava spremnost društva da prihvati sve različitosti i kroz upotrebu najsavremnijih tehnoloških sredstava, pa tako i masovnih medija, zadovoljava potrebe svojih građana bez obzira na te različitosti. Ta modernost podrazumijeva i zainteresiranost za medijskim obrazovanjem i razvijanjem medijske kulture, što počiva na nekoliko elemenata.

Prvi od njih je veoma ubrzan razvoj elektronskih medija i komunikacijskih tehnologija, te visok stepen svakodnevne konzumacije medija i medijskih sadržaja. Drugi razlog jeste značaj masovnih medija u procesu kreiranja društvenog konteksta, što znači da mediji bitno utječu na stvaranje sistema vrijednosti. Mediji

mogu da afirmiraju/negiraju određene vrijednosti iz društvene i kulturološke matrice, te da im daju bitnu političku konotaciju.

Mediji učestvuju u svakodnevnoj selekciji događaja koji su važni za javnost na određenom prostoru, pa tako mediji utječu na formiranje javnosti/javnog mnijenja, ali i na stvaranje kriterija za vrednovanje pojedinih događaja, procesa i ličnosti. Značaj medija se ogleda i kroz činjenicu kako se moderni građanin ne može zamisliti bez informativne komponente koja je, više od drugih društvenih komponenti, povezana sa osnovnom funkcijom masovnih medija.

Glavna funkcija masovnih medija jeste upravo informativnost i bez nje je neostvariv, kako moderni medijski prostor, tako i javna sfera djelovanja i učešće građana u demokratskim i javnim procesima. Informiranost građana i javnog mnijenja, te kvalitet tog procesa, direktno utječu i na proces donošenja javnih odluka i uspješnost djelovanja cjelokupnog društvenog sistema – to znači da mediji mogu znatno doprinijeti u kreaciji javnog mnijenja kako bi ono bilo *racionalno, odgovorno i efikasno* na dobrobit čitave zajednice.

Tako se kod teoretičara medija ističu neke od karakteristika masovnih medija i razlozi zbog kojih je potrebno proučavati njihove sadržaje, funkcije i utjecaje. Mediji postaju sredstva pokazivanja i oni instrumentaliziraju djelovanje – informacije koje mediji šalju podrazumijevaju širenje i ubrzanje, pa je jasno da mediji mogu podsticati „saučestvovanje“ (kreiranje medijskih poruka podstiče i emocionalno učestvovanje) i prouzrokovati modifikaciju predstava (Gone, 1998, 96-97).

Upravo je tu komponentu i značaj masovnih medija prepoznao i autor Lin Masterman navodeći odakle danas proizilazi osjećaj „hitnosti neophodnog medijskog obrazovanja“ (Gone, 23). U tom kontekstu su potencirani sljedeći razlozi (Gone, 23):

- visoka potrošnja medija i prezasićenost do koje stižemo;
- ideološki značaj medija, posebno imajući u vidu reklame;
- pojava informacionog rukovođenja u preduzećima (vladini uredi, političke partije, ministarstva);
- narastajući prodor medija u demokratskim procesima (izbori su medijski događaj);
- narastajući značaj vizuelne i informacione komunikacije u svim domenima;

-
- očekivanja mladih da budu obrazovani tako da mogu da razumiju svoje doba;
 - nacionalni i međunarodni porast privatizacije svih informacionih tehnologija (kada informacija postane proizvod, njena uloga i njene osobine se mijenjaju).

Mediji svojom političkom funkcijom uspostavljaju javnost, pa se slobodno može reći kako politička javnost može postojati samo sa javnim odašiljanjem informacija o političkom procesu. Masovni mediji kreiraju javnu scenu na kojoj se identificiraju i predstavljaju društveni problemi i konflikti pri čemu su oni ponuđeni javnosti za procjenu i odlučivanje. Na toj javnoj sceni artikuliraju se i izražavaju mišljenja, stavovi, potrebe i interesi različitih socijalnih grupa.

Politička funkcija masovnih medija veoma je bitna u modernim društvima – „sa objavljivanjem političkih programa, projekata, stavova, prijedloga, zahtjeva, ciljeva političkih subjekata, tek se stvara javna sfera političke komunikacije; to pokreće javnu raspravu, formiranje mišljenja, uključivanje alternativnih programa i stavova“ (Vreg, 1991, 56). Ovom svojom funkcijom masovni mediji direktno učestvuju u procesu etabliranja i širenja političke kulture.

U okviru političke funkcije medija pojavljuje se i funkcija kritike, odnosno funkcija javne kontrole političkog prostora i političke moći.¹ Ova medijska funkcija je usmjerena „na kritiku i nadzor vlade, vladajućih i opozicionih grupa, političkih stranaka, sindikata, preduzetnika, ukratko, političke i ekonomske elite, svih društvenih institucija te javnih radnika u svim oblastima društvenog života“ (Vreg, 57).

Važnost političke funkcije masovnih medija možemo prepoznati u većini teorija koje proučavaju medijsku kulturu tokom 20. i na početku 21. vijeka. Tako i frankfurtska škola, britanski studiji kulture i postmoderne teorije medijske kulture potenciraju da je funkcioniranje masovnih medija neodvojivo od političkog konteksta i od političke komunikacije.

Frankfurtska škola, koju je grupa autora pokrenula tokom tridesetih godina prošlog vijeka kombinirajući političku ekonomiju medija i studije društvenih i ideoloških efekata masovne kulture, smatra da su medijski proizvodi jednaki industrijskim proizvodima.

¹ O ovome vidjeti i Bauer, Helmut (1997): *Sloboda medija i javno mnijenje*. Osijek–Zagreb–Split: Pan liber.; str. 56.

To znači da masovna kultura slijedi industrijsku kulturu koja, kao takva, ima za cilj da obezbijedi ideološki legitimitet postojećih centara političke moći.

Britanske studije kulture nastojale su kulturu posmatrati s kritičkog i multidisciplinarnog aspekta. Ovaj studij je kulturu pozicionirao u okviru teorije društvene produkcije tražeći oblike kojim se kultura i njeni produkti koriste za ostvarivanje ideološke (i svake druge) dominacije u društvu. Istovremeno britanski studiji kulture pokušavali su analizirati kulturu i kao društvenu komponentu kojom se može pružiti otpor dominaciji i utjecajima centara moći.

(Post)moderne kritičke metode razvijaju jedan sveobuhvatan pristup analize medijske kulture. Taj multikulturalistički metod podrazumijeva upotrebu prijašnjih ideoloških kritičkih diskursa, ali i modernu procjenu shvatanja sukoba između generacija, muškaraca i žena, feminista i antifeminista, globalista i antiglobalista, tako da on ne ostaje na prevaziđenoj ravni međuklasnog konflikta.

Politička praksa nastoji uspostaviti prevlast pojedinih političkih grupa a u tom procesu svoju funkciju ima i medijska kultura – na toj premisi postmoderne teorije prepoznaju da medijska kultura stvara predstave koje bi trebalo da omoguće slaganje sa određenim političkim stanovištima, te s ciljem da navedu članove društva na prihvatanje određene ideologije kao poželjnog redoslijeda stvari.

Stereotipne slike

Mediji kroz svoju političku funkciju daju mogućnost građanima da budu kvalitetno informirani o javnim pitanjima, te da na osnovu toga donose racionalne i strateške javne odluke. Istovremeno, mediji omogućavaju da njihovi korisnici usvajaju određene elemente savremene političke kulture, te da svojim djelovanjem direktno utječu na rad političkih institucija kao neka vrsta javne i odgovorne društvene savjesti.

Uloga medija, na taj način, postaje veoma bitna u savremenom društvu posebno kada je riječ o potrebama mladih ljudi da rješavaju svoje probleme. Ovo postaje još izraženije u situaciji kada je sve veći stepen apstinencije mladih ljudi na izborima i uopšte u političkom životu (možda su izuzetak

posljednji predsjednički izbori u SAD-u) kako u razvijenim tako i u zemljama u tranziciji.

Međutim, iako je evidentan značaj medija i njihova kompleksna politička uloga, kao i njihova uloga u kreiranju (post)modernih fleksibilnih identiteta, trebamo utvrditi i određene trendove koji pokazuju da politička funkcija medija ne mora biti njihova dominantna aktivnost. Osim toga, ti trendovi ukazuju i na činjenice prema kojima mediji o političkim temama govore potencirajući senzacionalizam, eksces, pa čak i svojevrsnu apolitičnost.

U tom kontekstu primjetno je kako mediji, čak i oni javnog karaktera, sve više emitiraju elemente zabavnog programa – raste minutaža posvećena različitim zabavnim sadržajima (muzičke, sportske emisije, kvizovi, sapunice, sitcomi), a skraćuje se vrijeme posvećeno ozbiljnim, političkim i javnim temama.² Zabava i površnost postale su dominantne karakteristike TV sadržaja čime je, na određeni način, promovirana slika *poželjnog* ponašanja koje je okrenuto potrošnji, dokolici, zabavi i samo na prvi pogled apolitičnosti.

Mediji često stvaraju stereotipnu sliku mladih, što doprinosi svojevrsnoj apatičnosti i defetizmu mladih ljudi, kada je u pitanju njihovo učestvovanje u javnom i političkom prostoru. Dva glavna medijska stereotipa o mladim ljudima jesu: „youth – as – fun“ (mladost kao zabava) i „youth – as – trouble“ (mladost kao nevolja). Iako su ovi stereotipi iskrivljeni i preuveličani, njihova konotativna moć je snažna.

Upravo oko ova dva stereotipa kreirana je ikonografija mladih, koja je bila ključni motiv za konstruiranje dominantnih interpretacija društvenih fenomena (Ozgerbi, 2005, 559). Tako je bilo od vremena kada je britanska štampa pedesetih godina 20. vijeka upozoravala na *novu opasnost* – „neprilagođene mladiće koji nose specijalnu odjeću i bune se protiv bilo kakvog oblika discipline“, zatim u doba kada su mediji osuđivali ponašanje i oblačenje rockera, modsa i hipika, pa do modernih vremena kada su na lošem glasu mladi koji pripadaju „generaciji X“ ili koji se tetoviraju i imaju body-piercing.

² O ovome vidjeti: *Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost*. Monitoring izvještaj 2005. Budapest:

Open Society Institute, EU Monitoring and Advocacy Program Network Media Program

S druge strane, medijska slika o mladima kao onima koji se samo zabavljaju, oblikovala se tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka, da bi posebnu formu dobila krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Slika mladih kao tinejdžera, koji vrijeme i novac troše na zabavu i nove proizvode, svoju potvrdu dobila je u programima i sadržajima medija, poput *Youth Lifestyle*, gdje se krajem osamdesetih veličao životni stil mladih, odnosno „nova etika potrošnje i uspeha“ koja generiše „održivi ekonomski razvoj kulture preduzetništva“ (Ozgerbi, 572).

Medijska predstava o mladim ljudima kao moćnim potrošačima i hedonistima (youth – as – fun), ipak, u osamdesetim i devedesetim godinama prošlog vijeka nije bila toliko prisutna i snažna kao ona koja je egzistirala unutar diskursa blagostanja 50-tih i 60-tih godina. Nezaposlenost, opadanje studentskih prihoda, lošiji status mladih, doprinio je promjeni medijskog lika mladog čovjeka koji od bogatog protagoniste iz serije poput *Beverly Hills 90210* postaje otuđenim i neprilagođenim mladićem iz filma *Trainspotting*.

Promjene su se nastavile pa su mediji početkom novog milenija kreirali drugačiji pristup mladim osobama. Mediji su odustali od instrumentalizacije dva glavna stereotipa (mladi kao problem, mladost kao zabava), a umjesto njih pojavio se jedan dvosmislen i otvoren niz slika mladih. Naime, televizija, muzika, moda, filmska industrija sve manje su fokusirani na potrebe ljudi određenih generacijskom pripadnošću, a sve više su okrenuti afinitetima potrošača i njihovim različitim stanjima duha.

To znači da medijske slike mladih više nisu oblikovane isključivo u skladu s generacijskom pripadnošću, nego, prije svega, u skladu sa elementima koji karakteriziraju određeni način života. Pojam mladih u medijima više se ne odnosi na precizno profiliranog gledaoca koji prati određenu vrstu programa. Taj pojam u medijima označava opredjeljenje gledaoca, njegov stav, njegovo specifično ponašanje koje, bez obzira na njegove godine, može odgovarati „mladalačkom duhu“ i „mladalačkom načinu života“.

Ova medijska, sociološka i kulturološka promjena, utjecala je na pozicioniranje mladih ljudi kao novih potrošača i dijela populacije od kojeg se traži oponašanje modnih i medijskih uzora. Dokolica, uživanje i konzumacija postaju modeli poželjnog ponašanja pri čemu se apolitičnost nudi kao dokaz da je samo kontinuitet aktuelne politike i podržavanje tog kontinuiteta –

ispravan politički stav. Upravo ovako koncipirana apolitičnost ima izuzetno ispolitizirane ciljeve.

Mogućnost da se kroz medijsku socijalizaciju, između ostalog, kreiraju i vlastiti identiteti jeste nešto što na pozitivan način obilježava savremeno doba. Međutim, ukoliko ne postoji etablirano javno mnijenje, te mediji koji kvalitetno ispunjavaju svoju političku funkciju, veoma je teško očekivati da će mladi ljudi samostalno znati i moći rješavati svoje i javne probleme.

Mediji tako, s jedne strane, omogućavaju da građani budu informirani i sposobni da donose i kontroliraju realizaciju javnih odluka. Ali, isto tako, mediji mogu da promoviraju određeni sistem vrijednosti prema kojem je javni i politički angažman nešto što je zamorno, dosadno i suvišno. U takvoj situaciji, često pobjeđuje politika anahronog, staromodnog, pa i netolerantnog koncepta.

Takva politika suprotstavlja se otvorenim i pluralnim tendencijama; ona se nastoji zatvoriti i slijediti vlastitu logiku postojanja. Unutar takvih političkih koncepcija većina je ta koja, u potpunosti, određuje šta su prioriteti u svim oblastima i u svim pitanjima, čak i u onim koji se odnose na određene manjine. Takva logika nema razumijevanja za drugačije identitete, potrebe i afinitete, pa se postavlja netolerantno prema drugim nacijama, vjerama, rasama.

Upravo je takav koncept doživio poraz na posljednim predsjedničkim izborima u SAD-u. Uz pomoć modernih medija, veliki broj građana, posebno mladih, nije pristao isključivo na ulogu potrošača i nekog ko samo uživa u modi i medijskom spektaklu, nego je insistirao na mogućnosti da iskaže svoje potrebe i zahtjeve bez obzira na svoju boju kože, seksualno opredjeljenje ili etničke korijene. To može biti poučan primjer ostatku svijeta, a imajući u vidu nedavnu prošlost i sumornu stvarnost, može biti izuzetno značajan i za Bosnu i Hercegovinu.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Masovni mediji imaju veoma izraženu političku funkciju. To se manifestira kako kroz njihov utjecaj na kreiranje novih i fleksibilnih identiteta tako i kroz proces informiranja javnosti o političkim temama, te kroz uspostavu svojevrsne javne kontrole i nadzora nad djelovanjem političkih subjekata. Mediji u savremenom društvu preuzimaju veliku ulogu u procesu

socijalizacije, formiranja javnog mnijenja i etabliranja političke kulture.

Međutim, mediji istovremeno realiziraju i drugu funkciju, zabavno-rekreativnu, koja svojim sadržajem privlači veću pažnju recipijenata – na taj način mediji osvajaju određenu poziciju na medijskom tržištu i ostvaruju svoj profit. U okviru ove funkcije mediji promoviraju vrijednosti koje insistiraju na potrošnji, dokolici, modi i zabavi, a mladi ljudi se često prikazuju na stereotipan način.

Takav način djelovanja medija, te takvo prikazivanje mladih i njihovih potencijala, ima svoje političke konotacije iako, na prvi pogled, preferira svojevrsnu apolitičnost i udaljavanje od javnih i političkih problema. Takva vrsta djelovanja ne doprinosi kvalitetnom informiranju niti procesu uspostave odgovornog javnog mnijenja sposobnog da uspješno rješava politička pitanja.

U toj situaciji, aktivnosti medija su itekako politizirane, jer onemogućavaju detaljniji kritički uvid u političke procese, uz afirmiranje određene strukture *poželjnih* vrijednosti. Poseban problem predstavlja činjenica da mladi prihvataju takvu vrstu djelovanja i usvajaju one obrasce ponašanja koji preferiraju ideologiju zabave i *statusa quo*. Posljedica toga prećutno je prihvatanje svih onih nepravilnosti, oblika diskriminacije, netolerantnosti i konflikata koji dobijaju svoj legitimitet u društvu. A takvo društvo, posebno kada su u pitanju mladi ljudi, ne može stvoriti uslove za kvalitetan razvoj.

LITERATURA

- Brigs, Adam; Kobli, Pol (2005): Uvod u studije medija. Beograd: Clio; Ozgerbi Bil: *Mladi*, str. 557-575.
- Debre, Režis (2000): *Uvod u mediologiju*. Beograd: CLIO.
- Fabos, B., Christopher, M., Campbell, R. (2002): *Media and Culture. An Introduction to Mass Communication*. New York – Boston: Bedford/St. Martin's.
- Bauer, Helmut (1997): *Sloboda medija i javno mnijenje*. Osijek–Zagreb–Split: Pan liber.
- Gone, Žak (1998): *Obrazovanje i mediji*. Beograd: CLIO.
- Kelner, D. (2004): *Medijska kultura*. Beograd: CLIO.
- Korać, Nada (1992): *Vizuelni mediji i saznavni razvoj djeteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Manovič, Lev (2001): *Metamediji – izbor tekstova*. Beograd: Centar za savremenu umetnost.
Open Society Institute EU Monitoring and Advocacy Program (2005): *Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost*. Monitoring izvještaj.

Summary

Political function of media has a multidimensional character. It serves public opinion and young people especially, for responsible and quality participation in the political decision making and implementation. If this media function is neglected or deformed, then political context, i.e., political decision-making becomes problematic, undemocratic and wrong.

Key words: media, policy, stereotypes, young people, function, culture

Amela Ćurković & Vesna Salaj

ZNAČAJ I ULOGA PRAKTIČARA U TEORIJI ODNOSA S JAVNOSTIMA

(Poglavlje 5)

**Autori: David M. Dozier i Glen M. Broom, San Diego State
University**

Priređeni tekst je prijevod s engleskog jezika odabranog Poglavlja 5 pod naslovom "Značaj i uloga praktičara u teoriji odnosa s javnostima" grupe autora Davida M. Doziera i Glena M. Brooma sa San Diego State Univerziteta. Ovo poglavlje je sastavni dio knjige pod naslovom: "Teorija odnosa s javnostima II", grupe autora Carla Botana sa George Mason Univerziteta i Vincenta Hazletona sa Radford Univerziteta, izdavača Lawrence Erlbaum Associates, London i Mahawah (New Jersey), 2006. god.

Odabir za prijevod Poglavlja 5 proistekao je iz posebno izraženog interesa stručnjaka komunikologije.

* * *

Organizacijske uloge su apstrakcije, konceptualne skice koje sažimaju najbitnije karakteristike svakodnevnog ponašanja članova organizacije. U odnosima s javnostima organizacijska uloga praktičara je najviše istraživano područje posljednjih godina (Pasadeos, Renfro i Hanily, 1999). Ovakav povećan interes za uloge praktičara djelomično je nastao zbog značaja ovog koncepta prema širokom spektru stručnih i organizacijskih primjera i njihovih rezultata.

U ovom poglavlju ćemo objasniti koncept uloga praktičara i tipologija koje se koriste za klasificiranje uloga praktičara. Ispitat ćemo alternativne pristupe mjerenju uloga praktičara. Također ćemo dati pregled nekoliko feminističkih kritika o istraživanju uloga i zatim ispitati pristrasnosti i pretpostavke koje su prikazane u našem vlastitom istraživanju uloga. Zatim ćemo postulirati teoretski model uloga praktičara i relevantna stručna pitanja na

nivou analize pojedinca, ističući važne teoretske probleme vezane za ovaj nivo analize. Da bismo razriješili ove poteškoće, postaviti ćemo model koji se odnosi na ulogu funkcije odnosa s javnostima na nivou organizacijske analize, koji preporučujemo kao korisnu heuristiku za dalja istraživanja. Pojasnit ćemo neke normativne implikacije koje proizilaze iz promjene nivoa analize, pri čemu smatramo da takva promjena eliminira naoko normativno degradiranje kreativnog, umjetničkog rada koji obavljaju komunikacijski tehničari, a što je organizacijska uloga koju uglavnom obavljaju žene. U zaključku predlažemo plan sa četiri tačke za buduća istraživanja uloga, pri čemu akcenat stavljamo na trenutnu istančanost mjerenja uloga, na nove studije o ulozi eksperata, buduće studije obavljanja uloga i zadovoljstva na poslu, kao i neprekidnog istraživanja nejednakosti u plaćama među spolovima kao funkciji preuzimanja uloga i mogućnostima izbora uloga.

TUMAČENJE KLJUČNIH KONCEPATA

Za Katza i Kahna (1966, 1978) uloge su najvažnije za razumijevanje organizacija. Nakon istraživanja Lintona (1936), Newcomba (1950), Parsonsa (1951) i Mertona (1957), Katz i Kahn su smatrali da se organizacije najbolje mogu razumjeti kao otvoreni sistemi koji objedinjuju postupke i događaje ljudi povezanih ponašanjima i trenutnim međusobnim odnosima. Pojedinci u organizacijama raspoređeni su po uredima i funkcijama, kao što su potpredsjednik za korporativne komunikacije ili specijalista za audiovizualnu produkciju. *Ured* je mjesto u organizacijskom prostoru, locirano na temelju njegovih odnosa sa drugim uredima i sa organizacijom kao cjelinom. Od praktičara, koji sjedi u tom uredu, očekuje se određeni skup ponašanja.

Ured definira skupove ponašanja na relativno statičan i formalan način. Organizacijska *uloga* se, s jedne strane, definira kao “ponavljajuće aktivnosti pojedinca, koje su u odgovarajućem međuodnosu sa ponavljajućim aktivnostima drugih, da bi se dobio predvidiv rezultat” (Katz & Kahn, 1978, str. 189). Stoga se uloge mogu zasebno promatrati indukcijom promatranih ponašanja, kao i dedukcijom teoretskih očekivanja.

Uloga ponašanja se ne odvija u društvenom/organizacijskom vakumu; očekivanja koja proizilaze iz uloga prenose se na organizacijske sudionike kroz slanje i primanje uloga. *Slanje uloga* je društveni proces pri kojem relevantni uredi u organizaciji propisuju i zabranjuju ponašanja koja definiraju očekivanja uloga za pojedinca koji sjedi u svom uredu. Sa posebnom pažnjom na uloge praktičara odgovarajući uredi uključuju sudionike *dominantnih koalicija* – tj. one članove organizacija koji imaju kolektivnu moć u određivanju strateških koraka i promjene organizacione strukture (Robbins, 1990, str. 251). *Uloge očekivanja*, skup ponašanja kako ga vide pojedinci u uredima, posebno su važne kada se uloge praktičara ne poklapaju sa ulogama dominantne koalicije. Uloge očekivanja općenito reflektiraju saznanja koja se odnose na uloge drugih, modificirane „dojmovima o sposobnostima i karakteru pojedinca u uredu“ (Katz & Kahn, 1978, str. 190).

Po tradicionalnom konceptu u istraživanju uloga praktičara, uloga se tretira i mjeri na nivou analize pojedinca, kao karakteristika praktičara. Međutim, iz rezultata Studije kvaliteta (Dozier, Grunig & Grunig, 1995; J. Grunig, 1992; Grunig, Grunig & Dozier, 2002) proizilazi da je uloga odjela za odnose s javnostima izuzetno važna u sveobuhvatnoj teoriji uloga praktičara. To znači da dominantne koalicije imaju uloge očekivanja svojih odjela za odnose s javnostima, koje se na različite načine saopćavaju odjelu. Odjeli za odnose s javnostima zauzvrat preuzimaju uloge kao odjeli u organizacijama, koje nemaju nužno komunikaciju jedan naprama jedan u pojedinačnim ulogama profesionalaca. Na primjer, različiti članovi odjela za odnose sa javnostima mogu biti s vremena na vrijeme uključeni u tim za strateško planiranje između odjela organizacije, mada strateško planiranje nije dio njihovih pojedinačnih dnevnih uloga. Uistinu, cijela uloga odjela može biti veća nego zbir svih pojedinačnih uloga preuzetih od strane praktičara koji čine taj odjel.

Organizacione uloge u odnosima s javnostima

Istraživanje uloga koje je objavio Glen Broom 1970-ih godina (Broom & Smith, 1978, 1979) imalo je za cilj da razvije

tipologiju uloga praktičara, koja bi adekvatno predstavila mnoštvo dnevnih aktivnosti praktičara u odnosima s javnostima. Broom je praktičare promatrao kao konsultante dominantnih koalicija, pri čemu svaka vrsta uloge osigurava poseban oblik podrške. U početku je Broom razvio pet uloga, ali je nakon probnog testa smanjio taj broj na četiri.

Izvodeći zaključke iz drugih izvora, Broom je definirao *stručnjaka za propise* kao priznatog stručnjaka od strane organizacije za sva pitanja koja se odnose na odnose s javnostima (Broom, 1982; Broom & Smith, 1978, 1979; Cutlip & Center, 1971; Newsom & Scott, 1976). Vrlo slično tradicionalnom odnosu doktora i pacijenta i stručnjak za propise daje preporuke prema kojima se ravna dominantna koalicija. Broom je koristio stručnu literaturu (Kurpius & Brubaker, 1976; Waltno, 1969) da osmisli pojam uloge *komunikacijskog facilitatora*. U svojoj međuulozi komunikacijski facilitatori duboko su umiješani u proces, oni obavljaju monitoring i rade na poboljšanju kvaliteta i kvantiteta informacija koje se izmjenjuju između dominantne koalicije i ključnih javnosti. Broom je osmislio pojam *facilitatora za proces rješavanja problema* kao faktora koji pomaže dominantnim koalicijama da sistematski analiziraju i riješe probleme odnosa s javnostima za potrebe organizacije. Elementi ove uloge su uzeti iz teorije i razvoja organizacije (Baker & Schaffer, 1969; Schein, 1969). Četvrta uloga je ona koju obavlja *tehničar za komunikacije*. U ovoj ulozi praktičar osigurava tehničke usluge i proizvodi popratne materijale koji su potrebni za realiziranje programa odnosa s javnostima, koje je pripremio neko drugi. Broom je praktičare koji obavljaju ovu ulogu opisao primarno kao novinare unutar organizacije, koji su angažirani od drugih medijskih kuća zbog njihovih medijskih veza i proizvodnih vještina koje posjeduju.

TABELA 5.1

Faktor opterećenja za stavke uloge menadžera prema anketama Američkog društva za odnose s javnostima (PRSA) iz 1979. i 1991. god.

Prosjeck	1979.	1991.	Opis stavke
.84	.83	.84	Planiram i dajem preporuku za aktivnosti za rješavanje problema sa odnosima s javnostima ŠPFC
.83	.80	.85	Dijagnosticiram probleme odnosa s javnostima i objašnjavam ih drugima u organizaciji ŠPFC
.81	.82	.80	S obzirom na moje iskustvo i obuku drugi me smatraju ekspertom organizacije za rješavanje problema sa odnosima s javnostima ŠEPC
.81	.79	.83	Radim kao katalizator u donošenju odluka menadžmenta ŠPFC
.79	.82	.76	Na sastancima sa menadžmentom ističem potrebu praćenja sistematskog procesa planiranja odnosa s javnostima ŠPFC
.79	.77	.80	Preuzimam odgovornost za uspjeh ili propašaj mog programa odnosa s javnostima organizacije ŠEPC
.75	.76	.74	Izvještavam menadžment o reakcijama javnosti na organizacijsku politiku, procedure i/ili aktivnosti ŠCFČ
.75	.75	.74	Vodim računa o tome da me drugi u organizaciji smatraju odgovornim za uspjehe i propašaje programa odnosa s javnostima ŠEPC
.73	.74	.71	Potičem učešće menadžmenta kada donosim važne odluke o odnosima s javnostima ŠPFC
.73	.73	.73	Radim sa menadžerima na povećanju njihovih vještina u rješavanju i/ili izbjegavanju problema sa odnosima s javnostima ŠPFC
.72	.73	.71	Kada radim sa menadžerima na poslovima odnosa s javnostima, izložim u glavnim crtama alternativne pristupe rješavanju problema ŠPFC
.70	.70	.70	Donosim odluke o komunikacijskoj politici ŠEPC
.64	.61	.67	Izvještavam o rezultatima ispitivanja javnog mnijenja u cilju informiranja menadžmenta o mišljenjima različitih javnosti ŠCFČ
.57	.61	.53	Kreiram mogućnosti za menadžere da čuju stavove različitih internih i eksternih javnosti ŠCFČ
.57	.56	.57	Obavljam komunikacijske revizije s ciljem da identificiram komunikacijske probleme između organizacije i različitih javnosti ŠCFČ

Identificiranje konceptualne uloge za svako mjerenje: EP, ekspert koji propisuje; PF, procesni facilitator; CF, komunikacijski facilitator.

Dihotomija menadžer – tehničar

Prateći eksperimente u učionici Broom je 1979. proveo sistematsku anketu uzorka članova Američkog društva za odnose s javnostima ("Public Relations Society of America" (PRSA)) (Broom, 1982). Otkrio je da su tri uloge, koje je inicijalno shvatio kao posebne, na operativnom nivou jako korelirale (str. 20). Mada uloge stručnjaka za propise, komunikacijskog facilitatora i facilitatora za proces rješavanja problema koncepcijski ostaju zasebne uloge, praktičari pokazuju tendenciju ka izvršavanju ovih triju uloga simultano u njihovom svakodnevnom poslu. Međutim, tri koncepcijske uloge ne koreliraju sa ulogom komunikacijskog tehničara.

Broomova istraživanja su potakla Doziera (1983, 1984. c) da provede analizu istraživačkog faktora na podacima dobivenim iz anketa triju praktičara, iz kojih je induktivno generirao pojam koji je nazvao ulogom *komunikacijskog menadžera*. Faktor strukture se pokazao vrlo stabilnim kroz brojne studije različitih populacija praktičara (npr. PRSA, Međunarodno udruženje poslovnih komunikatora itd.) a i kasnije tokom vremena. Tabela 5.1 predstavlja sažetak faktora opterećenja za dvije ankete članova PRSA, koje su provedene u razmaku od 12 godina. Komunikacijski menadžer izvršava određene aspekte uloga eksperta za propise, facilitatora za proces rješavanja problema i komunikacijskog facilitatora. Oni koji obavljaju ulogu komunikacijskog menadžera donose odluke o komunikacijskoj politici i polažu odgovornost – sebi i drugima – za uspjeh ili propašaj programa o odnosima s javnostima. Uloga komunikacijskog menadžera uključuje dominantne koalicije u proces sistematičnog planiranja i služi kao katalizator za donošenje odluka. Takvi praktičari također pomažu u komunikaciji između dominantne koalicije i javnosti kroz informiranje menadžmenta o reakcijama javnog mnijenja na organizacijske politike, procedure i/ili aktivnosti. Uloga *komunikacijskog tehničara* nastala je iz analize faktora najvećim dijelom na način kako ju je Broom inicijalno operacionalizirao (vidi tabelu 5.2).

TABELA 5.2

Faktor opterećenja za stavke uloge tehničara prema anketama Američkog društva za odnose s javnostima (PRSA) iz 1979. i 1991. god.

Prosjeck	1979.	1991.	Opis stavke
.83	.82	.83	Bavim se tehničkim aspektima proizvodnje materijala za odnose s javnostima ŠTECHĆ
.74	.77	.70	Proizvodim brošure, letke i druge publikacije ŠTECHĆ
.64	.72	.55	Održavam kontakte s medijima i sastavljam press saopćenja ŠTECHĆ
.63	.67	.58	Sastavljam materijale za odnose s javnostima u kojima su prezentirane informacije o pitanjima važnim za organizaciju ŠTECHĆ
.63	.61	.65	Pripremam fotografije i grafike za materijale za odnose s javnostima ŠTECHĆ
.55	.50	.59	Uređujem i/ili kontroliram gramatičke i pravopisne greške u materijalima različitih autora unutar organizacije ŠTECHĆ

Identificiranje konceptualne uloge za svako mjerenje: TECH, komunikacijski tehničar.

Dominantna uloga

Rezultati na skalama menadžera i tehničara mogu se usporediti za određene analitičke svrhe, pri čemu su praktičari klasificirani ili kao pretežno menadžeri ili kao pretežno tehničari, ovisno o većem rezultatu uloge. *Dominantna uloga* je operativni indikator da je komunikator ili pretežno menadžer ili prvenstveno tehničar, ovisno o aktivnostima uloge, koje se najčešće obavljaju. Dominantna uloga se može odrediti usporedbom stavki koje čine uloge menadžera i tehničara, pripisujući status dominantne uloge onoj koja ima veći rezultat. Drugi pristup je da se usporede rezultati faktora dviju uloga tamo gdje se rezultati uloga najprije normaliziraju. Dominantna uloga se pripisuje većem rezultatu od dvaju faktora, kada se dobije podjela na 50/50 u broju praktičara klasificiranih pretežno kao menadžeri ili pretežno kao tehničari.³

Bez obzira na metodu koja se koristi u operacionalizaciji dominantne uloge, ova dihotomija dozvoljava da se status uloge

³ Normalizacija prouzrokuje ovu podjelu na 50/50. Za svaku raspodjelu broja bodova po ulogama praktičar može postići rezultat ispod srednje vrijednosti, srednju vrijednost ili iznad srednje vrijednosti. Kada se uzme veći od dva normalizirana broja bodova, da bi se odredila dominantna uloga, dobivena dihotomija ima tendenciju da se jednako razdvoji između onih uloga gdje dominiraju tehničari i onih gdje dominiraju menadžeri.

praktičara reducira na njegovu najjednostavniju strukturu. Operativno gledano, ova varijabla dozvoljava određene statističke analize (npr. F-test). Međutim, upotreba dominantne uloge nije bez posljedica, jer se time gubi bogatstvo nijansi, koje postoji u izvornoj skupini uloge sa 24 stavke. Svaki praktičar obavlja određene aspekte uloga menadžera i tehničara, kao i sve četiri izvorne konceptualne uloge. Nadalje, sam skup uloga je pojednostavljenje nizajućih i kompleksnih organizacijskih aktivnosti koje praktičari obavljaju svaki dan.

Međutim, pojednostavljenje ponašanja uloge praktičara služi važnoj nomotetskoj svrsi. Cilj korištenja apstrakcija, kao što su, npr., organizacijske uloge, jeste da se osigura djelomičan opis i objašnjenje ponašanja praktičara kroz široki spektar organizacionog okvira, kao i da se testiraju odnosi između indikatora uloge i pretpostavljenih slučajeva iz prošlosti i posljedica primjene uloge. Prednost takvog pojednostavljenja najbolje se ocjenjuje njihovim doprinosima teoriji, obrazovanju i praksi u odnosima s javnostima. U istraživanjima odnosa s javnostima četverostrani i dvostrani pravac tipologija uloga praktičara pokazali su se iznimno efikasnim i stimulirajućim za debatu u intelektualnim krugovima (vidi Acharya, 1983; Ahlwardt, 1984; Anderson, Reagan, Summer & Hill, 1989; Anderson & Reagan, 1992; Broom, 1982, 1986; Broom & Dozier, 1985, 1986; Broom & Smith, 1978, 1979; Creedon, 1991; Culbertson, 1991; Dozier, 1981, 1983, 1984.a, 1984.b, 1984.c, 1986, 1987, 1988.a, 1988.b, 1989, 1990, 1992, Dozier & Broom, 1995; Dozier, Chapo & Sullivan, 1983; Dozier & Gottesman, 1982; Ferguson, 1979; Johnson & Acharya, 1982; Johnson, 1997; Lauzen, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1997; Lauzen & Dozier, 1992; Leichty & Springston, 1996; Morton, 1996; Pasadeos, Renfro & Hanily, 1999; Piekos & Einsiedel, 1990; Serini, Toth, Wright, & Emig, 1997, 1997; Sullivan, Dozier, & Hellweg, 1984, 1985; Toth & Grunig, 1993; toth, Serini, Wright, & Emig, 1998).

Dvosmislenost uloga

Suradnici u uredima nisu pasivni recipijenti uloga poslanih poruka (Katz & Kahn, 1978). Umjesto toga članovi organizacije aktivno grade svoje uloge iz mnoštva poruka koje primaju o tome što se od njihovog ureda očekuje, umanjeno posljedicama koje protiču kroz odgovaranje ili neodgovaranje na određene uloge

poslanih poruka. *Dvosmislenost uloga* je stepen do kojeg su poslana poruka o ulogama i posljedicama, koje slijede, nejasne ili nedosljedne. Ahlwardt (1984) predočio je dokaze da su uredi za odnose s javnostima u Američkoj mornarici predmet visokog nivoa dvosmislenosti uloga, jer uloga koju šalju dominantna koalicija i direktni nadređeni može biti u neskladu sa očekivanjima profesionalne uloge oficira, stečene kroz formalno obrazovanje ili profesionalna udruženja.

Dvosmislenost uloga može prouzrokovati tenzije i nesigurnost, ali isto tako osigurava određeni nestalan prostor ka selektivnoj primjeni ponašanja uloga na strateški i proaktivni način, proces nazvan primjena uloga. *Primjena uloga* je koncept sličan dobivenoj ulozi, osim što više naglašava suradnika u uredu kao aktivnog, promišljenog agenta koji je u stanju da primjeni ponašanja uloge izvan onih koje su primijenile dominantne koalicije. Culbertson (1991, str. 54), na primjer, smatra da je uloga tehničara “visoko kodificirana i ponavljajuća”, dok aspekti procesa facilitiranja uloge menadžera dozvoljavaju “istančanu primjenu uloge”. Ovo, s druge strane, dozvoljava komunikatorima da koriste primjenu uloga kao sredstvo definiranja i ponovnog definiranja funkcije odnosa s javnostima.

ALTERNATIVNI PRISTUPI MJERENJU ULOGA PRAKTIČARA

Dva istraživačka pravca su se bavila konceptom uloga praktičara u organizaciji. Kod prvog pravca su osnovne pretpostavke istraživanja uloga prihvaćene; međutim, korištene su alternativne strategije Broomovoj skupini uloga sa 24 stavke u cilju operacionalizacije i mjerenja uloga praktičara. Drugi pravac istraživanja dovodi u pitanje nekoliko važnih pretpostavki istraživanja uloga. Ovaj drugi pravac izražava važnu kritiku istraživanju uloga. Ni jedna diskusija o teoriji uloga praktičara ne bi bila kompletna bez osvrta na ove alternativne teoretske okvire i alternativne operacionalizacije kao i kritiku koja je posredno izražena i u jednim i u drugim.

Različite strategije mjerenja uloga

Broomova skupina od 24 stavke mjera uloge praktičara (Dozier & Broom, 1995) intenzivno se koristi za mjerenje uloga praktičara. Ova skupina stavki koristi se radi operacionalizacije

četiri uloge kako ih je izvorno zamislio Broom (Broom, 1982; Broom & Smith, 1979), zatim kroz dihotomiju dviju uloga koje je predložio Dozier (1983), ili kroz oba ova koncepta. Međutim, neki su znanstvenici operacionalizirali uloge praktičara upotrebom pojmova alternativne uloge i strategija mjerenja.

Fergusonova (1979) je izgradila cjelokupnost primjene aktivnosti praktičara kroz dat pregled odgovarajuće literature, kao i ispitivanjem anketa koje su proveli praktičari u odnosima s javnostima. Nakon što je eliminirala dupliranja, smanjila je svoj skup mjerenja na 45 stavki. Mjernom strategijom Fergusonova (1979, str. 3) je nastojala operacionalizirati norme uloga praktičara u odnosima s javnostima postavljajući pitanje “u kojoj mjeri je odgovarajuća ili prava” svaka aktivnost koju obavlja praktičar. Po Katzu i Kahnu (1978) takve aktivnosti uloga mogu se opisati kao dobivene uloge, očekivanja koja se povezuju sa uredom praktičara u organizaciji, a kako ih vidi sam praktičar. Kao takve, ove mjere nisu direktni indikatori primijenjenih uloga ponašanja, mada mogu jako korelirati sa primjenom uloga.

U skorijem periodu su Berkowitz i Hristodoulakis (1999) razvili skupinu od 13 stavki radi operacionalizacije normi ili idealnih rješenja koji se odnose na rad u odnosima s javnostima. Ove norme su proizašle iz diskusija o aktivnostima i funkcijama u odnosima s javnostima kod Cutlipa, Centera i Brooma (1994). Članovi ogranka kampusa Američkog društva studenata za odnose s javnostima zamoljeni su da ispune upitnike u okviru anketiranja koje su sami proveli. Nadalje, grupa pitanja je poslana grupi PRSA članova u obližnjem gradu. Podaci su podvrgnuti klusterskoj analizi, pri čemu je specificirano dvo-klustersko rješenje. Prvi klaster je označen kao orijentacija menadžmenta, pri čemu je visoka vrijednost stavljena na konsultantski menadžment za donošenje odluka. Drugi klaster je označen kao orijentacija tehničara, pri čemu je visoka vrijednost stavljena na “čovjeku iz naroda” i, s obzirom na odnose s javnostima, prevashodno kao kreativna aktivnost.

Grupu od 10 stavki sastavio je Guth (1995) za mjerenje uloge tehničara. Neke stavke su slične Broomovim stavkama za tehničara (npr. pisanje novinskih izvještaja, izrada fotografija); ostale su znatno drugačije (npr. pisanje diktata, nemogućnost dobivanja otkaza osim u slučaju narušavanja politike organizacije). Sačinjen je i indeks od 20 stavki za ulogu menadžera. Unutar grupe stavki bila su uključena mjerenja slična Broomovim mjerama za ulogu

eksperta za propise (npr. razvija organizacijsku politiku), ili za ulogu facilitatora za proces rješavanja problema (npr. savjetuje druge o pitanjima odnosa s javnostima), kao i za ulogu komunikacijskog facilitatora (npr. obavlja poslove glasnogovornika organizacije). Ostale stavke su bile upadljivo drugačije (npr. stoji na usluzi generalnom direktoru, ima privatni ured, ima VSS).

Wright (1995) u svom istraživanju predstavio je intenzivno promatranje 148 viših komunikacijskih direktora; svi su bili članovi Društva Arthur Page, profesionalne organizacije za praktičare na višem nivou. Wright smatra da postoji "treća glavna uloga za odnose s javnostima – komunikacijski direktor, koju uglavnom obavljaju korporativni viši potpredsjednici koji su direktno odgovorni generalnim direktorima" (Wright, 1995, str. 181).

Leichty i Springston (1996) koristili su Broomovu (1982) grupu od 24 stavke koje su nadopunili sa 14 dodatnih stavki koje su adaptirane iz literature o organizacionom graničnom opsegu. Članovi Vijeća za odnose s javnostima Alabame ispunili su 137 upitnika. Nakon što su podvrgnuti analizi istraživačkih faktora, pojavilo se osam faktora sa vlastitim vrijednostima većim od 1,0. Međutim, dva faktora su se sastojala od samo dvije stavke, za koje je rečeno da ih je teško interpretirati. Faktor 2 se sastoji od četiri stavke koje odgovaraju faktoru uloge menadžera (vidi Dozier & Broom, 1995); ni jedna od 14 stavki graničnog opsega se nije jako oslanjala na ovaj faktor. Faktor 6 se sastojao od četiri mjerenja uloga tehničara iz Broomove grupe, bez većeg opterećenja za bilo koju od 14 dodatnih aktivnosti graničnog opsega. Rezultati faktora dobiveni su iz svakog upitnika za svaki od osam faktora. Nadalje, rezultati faktora su podvrgnuti nizu klusterskih analiza. Rješenje od pet klastera smatralo se boljim od drugih rješenja i predstavljeno je kao: interni suradnici, generalisti, vanjski suradnici, tradicionalni menadžeri i suradnici koji stanuju izvan grada.

Toth, Serini, Wright i Emig (1998) su proveli ankete sa velikim brojem uzoraka PRSA članova, i to 1999. (N = 1,027) i 1995. (N = 678). Grupa uloga sa 17 stavki upotrijebljena je u obje ankete, koristeći slične ili identične stavke poput Broomove tipologije sa četiri uloge, uključujući uloge eksperta za propise (npr. donošenje odluka o komunikacijskoj politici), uloge facilitatora za proces rješavanja problema (npr. savjetodavni menadžment), i uloge komunikacijskog facilitatora (npr. sastanci sa klijentima/direktorima), kao i mjerenja komunikacijskog tehničara (npr. pisanje, uredništvo, pisanje poruka). Podaci za žene i

muškarce predstavljali su faktor koji se u obje ankete odvojeno analizirao. Istraživački faktor analize podataka iz 1990. je rezultirao sa dva faktora i za muškarce i za žene; ova dva faktora su bila jako slična faktorima uloga menadžera i tehničara.

Faktori su postali manje različiti kada je provedena ista analiza sa podacima iz 1995. sa mnogo stavki koje su zauzimale niži faktor opterećenja nego u 1990. Analiza istraživačkog faktora razotkrila je treći faktor u podacima iz 1995, a to je faktor koji je Toth sa grupom autora interpretirao kao faktor *profila agencije*. Stavke sa visokim opterećenjem na faktor profila agencije uključivale su sljedeće: sastanci sa sebi ravnim kolegama, sastanci sa klijentima/direktorima, evaluacija rezultata programa, obavljanje korespondencije, obavljanje telefonskih poziva.

Neka razmišljanja o mjerenjima uloga

S obzirom da su uloge apstrakcija mnoštva aktivnosti komunikatora u njihovom svakodnevnom poslu, određivanje pojmova i mjerenje uloga je samim tim problematično. U istraživanju uloga u odnosima s javnostima obino se koriste kvantitativne metode, uzimajući stavke iz pregleda literature (npr. hipotetsko deduktivni pristup) s ciljem da se izgrade nomotetski modeli za pojašnjenja. Ove pretpostavke su sastavni dio mnogih istraživanja uloga odnosa s javnostima. Unutar ovako široko postavljenih pretpostavki analiza faktora ili analiza klastera, kao oruđa za reduciranje podataka, dodatno se otežava istraživački posao. U analizi istraživačkog faktora, broj faktora se ponešto povećava kao funkcija niza analiziranih stavki. U potvrdnoj analizi faktora i analizi klastera smanjenje podataka je isforsirano. U svakom slučaju ne postoji pravi broj uloga, niti pravi način da ih se izmjeri.

Teoretski govoreći, čisto induktivni pristup mjernjima dizajniranih uloga vodi u beskonačno nazadovanje. Kako se nove stavke dodaju ili oduzimaju od skupine stavki, to se pojavljuju nova analitička rješenja faktora ili klastera. Ove nove mjere ne dozvoljavaju direktnu usporedbu s rezultatima iz ranijeg istraživanja, jer razlike između studija moguće leže u teoretski zanimljivim pitanjima, ili možda jednostavno odslikavaju razlike u operacionalizaciji sa malo teoretskog unosa. Nadalje, oslanjanje na mjerenja uloga svojstvenih nekoj osobi ne može se ustanoviti kroz presjek studija.

Međutim, važnija je teorijska korist različitih mjerenja uloga. Kako je određeni pristup mjerenju uloga doprinio našem razumijevanju odnosa s javnostima? Sigurno je da je Broomova grupa uloga sa 24 stavke kao i dihotomija menadžer – tehničar najvećim dijelom doprinijela novom razumijevanju o tome kako se uloge odnose na mnoštvo zanimljivih stručnih i društvenih pitanja. Istovremeno, evolucija komunikacije kao profesije znači da je za izvornu skupinu uloga sa 24 stavke vjerojatno potrebno stalno inoviranje kroz intenzivno promatranje svakodnevnih aktivnosti komunikatora. Diskusija o operacionalizaciji uloga sadrži užu kritiku istraživanja uloga u odnosima s javnostima. Međutim, istraživanje uloga također podliježe široj kritici u smislu njenih teoretskih pretpostavki.

KRITIKE ISTRAŽIVANJA ULOGA

Kritike istraživanja uloga u odnosima s javnostima protežu se od metodoloških do ideoloških. Počevši od najuže metodološke kritike neki smatraju (Leichty & Springston, 1996; Toth & Grunig, 1993, Toth et al., 1998) da dihotomija uloge menadžer – tehničar previše pojednostavljuje kompleksnost primjene uloga. Korektivne strategije uključuju korištenje Broomove izvorne tipologije sa četiri pravca i proširenje broja stavki (Leichty & Springston, 1996), kao i praćenje presjeka opterećenja i odvojene analize faktora komunikatora žena i muškaraca (Toth & Grunig, 1993; Toth et al., 1998). Culbertson (1991) preporučuje dalje istraživanje u procesu primanja i primjene uloga prije nego isključivo fokusiranje na primjenu uloga.

Šira kritika istraživanja uloga je sadržana u liberalnoj i radikalnoj feminističkoj teoriji. Creedon je prvi dao sveobuhvatnu kritiku istraživanja uloga iz ove perspektive 1991. Drugi znanstvenici, kao što su Toth i Grunig (1993), Hon (1995) i Toth et al. (1998), dali su svoj doprinos i omogućili dalja obrazloženja ove kritike. Ova kritika ima pet važnih elemenata koji su relevantni za teorije uloga praktičara.

Prvi element, osporivo je da spol istraživača (pogledi na svijet ugradili su svoju socijalizaciju u odnosu na muškarce i žene) utiče na to koja istraživačka pitanja će znanstvenici smatrati važnim i kako će istraživati ta pitanja. Ova perspektiva nije samo svojstvena feministima, već ona odslikava i pretpostavke koje preferiraju intenzivna promatranja, vrijednost subjektivnosti, odnos

između znanstvenika i onih koji su predmet izučavanja, kao i idiografsko modeliranje i razmišljanje. Ove pretpostavke se podudaraju sa onima koje nalazimo u etnografiji (Fetterman, 1998; Rossman & Rallis, 1998).

Pomalo kao posljedica prvog drugi element uključuje način kako muškarci i žene, koji izučavaju uloge, pri tome traže različite stvari, pronalaze različite informacije u podacima i tumače rezultate na različite načine. Na primjer, Dozierova tipologija uloga menadžera i tehničara je "homogenizirala i dihotomizirala značaj posla u struci" (Creedon, 1991, str. 78). Creedon kaže da su žene koje izučavaju uloge pronašle vezu i aktivnosti kod donošenja odluka od strane tehničara, dok muški istraživači ove aktivnosti smatraju dijelom uloge menadžera.

Treći element koji čini veći dio istraživanja uloga pridaje veću normativnu vrijednost ulozi menadžera nego ulozi tehničara, devalvirajući tako rad koji najviše obavljaju žene u odnosima s javnostima. Takva sklonost prema ulozi menadžera proizilazi iz muške socijalizacije da da prioritet hijerarhiji i kategorizaciji. Nadalje, teorija otvorenih sistema omogućava širu paradigmu u koju je ugrađena teorija uloga. Strukturalne/funkcionalne pretpostavke teorije otvorenih sistema, s druge strane, tretiraju konflikte kao problematične, a ne kao potencijalno oslobađajuće. Feministička kritika dovodi u pitanje ova normativna opravdanja za sklonost ulozi menadžera.

Četvrti element: Strategije za smanjenje spolne diskriminacije prema ženama praktičarima (npr. Dozier, 1998. c) često tretiraju organizacijske predrasude kao konstantu i time zaključuju da se žene mijenjaju (npr. više istraživati, preuzimati uloge menadžera) tako da mogu prevazići institucionalne mehanizme spolne diskriminacije. Ova tendencija odražava status quo u predrasudama strukturalnog/funkcionalnog u organizacijskoj teoriji. Radikalna feministička kritika takvog liberalnog jačanja jeste da je „žrtva okrivljena“ (Creedon, 1991, str. 73) za njeno stanje. Nadalje, od žena se traži da preuzimaju ulogu menadžera unutar postojećih diskriminacijskih struktura "svrstavajući se u redove muških stereotipa (moć i kontrola)" (Hon, 1995, str. 33).

Peti element: Liberalno jačanje koje je podložno daljem istraživanju uloga (jer se odnosi na diskriminaciju spolova) nikad ne osporava primjere privilegije i marginalizacije svojstvene pretpostavkama modelu otvorenih sistema organizacija ili liberalnog pluralističnog modela društva kao cjeline (Hon, Grunig,

& Dozier, 1992). Centralno pitanje je manifest o nejednakoj raspodjeli moći u organizacijama i u društvu. Nadalje, prema ovoj kritici, rješenje za nejednakosti moći u organizacijama i u društvu nije u tome da se moć ponovo distribuiraju. Prema mišljenju L. Gruing (1992) osnaživanje je mnogo korisniji koncept. *Osnaživanje* znači raspolaganje sa moći kao u igri pozitivnog zbira što je suprotno nagomilavanju ili gubljenju moći u igri negativnog zbira. Hon (1995) napisala je plan za osnaživanje žena u odnosima s javnostima, spajajući liberalne feminističke taktike sa radikalnom feminističkom strategijom u cilju promjene organizacije i društvenih sistema u kojima ove organizacije rade.

Feministička kritika ima važan udio u teoretiziranju uloga praktičara. Odnosi s javnostima u Americi profesija je gdje su žene u većini. Prema podacima Ureda za zapošljavanje SAD-a (2005) od 133.000 praktičara žene čine 61% zaposlenih u SAD-u (imenovane kao *specijalisti za odnose s javnostima* od strane Ureda za zapošljavanje). Teorija uloge praktičara se ne može odvajati od pitanja spolova i diskriminacije među spolovima unutar radne snage. Istovremeno, sakupljena je značajna vrijednost dizajniranjem nomotetskih modela pojašnjenja, baziranih na apstraktnim konceptima uloga praktičara, kao i na drugim ključnim konceptima. Mada ovaj pristup istraživanju može biti u suprotnosti sa etnografskim prepostavkama usađenim u veći dio feminističke kritike, ovaj odjeljak želi izgraditi nomotetsko objašnjenje, ali da istovremeno vodi računa o legitimnim zabrinutostima četiri feminističke kritike i uključi tu kritiku u normativnu teoriju.

PRISTRASNOST, REFLEKSIJA I PRETPOSTAVKE

Naš cilj u građenju teorije ovdje je da se da pozitivistički nomotetski model uloga praktičara u organizacijama. Kao pozitivistička teorija ona nastoji objasniti ono što je vjerojatnije od onoga što bi trebalo biti. Kao nomotetski model ona želi identificirati nekoliko korisnih koncepata i njihovu povezanost, dajući pri tome djelomična objašnjenja uloga praktičara u većini ili svim organizacijama. U tom smislu nijanse bilo koje uloge praktičara u bilo kojoj organizaciji nisu nikada u potpunosti objašnjene. Međutim, uprkos našem cilju i mi imamo naše vlastite normativne pristrasnosti koje nesumnjivo utiču na izgradnju ovih modela. Kako je to uobičajeno u etnografiji, dozvolite da i mi ovdje pojasnimo naše vlastite identificirane normativne pristrasnosti.

Prvo, kao bivši praktičari i sadašnji nastavnici u ovom polju smatramo da su odnosi s javnostima profesija na uzlazu. Po široj definiciji (npr. Cutlip, Center, & Broom, 1999; Gruning & Hunt, 1984) uvrštavamo odnose s javnostima u menadžmentsku funkciju; stoga je uloga menadžera centralni aspekt u funkciji odnosa s javnostima. Međutim, kako je ranije rečeno (Creedon, 1991) ova hijerarhijska sklonost prema ulozi menadžera može imati neželjeni efekat degradacije uloge tehničara, što možda stvara predrasudu prema poslu koji disproporcionalno obavljaju žene praktičari u odnosima s javnostima.

Drugo, smatramo da su interne operacije i donošenje odluka u organizacijama same po sebi političke prirode, odnosno da je orijentacija prema organizacijskoj teoriji najbolje predstavljena kroz perspektivu kontrole moći. Smatrajući to, ne odbijamo korisnost okoline kod organizacijske teorije. Istina je da je funkcija graničnog opsega, koju obavljaju praktičari, važna vrijednost koju oni donose strateškom donošenju odluka. Međutim, nestalne i prijeteće okoline postaju važne onima koji odlučuju samo do onog stepena do kojeg se ti uvjeti okoline smatraju važnim u subjektivnim pogledima na svijet donosioca odluka. To znači da su pritisci iz okoline važni za strateško odlučivanje samo kada donosioci odluka te pritiske označe važnima. Perspektiva kontrole moći pomaže u izgradnji teorija koje se odnose na efektivnost odjela unutar odnosa s javnostima. Uzimajući u obzir nedovoljna sredstva, donosioci odluka u organizacijama smatraju takve doznake kao igre sa nultim zbirom. U tom smislu osnaživanje nije tako korisno za nomotetska pojašnjenja kao što je to koncept moći u tradicionalnoj definiciji. Međutim, koncept osnaživanja od suštinske je važnosti ako uzmemo u obzir normativne aspekte teorije uloga u odnosima s javnostima.

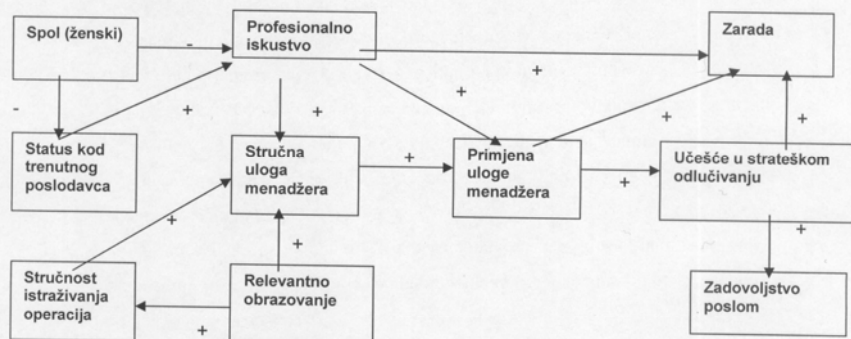
Treće, smatramo da je diskriminacija spolova u radu s odnosima s javnostima važno tekuće pitanje praktičara, nastavnika i znanstvenika kod ove profesije u kojoj dominiraju žene. U većem dijelu našeg istraživanja o ulogama (Broom, 1982; Broom & Dozier, 1985, 1986; Dozier, 1987, 1988.c, Dozier & Broom, 1995; Dozier, Chapo, & Sullivan, 1983) dokumentirani su uzorci diskriminacije spolova. Ukidanje diskriminacije spolova kao takve i općenito svih drugih oblika diskriminacije na radnom mjestu su naponi koje podržavamo i vrijednosti kojih se držimo.

Međutim, smatramo korisnim izgradnju i testiranje pozitivističkog nomotetskog modela, kao prvi korak, a nakon toga

izgradnju normativnog modela. U tom smislu prvo pristupamo spolu kao važnom konceptu u opisu i pojašnjenju ponašanja uloga praktičara bez obzira na to što bi trebalo da bude. Očito je da, jer činimo koliko možemo, nećemo s punim uspjehom moći razdvojiti što stvarno jeste od onog što bi trebalo biti. Međutim, težimo za ovim prvim, što ćemo prikazati u sljedećem odjeljku. U kasnijem dijelu poglavlja vratit ćemo se normativnoj teoriji.

TEORETSKI MODEL INDIVIDUALNIH ULOGA PRAKTIČARA

Model prikazan na slici 5.1 objedinjuje rezultate različitih studija o ulozi praktičara u zadnjih 25 godina u jedinstveni teoretski model na nivou analize pojedinca. Ovaj model govori o rezultatima Broomove i Dozierove ankete sa članovima PRSA iz 1991. (Dozier & Broom, 1995). Ovaj model locira uloge praktičara u smjeru modela o slučajevima iz prošlosti i njihovim posljedicama.

Slika 5.1 Primjena uloge i profesionalni napredak na nivou analize pojedinca

Stručna uloga menadžera i obavljanje te uloge

Stručna uloga menadžera i obavljanje te uloge

Na slici 5.1 stručna uloga menadžera i primjena te uloge smatraju se tijesno povezanim, ali zasebnim konceptima. Stručnost je pretpostavka za preuzimanje uloga – potreban, ali ne i dovoljan uvjet za preuzimanje uloge. Dok je obavljanje uloge široko izučavano, s jedne strane, (Anderson, Reagan, Sumner, & Hill, 1989; Anderson & Reagan, 1992; Broom, 1982; Broom & Dozier, 1985, 1986; Broom & Smith, 1978, 1979; Dozier, 1981, 1983, 1984.a, 1984.c, 1988.c, 1990; Dozier & Broom, 1995; Ekachai, 1995; Johnson & Acharya, 1982; Lauzen, 1992, 1994; Lauzen &

Dozier, 1992, 1994; Morton, 1996; Piekos & Einsiedel, 1990; Sullivan, Dozier, & Hellweg, 1984, 1985; Tam, Dozier, Lauzen, & Real, 1995; Toth, Serini, Wright, & Emig, 1998), to je stručnost uloge rjeđe izučavana kao odvojeni koncept, s druge strane (Dozier, Grunig, & Grunig, 1995; Grunig, Grunig, & Dozier, 2002). Kada je potrebno da menadžer kao stručnjak obavlja svoju ulogu, mogućnost primjene te stručnosti može biti ograničena nizom faktora, uključujući i pogled na svijet dominantne koalicije. Ako top menadžeri u organizaciji izjednače odnose s javnostima sa publicitetom, kao funkcijom tehničke podrške odlukama koje su donijeli drugi, onda stručnost menadžera neće nužno značiti automatsku primjenu uloge menadžera. Kako ćemo kasnije detaljno prikazati, dominantne koalicije često trebaju neki događaj kao katalizator "budilicu" da iskoriste stručnost menadžera koja već postoji (ili je treba dodati) u odjelu za odnose s javnostima.

Kako se vidi iz rezultata Studije kvaliteta (Dozier, Grunig, & Grunig, 1995; Grunig, Grunig, & Dozier, 2002), stručna uloga menadžera sastoji se od dvije empirijske i pojmovno zasebne komponente. *Administrativna stručnost menadžmenta* uključuje neophodne kompetencije da razvije ciljeve i potciljeve programa, pripremi budžet za rad odjela i upravlja odgovorima organizacije na razna pitanja. *Strateška stručnost menadžmenta* uključuje kompetencije da bi usmjerila istraživanje o evaluaciji, koristila istraživanje za segmentiranje javnosti i izvršila snimanje okoline. Oba tipa stručnosti od suštinske su važnosti za efikasan menadžment funkcije odnosa s javnostima.

Profesionalno iskustvo i stručnost uloge menadžera

Koji faktori pomažu pojedinim praktičarima da steknu razne kompetencije za obavljanje uloge menadžera? Ranija istraživanja su pokazala da je profesionalno iskustvo ključna odrednica stručnosti uloge menadžera i kasnijeg obavljanja uloge menadžera. Što se tiče obavljanja menadžerske uloge, godine profesionalnog iskustva su odgovarale 31% različitosti u obavljanu uloge menadžera u Broomovoj studiji PRSA članova iz 1979. (Broom, 1982) i 18% različitosti u obavljanju uloge menadžera iz ankete PRSA članova 1991. (Dozier & Broom, 1995).

Profesionalno iskustvo je uzeto kao polazna tačka da doprinese kako stručnoj ulozi menadžera tako i obavljanu uloge menadžera, mada odnos između njih nije direktno testiran u

ranijem istraživanju. Kroz profesionalno iskustvo praktičari uče neophodne vještine da razviju administrativnu stručnost menadžera, koja se možda može nadomjestiti formalnim obrazovanjem i kroz sudjelovanje u stručnim radionicama za dalje usavršavanje. Stručnost strateškog menadžmenta može se steći uglavnom kroz formalno obrazovanje, ali profesionalno iskustvo daje ključne sposobnosti tamo gdje se strateško znanje stavlja na kušnju.

Nadalje, profesionalno iskustvo uzeto je i kao doprinos direktnom obavljanju uloge menadžera neovisno o stručnosti uloge. Prema perspektivi kontrole moći iskusni praktičar može preuzeti ulogu menadžera jednostavno zato što potrebe okoline to nalažu. U kvalitativnoj fazi Studije kvaliteta praktičari sa tradicionalnim (tehničkim) obrazovanjem i profesionalnim iskustvom ponekad su bili primorani preuzeti nove odgovornosti menadžerske uloge, kada je kriza okoline ili neki događaj zahtijevao da neko preuzme odgovornost.

Formalno obrazovanje i stručnost uloge menadžera

Za one koji podučavaju odnose s javnostima doprinos formalnog obrazovanja stručnosti uloge menadžera i obavljanju te uloge donekle je razočaravajuća okolnost. Godine 1979. formalno obrazovanje je vrlo malo doprinijelo procesu obavljanja uloge menadžera (u manje od 1% ustanovljenog odstupanja koje nije bilo statistički značajno) u Broomovoj (1982) PRSA anketi. U anketi PRSA članova iz 1991. formalno obrazovanje je doprinijelo obavljanju uloge menadžera sa oko 2% odstupanja (Dozier & Broom, 1995).

Naša je pretpostavka da mjerenja formalnog obrazovanja u odnosima s javnostima nisu dovoljno fokusirana. Pitali smo ispitanike u PRSA anketama provedenim 1979. i 1991. koliko je godina formalnog obrazovanja praktičar završio poslije srednje škole. Ako je ispitanik završio koledž, pitali smo ga u čemu se specijalizirao. Teoretski model prikazan na slici 5.1 naglašava obrazovanje koje se posebno odnosi na obavljanje uloge menadžera. Tvrdimo da veliki dio formalnog obrazovanja u oblasti odnosa s javnostima favorizira tehničke kompetencije koje su od ključnog značaja za početni nivo rada u odnosima s javnostima. Specijaliziranje u srodnim područjima (npr. novinarstvo, držanje govora) pruža još manje mogućnosti za strateško i administrativno

usavršavanje uloge menadžera. Kvalitetnija mjerenja bi se fokusirala na specifičnim kursevima, radionicama i seminarima koji se bave specifičnim sposobnostima uloge menadžera.

Nadalje, kao što je prikazano na slici 5.1, odnos između formalnog, relevantnog obrazovanja i obavljanja uloge menadžera nije direktan. Bolji teoretski model dokazuje da relevantno obrazovanje doprinosi stručnosti uloga menadžera (i u administrativnom i u strateškom smislu). Organizacione nužnosti, artikulirane u okviru kontrole moći, određuju stepen do kojeg će stručnost uloge menadžera biti iskorištena u praksi.

Stručnost operativnog istraživanja i stručnost uloge menadžera

Na slici 5.1 stručnost operativnog istraživanja tretira se kao konceptualno odvojeno područje specijaliziranog znanja. To je zato što je takva vrsta stručnosti relativno deficitarna među praktičarima u oblasti odnosa s javnostima (Grunig, Grunig & Dozier 2002), ali je ipak od suštinske važnosti za stručnost uloge strateškog menadžmenta (u poređenju sa operativnim menadžmentom). U kontekstu odnosa s javnostima *operativno istraživanje* je definirano kao snimanje okruženja i stručnost programske procjene. Istraživanje pokazuje da operativno istraživanje u oblasti odnosa s javnostima obuhvata raspon od formalnih aktivnosti snimanja (npr. formalna istraživanja, ankete, revizije) do neformalnih tehnika (neformalni razgovor sa terenskim osobljem, telefonski razgovori sa javnostima da se održi kontakt, neformalna provjera reakcija na posebne događaje itd.). Isto tako, programska evaluacija varira od naučnih evaluacija (npr. mjerenja stava javnosti prije i poslije), do evaluacije uzorka (npr. stalna analiza sadržaja medijskih izvještaja), pa sve do neformalnih evaluacija (npr. praćenje i osluškivanje reakcija na PR programe). Prethodne studije pokazuju da praktičari koji obavljaju ulogu menadžera koriste veliki raspon tehnika snimanja i evaluacije, ali su jako ograničeni vremenom, budžetom i /ili sofisticiranošću zahtjeva donosioca odluka u organizaciji (Austin, Pinkleton, & Dixon, 2000; Broom & Dozier, 1990; Dozier, 1986, 1987, 1990; Dozier, Grunig, & Grunig, 1995; Grunig, Grunig, 1995; Grunig, Grunig & Dozier, 2002; Hon, 1997, 1997). Međutim, Lindenmann (2001) je tvrdio da se vremenska i budžetska ograničenja mogu prevazići racionalnom, kreativnom upotrebom niskobudžetnih istraživačkih opcija.

Ključni deficitarni resurs koji praktičari donose sa sobom u domen strateškog planiranja jeste specijalizirano znanje o najznačajnim javnostima i mogući učinak izbora strateških odluka na odnose s javnostima, što predstavlja ključ prevazilaženju spomenutih ograničenja. Kao što smo već rekli (Broom & Dozier, 1990; White & Dozier, 1992), takvo operativno istraživanje nije korisno dominantnoj koaliciji osim ako praktičar može prevesti informaciju dobivenu snimanjem i evaluacijom u informaciju koja ima smisla za druge menadžere i koja može pojasniti implikacije mogućih opcija u donošenju odluka.

Operativno istraživanje i dvosmjerna komunikacija

U Grunigovim modelima odnosa s javnostima (1976, Grunig, & Grunig, 1992) koncept operativnog istraživanja je uklopljen u dvosmjerne simetrične i dvosmjerne asimetrične modele. Dok praksa asimetričnog odnosa s javnostima želi manipulirati sa javnostima tako da bi bila u skladu sa onim što organizacija praktičara želi postići u igri nultog rezultata, to simetrični odnosi s javnostima traže uzajamno korisne rezultate koji mogu održati stabilne dugoročne odnose u igri pozitivnog rezultata. Jedan od zanimljivih nalaza Studije kvaliteta (koji je također spomenut u ranijem istraživanju) jeste da se i simetrične i asimetrične vrijednosti međusobno prepliću u igri pomiješanih motiva, unutar kojih organizacije i javnosti traže „dovoljno dobra, rješenja za konflikte ili svađe unutar skale mogućih opcija koje su Dozier, Grunig, Grunig (1995) nazvali *zonom u kojoj svi pobjeđuju*. Na taj način kvalitetni odnosi s javnostima obuhvataju težnju za sticanjem taktičke prednosti (asimetrična orijentacija) koja ne ugrožava stabilnost dugoročnih odnosa na dobrobit obiju strana unutar simetričnog pogleda na svijet.

Od 1995. istraživački tim Studije kvaliteta nastavio je dublje analizirati prividni paradoks visokih pozitivnih korelacija simetričnih i asimetričnih modela jednih prema drugim i prema ukupnom kvalitetu. Na osnovu analize podataka Studije kvaliteta tim je zaključio da dvosmjernu komunikaciju treba mjeriti kao dimenziju odvojenu od simetrije i asimetrije (Grunig, Grunig, Dozier, 2002). Jedan od razloga što simetrične i asimetrične vrijednosti pozitivno koreliraju – uz one koje su date ranije – je što ove vrijednosti također uključuju mjerenja dvosmjerne komunikacije (npr. formalna i neformalna operativna istraživanja).

Izraženost dvosmjernog asimetričnog modela u okviru Faktora kvaliteta možda ima više veze sa istraživačkim aktivnostima, koja su mjerena indeksom, nego sa asimetričnom svrhom tog istraživanja. Dvosmjerna komunikacija znači da funkcija odnosa s javnostima djeluje kao oči i uši organizacije i kao njeni oficijelni glas. Kao i kod ljudskog tijela uključeni su različiti organi i bitne su različite kompetencije. Kada snimanje i evaluacija obuhvate puni raspon formalnih i neformalnih prethodno opisanih tehnika, operativno istraživanje zatvara komunikacijski krug i čini ovaj proces dvosmjernim.

Značaj stručnosti uloge menadžera

U Studiji kvaliteta (J.Grunig, 1992; Dozier, Grunig & Grunig, 1995; Grunig, Grunig, & Dozier, 2002), mjerenja stručnosti uloge menadžera bila su uključena u veliki broj stavki koje su pridodane odjelu za odnose s javnostima. Šefovi odjela su procijenili specijaliziranu stručnost i raspoloživo znanje u svojim odjelima kako bi primijenili niz profesionalnih aktivnosti. Kada su svi podaci iz Studije kvaliteta sažeti u jedinstveni Faktor kvaliteta (putem faktorske analize), stručnost uloge menadžera i vještine dvosmjerne komunikacije zauzele su prvo mjesto u odnosu na značaj kvaliteta. Ovo ključno znanje predstavlja veliki dio odstupanja unutar Faktora kvaliteta. Stručnost uloge menadžera pokazala je najveće opterećenje unutar Faktora kvaliteta (opterećenje =.72), iz koje je odmah slijedila stručnost u dvosmjernoj simetričnoj komunikaciji (opterećenje =.72) kao i stručnost u dvosmjernoj asimetričnoj komunikaciji (opterećenje =.64).

Spol, radni staž i profesionalno iskustvo

Rana istraživanja uloga (Broom, 1982) pokazala su da je primjena konceptualnih komponenti uloge menadžera bila niža za žene praktičare, kada se ta primjena usporedi sa njihovom primjenom uloge tehničara.⁴ Naredna istraživanja su pokazala da segregacija uloge može poslužiti kao mehanizam pri čemu su žene koje rade na poslovima odnosa s javnostima plaćene manje od muškaraca (Dozier, Chapo,& Sullivan, 1983; Dozier, 1988.c).

⁴ Oznaka ženskog spola na slici 5.1 donekle je proizvoljna, a upotrijebljena je da pojasni značenje kretanja koeficijenta.

Zbunjujući faktor je što profesionalno iskustvo kao i godine rada u službi kod sadašnjeg poslodavca igraju ulogu u određivanju odnosa između spola i obavljanja uloge menadžera. Uistinu, transformacija odnosa s javnostima – od profesije kojom su dominirali muškarci 1960-ih godina (Smith, 1968), kada su samo četvrtina praktičara bile žene, do profesije kojom dominiraju žene sredinom 1980-ih, pa i više od 61% žena u 21. vijeku – rezultirale su sa velikim razlikama u profesionalnom iskustvu muškaraca i žena praktičara. Prilikom usporedbe obavljanja uloge menadžera, relativno neiskusne žene su stavljene u usporedbu sa relativno iskusnim muškarcima.

Međutim, nivo obavljanja uloge menadžera (u usporedbi sa obavljanjem uloge tehničara) za žene je ostao na niskom nivou, čak i kada je profesionalno iskustvo bilo statistički kontrolirano. Kao što je već u najkraćem rečeno (Dozier & Broom, 1995), ovaj uzorak je tokom vremena opadao. U PRSA anketi iz 1979. postojao je značajan negativni odnos između žene i obavljanja uloge menadžera, nakon što su godine službe i profesionalno iskustvo statistički kontrolirani (Dozier & Broom 1995, str. 14). Do 1991. niska stopa obavljanja dominantne uloge menadžera od strane žena bila je beznačajna, onda kada su godine službe i profesionalno iskustvo statistički kontrolirani (str. 16). Iako je u anketi iz 1991. bilo teže ostvariti značajne pokazatelje zbog manje veličine uzorka, kretanje koeficijenta za spol u obavljanju dominantne uloge menadžera iznosilo je samo .08, što je manje od 1% utvrđenog odstupanja u obavljanju dominantne uloge menadžera. U 1991. niže stope obavljanja dominantne uloge menadžera od strane žena su u velikoj mjeri objašnjene razlikama u profesionalnom iskustvu i broju godina rada u službi. Međutim, do sada je neadekvatno analizirana uloga koju pauza u profesionalnom poslu (na kraće ili produžene vremenske periode) i honorarni profesionalni rad igraju kod razlika u spolovima u obavljanju uloge menadžera.

Nadalje, nije provedeno istraživanje o odnosu između spola i stručnosti uloge menadžmenta. Studija kvaliteta sugerira da je stručnost uloge menadžera snažan koncept, ali se podaci prikupljeni u Studiji kvaliteta bave stručnošću odjela za odnose s javnostima, a ne stručnošću pojedinaca, kao jedinicom analize. U odsustvu empirijske podrške model na slici 5.1 nije odredio razlike u spolovima kod stručnosti uloge menadžera. U 1998. žene su činile veliku većinu magistara (62%) i malu većinu doktora nauka (53%)

u oblasti novinarstva i masovne komunikacije (Becker et al., 1999). Zasnovoano na istorijskoj distribuciji žena prema specijalizaciji u masovnoj komunikaciji, procenti su mnogo veći za oblast odnosa s javnostima. Ono što nije poznato na osnovu tako prikupljenih podataka jeste da li postdiplomske i doktorske titule u oblasti masovne komunikacije i odnosa s javnostima znače da nosioci ovih titula zaista imaju više znanja o potrebnoj stručnosti koja se traži za obavljanje uloge menadžera. Jasno je da su o tome potrebna dalja istraživanja.

Obavljanje uloge menadžera i strateško odlučivanje

Rezultati istraživanja pokazuju snažnu vezu između obavljanja uloge menadžera i učešća u strateškim procesima u organizacijama. U PRSA anketi iz 1979. kretanje koeficijenta između obavljanja uloge menadžera i učešća u strateškom odlučivanju iznosilo je .35, sa povećanjem na .40 u anketi provedenoj sa istom populacijom u 1991.

Ovo je odnos od ključnog značaja, prikazan na slici 5.1, zato što povezuje obavljanje uloge menadžera sa ključnim profesionalnim rezultatom – učešćem u strateškom odlučivanju. Tvrdimo da praktičari ne mogu djelotvorno obavljati svoju funkciju ako ne učestvuju u *strateškom odlučivanju* za izbor dugoročnih ciljeva, u obavljanju neophodnih aktivnosti i raspodjeli resursa (Robbins, 1990). Ovo je važno iz sljedećih razloga:

1. Odnosi sa ključnim biračkim tijelom su često definirani strateškim odlukama organizacije. Grunig i Hunt (1984) smatraju da se javnosti obično stvaraju kao posljedica organizacionog ponašanja, uključujući i strateško odlučivanje.

2. Uzajamno korisni, recipročni odnosi s javnostima često zahtijevaju od organizacija da iniciraju strateške akcije kao preteče strateškim porukama i medijima koji se često pogrešno smatraju suštinom odnosa s javnostima. *Strateška akcija* se definira kao djelovanje koje mijenja organizacijske politike, procedure, proizvode, usluge i ponašanje. Da bi se to uradilo praktičar mora imati pristup onima u organizaciji, koji imaju moć da donose strateške odluke, a to je dominantna koalicija.⁵

⁵ Iz normativne perspektive strateške akcije su ograničene samo na one koje su društveno odgovorne.

3. Praktičari koriste formalne i neformalne mehanizme snimanja okruženja i evaluacije programa odnosa s javnostima kako bi pomogli s informacijama pri strateškom odlučivanju, i tako prevazišli prepreke u tom domenu. Takvo prikupljanje informacija nema nikakvu vrijednost za organizacije ako praktičari te informacije ne mogu učiniti pristupačnim svojoj dominantnoj koaliciji u razumljivoj formi, i to onda kada se donose strateške odluke.

Plaća

Na individualnom nivou analize teoretski model na slici 5.1 određuje tri direktne veze između plaće i faktora koji joj prethode: profesionalnog iskustva, obavljanja uloge menadžera i učešća u strateškom odlučivanju. Profesionalno iskustvo je postavljeno tako da pozitivno utiče na plaću, čak i nakon što su obavljanje uloge menadžera i učešća u odlučivanju statistički kontrolirani. Obavljanje uloge menadžera je postavljeno tako da pozitivno utiče na plaću, čak i kada je učešće u odlučivanju statistički kontrolirano.

Historijski gledano plaća ima tendenciju povećanja sa profesionalnim iskustvom u većini kategorija zanimanja, čak i bez promjene u uredu organizacije (npr. unapređenje) ili uloge. Obavljanje uloge menadžera odražava priznatu stručnost i odgovornost za uspjeh ili neuspjeh programa odnosa s javnostima. Kao takve, dominantne koalicije su postavljene tako da povećaju plaću praktičara kao funkcije obavljanja uloge menadžera, uz nagrađivanje tako zaposlenih koji pružaju dragocjene usluge svojim organizacijama. Ova nagrada se uz dodatnu nadoknadu dobiva za učešće u strateškom odlučivanju, s obzirom da obavljanje uloge menadžera uključuje i administrativne i strateške sposobnosti.

Učešće u strateškom odlučivanju podrazumijeva da je praktičar član dominantne koalicije bilo na formalnoj ili neformalnoj osnovi. Kao takvi, praktičari koji su de facto članovi dominantne koalicije, spadaju u najvrednije zaposlenike u organizacijama. Sve prikazane veze sa plaćom su konzistentne sa ranijim istraživanjem, uključujući ankete PRSA članova iz 1979. i 1991. (Dozier & Broom, 1995).

Međutim, kao pozitivistički model, strateške akcije se moraju definirati kao svi koraci koji se poduzmu unutar organizacije kako bi se uticalo na odnose sa ključnim javnostima, bez obzira na to da li su te akcije simetrične ili asimetrične.

Slika 5.1 prikazuje nejednostavan i direktan odnos između plaće i spola. Značajno kretanje koeficijenta između spola i plaće u PRSA anketi iz 1979. ($\beta = .25$) palo je skoro do nule ($\beta = .03$) u anketi sa istom populacijom 1991. (Dozier & Broom, 1995). To ne znači da se sve razlike u plaćama između muškaraca i žena mogu objasniti profesionalnim iskustvom, obavljanjem uloge menadžera i učešćem u odlučivanju. Sekundarnom analizom podataka PRSA analize iz 1991. otkrili smo da razlike u plaćama ovise o fazi ženine karijere. Konkretno govoreći, otkrili smo značajnu razliku u plaći između muškaraca i žena od 9 do 18 godina profesionalnog iskustva, što je sredina u njihovim karijerama. Kada su ove grupe zasebno analizirane, muškarci su u prosjeku zarađivali 63.460 \$ (po kursu dolara 1991). Žene su zarađivale samo 48.480\$, ili oko 76% onoga što su zarađivali muškarci $F = 4,56$, d.f. = 1,51, $p < .05$. Ove brojke odražavaju plaće nakon što su uticaji profesionalnog iskustva, obavljanje uloge menadžera i učešća u odlučivanju statistički kontrolirani. Značajne razlike u plaćama između muškaraca i žena nisu pronađene kod skupina od 0 – 8 godina i od 19 + godina profesionalnog iskustva.

Zadovoljstvo poslom

Ako pretpostavimo da praktičari u odnosima s javnostima žele napredovati u karijeri od uloge tehničara, s kojom se zapošljavaju, do funkcije menadžera, onda bi se moralo predočiti značajano pozitivno kretanje koeficijenta između obavljanja uloge menadžera i zadovoljstva poslom. To nije slučaj na slici 5.1. Iako prethodno istraživanje pokazuje da je učešće u procesu odlučivanja na nivou uprave menadžmenta u pozitivnoj vezi sa zadovoljstvom na poslu, to ne vrijedi za obavljanje uloge menadžera kada je učešće u procesu odlučivanja statistički kontrolirano. Činjenica je da je panel studija PRSA članova iz 1979. i 1985. pokazala da su tehničari koji su nastavili obavljati tu ulogu prvenstveno tokom šestogodišnjeg perioda izučavanja, pokazivali najveće povećanje zadovoljstva poslom. Kada je u pitanju zadovoljstvo poslom tehničari, koji su napredovali do funkcije menadžera (u najvećem broju slučajeva), ostvarili su puno manji porast (manje od polovine) tokom istog perioda (Broom & Dozier, 1986).

Anketa i naknadna Studija kvaliteta o praktičarima, koju su napisali Dozier i Gottesman (1982) pokazala je jaku vezu između kreativnih i umjetnički nadarenih praktičara i obavljanja uloge

tehničara. Kao što je definirano strukturom faktora kvaliteta, *kreativan – umjetnički nadaren praktičar* preferira spontane, intuitivne i kreativne aspekte u praksi. Ovi praktičari žele imati više udjela u odlučivanju na nivou organizacije, ali bi više voljeli većinu svog vremena provoditi kreiranjem poruka. U skorije vrijeme McGoon (1993) je napisao izvještaj o rezultatima neformalne ankete putem faksa. Većina ispitanih praktičara navela je da preferira pisanje, uređivanje i izradu publikacija, te ostale aktivnosti u obavljanju uloge tehničara. Samo 11% njih izjavilo je da im se sviđaju poslovi rukovođenja odjelom za odnose s javnostima. Samo 2% je odabralo rad sa top menadžmentom kao omiljenu radnu aktivnost. Kada su upitani šta bi željeli raditi za deset godina, odgovori su sadržali sljedeće: “biti pisac koji živi od prodaje autorskih prava na najprodavaniju knjigu za djecu“, “živjeti u Italiji i pisati knjige“, “biti na plaži“, “posjedovati vlastiti staklenik” i “živjeti u Francuskoj i raditi kao profesor engleskog jezika“. Zoch, Patterson i Olson (1977) su anketirali praktičare u školskim okruzima Južne Karoline; ispitanici su rangirali kreativnost kao jedan od pet faktora koji su važniji za zadovoljstvo na poslu od plaće.

Dozier i Gottesman (1982) nisu pronašli nikakvu vezu između spola i uvjerenja kreativnih – umjetnički nadarenih praktičara. Međutim, veličina njihovog uzorka bila je isuviše mala da bi se mogli predstaviti pouzdani dokazi. Ako je spol zaista povezan sa vrijednosnim sistemom kreativnih – umjetnički nadarenih praktičara, onda feministička kritika Creedona koja se odnosi na istraživanje uloga, dobija novo značenje. Žene su možda predmet segregacije time što je status njihove prvenstvene uloge tehničara manje moćan i što su njihova radna mjesta manje plaćena, a kao što je već rečeno u drugim istraživanjima (Dozier, 1998. c; Dozier, Chapo, & Sullivan, 1983).

S druge strane, žene možda same biraju ulogu tehničara u većem broju, zato što traže zadovoljstvo na poslu koje počiva na kreativnim i umjetničkim aspektima njihovog posla. U anketi univerzitetskih studenata koji se pripremaju za karijeru u odnosima s javnostima uz upotrebu nacionalnog uzorka PRSA članova, Farmer i Waugh (1999) su otkrili da se žene koje se specijaliziraju za odnose s javnostima ne razlikuju značajno od muškaraca u njihovoj želji da donose strateške odluke u komunikacijskoj politici, preuzimaju odgovornost za uspjeh ili neuspjeh PR programa, budu organizacijski stručnjaci u odnosima sa

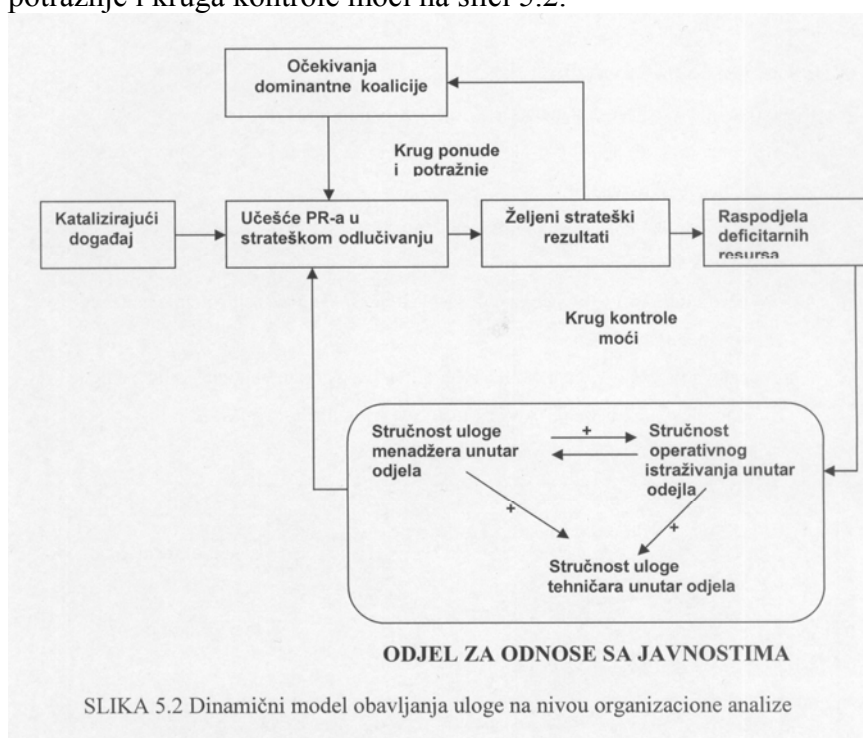
javnostima, planiraju i upravljaju budžetima, i savjetuju viši menadžment. Međutim, žene su značajno više nego muškarci pokazivale želju da planiraju i realiziraju posebne događaje, vode korespondenciju, uspostavljaju kontakte sa medijima i realiziraju tehničke – kreativne aspekte odluka koje donose drugi. Nalazi Farmera i Waugha su u skladu sa našim vlastitim istraživanjem. Žene rjeđe od muškaraca obavljaju ulogu menadžera, ali je ova razlika mala i često zanemarljiva nakon što je profesionalno iskustvo statistički kontrolirano. Međutim, žene puno češće obavljaju ulogu tehničara nakon što se statistički kontrolira profesionalno iskustvo. U skladu sa našom analitičkom strategijom korištenja dominantne uloge, Farmer i Waugh bi najvjerojatnije otkrili da žene koje se specijaliziraju za odnose s javnostima prvenstveno preferiraju ulogu tehničara, dok muškarci prvenstveno preferiraju ulogu menadžera.

Ove preferencije uloga među univerzitetskim studentima indirektno podupiru vezu između spola i preferencija koje se odnose na kreativne – umjetničke aspekte PR rada. Odsustvo razlika u spolovima, koje se odnose na želju za obavljanjem uloge menadžera, konzistentno je sa ranijim istraživanjem koje pokazuje da je zadovoljstvo na poslu (među zaposlenim praktičarima) u pozitivnoj vezi sa učešćem u strateškom odlučivanju, ali ne sa obavljanjem uloge menadžera, nakon što je učešće u procesu odlučivanja strateški kontrolirano (vidjeti sliku 5.1). Ovo se također poklapa sa nalazima Doziera i Gottesmana (1982) da praktičari koji su kreativno i umjetnički nadareni žele biti uključeni u proces odlučivanja, ali istovremeno ne vjeruju da će imati veće unutarnje zadovoljstvo ako napreduju na korporativnoj ljestvici.

U svakom slučaju status uloge tehničara i praktičara koji su kreativno – umjetnički nadareni predstavlja ozbiljno profesionalno pitanje. Normativna preferencija za obavljanje uloge menadžera implicitno degradira posao velikog broja praktičara koji obavljaju prvenstveno ulogu tehničara, od kojih su većina žene. Ovaj problem se, međutim, može riješiti ako se uloga odnosa s javnostima razmatra na organizacionom a ne na individualnom nivou analize.

MODEL OBAVLJANJA ULOGE NA NIVOU ORGANIZACIJE

Slika 5.2 preuzima koncept uloge praktičara i transformira ga na nivou analize unutar odjela i organizacije. Ova transformacija uloga praktičara na meso nivou odražava određene aktivnosti oko uloga praktičara provedene u Studiji kvaliteta (Dozier, Grunig, & Grunig, 1995; Grunig, Grunig, & Dozier, 2002). Model na slici 5.2 je predstavljen kao proces u toku sa sugestijama za njegov dalji razvoj koji se razmatra na kraju ovog poglavlja. Model je kružni, pri čemu se ključni koncepti tokom vremena promatraju kao interaktivni, sa rezultatima unutar vremena 1, koji služe kao inputi u vremenu 2. Ovi mehanizmi su oslikani unutar kruga ponude – potražnje i kruga kontrole moći na slici 5.2.

SLIKA 5.2 Dinamični model obavljanja uloge na nivou organizacione analize

Tri naizgled nevezana rezultata iz Studije kvaliteta stimuliraju stvaranje teoretskog modela na slici 5.2. Prvo, kvalitativni dio studije traži da se odredi na koji su način odlični odjeli odnosa s javnostima postali odlični. U nizu slučajeva top komunikatori i članovi dominantnih koalicija pominjali su i govorili o nekoj vrsti krize koja bi funkciju odnosa s javnostima gurnula u centar pažnje. Ovo uključuje industrijske krize širokih

razmjera kao što su izlivanje nafte na Aljasci sa *Exxon Valdeza* i curenju plina u Bhopalu u Indiji, kao i krize vezane za pojedine organizacije, kao što je suprostavljanje izgradnji nuklearne elektrane. U svakom od ovih slučajeva činilo se da je organizacijama bio potreban katalizirajući događaj koji bi prethodio brzom redefiniranju funkcija odnosa s javnostima u organizacijama. Takve krize su dovodile dominantne koalicije u situaciju da koriste prednosti neiskorištenih talenata u svojim postojećim odjelima za odnose s javnostima ili da zapošljavaju dodatne praktičare i savjetnike u cilju jačanja funkcije odnosa s javnostima.

Drugo, studije slučaja su također otkrile na koji način su nastali odjeli za odnose s javnostima, nakon što bi katalizirajući događaj pružio mogućnost takvim odjelima da se bave svojim poslom. Ovo nastojanje je predstavljeno krugom ponude – potražnje, što je detaljnije opisano u drugim studijama (Dozier, Grunig & Grunig, 1995). U suštini, predstavnici odjela za odnose s javnostima okupljaju se za stolom prilikom strateškog odlučivanja u vrijeme krize. Ako funkcija odnosa s javnostima dobro obavlja svoj posao (npr. značajano pomaže u bitnim strateškim pitanjima), onda organizacija ostvaruje željene rezultate. Dominantne koalicije priznaju ove željene rezultate, te nakon toga mijenjaju svoju percepciju o odnosima s javnostima i onome što ta funkcija može uraditi. To dovodi do povećanih očekivanja dominantnih koalicija da odnosi s javnostima dadnu značajan doprinos strateškim odlukama.

Treće, Studija kvaliteta sugerira da su stručnost uloge menadžera i stručnost u domenu operativnog istraživanja (kao što je pokazano u Grunigovim dvosmjernim modelima) najvažniji atributi odličnih odjela za odnose s javnostima (Grunig, Grunig, & Dozier, 2002). Međutim, stručnost uloge tehničara također visoko korelira sa stručnošću uloge menadžera, stručnošću operativnog istraživanja i sveukupnim kvalitetom. Kako bi ovo teoretski imalo smisla, perspektiva kontrole moći obezbjeđuje korisnu heuristiku. Kada efikasni odjeli za odnose s javnostima proizvode željene strateške rezultate za organizacije, perspektiva kontrole moći sugerira neku vrstu quid pro quo u odnosu na raspodjelu deficitarnih resursa. Odjeli za odnose s javnostima koji proizvode željene strateške rezultate za dominantne koalicije mogu manevrirati kako bi pribavili deficitarne resurse odjelu za odnose s javnostima.

Dok se kod dominantnih koalicija malo cijene tehničari ili kreativni – umjetnički nadareni praktičari, to se efikasni odjeli za odnose s javnostima jako cijene. Prema Studiji kvaliteta, odjeli sa potrebnom stručnošću za obavljanje uloge menadžera i provođenje operativnog istraživanja također pribavljaju najbolje kreativne umjetničke talente. Krug kontrole moći opisuje recipročni sistem nagrađivanja za kvalitet u odnosima s javnostima. Iako se nagrade dobivaju za postizanje željenih strateških rezultata, tvrdimo da takvi rezultati počivaju na kvalitetu u implementaciji programa kao i planiranja. Unutar kvalitetnih odjela za odnose s javnostima ljudi sa različitim talentima i sposobnostima rade zajedno na planiranju, implementaciji i evaluaciji programa odnosa s javnostima. Nema potrebe da svi zaposleni u odjelu za odnose s javnostima obavljaju ulogu menadžera ili provode operativno istraživanje. U stvari, najbolji odjeli mogu biti oni u kojima se menadžeri i tehničari jasno razlikuju i u kojima mogućnosti za napredovanje u karijeri praktičarima na različite načine omogućavaju da ostvare zadovoljstvo na poslu. Imajući to na umu, razmotrite implikacije normativnih modela praktičnih primjera odnosa s javnostima.

KA INKLUZIVNOM NORMATIVNOM MODELU PRAKSE U ODNOSIMA S JAVNOSTIMA

Literatura o odnosima s javnostima kao profesiji u usponu naglašava praksu kao menadžersku funkciju u organizacijama. Najvažniji priručnici za uvodne kurseve o odnosima s javnostima (npr. Cutip, Center, & Broom, 1999; Grunig, & Hunt, 1984) posebno definiraju odnose s javnostima kao funkciju menadžmenta.

Priručnik Drucka i Hieberta (1979) predložio je strategiju profesionalnog napredovanja, koja pretpostavlja napredovanje praktičara od dominantnih uloga tehničara na početku karijere do uloga menadžera nakon sticanja većeg profesionalnog iskustva. To, naravno, znači da pojedini praktičari koji ne napreduju do uloga menadžera ostaju, uglavnom, na početnim aktivnostima od manjeg značaja. Kao što su zapazili različiti feministički kritičari, to degradira posao koji većina žena najčešće obavlja u ulozi praktičara.

Mi smo za ovo, vjerovatno, jednako krivi kao i Druck i Hiebert. Naša prva zajednička publikacija za akademski časopis, u kojoj smo naveli rezultate panel studije PRSA članova iz 1979. i 1985, objavljena je pod naslovom *Unapređenje uloge* na naslovnoj

stranici *Časopisa za odnose s javnostima*. U retrospektivi, ova naizgled degradacija tehničke uloge nikada nije bila osobne prirode. Umjesto toga ona je odražavala nedostatak preciznosti odgovarajućeg nivoa analize za razmatranje ključnih normativnih pitanja.

Istina, odnos s javnostima jeste funkcija menadžmenta. Da bi bili kvalitetni, odjeli za odnose s javnostima moraju imati stručnjake koji bi obavljali ulogu menadžera i provodili operativno istraživanje (snimanje okruženja i programsku evaluaciju). Da bi bili kvalitetna, funkcija odnosa s javnostima mora biti prisutna, bilo formalno ili neformalno, kada dominantna koalicija pravi strateške odluke koje utiču na odnose s javnostima. Kako bi ostvario svoje mjesto u procesu strateškog planiranja odjel za odnose s javnostima mora unijeti deficitarne i jedinstvene resurse u proces odlučivanja. To često uključuje stručnost odjela u pogledu onoga što se dešava u okruženju organizacije.

Međutim ovi imperativi za funkciju ili odjel ne podrazumjevaju da svaki pojedini praktičar mora biti menadžer. Ako je opsežno istraživanje u ovom području tačno (Dozier & Gottesman, 1982; McGoon, 1993), mnogi praktičari u odnosima s javnostima cijene kreativno – umjetničke aspekte svog rada. Iako oni žele da budu uključeni u proces odlučivanja, ovi praktičari ne žele biti menadžeri. Niti bi to trebali biti. Kao što Studija kvaliteta jasno pokazuje, najbolji odjeli za odnose s javnostima podupiru visoke nivoe kako stručnosti menadžera tako i tehničara.

Odjel za odnose s javnostima koji dobro funkcionira najbolje se može razumjeti ako se poslužimo metaforom ljudskog mozga i njegove dvije različite hemisfere (Springer & Deutsch, 1998). Lijeva hemisfera favorizira logičke, analitički poredane zadatke koji se obično povezuju sa menadžerskom funkcijom; desna hemisfera favorizira subjektivne, simultane, i sintetičke aktivnosti koje se povezuju sa kreativnom proizvodnjom strateških poruka.

Isto kao što ljudski mozak najbolje funkcionira kada obje hemisfere rade zajedno na rješavanju problema tako isto funkcioniraju i efikasni odjeli za odnose s javnostima. S obzirom da su mnogi zaposleni praktičari prikriveni pisci, pjesnici i umjetnici (McGoon, 1993), i s obzirom da većina najkvalitetnijih odjela ima visok nivo kreativnih sposobnosti (Grunig, Grunig, & Dozier, 2002), moramo razmišljati konstruktivno o paralelnim putevima karijere za one koji zadovoljstvo na poslu crpe kroz strateški menadžment odnosa s javnostima i onima koji

zadovoljstvo crpe iz umjetničkih aktivnosti (oblast odnosa s javnostima). Također trebamo konstruktivno razmišljati o načinu na koji se ove dvije orijentacije prema odnosima s javnostima mogu integrirati u efikasan odjel. Kako bi bio efikasan i kreativan, umjetnički nadaren praktičar ne može funkcionirati u strateškom vakumu stvarajući kreativne proizvode koji su sami sebi cilj. Umjesto toga, na kreativni rad se putem uzajamno korisnih odnosa između članova odjela mora gledati kao na sredstvo za postizanje cilja, koje je relevantno za strateške ciljeve programa.

Isto kao što efikasni odjeli za odnose s javnostima moraju omogućiti gostoljubivo radno okruženje za kreativne, umjetnički nadarene praktičare, isto tako se moraju razmotriti i potrebe žena zaposlenih u struci. U Studiji kvaliteta organizacije sa najboljim odjelima za odnose s javnostima također su imali jasne politike koje zabranjuju seksualno uznemiravanje i diskriminaciju, pri čemu se tako stvara radno okruženje koje podržava žene, i osnivaju mentorski programi za žene (Dozier, Grunig, & Grunig, 1995). S obzirom da su odnosi s javnostima profesija u kojoj dominiraju žene, onda je i efikasnost odjela za odnose s javnostima direktno povezana sa odnosom prema ženama u organizaciji. Raznolikost unutar odjela za odnose s javnostima, kada su u pitanju odnosi među spolovima i ulogama menadžer/tehničar, lakše je prepoznati kao prednost kada se menadžerske definicije *funkcije* odnosa s javnostima ne primjenjuju neadekvatno na *pojedince*. Kreativan, umjetnički rad praktičara, bilo muškaraca ili žena, trebao bi biti priznat i nagrađen za doprinos odličnom planiranju i realizaciji strateških programa odnosa s javnostima.

PLAN ZA BUDUĆE ISTAŽIVANJE ULOGA

Nakon četvrt vijeka istraživanja organizacijskih uloga praktičara, potrebna su dalja istraživanja. Predlažemo slijedeće:

1. *Nastaviti sa inoviranjem metoda za mjerenje uloga, ali izbjegavati neograničeno vraćanje na početak.* Kako se odnosi s javnostima budu razvijali kao profesija i kako se studije o ulogama praktičara budu izučavale od strane drugih država osim SAD-a i Kanade, mjerenja uloga u odnosima s javnostima moraju ostati dinamične. Istovremeno ne smijemo dozvoliti da nas naše statističke metode ugrožavaju. Zato što se "redefinicija" uloge praktičara često zasniva na istraživačkoj faktorskoj analizi promjenjivih skupina komponenti, dok otkrivanje "novih" uloga

donekle postaje tautološko. Po svojoj induktivnoj prirodi, faktorska analiza tipično generira “nove” faktore (uloge) kada se različite komponente dodaju u prvobitnoj korelacijskoj matrici. Novootkriveni faktori bi prije mogli predstavljati umjetničke eksponate analitičke procedure koja se koristi, nego bitne teoretske doprinose. Takve “nove” uloge je teško usporediti sa studijama u kojima se koristila Broomova originalna skupina od 24 stavke. Korisniji pristup jeste da se nove skupine mjerenja uloga tretiraju kao odvojeni koncepti u svrhu analize, te da ih se onda stavi u korelaciju sa originalnom skupinom stavki (vidi tabele 5.1 i 5.2). Na ovaj način mogu se napraviti direktna poređenja između novih i starih mjerenja uloga.

2. *Mjeriti stručnost uloge menadžera kao odvojeni koncept i otkriti odakle dolazi ta stručnost.* Kako je rečeno u Studiji kvaliteta, saznanje o tome kako se obavlja uloga menadžera bitnije je za kvalitet odnosa s javnostima nego stvarna realizacija ponašanja u okviru tih uloga od strane šefa odjela. Nadalje, stručnost uloge menadžera ne bi se trebala smatrati atributom pojedinca; umjesto toga, stručnost uloge menadžera je atribut odjela za odnose s javnostima. Međutim, kako bi izašli izvan okvira Studije kvaliteta, podaci se moraju prikupiti od svih članova odjela za odnose s javnostima, zatim se moraju objediniti, da bi predstavljali atribut odjela. To je jedini način pomoću kojeg možemo empirijski utvrditi gdje unutar odjela počivaju sposobnosti za specifične uloge. Ovaj smjer istraživanja ima bitne implikacije na analizu spola, uloga, donošenja odluka, plaća i zadovoljstva poslom. Objedinjeni podaci pokazuju da žene praktičari pohađaju postdiplomske studije u većem broju nego muškarci. Međutim, žene također čine većinu praktičara. Postavlja se stoga empirijsko pitanje o tome da li žene posjeduju veću stručnost uloge menadžera nego muškarci. Ako žene posjeduju veću stručnost uloge menadžera, onda se naši teoretski modeli (vidi slike 5.1 i 5.2) moraju ponovo razmotriti.

3. *Analizirati kreativnog, umjetničkog praktičara i praktičara kao strateškog menadžera u smislu profesionalne uloge i zadovoljstva poslom.* Zadovoljstvo poslom i organizacione uloge su koncepti kojima nije poklonjena zaslužena pažnja. Po svemu sudeći, vanjsko zadovoljstvo poslom (npr. naziv radnog mjesta, učešće u odlučivanju, plaća) možda je veće za one praktičare koji obavljaju ulogu menadžera. Međutim, dokazi sugeriraju (Broom & Dozier, 1986; Dozier & Gottesman, 1982; McGoon, 1993) da mnogi praktičari crpe veliko unutarnje zadovoljstvo za obavljanje

kreativnih i umjetničkih aspekata uloge tehničara. Kao profesija, odnosi s javnostima moraju obezbjediti održivu karijeru unutar koje će i kreativni, umjetnički nadareni praktičar, kao i praktičar kao strateški menadžer postići vanjsko i unutarnje zadovoljstvo od svog rada. Velika studija trendova PRSA članova iz 1990. i 1995. (Seriini et al. 1997; Toth et al., 1998) pokazala je da muškarci i žene crpe zadovoljstvo poslom u odnosima s javnostima na različite načine; međutim, specifičan odnos između obavljanja uloge i zadovoljstva poslom nije testiran.

4. *Nastaviti izučavati odnose između spolova, plaća i uloga.* U našoj studiji trendova PRSA članova iz 1979. i 1991. (Dozier & Broom, 1995), otkrili smo da su mnogi od očitih uzoraka diskriminacije na liniji spol – plaća iz 1979. značajno opali do 1991, sa razlikama u plaćama i ulogama koje su u velikoj mjeri ovisile o razlikama u spolovima u profesionalnom iskustvu. Tada smo upozorili da se ne radi previše ovakvih promjena. Izraženi uzorci u plaćama su se zadržali u 1991, sa ženama koje su zarađivale 76% od plaća muškaraca sa jednakim profesionalnim iskustvom. Međutim, ovaj efekat je bio specifičan za srednje godine njihovog profesionalnog radnog vijeka (praktičari sa 9 – 18 godina radnog iskustva). Prethodnim istraživanjem o plaći, odnosima spolova i uloga nije adekvatno izmjereno kakav efekat prekid u karijeri ima na plaću i obavljanje uloge. Ono što znamo na osnovu opsežnih istraživanja jeste da je obavljanje uloge menadžera u pozitivnom odnosu prema plaćama nakon što je profesionalno iskustvo statistički kontrolirano. Također znamo da žene prvenstveno obavljaju ulogu tehničara čak i nakon što je profesionalno iskustvo statistički kontrolirano. Međutim, istraživači nisu izmjerili niti analizirali način na koji odabiri uloge koja se obavlja utiču na plaću, i da li spol utiče na mogućnost izbora uloge koju neko obavlja.

Filologija

Hazema Ništović

METODE I POSTUPCI RADA U NASTAVI OSNOVA ČITANJA I PISANJA

Sažetak

Integracijskim pristupom učenju čitanja i pisanja uspostavlja se čvršća veza između glasa i slova, kombiniraju se glasovi, dijelovi riječi i rečenice, uspostavlja se semantička veza između riječi i rečenica unutar teksta.

Kombinacijom analitičkih i sintetičkih metoda povezuju se različite operacije, kao što su: raščlanjivanje rečenica na riječi; slaganje riječi u nove rečenice; raščlanjivanje riječi na slova / glasove; slaganje slova / glasova u slogove i nove riječi.

Savremena literatura, koja tretira problem čitanja i pisanja, kao i brojni međunarodni projekti ne nude značajnija methodska inovativna rješenja u nastavi čitanja i pisanja.

* * *

Među teoretičarima i učiteljima praktičarima prisutan je različit pogled na primjenu metoda i postupaka rada u nastavi osnova čitanja i pisanja. U stručnoj literaturi, koja se bavi problemom čitanja i pisanja, pominju se brojne metode rada, ali danas preovladavaju dva pristupa osnovama čitanja i pisanja, koji su bazirani na dva temeljna odnosa prema jezičkim sadržajima, to su analitički, sintetički i analitičko-sintetički pristup. Istina, danas se ove metode pojavljuju u kombinaciji sa drugim metodama koje doprinose cjelovitijem razumijevanju pročitano.

U sintetičkom pristupu *učenju čitanja i pisanja* polazi se od slova / glasa pa se taj metodski postupak naziva i elementarnim, jer polazi od najmanjih jezičkih jedinica sa naglašenim fonološkim i grafičkim aspektom, odnosno uspostavljanjem veze između glasa i slova, te spajanjem slova / glasova u slogove i kraće riječi. Mnogi teoretičari smatraju da se savladavanje tehnike čitanja i pisanja realizira na štetu potpunijeg razumijevanja pročitano.¹ Primjedbe

¹ "U istraživanju provedenom 1961. godine Schmalohr utvrđuje da se u petom razredu osnovne škole sposobnosti čitanja učenika koji su učili prema analitičkoj metodi i onih koji su učili prema sintetičkoj metodi izjednačavaju", Ruth

ovoj metodi rada odnose se i na odabir kratkih riječi koje djeca brzo nauče, ali koje ne pobuđuju njihovo interesiranje. Osnovni nedostatak sintetičke metode rada jeste i u prenatravanju insistiranju na slovima i glasovima kao da su to osnovne jedinice koje su nosioci značenja riječi.²

Analitičke metode, ili analitički pristup, kako se u nastavnoj praksi sve češće definira, pojavljuju se u sklopu cjelovitih metoda koje polaze od smisla riječi i rečenice. I analitičke metode rada pojavljuju se pod raznim nazivima, a najpoznatije su metode cjelovitih riječi i metode cjelovitih rečenica. U analitičke metode rada svrstava se i globalna metoda koja ulazi u sastav cjelovitih metoda i koja je u bliskoj vezi sa analitičkim metodama rada. U analitičkim metodama rada polazi se od riječi i rečenice, koje se raščlanjuju, te se na taj način dolazi do glasa i slova. U praksi se najčešće polazi od globalnog čitanja kraćih rečenica iz kojih se kasnije izdvajaju pojedine riječi, a onda se dolazi do slova i glasova. U analitičkom pristupu često se nalaze nizovi riječi koji su nastali dodavanjem ili oduzimanjem slova početnoj riječi. Pogrešno bi bilo protumačiti da se jezička analiza temelji isključivo na nizovima riječi i rečenica, jer bi takav postupak kod djece izazivao dosadu i ne bi ih motivirao. Kvalitetnom razvijanju jezičke analize, koja je bitan preduvjet za učenje čitanja i pisanja, doprinose jezičke igre, rimovane riječi, pronalaženje, dodavanje, oduzimanje i zamjena slova i slogova u riječima. U jezičkoj analizi polazi se od cjeline riječi i rečenice, pa se uzimaju riječi i rečenice koje su bliske dječijem iskustvenom nivou. Većina teoretičara se slaže s tvrdnjom da je vizuelni kriterij značajan pri izboru jezičkih sadržaja. Rečenice moraju biti kratke, jednostavne, prilagođene jezičkoj analizi.

Ni u jednoj nastavnoj oblasti nije bilo toliko oprečnih mišljenja i toliko rasprava vezanih za metode rada i nastavne postupke kao u nastavi osnova čitanja i pisanja. Te rasprave ni

GÜMBEL: Erstleseunterricht, Entwicklungen – Burghücherei denzen – Erfahrungen, Cornelsen – Scriptor Verlag, Frankfurt, str. 212 – 215.

² H. Müller (1964) istraživao je sposobnost čitanja kod djece koja su učila čitati prema sintetičkoj i prema analitičkoj metodi. Poslije drugog razreda autor je utvrdio da bolje čitaju ona djeca koja su učila čitati prema sintetičkoj metodi. Ona djeca koja su učila prema analitičkoj metodi postižu bolje rezultate u brzini čitanja, ali se slabije snalaze u razumijevanju teksta. U četvrtom razredu sposobnosti su gotovo izjednačene.

danas nisu sasvim okončane i pored brojnih empirijskih istraživanja u ovoj oblasti.³

Nastava koja je usmjerena na savladavanje osnova čitanja i pisanja ima zadatak da osposobi učenike za čitanje, pisanje i razumijevanje pročitanog.

U predbukvarskoj fazi rada učenici se pripremaju za učenje čitanja i pisanja slova. U ovoj fazi rada akcenat je na razvoju govora i grafomotoričkim predvježbama koje služe za koordinaciju pokreta.

Predmetno područje elementarne pismenosti u nastavnoj praksi ne realizira se svugdje na isti način. Najčešće se prvo uče velika i mala štampana slova, a zatim velika i mala pisana slova. Čitanje i pisanje su neodvojivi procesi, uče se istovremeno; istina, na ovaj način je nešto usporen proces učenja čitanja i pisanja, ali je usvajanje čitanja i pisanja temeljitije i sistematičnije, djeca vežu slova, pravilno ščitavaju i čitaju s razumijevanjem.

Pri prvom susretu sa školom učenici primaju informacije slušajući govor učitelja, govor svojih vršnjaka i ostalih sa kojima komuniciraju. Često se kaže da se učenik tek u školi susreće sa uzornim govorom slušajući govor učitelja i njegove upute vezane za kultiviran govor. Učenik u prvi razred donosi govor sredine u kojoj je živio, taj govor nerijetko odudara od standardnog jezičkog izraza. Učenik će kasnije učiti pravilan izgovor u okviru govornih vježbi i ostalih usmjerenih aktivnosti. Dok učenici slušaju učitelja i ostale učesnike u razgovoru, oni usvajaju nova znanja i razvijaju komunikacijske sposobnosti.

Govorom se oblikuju i iskazuju misli.

³ U ovom kontekstu značajno je istaknuti faze čitanja koje je sa psihološkog aspekta posmatrala M. Čudina Obradović u knjizi „Igrom do čitanja“, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 17. i 18. Autorica je istakla četiri faze u procesu učenja čitanja

1) *Faza cjelovitog prepoznavanja*. U ovoj fazi radi se o globalnom čitanju cijele riječi, gdje je prisutna *logografska strategija*, za razliku od *abecedne strategije* jer se ovdje cijela napisana riječ shvata kao znak za riječ koju izgovaramo.

2) *Faza početnog glasovnog raščlanjivanja*. U ovoj fazi dijete obraća pažnju na slova i glasove koji tvore riječi.

3) *Faza prevođenja slova u glas*. U ovoj fazi dijete prepoznaje slovo i zamjenjuje ga u glas.

4) *Faza prevođenja grafičkih u glasovne jedinice*. U ovoj fazi dijete je osposobljeno za cjelovito čitanje, a kad naiđe na nove nepoznate cjeline u stanju je da ih brzo slovno i glasovno raščlani.

Za uspostavljanje adekvatnog odnosa prema govornoj razvijenosti učenika prvog razreda osnovne škole učitelj mora imati uvid u sposobnosti artikulacije glasova, te sposobnosti artikulacije manjih i većih govornih cjelina, kako bi mogao planirati adekvatan pristup svakom učeniku. Učitelj će posebnu pažnju poklanjati onim učenicima i grupama učenika čiji govor odstupa od standarda, te uvježbavati one elemente standardnog jezika koji se razlikuje od govornih elemenata jezičkog izraza.

PROGRAMSKA PODRUČJA I KOMUNIKACIJSKI GOVORNI KONTEKST

Čitanje se realizira onom brzinom koja odgovara brzini govora. Pri čitanju je veoma važno da učitelj uvažava individualne sposobnosti učenika, te mogućnost analize i reprodukcije pročitane sadržaja.

Na ovom uzrastu značajne su vježbe vizuelne i akustične identifikacije glasova / slova; riječi; zvukova, te usavršavanje preciznosti u diferencijaciji i imenovanju sadržaja koje su vidjeli i čuli.

Povezivanje programskih područja u komunikacijski govorni kontekst ostvaruje se raznim vježbama koje mogu imati identičnu polaznu osnovu (slika, tekst, rečenica, govorna situacija, film itd.), ali i različito usmjerenje: jezičko, stilsko i gramatičko. U prvom razredu osnovne škole otklanjanje teškoća u govoru, čitanju i pisanju predstavlja proces.

Gramatička pravila su za učenike ovog uzrasta još uvijek apstraktno područje s obzirom na konkretnost kao osnovno obilježje mišljenja šestogodišnjaka.

I područje književnosti je u funkciji usavršavanja tehnike čitanja, razumijevanja sadržaja i ostalih segmenata, a u skladu sa zahtjevima programske strukture.

Stepen razvijenosti pamćenja, mišljenja i emocionalne zrelosti kao i stepen lingvističkog razvoja utiču na percepciju i recepciju književnog teksta, te ukupnim vrijednostima djeluje poticajno na sve navedene aspekte, posebno na rječnik, jezičke i kulturološke aspekte, senzibilitet i doživljajno-spoznajni intenzitet u procesu komunikacije i u procesu usvajanja i usavršavanja čitanja i pisanja.

Zbog toga je značajno da su svi sadržaji ovog predmetnog područja u funkciji osnova čitanja i pisanja. Da bi se postigao

temeljni cilj u nastavi osnova čitanja i pisanja, trebalo bi insistirati na onim vježbama koje će uticati na usavršavanje tehnike čitanja i pisanja (diktat s komentarom, izborni diktat, diktat s predusretanjem pogrešaka, objašnjeni diktat, izborni, stvaralački diktat...).

Što se tiče integriranja sadržaja u jedinstvenu cjelinu i s jedinstvenim ciljem, to su još prije pola stoljeća zagovarali Svetozar Ignjatović, Slobodan Šimović, Milan Janjušić, Desanka Janjušić, Živojin i Marija Đorđević, Todor Lilić i Dušan Jovanović.⁴ Pomenuti autori navode: "Planiranje rada u čitanju mora biti usko povezano sa planiranjem rada u gramatici i pismenim vježbama".⁵

U predmetnom području osnova čitanja i pisanja, (spoznajno područje – znanje) akcenat je na prepoznavanju glasa u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji, te razlikovanju pojmova glasa i slova, riječi od rečenice, uspostavljanju logičkog slijeda u nonsensnom iskazu i prepoznavanju humora u govoru, razgovoru i tekstu.

Zahtjevi koji se odnose na područje čitanja usmjereni su na pravilno čitanje i razumijevanje pročitanog, a iz područja dikcije postavljen je zahtjev unošenja elemenata izražajnosti u čitanje.

U prvoj fazi važno je da učenici savladaju pravilnu artikulaciju, čist izgovor svih glasova. Taj tip čitanja Svetozar Ignjatović naziva "artikulaciono čitanje".⁶ U procesu ovog čitanja stvaraju se odgovarajući uvjeti za razlikovanje pojedinačnih sličnih glasova i razlikovanje riječi sa različitim akcentom, razlikovanje melodije, ritma, trajanja, visine i jačine govora. U igrama slušanja i diskriminacije trebalo bi razlikovati pravo i preneseno značenje riječi. U ovoj fazi rada važno je insistirati na izgovoru onih riječi čije je značenje uvjetovano afrikatskim parovima (ć – č; đ – dž; ć – đ; č – dž). Proširuje se mogućnost korištenja govornih igara koje su pogodne za vježbanje diskriminacije (zagonetke, brzalice, brojalice ...).

Kada je u pitanju ovaj uzrast razvoj artikulacije glasova već se stabilizira, tako da će se artikulacija vježbati samo sa onim učenicima koji budu imali problema sa pojedinim glasovima. Petogodišnjaci/šestogodišnjaci teže izgovaraju glasove: lj, r, nj, ć,

⁴ Svetozar Ignjatović i ostali: *Nastava maternjeg jezika u osnovnoj školi – priručnik i privremeni udžbenik za učenike učiteljskih škola*, Beograd, 1956.

⁵ Isto, str. 74.

⁶ op.c, str. 79.

č, đ, dž, pa je potrebno planirati vježbe artikulacije sa grupom učenika.

U procesu učenja čitanja i pisanja trebalo bi adekvatnim metodama raditi na bogaćenju rječnika, proširivanju znanja o predmetima i pojavama iz okoline. Djeca usvajaju tačne nazive i izraze o onome što vide, čuju i posmatraju.

U okviru jezičke i socijalne komunikacije važno je predvidjeti raznovrsne oblike nastavnog rada koji podrazumijevaju sve jezičke i socijalne aspekte i dinamizme (rad u paru; kooperativni rad; frontalni rad; individualni rad; igraonice maštaonice; igraonice pričaonice...)

Od komunikacijskih postupaka u praksi se ističe: posmatranje, slušanje, doživljavanje, izražavanje, razgovor, imitacija, pričanje, prepričavanje, opisivanje (perceptivni i doživljajni nivo), te igra kao situacija, postupak i sredstvo.

Kreativni pristup nastavi osnova čitanja i pisanja ostvaruje se na relaciji učenik – nastavna jedinica – učitelj. Na osnovu programske dinamike učitelj definira temu razgovora, priprema materijal za govorne aktivnosti, stvara pogodnu atmosferu za razgovor, podstiče kreativnu energiju, pobuđuje interes i osjećanja, razvija kreativno mišljenje. Da bi se sve ovo moglo realizirati, neophodno je odabrati adekvatnu motivaciju. Motivacija je najkreativniji dio časa, ona povezuje nastavnu jedinicu sa iskustvenim nivoom učenika.

U okviru motivacione pripreme važnu ulogu imaju nastavna sredstva, iskustva i spretnost učitelja. Verbalna motivacija ostvaruje se putem teksta, priče. Neverbalna motivacija najčešće se zasniva na situacijskoj motivaciji. Vizuelna motivacija se ostvaruje pomoću slike predmeta, bića, pojava, slike događaja, niza slika koje predstavljaju događaj, ilustrirane razredne slovarice, razredne slovarice i slogovnice bez ilustracija, učeničke slovarice i slogovnice, aplikacije, kartoni riječi, filmovi, glina, plastelin, lutke i modeli predmeta.

Asocijacijska motivacija realizira se u vidu poticaja na određenu riječ.

Kombinacija učeničkih govornih aktivnosti sa pokretima dijelova tijela (fizički pokreti, ritmička gimnastika, pantomima) upotreba pomoćnih sredstava za razvoj govora, te isticanje ključnih riječi u temi daju dobre rezultate u fazi pripreme za nastavu čitanja i pisanja. Formiranjem kraćih rečenica i njihovim oblikovanjem u manje cjeline, slušanjem, vježbanjem sluha, poliloškim

govorenjem, pojedinačnim govorenjem, te kombinacijom pokreta i govora učenike uvodimo u improviziranu dramsku situaciju. Igra je osnovni oblik rada u predbukvarskoj i ranoj bukvarskoj fazi. Metoda igre je osnovna metoda u kojoj imamo spoj govornog, ritmičkog i likovnog. Razgovor u nastavi osnova čitanja i pisanja često ima motivacijski cilj i služi kao uvod nekoj temi. Složeniji tip razgovora je heuristički. Ovaj tip razgovora nije isključivo reproduktivnog karaktera, nego se učenici podsticajnim pitanjima dovode do nove spoznaje i sami otkrivaju problem. Taj razgovor može biti improviziran, razgovor telefonom, dramatizacija teksta i govorenje stihova.

METODA SITNIH KORAKA U NASTAVI ČITANJA I PISANJA

U posljednjem desetljeću u nastavi čitanja i pisanja počinje se primjenjivati STEP BY STEP projekat zasnovan na teorijama L. Vigotskog, E. Eriksona i J. Pijagetam. Posebno se insistira na opremanju učionica i radnih prostora koji odgovaraju potrebama učenika u procesu "aktivnog učenja". Ovaj projekat gradi se na metodologiji i konceptu naslijeđenom iz predškolskog odgoja i obrazovanja.

Program se realizira uz učešće porodice i društvene sredine. Nastava je osmišljena kroz angažiranje u centrima aktivnosti. Po tvrdnji zagovornika Step by step programa inovacija se ogleda u pružanju mogućnosti svakom djetetu da napreduje prema vlastitim sposobnostima, potrebama i interesiranjima. Pokretači i zagovornici ovog projekta ističu značaj rada u malim grupama, učenici aktivno sudjeluju u procesu istraživanja, spoznavanja i otkrivanja.

Učenje je organizirano u centrima aktivnosti koji predstavljaju male stimulativne laboratorije za "aktivno učenje". Na ovaj način, smatraju autori projekta, djeci se pruža mogućnost izbora, povećava se motivacija za rad i zadovoljstvo u procesu učenja.

Koperativno učenje podstiče bolje razumijevanje različitosti, te razvija osjećaj za zajedništvo i pripadanje grupi, odjeljenju. Sadržaji se povezuju u cjelinu koja omogućava dugotrajnija i upotrebljivija znanja i vještine, povećava ishode učenja i podstiče učenike na samostalno učenje.

Prisustvo odraslih u učionici pomaže učenicima da crpe znanje iz više izvora.

U okviru ovog projekta govor, čitanje i pisanje su međusobno povezani, a u ovom procesu nastavnici i učenici zamišljeni su kao saradnici, partneri.

Navedeni uvjeti su put ka djelotvornom učenju. Oni mogu poslužiti za planiranje i programiranje nastavnog procesa, ali i za stvaranje atmosfere u kojoj će učenici učiti čitati i pisati. Osnove čitanja i pisanja podrazumijevaju sticanje umijeća koje se ostvaruje u sredini ispunjenoj štampanim materijalom. Zagovornici učenja čitanja i pisanja po Step by step projektu smatraju da se najbolje savladavaju slova ako su djeca okružena slovima i ako kompletna atmosfera u učionici pruža zadovoljstvo i ima svrhu. Savladavanje čitanja i pisanja ne može se posmatrati izolirano od slušanja i govora.

Neka djeca dolaze u školu sa bogatim govornim potencijalom, a druga imaju oskudna saznanja iz te oblasti. Naučiti čitati i pisati za dijete znači ući u svijet odraslih, odnosno naučiti jezik svoga okruženja.⁷

Osnovni cilj učenja čitanja i pisanja po Step by step programu je da dijete, uzrasta od šest i sedam godina, ovu značajnu aktivnost usvaja kao igru i zabavu, te da nalazi radost u čitanju i pisanju u opuštenoj atmosferi, da ispoljava interes prema didaktičkom materijalu za razvoj pismenosti, te da razvija govor i vještinu slušanja kroz razgovor.

Dijete od šest godina pokazuje smisao za humor i može ispričati originalne priče, može se prisjetiti sadržaja priče koju je čulo i može je prepričati.

Po mišljenju zagovornika rada po Step by step programu za osnovnu školu nastoji se pomoći djeci da postignu svoj puni potencijal s ciljem razvijanja kvaliteta tečnog čitanja.

Čitanje se uči vježbanjem. Kada su djeca zadubljena u čitanje, ona shvataju kako su ove dvije predmetne cjeline povezane. Prilikom vježbanja čitanja, učenici se pripremaju za pisanje.

Da bi podsticali čitanje, učitelji učenicima daju prigodne tekstove. Poslije čitanja potrebno je angažirati više učenika da prepričavaju bajke, basne, priče i da odigraju pojedine interesantne likove. Da bi se učenici zainteresirali za interpretaciju potrebno im

⁷ Step by step – Centar za obrazovne inicijative: Stvaranje učionica u kojima dijete ima centralnu ulogu (6 – 7 godina), str. 139.

je ponuditi vizuelno-stimulativne ilustracije koje bi uticale na pojačavanje interesiranja za sadržaj koji su slušali.

METODE UČENJA ČITANJA I PISANJA PO STEP BY STEP PROGRAMU

Metode učenja čitanja po ovom programu zavise od stilova učenja, od intelektualne spremnosti učenika, spretnosti nastavnika i njegovog iskustva, te opremljenosti škole.

Step by step program nudi učiteljima nekoliko metoda među kojima se ističe: *FONIČKI METOD* koji se počeo primjenjivati 1890. godine, a koji se odnosi na glas i slovo kada se jezik, koji djeca uče, temelji na fonetskom pravopisu.

METOD POGLEDAJ – IZGOVORI u nastavi se primjenjuje od 1930. godine. Ovaj metod se odnosi na vizuelno memoriranje riječi. Kada djeca raspolazu fondom više od 20 riječi, mogu primjenjivati to znanje u okviru ovog metoda. Ovdje je problem što se riječi pamte izdvojeno, tekst je reduciran.

Metod formiranja rečenica

U okviru ove metode posebno se iskorištava školska tabla na koju učenici postavljaju kartice sa riječima po određenom redoslijedu i tako sastavljaju rečenice. Ova metoda nije pogodna za jezike sa složenom deklinacijom.

LINGVISTIČKI PRISTUP učenja čitanja pojavio se pedesetih godina. U okviru ovog metoda upotrebljavaju se riječi koje se slično izgovaraju, a različito pišu (mačka – tačka – značka; kost – gost). Ukoliko se od ovih riječi kreira nonsensna rečenica, ili tekst, potrebno ju je osmisliti i ponuditi u vezanom tekstu.

Metoda usmjerena na čitanje

U okviru ove metode sva djece imaju isti tekst, nastavnik postavlja pitanja i nastoji od učenika saznati lično zapažanje vezano za tekst.

Pristup jeziku u cjelini

Ova metoda ima centralno mjesto u Step by step programu. Zagovornici uvođenja ovog programa ističu da je *metod pristupa jeziku u cjelini* nedavno uveden, te da je veoma popularan na Zapadu. Po ovom metodu učenici uče čitati tako što su okruženi

pričama, pjesmama, rimovanim stihovima i drugim štampanim materijom. Tekstovi se posebno pažljivo biraju, moraju zadovoljiti sve edukacijske elemente ovog uzrasta. Tekstovi su uvršteni u "Veliku knjigu" koja je svim učenicima dostupna u toku rada. Svaku pročitano riječ nastavnik pokazivačem dotakne. Djeca čitaju zajedno poliloški. Pored ove "velike knjige" često se koriste i "male knjige", a foničke lekcije se daju kao mini lekcije, zavisno od situacije i potrebe. Metodom pristupa jeziku u cjelini insistira se na: sadržaju i značenju; integriranju čitanja i pisanja; usmjeravanju učenika na samostalno čitanje.

Učitelj često zapiše riječ ispod crteža, a učenik čita sliku riječi participacijskim čitanjem.

Metoda dopunjavanja teksta

Prema ovom načinu čitanja i pisanja učenik popunjava prazno mjesto u datom tekstu. Ovaj način učenja čitanja i pisanja zasniva se na učeničkoj procjeni onoga što čita.

Holističkim pristupom najbolje se podržava Step by step program u nastavi čitanja. Ovaj pristup podrazumijeva pozitivno okruženje, poznavanje sposobnosti svakog učenika s ciljem individualizacije u procesu uvježbavanja čitanja. U Step by step programu teži se individualiziranom pristupu s ciljem prilagođavanja učenja nivou razvoja učenika. U predsllovnoj fazi učenici razgovaraju, razmišljaju i istražuju. Od učenika se zahtijeva da učestvuju u razgovoru o smislu priče. Na ovaj način nastavnik može procijeniti koji postupci čitanja odgovaraju svakom učeniku. Koje će postupke nastavnik odabrati za svakog učenika zavisi od nivoa razvoja i intelektualnog napretka svakog učenika. Učitelj prati napredak svakog učenika, bilježi nova postignuća, unosi zapažanja i komentare. Zabilješke pomažu nastavniku da prati napredovanje učenika, ali i da popuni praznine u razvoju učeničkog znanja. U ovom programu uloga nastavnika, u procesu učenja čitanja i pisanja, složena je i veoma raznovrsna. Nastavnici su pomagači i kreatori nastavnog procesa. Oni organiziraju rad u velikim i malim grupama, ali se, prema potrebi, angažiraju i u radu s pojedincima.⁸

⁸ Nekada su učitelji koji rade po Step by step programu imali asistenta, u realizaciji raznih aktivnosti, ali su tokom vremena, iz finansijskih razloga, asistenti isključeni iz ovih odjeljenja.

Pristalice Step by step programa smatraju da učenici imaju vlastite načine pismenog komuniciranja. Neka djeca u predbukvarskoj fazi, u okviru grafomotoričkih predvježbi, crtaju prije pisanja, druga djeca žele vidjeti riječ, a ostali prije pisanja modeliraju slovo, služe se raznim manipulativnim materijalom, neka djeca prije nego bilo što napišu žele ispričati priču. Važno je savladati dječiji jezik, snimiti vokabular djeteta prije nego što počnemo s učenjem pisanja.

Po modelu Step by step programa čitanju i pisanju bi trebalo pristupiti na individualiziran način uvažavajući pisanje kao sredstvo komunikacije, te razumijevanje spone između govora i pisanja. Sadržaj programa, metode rada postupci pri usvajanju grafičke strukture u ovom programu nisu jasno naznačeni. Po novom metodu, u Step by step programu, djeca učenju pisanja ne pristupaju na klasičan način.⁹

Učenje pisanja nije ograničeno na određeno slovo, učenik piše prema ličnim interesiranjima, sam bira šta će pisati ne obraćajući puno pažnje na gramatiku.¹⁰ Pisanje se razvija, a djecu je važno ohrabrivati u procesu pisanja.

Po klasičnim metodama učenje čitanja i pisanja odvija se planski i sistematski. U Step by step programu, na početku školske godine šestogodišnjaci i sedmogodišnjaci mogu izgovarati samo početne suglasnike. Zatim će dodavati završni glas i ostale glasove koje čuju. Za nastavnika je važno da zabilježi da je, ukoliko se u ovoj fazi insistira na ispravnom sricanju slova, sadržaj potisnut u drugi plan.¹¹

U procesu učenja čitanja i pisanja po Step by step programu ne insistira se na tome kako će djeca sjediti dok pišu, kako će izložiti grupi ono što su napisali, te kako će sve to biti vrednovano.

U svemu ovome učitelj je koordinator, ali i onaj koji podučava umijeću pisanja, on pomaže da djeca uspostave vezu između čitanja i pisanja, te svakodnevnog praktičnog života.

On ima ulogu da osmisli okruženje u kojem će učenici raditi, da priprema adekvatan didaktički materijal, uči djecu da sarađuju, slobodno iznose svoje mišljenje, stavove, pomaže im da steknu u

⁹ Kate Burke Walsh Step by step: Stvaranje učionica u kojima dijete ima centralnu ulogu (6 – 7 godina), str. 148.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, str. 150.

sebe povjerenje. Učeničko okruženje mora biti tako uređeno da odgovara različitim stilovima učenja i fazama razvoja pismenosti.

"Potrebno je da postoje sastajališta za veliku grupu; mali prostori za tihe aktivnosti koje pojedinci mogu iskoristiti u vrijeme kada čitaju i pišu. Papir i olovke (ili ostala sredstva za pisanje) treba da budu dostupni u svakom od centara aktivnosti kako bi se učenici podsticali da spontano pristupe pisanju".¹²

Kreatori Step by step programa navode nekoliko mogućnosti uređenja prostora za aktivnosti čitanja i pisanja. "Izložite abecedu/azbuku (slovník velikih i malih slova) po prostoriji. Ili, male trake papira na kojima je prikazana abeceda/azbuka mogu biti zakočene na vrh svake klupe. Ovo odgovara nivou razvoja šestogodišnjaka i sedmogodišnjaka kod kojih se javlja kratkovidnost, te imaju poteškoća da vide slova koja su udaljena".

Kada savladaju slova, učenici u RADIONICI ZA PISANJE vježbaju pisanje u raznim oblicima. Prepisuju male tekstove koji ih interesiraju. Neki od učenika mogu prepisati samo nekoliko riječi. Svaki pokušaj prepisivanja i pisanja učitelj će podsticati i hrabriti kod učenika. Na kraju radionice o pisanju učenici se okupljaju u grupu kako bi razmijenili iskustvo, pokazali radove. Neko će pročitati svoj rad, a neko dijete će zatražiti pomoć učitelja, ili nekog učenika koji je bolje ovladao tehnikom čitanja i pisanja.

Poslije ovih aktivnosti učitelj procjenjuje ono što su učenici uradili. Procjenjivanje se vrši svakodnevno. Učitelj prati napredovanje učenika i bilježi podatke o svakom učeniku. Na osnovu rezultata učeničkih postignuća on modificira svoju nastavnu praksu kako bi izašao u susret potrebama svakog djeteta.

Pri realizaciji ovog projekta roditelji imaju važnu ulogu kao partneri u planiranju, implementaciji i evaluaciji aktivnosti koje su vezane za čitanje i pisanje.

Partnerstvo sa porodicom zasniva se na ulozi roditelja u životu djeteta. Roditelji kontinuirano komuniciraju sa učiteljem i drugim stručnim osobljem u školi. Pregledaju portofolije, zajedno sa učiteljem i pedagogom učestvuju u sastavljanju individualnog plana, imaju mogućnost da prisustvuju ili učestvuju u svakodnevnim aktivnostima u učionici prema prethodnom dogovoru sa učiteljem.

Nastavnik uvažava roditelje, prihvata ih kao važne partnere u svim segmentima rada, pri savladavanju čitanja i pisanja, uvažava

¹² Isto, str. 151.

individualne karakteristike roditelja, redovno komunicira s roditeljima, poziva ih da mu pomognu u raznim segmentima nastave, organizira različite načine zajedničkog druženja, izlete, posjete, okupljanja. Nastavnik donosi važne odluke zajedno sa roditeljima.¹³

USITNJENI CILJEVI POTISKUJU SADRŽAJNU DIMENZIJU

Nastavnik planira rad u skladu sa propisanim kurikulumom, daje djeci mogućnost da ostvare svoje pune potencijale u oblasti čitanja i pisanja.

Predmetno područje čitanja i pisanja logički integrira, omogućavajući učenicima da znanje stiču smisleno dovodeći ga u vezu sa stvarnim životom.

Za čitanje i pisanje postavljaju se jasni i mjerljivi ciljevi i zadaci kojima se određuje šta će učenici znati i šta će sve razumjeti nakon učenja, detaljno se propisuju ciljevi koje bi trebalo ostvariti. Ciljevi se formuliraju u obliku niza specijalnih sposobnosti koje proizilaze iz globalnog cilja. Ponekad se ovako formulirani ciljevi shvataju kao dobro razrađena hijerarhijska struktura u okviru koje se opisuju sposobnosti, koje bi trebalo razviti, te način mjerljivosti tih sposobnosti.¹⁴

Usitnjavanjem ciljeva u nastavi učenja čitanja i pisanja potiskuje se sadržajna dimenzija, odnosno sadržajna dimenzija je znatno zanemarena.

U predmetnom području Step by step programa, a i u programskoj strukturi čitanje i pisanje se odvaja od ostalih područja. U savremenim početnicama za devetogodišnje obrazovanje vidljivi su pokušaji da se integrira područje čitanja i pisanja sa ostalim područjima nastave maternjeg jezika.¹⁵

¹³ Autor Step by step programa sastavili su posebnu Ček-listu za samoprocjenu nastavnika za standarde kvaliteta.

¹⁴ U školama Federacije ovaj program je počeo ulaziti 1996. godine. Značaj ovog programa i njegovi rezultati u nastavi početnog čitanja i pisanja nisu dovoljno valorizirani. Tako se ne može tačno procijeniti šta je nastava radom po Step by step programu dobila, a šta je izgubila. Mnogi praktičari misle da se ovakvim radom više gubi nego što se dobiva, da umjesto pedagoške opuštenosti imamo pedagošku anarhiju.

¹⁵ Vidjeti Prvanku Hazeme i Ibri Ništovića, Bosanska riječ, Sarajevo, 2005. i Slovdar Hazeme i Ibri Ništović, Bosanska riječ, Sarajevo, 2005.

Program koji se ostvaruje nizom usitnjenih koraka (korak po korak) ograničava slobodu djetetu i mogućnost da napreduje prema svojim sposobnostima. Nije sloboda ako dijete prelazi iz "centra" u "centar", da bi biralo aktivnosti prema interesiranju i ako se ne uklapa u školski sistem obaveza.¹⁶ To je samo prividna briga o slobodi učenika, ovakav način rada često zamara učenike, stvara dosadu kod njih, a o mogućnostima i individualizaciji teško je u ovom kontekstu uopće govoriti.

Neki metodičari vrlo ozbiljno upozoravaju na opasnost od takve metodike koja ne odgovara ni učenicima ni učiteljima.¹⁷ Bivša učiteljica i profesor metodike Ruth Gumbel naglašava da se nastava učenja čitanja i pisanja ne smije ostvarivati dogmatskim slijedom metodičkih postupaka jer ako "su ciljevi u nastavnim programima i udžbenicima ostvareni u 'sitnim koracima' učitelju i učeniku bit će teško iskoraknuti iz zadatog smjera".¹⁸

Profesorica Ruth smatra da metodika "sitnih koraka" (korak po korak) odgovara učiteljima početnicima, ali čim učitelj ovlada nastavnim umijećem, ovakav usitnjeni pristup čitanju i pisanju počinje ga sputavati. Nastavni planovi i programi treba da budu postavljeni varijantno i da služe kao mogući primjer, a nikako kao obavezujući normativni dokument.

Metodika "sitnih koraka" mogla bi poslužiti djeci koja imaju smetnje u razvoju, u specijalnim školama, ili u okviru posebnih programa u eventualnoj implementaciji inkluzivnog obrazovanja.

Mnogi metodičari kritizirali su učenje čitanja i pisanja metodom "korak po korak". Posebno je oštre primjedbe ovoj metodi rada izrekao Hans Brügelmann. Govoreći o poteškoćama u nastavi čitanja i pisanja, on kaže: "Mi djeci govorimo da je čitanje zabavno, da će oni to rado činiti, da je čitanje važno, ali su naši postupci nosioci sasvim drugačijih poruka. Svi mi – učitelji, roditelji, vlada, društvo kao cjelina – kao da govorimo djetetu dvije stvari. Prvo: 'Ako te mi ne natjeramo da čitaš, nikada nećeš naučiti čitati. Ali, mi ćemo te već natjerati! Drugo: Čitanje je tako teško i komplicirano, a ti si tako glup da nikada nećeš naučiti i zato ćemo

¹⁶ Mnogi praktičari kojima je nametnut rad po ovom programu često ovaj sistem rada definiraju pedagoškim anarhizmom.

¹⁷ Nije rijedak slučaj da učitelji drže časove iz područja čitanja i pisanja i matematike po klasičnom programu, a sadržaje ostalih predmeta realiziraju po Step by step programu.

¹⁸ Ruth Gumbel: *Erstlesennunterricht Entwicklungen – Tendenzen – Erfahrungen* Cornelsen – Skriptor Verlag, Frankfurt, 1993, str. 228.

ti mi to davati malo – pomalo u sitnim koracima kao što slijepca vode neravnim puteljkom".¹⁹ Brügelman je veoma sarkastičan kada govori o ovom metodu rada. On iznosi jednu metodičku pošalicu kojom aludira na metodu "sitnih koraka" i kaže: "Na izložbi novih izuma jedna firma predstavlja automatsku mašinu za šišanje. Izvana je mašina slična kapi (haubi) za sušenje kose, a u unutrašnjosti te mašine nalaze se sitni noževi koji se kružno kreću. Posmatrajući taj izum jedan posjetilac je pomalo skeptično prokomentirao: 'Ali kako će ta mašina funkcionirati jer glave su ipak različite veličine?' Izlagač je odgovorio posjetiocu: 'Dragi gospodine, one su različite samo prvi put'".²⁰

Brügelmann smatra da metodika "sitnih koraka" može se primjenjivati u radu s onim učenicima koji imaju poteškoća u učenju i koja zaostaju u intelektualnom razvoju.

SVE LUCIDNE IDEJE OSUĐENE SU NA PROPAST

U posljednje vrijeme brojni američki stručnjaci pokušavaju da, putem raznih projekata (Step by step, Škole prijatelji djece; Aktivno učenje) afirmiraju metodu "sitnih koraka", neformalne drame i tome slično.

Kod nas nisu obaveľjna kvalitetna istraživanja djelotvornosti i nedjelotvornosti didaktičkog materijala koji se nudi u procesu učenja čitanja i pisanja pomoću ovih metoda. Brojni nefunkcionalni i nedovoljno procijenjeni materijali više odvlače pažnju djece od nastavne suštine i time usporavaju proces učenja čitanja i pisanja.

Kreatori ove metode obrazovnoj javnosti nude i priručnike koji ne prolaze instituciju recenziranja, a rijetko se ko za njih zainteresira iz institucija koje kreiraju obrazovnu politiku u Bosni i Hercegovini.²¹

¹⁹ Hans Brügelmonn: *Kinder auf dem Weg zur Schrift*, Libele Bottighofen, 1992, str. 164.

²⁰ Hans Brügelmann: *Die Schrift entdecken*, Faude Verlag Konstanz, 1989, str. 25.

²¹ U januaru 1995. godine profesorski kadar i studenti na postdiplomskim studijima sa Univerziteta u Pitsburgu su, u saradnji sa UNICEF-om, angažirani na projektu aktivnog učenja. Na početku programa, Robert Fuderic, predstavnik UNICEF-a i Lynn Cohen vodili su radionice, kako bi grupama učitelja i edukatora u BiH predstavili aktivno učenje. Do kraja 1995. godine pitsburški edukatori su napisali materijal za Priručnik o aktivnom učenju.

Materijal aktivnog učenja je namijenjen da pomogne učenicima da se uključe u školsku tematiku, tako da svome učenju mogu dati puni lični smisao. Edukatori

Razni projekti koji se bave poučavanjem nastavnika metodama učenja čitanja i pisanja primjenjuju se u susjednim zemljama, ali su rezultati njihovog rada insitucionalno kontrolirani.

Ministarstvo prosvete Republike Srbije oglasilo se povodom Projekta "Aktivno učenje" koje je u osnovnim školama realizirao Institut za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pod rukovodstvom Ivana Ivića u saradnji sa Ministarstvom prosvete Republike Srbije i Crne Gore, a uz finansijsku pomoć UNICEF-a.

O priručniku i projektu "Aktivno učenje", autora Ivana Ivića, Ane Pešikin, Slobodanke Janković, Svetlane Kijevčanin²² iznijeli su mišljenje dr. Milka Andrić, savjetnik Ministarstva za nastavu srpskog jezika, i prof. dr. Milija Nikolić. Pored niza primjedbi koje su iznijeli ovi vrsni stručnjaci zaključak se svodi na neizostavna naučna i stručna preispitivanja ovog projekta. Prof. dr. Milija Niković, nesumnjivo jedan od najvećih metodičkih autoriteta na južnoslovenskim prostorima, ovaj projekat je nazvao metodološkom utopijom. U ovom projektu, po mišljenju prof. dr. Milije Nikolića "neopravdano se raskida sa proverenim stvaralačkim dostignućima u savremenoj nastavi i zanemarena je činjenica da većina nastavnika ne može ni da zamisli sebe i svoje učenike bez uzajamne stvaralačke interakcije, svestrane radne motiviranosti i ličnog afirmiranja svih učenika u nastavi".²³

Prof. dr. Milija Nikolić smatra da su sve "lucidne ideje osuđene na propast",²⁴ te da autori priručnika Aktivno učenje u više prilika postupaju eklektički i iluzionistički: umeju da zamute tamo gde su stvari, u suštini, jasne i bistre".²⁵

su tvrdili da ova vrsta iskustva može kreirati dublje i postojanije učenje. Kroz svoje aktivnosti učenici razvijaju jak i izoštren osjećaj za rezonovanje. U malim grupama učenici su u mogućnosti da sarađuju i uče jedni od drugih, kao i sam učitelj. Aktivno učenje može, također, podržati proces oporavljanja, izgradnjom zajednica učenja, koje pomažu učeniku da nađe smisao izvan haotičnog životnog iskustva. Glavno obilježje aktivnog učenja jeste potencijal kojim učenici stiču osjećaj za kontrolu svog intelektualnog i emotivnog života.

²² Ivan Ivić i ostali: "Aktivno učenje", Institut za psihologiju, Beograd, novembra 1997. godine.

²³ Danica Vukičević: Mišljenje o Projektu "Aktivno učenje" u nastavi srpskog jezika i književnosti upućeno Ministarstvu prosvete Srbije, 9.3.1998.

²⁴ Isto.

²⁵ Prof. dr. Milija Nikolić: Mišljenje o priručniku Aktivno učenje, upućeno Ministarstvu prosvete Republike Srbije, 20.3.1998.

U okviru metoda početnog čitanja i pisanja ističe se i metoda ruskog psihologa D.B. Eljkonjina koja je usmjerena na "neophodnost upoznavanja djeteta sa glasovnom materijom jezika".²⁶

Ova metoda zanemaruje druge metode bazirane na slaganju slova, slogova ili ispisanih riječi, ona je usmjerena na glasovnu materiju jezika (glasovi i njihov redoslijed), tek poslije toga se pažnja obraća na slova i njihovo značenje. Učenik, u početnim etapama čitanja, kontrolira sebe koliko je tačno nešto pročitao na osnovu glasovnog sastava riječi, više nego na osnovu razumijevanja pročitano.²⁷

S obzirom na činjenicu da djeca riječ razlikuju po značenju, a ne po zvučanju, onda je opravdano razmišljanje na kakve će probleme naići učitelji kada sa perceptivne i zvučne analize budu prelazili na značenjski nivo riječi. Poznato je da učenici brzo nauče glasove i slova, ali problemi nastaju kada ih treba da pretoče u značenjski nivo.

Eljkonjinova metoda mogla bi se upotrebljavati u okviru kombiniranih metoda jer "raspoznavanje glasova i sposobnost njihovog izdvajanja u riječima je uvjet da se kasnije izbjegne njihovo izostavljanje prilikom pisanja".²⁸

Čitanje i pisanje je složena operacija sa psihološkog, fiziološkog i lingvističkog aspekta i važno je da se planira primjena jasnih i provjerenih metoda rada.

LITERATURA

- Andrilović, V.; Čudina, M.: *Psihologija učenja i nastave*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Babić, G.: *Polivalentna primjena metoda u obrazovanju*, Svjetlost Sarajevo, 1980.
- Buljubašić-Kuzmanović V.: *Mogućnosti napuštanja obrade slova i dosadašnjih oblika rada u nastavi početnog čitanja i pisanja*, Napredak, Zagreb, 1993.
- Burke-Walsh, K.: *Stvaranje učionica u kojima dijete ima centralnu ulogu (6-7 godina)*, Centar za obrazovne inicijative, Sarajevo, 1996.

²⁶ Emil Kamenov – Pero Spasojević: *Metodika nastavnog rada*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2003, str. 122.

²⁷ Isto, str. 123.

²⁸ Isto, str. 123.

-
- Čudina–Obradović, M.: *Igrom do čitanja*, Školska knjiga Zagreb, 1996.
- Ivić, I.; Peškin, A.; Janković, S.; Kijevčovin, S.: *Aktivno učenje*, Institut za psihologiju, Beograd, 1997.
- Lekić, Đ.: *Metodika razredne nastave*, Nova prosveta, Beograd, 1993.
- Marinković, S.: *Metodika kreativne nastave srpskog jezika i književnosti*, Kreativni centar, Beograd, 1995.
- Möller, C.: *Didaktičke teorije*, Eduka, Zagreb, 1994.
- Ništović, H.; Ništović, I.: *Prvanka*, Bosanska riječ, Sarajevo, 2004.
- Ništović, H.; Ništović, I.: *Slovodar*, Bosanska riječ, Sarajevo, 2005.
- Ništović, H.; Ništović, I.: *Razigrani slovodar*, Bosanska riječ, Sarajevo, 2005.
- Nikolić, M.: *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika i književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
- Vigotski, L.: *Mišljenje i govor*, Nolit, Beograd, 1983.

Memnuna Hasanica

PREFIKSALNO-SUFIKSALNI OBRAZAC TVORBE GLAGOLA U NJEMAČKOM I B/H/S JEZIKU

Sažetak

*Prefiksi mogu imati višestruka značenja, no, za sufikse se to ne bi moglo kazati. Prefiks kao kategorija poznaje polisemiju, a dosadašnja literatura bilježi da sufiksi nemaju tu funkciju, ali na osnovu nekoliko navedenih primjera moglo bi se zaključiti da i sufiksi mogu imati **semantičku modifikaciju**. Kod prefiksno-sufiksne tvorbe derivacioni morfem čini kombinaciju od prefiksa i sufiksa – dakle diskontinuirani tvorbeni morfem –kombinatorni cirkumfiks.*

A / hrabar / -iti + kombinatorni cirkumfiks / o...bes...iti / → obeshrabriti = „postati bez volje“

N / snaga / -iti + kombinatorni cirkumfiks / o...bes...iti / → obesnažiti = „postati slab“, „ostati bez snage“

N / čast / -iti + kombinatorni cirkumfiks / o...bes...iti / → obeščastiti = „ostati bez časti“

Navedeni glagoli u smislu kategorije akcionalnosti (leksičko-semantičke) kategorije označavaju lišiti onoga ili ostati bez onoga što znači osnovna imenica ili pridjev.

Ključne riječi: akcionalnost-aktionsart, aspekt, cirkumfiks, derivacija, diminutivnost, iterativnost, kombinatorni morfem, morfem, prefiks, sufiks, perfektivnost

* * *

U tvorbi glagola u njemačkom i B/H/S jeziku osnovni načini tvorbe su: prefiksalna, sufiksalna i prefiksno-sufiksalna tvorba. Tvorbeni morfem koji stoji ispred glagolske osnove zove se prefiks. Prefiks modificira leksičko značenje osnovne riječi, dakle, glagol ne mijenja vrstu riječi. Prefiksalna tvorba je najčešći tvorbeni način kod glagola.

Tvorbeni modeli su specifičnost svakog jezika. Upotrebom prefiksa i sufiksa stvaraju se karakteristični tipovi riječi koji nose zajedničko tvorbeno značenje. Kod sufiksne tvorbe (pa i kod

prefiksalne) postoje tvorbeni modeli za pojedine vrste riječi: za imenice, pridjeve, glagole, npr.:

- **od imenica:** *herbst-(en)*, *tag-(en)*, *weihnacht-(en)*, *berlin-(ern)* itd.

- **od pridjeva:** *albern*

- **od glagola:** tip *liegen* > *legen*

Putem sufiksacije, kao tvorbenim procesom, u njemačkom jeziku se uglavnom tvore «imenice i pridjevi i deset puta manji broj glagola» (Wellmann 1973 : 407). U njemačkom jeziku stoji veoma mali broj sufiksa na raspolaganju za tvorbu glagola.

Zanimljivo je da sufiksi utiču na semantičku funkciju glagola vršeći njihovu modifikaciju, utičući prevashodno na kategoriju *aktionsart* (*akcionalnost*), u smislu izražavanja stepena glagolske radnje ponavljanja, umanjenja, iterativnosti, jačine njenog toka itd. Izvjestan broj autora razlikuje kod sufiksalnog tipa tvorbe glagola dva tvorbena elementa, a to su:

a) *čisti glagolski morfem (-en)*, koji učestvuje uglavnom u tvorbi glagola i kao tvorbeni morfem kod tvorbe 1. i 3. lica množine prezenta i

b) *formanti*, koji se mogu naći između sufiksa *(-en)* i glagolske osnove: *-l-*, *-el-*, *-ig-*, *-ier-*, *-isier-*.

Ondje gdje se verbalizirani morfem neposredno pojavljuje na osnovu i nema glasovne grupe (*-el-*; *-l-*; *-el-*; *-ig-*, *-ier-*, *-isier-* itd.), te zbog njihovog nedostatka u fonologiji i morfologiji i označavamo kao nulti morfem Ø. To je posebno karakteristično kod glagola koji su izvedeni od imenica: *Rahmen* > *rahmen*; *Röntgen* > *röntgen*.

Kod prefiksarno-sufikslnih tvorenica kao derivacioni morfem spajanje vrši, tj. fungira kombinacija koju čine *prefiks* i *sufiks*. Dakle, riječ je o diskontinuiranom tvorbenom morfemu. Slobodni morfem biva najčešće kombinovan s nekim vezanim morfemom (*afiks*) u izvedenicu (*derivat*) – inače tipičan model tvorbe za B/H/S jezik i ništa manje za njemački jezik, posebno danas; vezani morfem podrazumijeva kategoriju, kod nas nerijetko udomaćenu kao nastavak, a sreće se i kao *sufiks*, odnosno *afiks*, bez jasne diferencijacije. Riječ je, međutim, o jednoj posve heterogenoj kategoriji koja podrazumijeva dvije različite ravni:

a) tvorbena – *afiks* (*prefiksi* i *sufiksi*) i

b) kategorijalna – flekseme (Fleischer, W. / I. Barz 1991:24).

Kategorijalna ravan implicira tvorbenu, jer ova imenuje vrstu riječi, bilo da je ona po obliku simpleks ili tvorbena konstrukcija koja kao takva ima svoja kategorijalna obilježja, markirana upravo fleksemama. Sam simpleks ili tvorbena konstrukcija služi u tom okruženju kao *osnova* ili *baza*, ili tačnije kao *korijen*. Vezani morfemi se ponašaju kao i slobodni morfemi – mogu da razlikuju polisemiju i homonimiju, dakle da imaju obilježje „strukturnosti“, ali za razliku od slobodnih, vezani morfemi ne mogu da funkcioniraju samostalno poput tvorenica, ili bar ne da se sa ovom preklapaju. Obilježje „strukturnosti“ kod vezanih morfema ili se previđa ili još uvijek nije dovoljno jasno dovedeno u vezu sa odgovarajućim slobodnim, odnosno međusobno različitim vezanim morfemima, što bi odgovaralo današnjem stanju stvari u lingvistici, posebno u derivatologiji kao njenoj poddisciplini. Vezane tvorbene morfeme (afikse) savremena derivatologija uglavnom dijeli na *prefikse* i *sufikse*, sve u zavisnosti od pozicije koju takav morfem zauzima u odnosu na bazu (simpleks ili tvorenicu).

U B/H/S jeziku prefiksno-sufiksna tvorba znatno je manje plodna od prefiksne i sufiksne. Kod navedenog tipa tvorbe sudjeluju sljedeći prefiksi i sufixi:

- prefiksi: *o-*, *po-*, *pod-*, *pre-*, *u-*;
- sufixi: *-nu(ti)*, *-je(ti)*, *-i(ti)*, *-a(ti)*.

Od navedenih sufixa, valja kazati, da je samo sufix *-i(ti)* dosta produktivan.

Pomoću sufixa *-nu(ti)* + $\emptyset$ nastaju svršeni glagoli, npr. od *tvrd* > *otvrđnuti* „postati tvrd“ *ogluhnuti*, *očvrđnuti*, *omrznuti*. Glagoli tvoreni sufixom *-je(ti)* znače – dobiti osobinu koju ima osnovna riječ, obično pridjev, rjeđe imenica. U tvorbenom procesu sudjeluju prefiksi *o-*, *ob-* i *po-*. Primjer od pridjeva kao osnovnog morfema i prefiksa *o-* te *-je(ti)* nastaju primjeri tipa: *zelen* > *ozelenjeti*, postati zelen; *sijed* > *osijedjeti*; *star* > *ostarjeti*, te od imenica: *bol* > *oboljeti*, *okorjeti* itd.

Također, u navedenom procesu tvorbe glagola učestvuju prefiksi: *o-*, *ob-*, *poo-*, *pod-*, *pre-*, *u-*, koji markiraju sljedeće tipove značenja:

- učiniti onim što znači pridjev u svojoj osnovi: *crn* > *ocrniti* „učiniti crnim“;
- postati onakvim što znači pridjev u svojoj osnovi: *čelav* > *očelaviti* „postati čelav“, *mršav* > *omršaviti* itd.

Afiksi (prefiksi i sufiksi), dakle, imaju dvojaku funkciju u odnosu na bazu ili osnovu (simpleks ili tvorenicu):

- a) *Funkciju sintaksičke transpozicije i*
- b) *Funkciju semantičke modifikacije.*

Funkcija sintaksičke transpozicije podrazumijeva promjenu vrste riječi, što je najčešći slučaj, uz istovremenu promjenu semantičke klase, što je slučaj kod sljedećih primjera u sistemu prefiksarno-sufiksne tvorbe, gdje se mogu pojaviti sljedeći derivacioni modeli:

1) **Prefiks** + tvorbena *imenička osnova* + **sufiks -igen**:

N / Nachricht / + cirkumfiks / be.....igen / → V benachrichtigen
N / Macht / + cirkumfiks / er.....igen / → V ermächtigen
N / Schade / + cirkumfiks / ent.....igen / → V entschädigen
N / Gewalt / + cirkumfiks / ver.....igen / → V vergewaltigen
N / Hand / + cirkumfiks / ein.....igen / → V einhändigen
N / Nacht / cirkumfiks / über.....igen / → V übernächtigen
N / Absicht / + cirkumfiks / be.....igen / → V beabsichtigen

Glagoli **be-nachricht-igen** = obavještavati **er-mächt-igen** = ; **ent-schäd-igen** = ; **ver-gewalt-igen** = ; **ein-händ-igen** = uručiti; **über-nächt-igen** = prenočiti; **be-absicht-igen** = namjeravati – dobivaju značenje osnovne leksičke korijenske jedinice sa pozitivnom konotacijom.

2) **Prefiks** + tvorbena *pridjevska osnova* + **sufiks -igen**:

A / schön / + cirkumfiks / be.....igen / → V beschönigen
A / unrein / + cirkumfiks / ver.....igen / → V verunreinigen

Glagoli **be-schön-igen** = uljepšati, uljepšavati; **ver-unrein-igen** = zamazati, onečistiti, isprljati dobivaju značenje osobine, svojstva pridjeva.

3) **Prefiks** + *imenička osnova* + **sufiks -ern**:

N / Bild / + cirkumfiks / be.....ern / → V bebildern
N / Ort / + cirkumfiks / er.....ern / → V erörtern
N / Loch / + cirkumfiks / zer.....ern / → V zerlöchern
N / Stadt / + cirkumfiks / ver.....ern / → V verstädtern
N / Volk / + cirkumfiks / ent.....ern / → V entvölkern
N / Volk / + cirkumfiks / über.....ern / → V übervölkern

Glagoli **be-bild-ern** = opremiti slikama, ilustrovati slikama; **er-ört-ern** = razmatrati, raspravljati; pretresati; **zer-löch-ern** = izbušiti, izrešetati; **ver-städt-ern** = poprimati obilježje grada; **ent-**

völk-**ern** = lišiti naroda da ne bude više naroda na određenoj teritoriji; **über**-völk-**ern** = preplaviti narodom u smislu da bude previše naroda na određenoj teritoriji, dobivaju značenje osnovne leksičke jedinice sa negativnom konotacijom. Ono što valja primijetiti je također značajno pojavljivanje fonetsko-fonološke promjene dobivanja Umlaut/preglasa/mutacije kod glagola koji imaju vokal sposoban da mutira, a to su vokali *a, u, o*.

4) Prefiks + pridjevska osnova + sufiks -ern:

P / gewiss / + cirkumfiks / ver.....ern / → V vergewissern

ver-gewiss-ern = uvjeriti se u nešto

5) Prefiks + imenička osnova + sufiks -eln:

N / Ast / + cirkumfiks / ver.....eln / → V verästeln

N / Heim / + cirkumfiks / an.....eln / → V anheimeln

ver-äst-eln = granati se; **an** + heim-**eln** = prijati, goditi, podsjećati na dom

6) Prefiks + imenička osnova + sufiks -ieren:

um-firm-ieren = preoblikovati u firmu

N / Firma / + cirkumfiks / um.....ieren / → V umfirmieren

Najfrekventniji diskontinuirani kombinatorni tvorbeni morfem jeste **be . . . -igen**.

Značenje motiviranih glagola zavisi od međusobne povezanosti prefiksa, tvorbene osnove i sufiksa. Sintaksički posmatrano, takvi glagoli mogu realizirati različitu rečeničnu strukturu, od koje je najizraženija dopuna u akuzativu.

* Viele Touristen **übervölkern** den Ort. = Mnogi turisti **preplavljaju** ovo mjesto / dolaze u ovo mjesto.

Riječ je dakle o cirkumfiks (diskontinuiranom ili kombinatornom morfemu) *über...ern* te imenici *das Volk* = *narod*. Navedeni glagol zahtijeva, sintaksički posmatrano, istu rečeničnu strukturu u oba jezika, dopunu subjekta i akuzativa. U smislu kategorije *aktionsart* podrazumijeva previše dolazaka turista. Dakle, konkretno značenje pojedinih tvorbenih elemenata navedenog glagola.

*Was **beabsichtigt** er mit dieser Äußerung? = Šta on namjerava sa ovim iskazom?

Glagol *beabsichtigen* je tvoren pomoću cirkumfiksa *be.....igen* i imeničke osnove *Absicht*.

U smislu kategorije *aktionsart* glagol *beabsichtigen* označava – imati namjeru obavljanja neke radnje.

LITERATURA

- Babić, S. (1986). Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, Zagreb, JAZU/Globus.
- Duden, (2005). Die Grammatik, Unentbehrlich für richtiges Deutsch, neu-Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Duden. Das Bedeutungswörterbuch, Wortbildung und Wortschatz, (2006), Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Engel / Mrazović (1986). Kontrastive Grammatik, Deutsch – Serbokroatisch, Novi Sad.
- Fleischer, Wolfgang / Barz, Irmhild (1995), Wortbildung der deutschen
- Helbig, Gerhard / Joachim Buscha (1996). Deutsche Grammatik, 17. Auflage, Leipzig–Berlin–München.
- Jahić, Dževad (1999). Školski rječnik karakteristične leksike bosanskog jezika, Zenica.
- Klein, H. G. (1974). Tempus, Aspekt, Aktionsart, Tübingen: Niemeyer.
- Wellmann, H. (1975). Deutsche Wortbildung: Typen und Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache 1. Das Verb, Düsseldorf.

ZUSAMMENFASSUNG

Präfixe können verschiedenartige Bedeutungen haben, aber für Suffixe könnte man das nicht sagen. Präfix als Wortkategorie kann Polysemie haben aber in der bisherigen Literatur konnte man das nicht finden, dass sie eine solche Funktion haben. Auf Grund der oben angeführten Beispiele könnte man zusammenfassen, dass Suffixe auch semantische Funktion haben. Bei den präfixal-suffixalen Bildungen fungiert also Derivationsmorphem eine Kombination aus Präfix und Suffix – also ein diskontinuierliches Wortbildungsmorphem.

Adj / mutig / -en + diskontinuierliches Wortbildungsmorphem / Zirkumfix / ent.....en → entmutigen

N / Ehre / -n + diskontinuierliches Wortbildungsmorphem / Zirkumfix / ent.....n → entehren

N / Kraft / -en + diskontinuierliches Wortbildungsmorphem / Zirkumfix / ent.....en → entkräften

Die oben angeführten Verben als semantische Funktion der Aktionsart bezeichnen negative Bedeutung im Sinne j-n einer Sache berauben; j-m etwas entziehen.

Schlüsselwörter: *Aktionsart, Aspekt, Zirkumfix, Derivation, diminutiv, iterativ, diskontinuierliches Wortbildungsmorphem, Morphem, Präfix, Suffix, perfektiv.*

Adnan Kadrić

PRILOG KONCEPTUALNOJ LEKSIKOGRAFIJI U BOSNI U OSMANSKOM PERIODU (1463-1878)²⁹

1. Uvodne napomene

U našem radu baviti ćemo se širim pojmom konceptualne leksikografije u Bosni koja obuhvata i konceptualno strukturirane tezaure opće leksike kao i terminološke konceptualne tezaure. U nauci postoje tendencije razlučivanja pojmova leksikografija i terminografija.³⁰ Opća leksikografija, prema toj podjeli, preferira semasiološki (značenjski) kriterij opisa riječi, gdje se opisuje spektar značenja određene riječi, dok terminografija preferira onomasiološki (nominalizirajući) pristup u kojem određeni «koncept» određuje pravo značenje jezičke oznake. Leksikografija uključuje i emotivni pristup, dok terminografija samo priznaje emocije u okviru određenoga koncepta terminologizacije riječi. Ipak, terminografija je, općenito govoreći, samo podvrsta leksikografije i čak ima, sa filozofsko-onomasiološkoga aspekta, dosta dodirnih tačaka sa općom konceptualnom leksikografijom.

²⁹ Rad je bosanska varijanta izlaganja (*The Phenomenon of Conceptual Lexicography in Ottoman Bosnia*) na međunarodnom simpoziju CIEPO 18, održanom u Zagrebu krajem mjeseca augusta 2008. godine. Engleska varijanta rada bit će objavljena u zborniku radova sa spomenutog simpozija.

³⁰ Po toj strogoj podjeli, leksikografija se bavi fokusiranjem na riječima, dok se terminografija nastoji fokusirati na termine unutar određenih stručnih ili naučnih oblasti i disciplina. Leksikografija prihvata arbitrarnost (arbitrariness) jezičkoga znaka, dok terminografija nastoji ustanoviti principe designacije i koncepte na osnovu kojih funkcioniraju pravila imenovanja pojmova i pojava u svijetu koji nas okružuje. Leksikografija nastoji sačuvati i definirati najširu upotrebu riječi, dok se terminografija bavi usko specijaliziranom upotrebom određene riječi. Leksikografija je, prema dr. Mariëtti Alberts, deskriptivna po svojoj naravi, dok je terminografija preskriptivna i nastoji suziti značenje određene lekseme na osnovu značenja riječi unutar određenog, poznatog koncepta koji je u osnovi izvođenja svakog novog značenja.

Naime, terminografija je zapravo istodobno i jedna grana konceptualne leksikografije, budući da se i termini nižu prema određenom generičkom, hijerarhijskom ili asocijativnom principu povezivanja leksema. Ona se bavi sistemom simbola i jezičkih znakova u okviru određene oblasti života. Terminografija uvijek podrazumijeva određeni «mentalni» koncept imenovanja i povezivanja leksema, isto kao i opća konceptualna leksikografija. "Mentalni koncept" je princip povezivanja znaka, označenog i definiranog pojma. Temeljne onomasiološke principe terminografije prepoznamo i u općoj konceptualnoj leksikografiji, kao što se vidi i na primjeru "konceptualnih" tezaurusa, terminoloških tezaurusa, poetiziranih rječnika i orijentalnih "metaleksikografskih" komentara (šarhova) na poetizirane i "konceptualno ustrojene" rječnike / tezauruse u Bosni u osmanском periodu uprave (1463-1878).

2. Kraća historija leksikografije u Bosni u osmanском periodu (1463-1878)

U periodu osmanske uprave u Bosni (1463-1878) srećemo se s velikim brojem rječnika: a) jednojezičnih;³¹ b) dvojezičnih;³² c) trojezičnih;³³ d) četverojezičnih.³⁴ Krajem 15. i početkom 16.

³¹ Konceptualni jednojezični rječnici na arapskom jeziku uglavnom su iz oblasti teologije, odnosno vjerskih znanosti (rječnici terminologije tefsira, hadisa, manje poznatih riječi iz Kur'ana itd.).

³² Vrlo su brojni i anonimni dvojezični arapsko-turski rječnici (*Lugat-ı 'Arabi-Türki* (R. 1619), *Kamus-ı 'Arabi-Türki* (R. 2621; R. 2327; R. 5837; R. 4917; R. 5145; R. 5893; R. 6125; R. 5851; R. 6198; R. 7737; R. 7788; R. 7800; R. 6305; R. 919), *Mufidü'l-Müstefidin* (R. 2051) itd. Slično je i sa tursko-bosanskim i bosansko-turskim dvojezičnim rječnicima. Tursko-bosanski rječnici uglavnom su pedagoško-didaktičke naravi (*Lugat-ı Türki-Bosnevi*; GHB. R. 7704; R. 7791; R. 7789; R. 7744; R. 7695; R. 6191; R. 6213). Od kraja 19. stoljeća sve češće *Lugat-ı Türki / Türkçe – Bosnevi / Boşnakça*. Od bosansko-turskih rječnika u Bosni u osmanском periodu najpoznatiji je bio stihovani rječnik *Makbul-i 'Arif* (GHB. R. 2865; R. 6294; R. 7795; R. 7738; R. 2961; R. 3376; R. 7798; R. 7720) Muhameda Hevajja Uskufija iz Tuzle.

³³ Kao što je rječnik bosansko-arapsko-turski *Lugat-ı Bosnevi-Arabi-Türki* (R. 7797) i njemu slični rječnici. Rječnici *arapsko-perzijsko-turski* potvrđuju uporedno bavljenje nekih ljudi u Bosni tekstovima na sva tri orijentalna jezika. Od *arapsko-perzijsko-turskih* rječnika najpopularniji u Bosni je, prema broju sačuvanih primjeraka u bibliotekama, bio rječnik *Subha-i Sibyan* Muhameda b.

stoljeća otvaraju se prvi mektebi i medrese u bosanskim kasabama i gradovima. U 16. stoljeću dolazi do povećanja broja stanovnika, snažnijeg procesa islamizacije stanovništva i povećanja broja pismenih ljudi. Zbog potreba novog obrazovanja, upravo spomenuto stoljeće označava početak tradicije dječijih i pedagoško-didaktičkih rječnika / tezursa općenito.³⁵ Poetizirana leksikografija počinje krajem 16. stoljeća i traje do 19. stoljeća. Uporedo se razvija i terminološka konceptualna leksikografija i svojevrsni komentari (šerhovi) i terminoloških i poetiziranih rječnika.³⁶

Jedan od najstarijih enciklopedijskih rječnika na nekom od orijentalnih jezika u Bosni jeste veliki leksikon arapskog jezika *As-sihah fi al-luga*, čiji je autor Abu Nasr Isma'il b. Hammad al-Gawhari al-Farabi (umro 393/1002, početkom 11. stoljeća). Prepis rječnika koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (R. 346-355) potječe iz 13. stoljeća (u ponedjeljak 17. džumadel-ahira 687/1288. godine). Leksikon ima deset tomova i alfabetski je ustrojen, sa dosta primjera i sa posebno biranom leksikom. Ima još prijepisa istog leksikona i skraćenih verzija (muhtasara) iz 16. vijeka (R. 661; R. 4059; R. 3814). Treba napomenuti da je u leksikografiji na Mediteranu najprije došlo do susreta arapske leksikografske tradicije sa leksikografijom drugih mediteranskih evropskih zemalja. To nam pokazuje i konceptualni četverojezični *arapsko-grčko-*

Ahmeda er-Rumija el-Bosnevija (GHB. R. 6690; R. 5887; R. 4183; R. 5886; R. 1350; R. 7640; R. 4195; R. 4705; R. 5378; R. 7198).

³⁴ Kao što je rječnik *Lugat-ı Arebi-Türki-Farsi-Bosnevi* (GHB. R. 2204) i njemu slični.

³⁵ Inače, najpoznatiji autorizirani pedagoško-didaktički konceptualni arapsko-turski rječnici u Bosni su: *Cenahu's-Sibyan* (R. 2992) od Osmana Džumhura iz Višegrada, rječnik *Lugat-ı Elfaz-ı Kur'anıyye* (R. 7806), čiji je autor Ebu Bekr b. Šejh Muslihudin el-Bosnevi, potom *Ad-durra al-mudiyya fi'l-luga at-Turkiyya* (R. 5798), koje je napisao Salih b. Muhamed, zatim rječnik *Lugat-ı Lami'i Çelebi* (R. 2051), čiji autor je Lamii Mahmud Čelebi i rječnik *Seh Zeban* (R. 2051) autora šejha Ahmeda.

³⁶ U Gazi Husrev-begovoj biblioteci moguće je naći pokoji kratki konverzacioni rječnik Italijansko-turski / *Türkçe-İtalyanca Lugatı* (GHB. R. 5538). Takvi rječnici su uglavnom džepnog formata i nisu alfabetski ustrojeni, već više tamatski i po trgovačkome registarskom konceptu, koji se više oslanja na određeni tip konverzacije nego na određenu misaonu oblast. Također, zanimljivi su spiskovi određenih vrsta riječi u pokojoj gramatici latinskog jezika pisanoj na osmanskom turskom jeziku *Latinceden Terceme – Gramatika* (GHB. R. 5667; fol. 163).

latinsko-ilirski rječnik-herbarij *Liber de Simplicibus*, rječnik botaničke terminološke leksike sastavljen negdje sredinom 15. stoljeća. Autor je Niccola Roccabonelle.³⁷ Perzijska i turska leksikografska tradicija dolaze do izražaja znatno kasnije, sa uvođenjem osmanskog obrazovnog sistema u spomenute zemlje i krajeve. Treba napomenuti i da bilješke o uvakufljenjima i kupovini rječnika daju vrlo korisne podatke za proučavanje svakodnevnog života u Bosni u osmanskome periodu. Na osnovu sačuvanih primjeraka rukopisa rječnika u Bosni može se donekle pretpostaviti koji su se rječnici najviše koristili u obrazovnim institucijama.

Kao i u ostalim dijelovima Osmanskog carstva, i u Bosni su se koristili slični rječnici. Najpoznatiji stihovani perzijsko-turski rječnik je bio rječnik Ibrahima Šahidija. Najčešće korišteni arapsko-turski rječnici u osmanskim obrazovnim institucijama u Bosni, prema sačuvanim primjercima rječnika u arhivima i rukopisnim bibliotekama, jesu sljedeći: **(i)** *Lugat-ı Ferišteoğlu*,³⁸ **(ii)** *Al-ahtari fi'l-luga*,³⁹ **(iii)** *Lügat-ı İsm-i Allah / Lugat-ı Allah – Tanrı*,⁴⁰ **(iv)** *Al-irşad fi'l-luga*,⁴¹ **(v)** *Tercümanü's-Sihah*,⁴² **(vi)** *Lugat-ı Münteza*,⁴³ **(vii)** *Mirkatü'l-luga*,⁴⁴ i **(viii)** *Unvan*.⁴⁵ Od bosansko-turskih rječnika u Bosni je najpopularniji bio stihovani rječnik *Makbul-i Arif* Muhameda Hevaija Uskufija. Tursko-bosanski rječnici uglavnom su anonimni. Vokalizirani tursko-bosanski rječnici donekle su zanimljivi i za proučavanje izgovora turskog jezika u bosanskim medresama.

³⁷ Nikolić-Hoyt, Anja (2004:60) *Konceptualna leksikografija: prema tezaurusu hrvatskoga jezika*, Zagreb.

³⁸ GHB. R. 5345; R. 2162; R. 5568; R. 2593; R. 2974; R. 5630; R. 7803; R. 5561; R. 7745; R. 1653; R. 7805; R. 4287; R. 2051; R. 7393.

³⁹ GHB. R. 7562; R. 4780; R. 3868; R. 727; R. 6568; R. 7394; R. 171; R. 7560; R. 4192; R. 3787; R. 6093; R. 7566; R. 125; R. 6701; R. 5627; R. 7565; R. 202; R. 150; R. 591; R. 4419; R. 7563; R. 4838.

⁴⁰ GHB. R. 7393; R. 5737; R. 2839; R. 5536; R. 7747; R. 7743; R. 4348; R. 5511; R. 6220; R. 7156; R. 5224; R. 7801; R. 6305; R. 7792.

⁴¹ GHB. R. 5551; R. 2760; R. 624; R. 1105; R. 1364; R. 1625; R. 2711; R. 4030; R. 4830; R. 4200; R. 4457; R. 7642; R. 7808.

⁴² GHB. R. 1085; R. 1531; R. 1619; R. 2342; R. 7561; R. 4835; R. 5799.

⁴³ GHB. R. 5770; R. 1382; R. 2105; R. 4737; R. 5737; R. 2531.

⁴⁴ GHB. R. 5568; R. 7742; R. 6532; R. 2658; R. 4155; R. 1269; R. 650; R. 919.

⁴⁵ GHB. R. 5345; R. 7393.

3. Klasični osmanski obrazovni sistem i "konceptualna" leksikografija u Bosni

Literatura na orijentalnim jezicima u Bosni stiže posredstvom klasičnog osmanskog obrazovnog sistema. Obrazovni sistem u bosanskim medresama podrazumijevao je podjelu na tri vrste znanosti: a) *teološke discipline*: tefsir, hadis, kelam, fikh i ostale; b) *matematičke, praktične*: aritmetika, algebra, geometrija, astronomija i muzika; c) *prirodoslovne*: medicina, fizika, hemija, botanika, zoologija, mineralogija, geologija, poljoprivreda i geografija. *KONCEPT klasičnog osmanskog obrazovnog sistema daje temeljni okvir za razvijanje leksikografije u Bosni u osmanskom periodu, od druge polovine 15. stoljeća do početaka 19. stoljeća.* Pojednostavljeno govoreći, orijentalno-islamski kulturološko-civilizacijski univerzum u leksikografiji preslikava se kroz sljedeću univerzalnu tematsku hijerarhiju opisa i/ili redanja leksema u rječnicima:

1. Bog, Sveta Knjiga;
2. Poslanik (vjerska tradicija);
3. vjera i vjerozakon, propisi vjere;
4. svakodnevna leksika.

4. Vrste konceptualnih rječnika / tezaurusa

Konceptualne tezauruse na orijentalnim jezicima u Bosni u osmanskom periodu uvjetno možemo podijeliti na sljedeće vrste: 1. *opće konceptualne rječnike / tezauruse*; 2. *tematske konceptualne rječnike / tezauruse*; 3. *terminološke konceptualne rječnike / tezauruse*; 4. *poetizirane konceptualne rječnike / tezauruse*.

Ad. 1. *Opći konceptualni rječnici / tezaurusi*

Opći konceptualni rječnici ili tezaurusi brojni su i oni okupljaju lekseme koje se koriste u različitim oblastima života. Većina tursko-bosanskih rječnika ubraja se u opće konceptualne rječnike / tezauruse. Ono što objedinjava lekseme u takvim rječnicima nije tematski ili alfabetski ustroj, već prepoznatljiva hijerarhija vrijednosti u osmanskim obrazovnom sistemu i svakodnevnom životu muslimana u Bosni u osmanskim periodu, hijerarhija koja se preslikava kroz rječnike.

Ad 2. Tematski konceptualni rječnici / tezaursi

Za ilustraciju tematski koncipiranih rječnika / tezaurusa u Bosni u osmanskome periodu, želimo skrenuti pažnju na dva rječnika: (i) *Cenahu's-Sibyan* Osmana Džumhura; (ii) anonimni *Lugat-ı Arebi-Türki-Bosnevi* (R. 2204).

(i) CENAHU'S-SİBYAN (1713.) Osmana Džumhura iz Višegrada;⁴⁶

Djelo je napisano 11. džumadel-ahira 1125 / 1713. godine u medresi Misrija hadži Ismaila na Atmejdanu u Sarajevu. U uvodnom dijelu arapsko-turskog rječnika Osman Džumhur objašnjava razlog zašto je napisao rječnik.⁴⁷ Rječnik Osmana Džumhura u prvom dijelu je tipični konceptualni *Vocabularium* – popis riječi prema određenoj ideji ili temi. Na početku se nalaze "najodličnije, najprobranije riječi": Bog, Milostivi, poslanik, Objava itd. Slijede poglavlja koja objašnjavaju neke temeljne pojmove u medresama, zatim poglavlja koja su "tematski" ustrojena: *Poglavlje o biljkama i žitima, o životinjama, o divljim pticama, o ljudima, o dijelovima ljudskog tijela, o jelu, o voću, o drveću, o oruđu, o oružju, o bolestima, o brojevima*. Drugi dio rječnika ima alfabetski raspored riječi, gdje se u odvojenim redovima bilježe imenske i glagolske lekseme. Na kraju je interesantna vježba za studente.⁴⁸

(ii) LUGAT-I AREBİ-TÜRKİ-BOSNEVİ (GHB. R. 2204), anonim;

Rječnik počinje bismillom, u skladu sa tradicijom. Zatim se navodi na tri jezika ime Božije, naziv za Poslanika, meleke / anđele, slijedi vjerska terminologija koja se sreće u svakodnevnom životu muslimana, osnovni pojmovi iz islamskog obredoslovlja i

⁴⁶ GHB. R. 2992.

⁴⁷ "...vidio sam kako su mnogi učenici u naše doba slabi i ne poznaju jezika; uče fikh, a ne znaju značenja, te su na taj način oni bili uzrokom pisanju ovog rječnika. Ja sam Božijom pomoću i njegovom uputom započeo da im skupim rječnik koji će sadržavati riječi raširene, koje se upotrebljuju kod učenih. Tako sam ovaj rječnik sabrao iz *Sahihul-muhtara*, *Muntehaba* i nešto iz rječnika *Ismulah* i rječnika *Ferište*". Vidi: Handžić, Mehmed (1940-41) "Džumhur Osman i njegov arapsko-turski rječnik Dženahus-sibjan", *El-Hidaje*, godina IV.

⁴⁸ Ibid.

dogmatike, osobine ljudi, nazivi za dijelove ljudskoga tijela. Nazivi poglavlja su sljedeći: *Beyan-ı vasf-ı insan / Objašnjenje opisa čovjeka* (6a); *Beyanü'-l-ard ve ma fiha / O zemlji i onome što je na njoj* (7b); *Beyanü Evsafi-l beyti ve Esasihi / O opisima kuće i pokućstva* (8a); *Beyanü-l Me'kulat / O jelima* (10b); *Esmau şuhur / Imena mjeseci* (18a); *Esmäu l-İşarat / Pokazna imena/ zamjenice* (18b); *Esmäu l-mevsulat / Odnosna imena* (18b) itd. Na kraju rječnika nalazi se mali priručni popis gramatičkih pojmova sa pokojim primjerom. Tradicija pisanja tematskih bosansko-turskih i tursko-bosanskih rječnika nastavlja se i nakon odlaska Osmanlija iz Bosne.⁴⁹

Ad 3. Terminološki konceptualni rječnici / tezaursi⁵⁰

Od bosanskih terminoloških arapsko-turskih konceptualno ustrojenih rječnika dosta je onih koji se bave općom vjerskom terminologijom, ali i administrativno-pravnom terminologijom koja se sreće u službenoj korespondenciji.⁵¹ Posebnu pažnju privlače rječnici termina iz tesavufskog stručnog registra. U 16. stoljeću Ali Dede Mostari u stihu daje zanimljiva objašnjenja najčešće korištenih tesavufskih termina. Katkada detaljnija objašnjenja tesavufskih termina prelaze granice uobičajenih leksikografskih enciklopedijskih djela i prerastaju i posebnu vrstu djela – u komentare rječnika, u kojima se nastoji objasniti semantička "konceptualna matrica" na osnovu koje se u tesavufu "selektiraju lekseme" koje treba da iskažu neku složeniju apstraktnu filozofsko-tesavufsku

⁴⁹ Jedan od poznatijih autora takvih tematski organiziranih tezaurusa je Ibrahim Edhem Berbić. Svoje leksikografske priloge daju je u dodatku svoje kontrastivne dvojezične bosansko-turske gramatike *Boşnakça-Türkçe Muallimi : Bosanski Turski Učitelj* (1893).

⁵⁰ Rječnici koji se bave stručnim registrom određene oblasti uvijek su predmet konceptualne leksikografije i oni uvijek moraju slijediti koncept / ideju određene struke u imenovanju pojmova / termina. Konceptualna leksikografija podrazumijeva pisanje rječnika iz određenih oblasti, terminoloških lista i spiskova riječi, leksikografske priloge u kojima se na asocijativnoj ili hijerarhijskoj osnovi objedinjuju lekseme unutar istoga koncepta / ideje. Prepoznatljiva je terminološka konceptualna matrica koja objedinjuje lekseme unutar iste stručne oblasti. Neprepoznavanje koncepta na osnovu kojeg se piše rječnik uvodi probleme razumijevanja implicitnog značenja leksema u mikro-strukturi svakog konceptualnog rječnika.

⁵¹ Npr. *İlm-i inşada must'amel olan lugatlar* – GHB. R. 7001.

ideju. U našem radu želimo skrenuti pažnju na leksikografske priloge Abdullaha Salahudina Bošnjaka – Salahija iz 18. stoljeća. Objašnjenja pojmova koja daje Abdullah Salahi primjer su onomasiološke konceptualizacije tesavufskih termina u leksikografskom smislu. Pažnje vrijedni su terminološki leksikografski prilozi u djelima Osmana b. Abdulmenana Bošnjaka, jednog od najznačajnijih prevodilaca evropskih udžbenika iz prirodnih nauka na turski jezik u 18. stoljeću. Godine 1751. preveo je sa latinskog djelo *Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluris Explicantur* (Terceme-i Kitab-ı Coğrafya) od Bernharda Vareniusa i još nekoliko sličnih knjiga iz botanike i sličnih znanosti. Neke nazive navodi na nekoliko jezika: latinskom, arapskom, turskom i bosanskom jeziku.

Ad 4. "Poetizirani" konceptualni rječnici / tezaursi

Za istraživače leksikografije na Balkanu jedan od najinteresantnijih fenomena jeste fenomen pisanja poetiziranih rječnika u Bosni. To je zanimljiv fenomen sa nekoliko aspekata:

- a) u povijesti leksikografije južnoslavenskih naroda rijetki su "rječnici u stihu";⁵²
- b) rječnici su jasno koncipirani i kao leksikografsko djelo i kao književno djelo;
- c) na početku stihovanih rječnika autori rječnika biraju lekseme prema zadatim hijerarhijskim obrascima klasične osmanske "semantičke kulturološke vertikale" u kojima se ogleda orijentalno-islamski pogled na svijet;
- d) odabir leksema u poetiziranim rječnicima podrazumijeva i poštivanje pravila klasične osmanske retorike i stilistike, ali i predstavlja neku vrstu "individualnog poetskog eksperimenta" u kojem autor / pjesnik nastoji slagati lekseme koristeći se s najmanje desetak klasičnih osmanskih aruz-metričkih formi;
- e) odabir leksema u stihovanim rječnicima vrši se i prema pravilima "tematske kulturološke horizontale", tako da su lekseme u stihovima najčešće povezane semantičkim

⁵² Osobito je zanimljiv bosansko-turski rječnik *Makbul-i Arif* Muhameda Hevaija Uskufija.

- odnosima *hiponimije* i *meronimije* (kao da je u podlozi poetskog teksta neka vrsta tematskoga rječnika);
- f) odabir leksema u stihovanim rječnicima uvjetovan je i pravilima metrike, tako da se u redanju leksema često javljaju neke neočekivane semantičke praznine, što čini rječnik zanimljivim sa stilskeg aspekta;
 - g) autor u potrazi za individualnim izrazom često koristi i neke "supstandardne" lekseme, argo izraze i vulgarizme, što rječnik dodatno čini neobičnim;
 - h) zbog praćenja pravila rime, autor često napravi transpoziciju leksema u finalnom dijelu stiha.

Jedan od najpopularnijih stihovanih rječnika u Bosni bio je rječnik *Tuhfe-i Şahidi* Ibrahima Şahidija, a jedan od neobičnijih rječnika je *Tuhfe-i Vehbi* od Sunbulzade Vehbija. Prilično popularan je bio i rječnik *Lugat-ı Ferišteoğlu*.⁵³

Od stihovanih bosanskih rječnika izdvojit ćemo sljedeće: (i) *Tuhfe-i Manzume* Osmana b. Husejna Bošnjaka; (ii) *Makbul-i Arif* Muhameda Hevajja Uskufija iz Tuzle; (iii) *Subha-i Sibyan* Muhameda b. Ahmeda er-Rumija Ebu-l-Fadla el-Bosnevlja; (iv) *Lugat-ı Elfaz-ı Kur'aniyye* Ebu Bekra b. Şejha Muslihudina el-Bosnevlja.

- (i) TUHFE-I MANZUME (1583.) – stihovani tezurus / rječnik Osmana b. Husejna Bošnjaka;

Osman sin Husejnov Bošnjak napisao je 1583. godine perzijsko-turski rječnik u formi mesnevlje i naslovio ga kao «*Manzume*» / *Pjesma*. Iz pedagoško-didaktičkih razloga u rječniku je navodio različite metričko-stilske obrasce i primjenjivao ih u svom rječniku, prateći i odgovarajuća pravila rime i odabira leksema. U formi mesnevlje napisao je uvodni dio koji ima 42 bejta / distiha, odnosno 88 stihova. Sa 19 poetskih odlomaka (poglavlja) i uvodnim dijelom rječnik *Pjesma* ukupno ima 168 bejtova / distiha, odnosno 336 stihova. U djelu je unutar istih stihova na osmanskome objašnjeno značenje perzijskih leksema (ukupno 805).

⁵³ U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu ima i rječnika koji se sastoje od biranih leksema iz nekog klasičnog književnog djela. Takav je i rječnik teških riječi *Müşkilat-ı Şahname* (R. 7746) u Firdusijevoj *Şahnami*, alfabetski ustrojeni. Ovakvi rječnici sa drugog aspekta približavaju neko djelo iz klasične književnosti na nekom od orijentalnih jezika.

U posebnim dodacima autor rječnika Osman sin Husejnov – Bošnjak objašnjava i neka važnija gramatička pravila koja se odnose na perzijske lekseme. Djelo sadrži i jedan broj figura i tropa unutar uvodnih stihova⁵⁴.

Rukopis koji analiziramo nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (R-3451). Osobito nas zanima uvodni dio «*Manzume*» / *Pjesme* Osmana sina Husejna Bošnjaka, koji počinje sljedećim stihovima:

1. Bismi'llāhi'r-Rahmāni'r-Raḥīm

La ilāhe illalāhü'l-Kerīm

U ime Boga Milostivog Samilosnoga

Nema nikog osim Boga Plemenitoga

Sipās u minnet Ol Ḥallāk-ı pāka

Ki 'aql ü fehm ü dāniş virdi ḥāka

Hvala i zahvala tom Stvoritelju čistome

Koji prahu podari pamet, razumijevanje i znanje

Ol Alīm itdi insāna lugātı

O dur ḥāka viren nutk u hayātı

Taj Sveznajući učini da je riječ za čovjeka

On je taj što prahu Govor i život dariva

Osman b. Husejin Bošnjak objašnjava značaj rječnika za “savladavanje” različitih nauka. Konceptcija rječnika podsjeća na rječnik Ibrahima Šahidija.

(ii) MAKBUL-İ ARİF (1631) – Muhameda Hevaija Uskufija iz Tuzle;

Bosansko-turski rječnik *Makbul-i Arif* napisan je po ugledu na rječnik Ibrahima Šahidija. Rječnik *Makbul-i Arif* napisan je 1631. godine. Uvod ima 102 bejta (204 stiha). U uvodu se opisuje odluka da se sastavi rječnik od riječi iz bosanskog (*Bosnaca*) i turskog jezika. Zanimljiva je Hevaijeva konstatacija u uvodnim stihovima:

Çü Bosnalar olur iri bekamet

İri bil hem lugatların begayet

Kako su Bošnjaci krupna stasa

⁵⁴ Ahmet Atilla Şentürk – Ahmet Kartal (2004:314) *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara.

Znaj da su im tako i riječi krupne

Slijedi 13 poglavlja u različitim metrima, uz autorov završetak Rječnika. Rječnik po stilskim osobitostima podsjeća na ostale pedagoško-didaktičke "alhamijado" pjesme Muhameda Hevaija Uskufija pisane arapskim grafemama na bosanskom jeziku. Rječnik nije za djecu. Svako poglavlje je koncipirano kao manja "semantički zaokružena" pjesma, sa latifom – duhovitom izrekom ili poslovicom na kraju poglavlja. Rječnik je, dakle, neka vrsta pjesnikove asocijativne "priče" o određenim skupinama riječi. Nekad je veza među riječima tematska, nekad asocijativna, nekad ih veže isključivo rima, a nekad kao da se nižu riječi koje u širem meronimijskom krugu grade sliku određenog pojma ili događaja. Uskufi nastoji unijeti originalnost u Rječnik tako što bejtove (distihe) obično otpočinje leksemama iz različitih tematskih oblasti. Međutim, često se asocijativno "prebacuje" u druge tematske oblasti i mijenja gramatičke kategorije leksema na temelju samo njemu poznatog "koncepta". I čitatelj koji zna turski i čitatelj koji zna bosanski osjeti "taj koncept" i vezu među leksemama, ali je teško može odrediti ako je pokušava odrediti na temelju sadašnjih leksikografskih teorija i pravila moderne leksikografije i leksikologije. Razlog je jednostavan:

Samo širi konceptualni okvir za strukturu Rječnika jeste pisana narodna Tradicija na osmanskome turskom i na bosanskom jeziku, dok se kao glavna stilistička tehnika sastavljanja rječnika uzima osmanska aruz-poetika i neka vrsta implicitne narativne "folklorne poetske koine" tipične za određene vrste bosanske alhamijado poezije i hibridnih poetskih formi na granici pedagoško-didaktičke i erotizirane narodne "saz poezije" u Osmanskome carstvu. Zato je rječnik Makbul-i Arif Muhameda Hevaija Uskufija zanimljiv i za književnoteorijske i za folklorne i za lingvostilističke studije.

- (iii) SUBHA-İ SİBYAN (1624) – Muhameda b. Ahmeda er-Rumija Ebu-l-Fadla Bosnevija;

Rječnik *Subha-i Sibyan* Muhameda b. Ahmeda Er-Rumija Bosnevija je stihovani arapsko-turski rječnik. O njemu je već

opširno pisao Atabey Kılıç.⁵⁵ Rječnik je, prema nekim izvorima napisan 1033 / 1624,⁵⁶ a prema nekim 1063 / 1652-53. godine. Rječnik ima 2100 arapskih leksema, oko 250 perzijskih i oko 1150 turskih leksema. Početak je sličan kao i u rječnicima Osmana b. Husejna Bošnjaka i Muahmeda Hevaija Uskufija, u skladu sa tradicijom konceptualnih poetiziranih tezaurusa u Osmanskom carstvu:

Nam-ı Hoda zikr idelüm ibtida
Menzil-i maksuda Odur rehnuma
Spomen otpočnimo imenom Boga
Do željenoga odredišta On je pokazatelj puta ...

Muhamed b. Ahmed Bosnevi objašnjava zašto je pisao rječnik za djecu (Subha-i Sibyan). Rječnik po koncepciji i sadržaju poglavlja podsjeća na rječnik Ibrahima Šahidija i rječnik Osmana b. Husejna Bošnjaka.

Subha-i Sibyan, Muhamed b. Ahmed er-Rumi Ebu-l-Fadl
Bosnevi (GHB. R. 6690)

⁵⁵ Vidi detaljnije: Kılıç, Atabey (2006) "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Subha-i Sibyan. İnceleme (1)", *Turkish Studies / Türkoloji Dergisi* - 2, 2006.

⁵⁶ Uzun, Tacettin (2002) "Arapça-Türkçe Sözlüklerin Öncüsü Sayılan Subha-i Sibyan", *Nüsha*, yıl II, sayı: 6.

- (iv) LUGAT-I ELFAZ-I KUR'ANİYYE (GHB. R. 7806);
autor Ebu Bekr b. Šejh Sejful-hak ibn Muslihudin el-Bosnevi;

Nakon kraćeg sadržaja, slijedi prozni uvod i poglavlja u stihovima. U poglavljima Ebu Bekr Bosnevi tumači pojedine riječi iz određenih kur'anskih sura. Nekada se tumače fraze, a nekada samo po jedna riječ. Riječi su slagane prema redosljedu kur'anskih poglavlja. Uporedo se daje, u bilješkama ispod i pored riječi, uži kontekst upotrebe određene lekseme koja se stihom objašnjava u osnovnom tekstu Rječnika. U 397 bejtova (794 stiha) daje se značenje 1432 kur'anske riječi i izraza.

d) *Fenomen komentara (šerhova) rječnika u bosanskoj leksikografiji*

Tradicija pisanja komentara na rječnike ili konceptualne tezuruse preuzeta je iz osmanske pisane tradicije. Komentar *Külliyat-ı Abi Beka* (GHB. R. 184) zapravo je veliki enciklopedijski rječnik koji u pojedinim objašnjenjima dobija formu komentara rječnika, sa posebnim osvrtom na semantiku i etimologiju pojedinih riječi. Često se navode primjeri da se ilustrira značenje nekih riječi. Daje se opis grafijske slike lekseme, opće napomene o gramatičkom obliku riječi, kao i napomene o leksemama koje se koriste u određenoj naučnoj oblasti. Na isti način je koncipiran i višetomni enciklopedijski rječnik *Sihahul-luga* (R. 346). Taj rječnik ima dosta stihova kojima se potkrepljuje značenje određene lekseme, ali i dosta primjera iz razgovornog stila. Riječi se objašnjavaju navođenjem njihova značenja unutar određenih sintagmatskih ili rečeničkih konstrukcija. Jako puno je izreka i citata poznatih osoba iz klasične orijentalno-islamske filološke tradicije. Tumače se lekseme iz ajeta, iz hadisa, iz predisamske poezije, iz djela arapskih klasika, iz različitih naučnih oblasti. Hijerarhijski je ustrojen prema orijentalno-islamskome konceptu života. Šerhove / komentare na određene lekseme daje i Ali Dede Mostarac, zatim Abdullah Bosnevi Abdi i Sari Abdullah Bosnevi. Katkada svoje komentare daje i Nevesinjac Šabanzade, koji tumači teške riječi iz Mesnevijske Dželaluddina Rumija. Komentar djelo *Hulle-i Manzume – Şerh-i Tuhfe-i Şahidi* Šejha

Juje Mostarca (R. 635) na rječnik *Tuhfe-i Šahidi* Ibrahima Šahidija sadrži osnovne elemente klasičnog osmanskog komentara rječnika, ali nije ni stilski niti znanstveno blizu sličnog komentara istoga djela koji nam se nudi u djelu *Šerh-i Tuhfe-i Šahidi* (R. 1386) autora Ahmeda Hatema Bjelopoljaka. Stil Hatema Bjelopoljaka je jako dobar, jezik prefinjen. U uvodnom dijelu svoga komentara Ahmed Hatem iskazuje želju «da teške misli predoči jasnim izrazom», objašnjava metodu koju je koristio prilikom pisanja svoga komentara na rječnik Ibrahima Šahidija, daje definicije nekih književnih pojmova koje srećemo u njegovom djelu, kao i objašnjenja nekih termina iz osmanske aruz-metrike. U uvodnome dijelu Ahmed Hatem Bjelopoljak pokreće pitanje izgovora «izafetskog hemzeta» u perzijskim genitivnim konstrukcijama koje prelaze u osmanski turski jezik, odnosno da li se čita između konstituenata genitivne veze «kesra» ili «fetha». Spomenuta pitanja su aktualna i danas, kako u iranistici tako i u osmanistici. Komentari (šerhovi) stihovanih rječnika predstavljaju produkte klasične orijentalne retoričko-filološke tradicije u najširem smislu.

Proučavanje konceptualne leksikografije u Bosni u osmanskome periodu na primjeru rukopisnih rječnika pokreće dosta zanimljivih pitanja za bosanskohercegovačku turkologiju. Među takva pitanja ubrajaju se pitanja suodnosa semantike i formalne strukture različitih rječnika / tezaurusa, odnosno da li se studije o konceptualnoj leksikografiji trebaju baviti formalnim strukturalnim odnosima ili, pak, značenjskim i kulturološko-civilizacijskim vezama među leksemama. Po našem mišljenju, oba aspekta su važna za studije o povijesti konceptualne leksikografije u osmanskoj Bosni.

Summary

A lot of lexicographical conceptual glossaries, lists of words and various dictionaries of encyclopaedic character were written during the Ottoman rule over Bosnia. Unlike to the lexicographical tradition in Dalmatia, the alphabetical conceptualized dictionaries in Bosnia during the Ottoman rule have occurred very rarely. However, regardless of that fact, numerous works in the area of conceptual lexicography in Bosnia during the Ottoman rule introduced many questions of cultural-civilization character such as: who has wrote those terminological dictionaries and professional-technical conceptualized lists of words and why, are those dictionaries result of act of copying (*istinsah*) or are there even some elements of originality inside them. There are two phenomena that attract the attention of every researcher in the field of lexicography during the Ottoman rule over Bosnia: a) *phenomenon of "poetized" conceptual lexicography* (glossaries in verse); b) *phenomenon of writing of commentary (sharh) of that time exemplar glossaries and dictionaries* (the commentators are the writers from Bosnia). We assume that these two phenomena in 16th and 17th century (glossaries in verse and commentaries of glossaries) are the phenomena in South-Slavic and Ottoman lexicographical tradition that deserve particular cultural overview and critical analysis.

Muhamed Arnaut

OBLICI IZRAŽAVANJA U KULTURI GOVORA

Sažetak

Edukacija nastavnika za profesionalno obavljanje humanog i plemenitog posla odgajanja i obrazovanja budućih generacija veoma je zahtjevan i složen zadatak, koji se ostvaruje programskim sadržajima pojedinih studijskih oblasti, osobito u formama i sadržajima kulture govora. To je veoma kompleksna i opsežna naučno-stručna oblast, koja pruža budućim edukatorima velike mogućnosti ispoljavanja njihovih kreativnih sposobnosti, naročito ukoliko upoznaju sve potencijalne oblike izražavanja. Ovaj rad ukazuje na neiscrpno bogatstvo izražajnih sredstava, bilo u pisanoj formi, ili pak na govornom planu. On treba da inicira i potakne kako sadašnje tako i buduće edukatore na svim nivoima odgoja i obrazovanja da otkrivaju osobenosti pojedinih oblika izražavanja i da njihove pozitivne vrijednosti primjenjuju u svojim metodičkim aktivnostima prilikom odgajanja i obrazovanja novih generacija mladih, koji ulaze u začarani svijet knjige i zagonetnost života, što stoji pred njima.

Oblici izražavanja su mnogobrojni i raznovrsni. Klasificiraju se na različite načine prema kriterijima koje određuju pojedini autori. U ovom radu prezentiraju se slijedeći oblici izražavanja: reprodukcija, naracija, deskripcija, informativni oblici, rasprava i mješoviti oblici.

Ključne riječi: kultura govora, oblici izražavanja, edukacija

PROGRAMSKA STRUKTURA KULTURE GOVORA I OBLICI IZRAŽAVANJA

Kultura govora je studijska oblast na nastavnim fakultetima, koja je prijeko potrebna različitim profilima budućih edukatora na svim nivoima odgajanja i obrazovanja (predškolski odgoj, osnovna i srednja škola, visoko obrazovanje). Ona sadrži veoma raznoliku programsku strukturu i omogućava konzumentima da ovladaju vrijednosnim i naučnim istinama o teorijskim spoznajama jezika i njegovim praktičnim govornim realizacijama u neposrednoj životnoj realnosti. Nastava kulture govora pruža znanja i saznanja iz sfere informacija i komunikacija, otkriva vrednote svih strukturnih segmenata standardnog jezika (fonetsko-fonoloških,

leksičko-morfoloških, stilističko-sintaksičkih). Ova studijska oblast pruža mogućnost da se spozna fenomen govora i javnog govornog nastupa (priroda, karakteristike, realizacija govora) u različitim profesionalnim i životnim situacijama, da se otkrije stilogenost različitih figurativnih jezičkih kategorija. Istovremeno, da se u lingvističkoj retrospektivi posmatraju termini grafija i knjiga i njihov doprinos razvoju društvenih komunikacija među ljudima.

Povrh svega navedenog, kultura govora obuhvata i sve oblike izražavanja, njihove pojedinačne specifičnosti, komunikativnu i društvenu funkciju, te važnu edukativnu komponentu prevashodno u ranoj fazi odgoja i obrazovanja, u predškolskom periodu i razrednoj nastavi. U formi kulture izražavanja zastupljeni su različiti oblici jezičkog i govorno iskaza i izraza. Oni se nalaze u samom temelju programskih sadržaja nastave jezika i književnosti u razrednoj nastavi od I do V razreda devetogodišnje osnovne škole. To je i razumljivo, jer bez jasne i osmišljene komunikacije ne mogu se ostvariti ni osnovni odgojni i obrazovni zadaci razredne nastave, kao ni oni na svim kasnijim nivoima educiranja. Zbog toga je prioritet i stalna nastavna obaveza da se učenici sistematski i kontinuirano osposobljavaju za funkcionalnu međusobnu komunikaciju, kako u pisanoj formi tako i na govornom planu, primjereno programskoj strukturi kulture izražavanja i uzrasnoj dobi učenika. Za to su predviđeni raznovrsni oblici pisanog i govornog vježbanja iz oblasti kulture izražavanja.

Oblici izražavanja mogu biti raznovrsni. Klasifikacije pojedinih teoretičara, svaka na svoj način, prezentiraju i razvrstavaju te mnogobrojne oblike izražavanja. Ovdje se daje jedan pokušaj sistematskog informativno-metodičkog izlaganja pojedinih oblika izražavanja u kulturi govora. To su slijedeći oblici: *reprodukcija, naracija, deskripcija, informativni oblici, raspravljanje, mješoviti oblici.*

1. Reprodukcija sadržaja

Reprodukcija sadržaja ili prepričavanje je reprodukcija sadržaja teksta, filma, pozorišne predstave ili drugih ispričanih i prezentiranih sadržaja. Reprodukcija podrazumijeva memoriranje bitnih tokova događaja, uočavanje uzročno-posljedičnih veza i odnosa na bazi analize, upoređivanja, sinteze i zaključivanja. Reproductivno prepričavanje je reprodukcija pročitano i viđenog u svim elementima, podudarna je sa kazivanjem u tekstu ili u

drugom sadržaju. Produktivno prepričavanje je kada se u toku reprodukcije nešto dodaje ili oduzima, odnosno kada se transformiraju bitni elementi u strukturi sadržaja. Osnova za prepričavanje su sadržaj, likovi i forma (jezik, stil i kompozicija). Imaju različite vrste prepričavanja: na osnovu detaljnih pitanja, uopćenih pitanja, zajedničkog plana, uz samostalno sastavljanje plana, bez plana, sažimanjem teksta itd.

2. Naracija

Naracija ili pričanje je najčešći oblik izražavanja. To je saopćavanje događaja koji su se dogodili subjektu, neposredno, njemu lično. Pričanje je iznošenje stvarnog događaja ili doživljaja. Događaj priča očevidac, a doživljaj učesnik. Pričanje sadrži: mjesto, vrijeme, likove (glavne i sporedne), događaj i tok radnje. U pričanju se kombiniraju elementi koji su rezultat objektivnog posmatranja ličnih osjećanja posmatrača i pripovjedača sa potrebom iznošenja cjeline priče (početak, sadržaj, završetak). Pričanje treba biti živo, dinamično i plastično. Podrazumijeva izlaganje činjenica na subjektivan način. Pričanje ima radnju, događaj i pokret. Red izlaganja može biti hronološki, retrospektivni i kombinirani. Pričati se može u prvom i trećem licu (gledište). U toku pričanja prikazuju se mjesto, vrijeme, učesnici, a ostvaruju se tok i kulminacija. Pričanje može biti dinamično i statično. Određena živost postiže se adekvatnim izborom riječi, osobito glagolima i glagolskim vremenima. Postoje različite vrste pričanja: pričanje događaja u nizu slika, u slici, na osnovu tematskih riječi, datim početkom itd.; zatim pričanje doživljaja.

3. Deskripcija

Deskripcija ili opisivanje je vrsta izražavanja, kazivanje koje je složenije od pričanja i prepričavanja. Opis je sistematsko izlaganje osnovnih osobina predmeta, bića i pojava na osnovu neposrednog i posrednog posmatranja i doživljavanja. To je aktivnost kojom viđeno i doživljeno transformiramo u verbalne iskaze koji odražavaju ne samo pojedinačna svojstva predmeta opisa nego i same pojmove. U osnovi opisa stoji razvijen dar zapažanja i bogat rječnik. Ima više vrsta opisivanja. Može biti objektivni, racionalni ili realistički opis, koji sadrži učešće mišljenja i misaonih operacija, tačnost i korektnost u prikazivanju bez emocija. Zatim postoji subjektivni, emocionalni, slikoviti ili

literarni opis, u kojem se ostvaruje učešće mašte i osjećanja, lični doživljaj posmatranog sadržaja, slikovito opisivanje, živo, zanimljivo i dinamično opisivanje. Opisuje se sve što se može vidjeti i doživjeti: predmeti, radnje, pokreti, stanja; pojave ili zbivanja u prirodi; kao i bića (ljudi, životinje).

4. Informativni oblici izražavanja

Izvještavanje

Izvještavanje je oblik izražavanja kojim se tačno informira o događaju ili stanju ili situaciji. Ne obuhvaća emotivno učešće izvještača. To je objektivan prikaz situacije, stanja, karakteristika posmatranih predmeta, ljudi i događaja. Izvještavanje podrazumijeva dobro poznavanje činjenica odnosno podataka, objašnjenja o predmetu izvještavanja, obrazloženje, dokaz, zaključak. Treba odgovoriti na pitanja: ko, šta, gdje, kada, kako, zašto, koliko itd. Neophodno je znati terminologiju iz oblasti kojoj pripada predmet posmatranja. Suštinu izvještavanja čine: predmet ili sadržaj, oblik ili forma, aktuelan i pravovremen sadržaj, jezički i stilski dotjeran, brzo dostavljen onome kome je upućen. Može biti pisan popularnim, naučnim ili stručnim rječnikom. Ima više oblika izvještavanja.

Vijest

Vijest je najjednostavniji i osnovni oblik informiranja, koji treba da odgovori na pitanja: ko, šta, kad, gdje, kako, zašto. Treba biti tačna, zanimljiva, aktuelna, kratka i jasna. Izbor leksike uslovljen je tematikom iz koje se uzima sadržaj. Mnogobrojni su primjeri u dnevnoj štampi i drugim medijima (radio, televizija).

Obavijest

Obavijest ili oglas je kratko izvještavanje u kojem se daju podaci o tome ko, koga i o kome ili čemu obavještava. Sadržaj obavijesti zavisi od broja podataka koji se u njemu navode. Obavijest je kratka kao i vijest, i odgovara na ista pitanja, i to istim redoslijedom, dok u vijesti to nije potrebno. Obavijest sadrži i ilustracije, različita slova, podvučene ili zaokružene riječi i slično.

Izvještaj

Izvještaj je proširena vijest. Ima podatke kao u vijesti, zatim objašnjenje i komentar događaja, odnosno predmeta vijesti, te zaključak. Prije pisanja izvještaja vrši se sakupljanje tačnih i objektivnih podataka. Prema predmetnom sadržaju izvještaji mogu biti raznovrsni, što znači da predmet određuje vrstu izvještaja pa može biti novinski, vremenski, ljekarski, bankarski.

Izvještaj je oblik saopćenja koji je neposredno vezan za predmet o kojem se govori ili piše. Izvještač mora da piše ili podnosi izvještaj veoma objektivno i realno, bez emocija i špekulacija. Činjenice moraju biti jezgovite i potpune.

Novinski izvještaj

Novinski izvještaj ili članak ima elemente vijesti i izvještaja. U kompozicionoj strukturi prvo je postavljen problem na koji se skreće pažnja. Zatim slijedi navođenje argumenata, činjenica i podataka radi ilustracije predmeta o kojem se govori. Na kraju je zaključni stav, sud, mišljenje. U novinskom članku ili izvještaju izražen je lični stav. U fizionomiji prepoznaju se nadnaslov, naslov, podnaslov, međunaslov, potpis autora.

Sažetak

Sažetak ili rezime je oblik izvještaja u kojem se čitalac obavještava o sadržaju naučnog ili stručnog rada. Čitalac saznaje koja je tema obrađena, što su bitne idejne odrednice rada, do kakvih rezultata je autor došao. To su smjernice za čitanje rada i fokusiranje na ključne dijelove u njemu.

Prikaz

Prikaz je kritički izvještaj o umjениčkom djelu, književnom ili pozorišnom, likovnom ili muzičkom. Objavljuje se i veoma je zastupljen u časopisima i zbornicima, dnevnim ili nedjeljnim novinama. Pišu ga stručnjaci za određenu oblast. Izrazito je zahtjevan oblik izvještavanja. Mora biti objektivna i aktuelna, odnosno napisana odmah nakon izlaženja djela, naprimjer knjige iz štampe. Prikaz treba napisati stručno i kvalitetno.

Reportaža

Reportaža je složen i zahtjevan oblik, sadrži pričanje, opisivanje, dijalog, portretiranje i slično, prisutni su lirski elementi, subjektivnost, umjetnički ton i stil. U korijenu ovoga pojma je termin *report*, što znači izvještaj. Može se reći da je reportaža izvještaj sa neposrednog mjesta aktuelnog događanja.

Feljton

Feljton je novinski članak, s jedne strane, kritički intoniran, a, s druge strane, to je tekst popularno-naučnog, društvenog ili literarnog karaktera, napisan živo i duhovito. Autor feljtona je feljtonist.

5. Raspravljanje

Raspravljanje je oblik kulture izražavanja u kojem se ostvaruje istraživački odnos prema pojavama u okolnom svijetu. Zastupljene su složene misaone aktivnosti: analiza, sinteza, komparacija, izdvajanja, apstrakcija, generalizacija. Lišeno je emocionalne obojenosti, jer se traže podaci, činjenice, objektivan pristup datim podacima, jasni pojmovi i logički slijed misli. Ima više vrsta raspravljanja.

Rasprava

Rasprava ili traktat je naučno djelo, opis veći nego članak. U njoj se ostvaruje uzročno-posljedični slijed razvoja misli. Stil je jednostavan, bezličan, utemeljen na razumu, riječi su dobro odabrane, rečenice su bez sintaksičkih lomova. Tema se u raspravi izlaže, objašnjava, dokazuje, zaključuje. Iznose se stavovi za i protiv, daju se argumenti, navode citati, odnosno mišljenja drugih, i utvrđuju zaključci sa stavovima i preporukama. Sve je podređeno znanju (činjenicama) te logičkom i argumentiranom prezentiranju. Razvija se misao o nekom aktuelnom događaju. Rasprava se razvija u dijelovima. Prvo se postavlja teza ili problem, slijedi dokazivanje teze ili rješavanje problema, a onda dolazi potvrđivanje ili odbacivanje teze. U raspravi teza se dokazuje citatima i napomenama (dopunska objašnjenja).

Naučni rad

Za naučnoistraživački rad treba imati dara i prirodnu predispoziciju, s jedne strane, i biti upućen u način i njegove metode, s druge strane. Izrada naučnog rada sadrži pojedine etape: izbor teme, prikupljanje i obradu građe, organizaciju i raspored građe, redigovanje rukopisa, tehničku obradu i štampanje djela, recenziju i odbranu teze (doktorska i magistarska teza). Jezik naučnog rada treba da ima jasnoću i jednostavnost, prirodnost, odmjerенost i konciznost, upotrebu adekvatnih riječi (bogat fond riječi, raznolikost) i izraza, pravilan odnos prema upotrebi stranih riječi, koherentnu rečenicu (logičan odnos dijelova u njoj), raznolikost u rečenici, dobro uređen paragraf ili stav (misaonu cjelinu od više rečenica u logičnom odnosu). Rad treba da bude gramatički i ortografski pravilno napisan. Naučni rad treba da ima odmjereno izlaganje, da se ne unosi u rad ono što nije u vezi sa temom, da se ne pretrpava beznačajnim pojedinostima, ne ponavlja ono što je već rečeno, ne objašnjava ono što je razumljivo; treba da ga obilježe jedinstvo i sklad, adekvatno isticanje i originalnost, pravilno rasuđivanje.

Bilješka

Bilješka je naučni ili stručni rad u kojem se uže obrađuje neko pitanje sa navođenjem nekog karakterističnog i novog podatka.

Članak

Članak je naučni ili stručni rad u kojem se raspravlja o nekom manjem pitanju, o jednoj strani većeg pitanja, ili se daje opći pogled na neko pitanje (prikaz književnog djela, ocjena kompozicije romana itd.).

Studija

Studija je rasprava većeg obima, govori o krupnijem pitanju, ulazi dublje u ocjenu pitanja. Potrebna su prethodna šira i dublja ispitivanja predmeta i pažljivo prikupljanje materijala.

Monografija

Monografija je studija koja se bavi samo jednim cjelovitim ili specijalnim naučnim ili stručnim problemom. U njoj se teži što iscrpnije izložiti predmet koji se ispituje.

Ogled

Ogled ili esej je vrsta raspravljanja u kojoj su zastupljeni i misao i emocija. Više je književnoumjetnička tvorevina sa subjektivnim shvaćanjem i duhovitim iznošenjem sadržaja. Tematski je veoma raznovrsna i bogata – sagledava naučni ili književni problem, kulturni ili duhovni aspekt i slično. Problem se razmatra sa svih strana i prodire se u suštinu pitanja. Bitna obilježja ogleda su izrazita subjektivnost prema pojavi koja je predmet teme, velika inventivnost (težnja da se pojava sagleda na neuobičajen način), jak priliv specifičnih pojedinosti i odsustvo naučne aparature i argumentacije. Svaka činjenica javlja se kao lična, doživljajna ili emocionalna. Kompozicija ogleda je raznolika, uvjetovana je prirodom teme i sposobnostima pisca. Slobodan pristup kompoziciji omogućava upotrebu različitih stilskih sredstava i ispoljavanje bogate jezičke građe.

Paralela

Paralela je raspravljanje u kojem se povlače paralele između dvije pojave ili dva i više tekstova.

Anotacija

Anotacija je sažeto prikazivanje jednoga djela. Daje se kratko obilježje djela. Utemeljena je na trenutnim impresijama. Mora biti ubjedljivo napisana, ističu se specifičnosti teme i ideje, umjetničke vrijednosti i značaj djela. Javlja se u listovima i časopisima.

Recenzija

Recenzija je potpuniji prikaz, analitičko-kritički pristup djelu. Sadržaj se temeljito analizira, otkriva se pišćeva ideja, obrazlaže se tema sa aspekta aktuelnosti, iznose se dokazi za svaku tvrdnju, odnosno tezu, sagledava se jezik i njegova upotreba. Na kraju se daje sud ili mišljenje, zaključak o djelu i preporuka da li je djelo za objavljivanje. Recenzija je ocjena, odnosno ona doprinosi

tome da li će djelo biti objavljeno ili ne. Autor djela ima mogućnost da izvrši korekcije (dopune, izmjene, poboljšanja) prema sugestijama recenzenta. U recenziji se daju podaci o rukopisu djela i autoru, o djelu, navodi se struktura djela, analiza i kritika svakoga njegovog dijela, te preporuke i prijedlog.

Kritika

Kritika je raspravljanje u kojem se daje prikaz ili ocjena nekoga djela na osnovu analize i prosuđivanja dijelova i sadržaja teksta. Kritika se bavi djelom kao pojavom. Otkriva vrijednosti djela, donosi sudove i ocjene, koji mogu utjecati na dalji razvoj oblasti kojoj pripada. Kritičar je pisac kritike.

Diskusija

Diskusija je rasprava u kojoj se iznose različita mišljenja o nekom predmetu s namjerom da se utvrdi istina. Iznošenje novih podataka o predmetu doprinosi da se on potpunije sagleda.

Polemika

Polemika je rasprava u kojoj se iznose suprotna mišljenja od onih koja su već data. Polemičar navodi svoja mišljenja i daje dokaze. Polemika treba da uvažava autora. Polemika je vid diskusije u kojoj su suprotna mišljenja jače izražena. Njen cilj je da se neki problem riješi ili potpunije osvijetli. Stil polemike je živ, ubjedljiv, često i emocionalno obojen, ponekad retoričan.

Komentar

Komentar je naknadno tumačenje i objašnjenje o nekom pitanju. U njemu se iznosi potpuniji osvrt, daju primjedbe o vrijednosti činjenica na kojima se zasniva dokaz i način kako se to provodi.

Referat

Referat je oblik raspravljanja o određenom problemu pri čemu se iznosi i lični stav. Referat se odnosi na jedno određeno pitanje, na konkretnu tačku gledišta, određeni aspekt pojave, uže gledanje na problem.

Predavanje

Predavanje je vrsta rasprave koja se može usmeno izlagati ili čitati. Vremenski je ograničeno. Raznovrsno je po sadržini. To je vid verbalne komunikacije na javnom skupu.

6. Mješoviti oblici izražavanja

Pismo

Ljudi pišu pismo jedni drugima da bi se sporazumjeli o nečemu (upućuju različite vijesti, informacije, novosti itd.). Svako pismo ima odgovarajuću strukturu: podatke o onom ko piše, uvod, glavni dio, završetak i potpis. U gornjem desnom uglu piše se mjesto i datum onoga ko piše pismo. Slijedi sadržaj pisma. Forma je uvjetovana vrstom pisma (da li je privatno ili poslovno pismo). Pisma koja se pišu u svakodnevnoj komunikaciji imaju ustaljen početak (Dragi Dino!). Iza riječi kojima se obraćamo piše se zarez ili znak uzvika. Pismo se obično nastavlja u slijedećem redu i prva riječ iza obraćanja piše se velikim početnim slovom. Lična zamjenica vi piše se velikim početnim slovom. Na prednjoj strani koverta piše se adresa primaoca (ime i prezime, mjesto, ulica, broj kuće ili stana). Na poledini koverta piše se adresa pošiljaoca. Pisati treba čitko, uredno, bez jezičkih grešaka. Privatna pisma pišu se rukopisom, poslovna pisma se štampaju (na mašini, računaru).

Čestitka

Čestitka je oblik izražavanja radosti, želje i drugih pozitivnih osjećanja. Njome se iskazuje radost za postignuti uspjeh, izražava se, također, želja povodom blagdana, svečanosti, jubileja, proslava, rođendana. Čestitka treba biti iskrena, dobronamjerna i povezana sa stvarnim željama. Ona ima svoj naslov, kratak sadržaj (želje koje se izražavaju) i potpis pošiljaoca.

Razglednica i dopisnica

Razglednica je fotografija nekoga grada, znamenitosti, prirode, koja je na poledini. Ima slobodan prostor na kojem se piše kratak tekst, adresa primaoca i potpis pošiljaoca. Razglednica se šalje sa nekog putovanja i boravka u određenom mjestu.

Dopisnica ima isti oblik kao razglednica, nema fotografiju, u istoj funkciji je kao i pismo. Treba je pisati sadržajno i kratko,

stilski dotjerano i uredno. Danas je prevaziđen način komuniciranja.

Telegram

Telegram ili brzopis je pisani oblik izražavanja koji se šalje u hitnim slučajevima i u posebnim prilikama. Piše se sažeto i kratko, na obrascu koji se obrađuje putem pošte. Telegram se može slati i posredstvom telefona.

Molba i žalba

Molba je oblik izražavanja kojim se traži ili moli nešto od nekoga. Piše se kratko, dokumentirano i ubjedljivo. Predmet molbe se formulira na početku. Ona mora biti dovoljno obrazložena da bi je primalac bolje shvatio i povoljnije riješio. Na kraju slijedi zahvala, datum i potpis. Neke molbe se i taksiraju. Molba ima svoje dijelove. U lijevom gornjem uglu piše se ime i prezime te adresa pošiljaoca. Ispod toga, prema sredini lista, stavlja se ime i adresa primaoca molbe. Ispod te adrese piše se predmet molbe. Poslije toga se prelazi na sažeto pisanje, iznošenje određenih pojedinosti, potreba i želja, te argumentirano obrazlaganje. Na kraju slijedi zaključak – da se ostaje u uvjerenju da će se molbi udovoljiti, pri čemu se upućuju riječi zahvalnosti. Poslije napisanog, na donjoj desnoj strani, piše se molilac i stavlja se potpis. Na lijevoj strani piše se mjesto i datum.

Žalba je oblik izražavanja određenog prigovora zbog neriješenog pitanja ili problema. Piše se u istoj formi kao i molba, samo što je sadržaj drukčiji, suprotan.

Poziv

Poziv je pisani oblik izražavanja kojim se neko poziva radi nekoga sastanka, skupa itd. Poziv mora biti kratak i sažet, mora sadržavati sve podatke za onoga koji se poziva. Treba biti estetski oblikovan, jezički uredan. Sadrži tri dijela: uvod, glavni dio i završetak. Uvod treba da sadrži ko poziva i kome je poziv upućen. Glavni dio sadrži sve podatke važne za onoga koji se poziva. Podaci se navode sažeto i pregledno: mjesto, vrijeme, razlog, dodatna objašnjenja. Završni dio sadrži zahvalnost za odziv na poziv, datum i potpis pozivaoca.

Javni skup

Verbalna komunikacija ostvaruje se na različitim javnim skupovima. Ima ih više, različiti su po formi i sadržaju.

Konsultacije su kraći sastanci na kojima se izvrši brza razmjena mišljenja, daju se savjeti.

Sastanci su najčešći oblici sastajanja većeg broja ljudi. Potrebne su prethodne pripreme, osmišljen sistem komuniciranja tokom sastanka i praćenja izvršenja zaključaka.

Sjednice su povremeni skupovi grupe poslovnih ljudi na kojima se donose odluke za pojedina područja poslovanja.

Konvencije i *konferencije* predstavljaju susret većeg broja stručnjaka za pojedine oblasti društvenog djelovanja i poslovanja.

Simpozij je masovni sastanak naučnika, stručnjaka ili poslovnih ljudi s ciljem sticanja novih znanja i razmjene mišljenja.

Kongres je najmasovniji oblik sastanka iz određene specijalnosti i struke.

Model svih navedenih oblika javnog sastajanja i komuniciranja je sastanak koji sadrži slijedeće elemente: *pripreme, dnevni red, uvodno izlaganje, diskusiju, formulaciju zaključaka i zapisnik*.

Pripreme sastanka mogu biti tehničke, osobne, pripreme za izlaganje. Tehničke pripreme podrazumijevaju određivanje dana, datuma, vremena i mjesta sastanka, utvrđivanje imena i funkcija učesnika, rezervaciju i uređivanje prostorija, određivanje zapisničara i osoblja koje će primati učesnike. Pozvani treba da prime poziv na vrijeme. Prije sastanka mora se provjeriti tehnička ispravnost uređaja. Osobne pripreme podrazumijevaju pripreme svih sudionika sastanka: voditelja, zapisničara i drugih. U toku sastanka treba voditi usmjerenu i konstruktivnu diskusiju te učiniti da diskutanti budu dovoljno disciplinirani. Pripreme za izlaganje su pripreme izlagača, da se drže pravila rada i toka sastanka, te da govore ono što je u vezi sa temom.

Dnevni red sastanka treba biti jasno i precizno formuliran, ne bi trebao biti opširan.

Uvodno izlaganje prezentira se na početku sastanka. Ono obuhvaća problematiku koja će se razmatrati. Poželjno je da bude adekvatno, odmjereno i kratko.

Diskusija je tok sjednice u kojem učesnici iznose svoja mišljenja i daju prijedloge, savjete i sugestije za rješavanje pitanja

koja su predmet rasprave. Učešće u diskusiji treba biti vremenski ograničeno i ne treba govoriti ono što nije u vezi sa temom.

Formulacija zaključaka je završni čin sastanka. Nakon diskusije donesu se konkretni zaključci koji obavezuju određene subjekte da ubuduće, u planiranim rokovima, rade na izvršavanju zadataka koji su dati u zaključcima.

Zapisnik je dokumenat o održanom sastanku. Ima svoju vrijednost jer služi kao izvor informacija. Sadrži kompletan tok sastanka, evidenciju o svemu što je urađeno i kazano. U njemu treba da bude zabilježeno ko je održao sastanak, mjesto, vrijeme, broj prisutnih i odsutnih, ko je predsjedavao, utvrđen dnevni red, imena izlagača referata i diskutantata, te njihove diskusije, zaključke u vezi sa svakom tačkom (zadatak, obaveze, zaduženja, nosioci zaduženja, rokovi, potpis zapisivača i voditelja sastanka, kao i vrijeme završetka sastanka).

Poslovno pismo

Poslovna komunikacija zasniva se velikim dijelom na poslovnom dopisivanju. Pisano komuniciranje traži jasan i nedvosmislen iskaz, jednostavan jezik, sintaksičku i pravopisnu tačnost, te ekonomičan sadržaj. Izbjegavaju se kićene forme (uvod, završetak), ali se, ipak, savremeno poslovno pismo odlikuje i određenim ljubaznim frazama koje izražavaju poštovanje prema poslovnom partneru (poruka je uokvirena obaveznim standardima pisane kurtoazije). Poslovno pismo počinje uobičajenom ljubaznom formulom (Poštovani uredniče!). Uvod čine prve riječi u pismu i njegov zadatak je da se osnovni sadržaj pisma dovede u vezu s osnovnom namjerom poruke. Poruka je bit pisma i zauzima glavni ili središnji dio teksta i najvažniji je dio u procesu pisanog komuniciranja. Mora biti zato izražena jasnom i nedvosmislenom formulacijom. Zaključak treba da utvrdi, odnosno da naglasi srž sadržaja i da da zaključni ton pismu. U novom redu slijedi pozdrav s potpisom. Pismo se piše uredno i čitko na memorandumu ustanove. Šalje se u originalu i kucano mašinom ili na računaru. Pismo ne treba biti dugo.

Bonton nalaže da primalac odgovori na pismo. Poslovno pismo treba biti kvalitetno i stilski dotjerano, savremeno dizajnirano sa određenim odgovarajućim formama koje su primjerene sadržaju i prirodi poslovanja. Neophodno je tačno i

uredno napisati ime i prezime primaoca i pošiljaoca, te tačne adrese.

Elektronska pošta

Savremeni oblici pisanog poslovnog i privatnog komuniciranja ostvaruju se putem elektronske pošte (email porukama). To je omogućio nagli i snažni razvoj računara, jer se posljednjih decenija informatička tehnologija širi začuđujućom brzinom. Internet je danas realnost i komunikacija se ostvaruje uspješno i brzo bez obzira na udaljenost. Programi olakšavaju obavljanje poslova na profesionalan način u svim sferama čovjekove djelatnosti.

Poslovna komunikacija

Službena ili poslovna komunikacija ostvaruje se putem pisama, molbi, žalbi, elektronske pošte (email porukama), internetom. Komunikacija se može, također, ostvariti u vidu novčane uputnice ili čekovne uplatnice kada se ostvaruje izvršavanje finansijskih obaveza, zatim konkursom i prijavom na konkurs za prijem na posao, na studij, te potražnjom i ponudama u tržišnoj i ekonomskoj komunikaciji, kao i putem reklame i propagande.

Konkurs i prijava na konkurs

Konkurs ili natječaj je pisani oblik komuniciranja kojim ustanove i poslodavci putem natječaja traže potrebno stručno ili drugo radno osoblje. Zainteresirani kandidati prijavljuju se na konkurs dostavljanjem prijave sa priložima, odnosno potrebnim dokumentima. Prijava je prvi susret sa kandidatom za neko radno mjesto. Zato ona treba biti uredno, čitko i koncizno napisana. Bitne su činjenice o kandidatu i one treba da budu iznesene na pregledan i jednostavan način. Prijava treba biti kucana na kvalitetnom papiru, potrebno je naglasiti bitne formulacije i riječi, ne smije biti grešaka (stilskih i pravopisnih). Prijava obavezno treba da sadrži podatke o kandidatu: ime i prezime, adresu, godinu i mjesto rođenja, školsku spremu, radno iskustvo, znanje i vještine (jezička pismenost, poznavanje stranih jezika, rad na računaru itd.), nagrade i priznanja, slobodne aktivnosti, preporuke i slično. U prijavi treba da budu dati tačni podaci dokazani priložima (diploma, preporuka, potvrda itd.).

Oblici izražavanja u kulturi govora

U kulturi govora nalazi se značajno programsko područje koje sadrži pojedine oblike izražavanja. To su forme koje svojim sadržajem omogućavaju spoznaju vrijednosti neposrednog komuniciranja među ljudima. Javni nastupi, bilo u pisanoj formi, bilo govorom, zatim razni skupovi i drugi oblici međusobnog susretanja ljudi od znanja i umijeća, prilika su da pojedinci ispolje svoje kreativne sposobnosti i vještine.

Pojedini oblici izražavanja zaista su društvena neophodnost i potreba, koji doprinose međusobnom razumijevanju. Budući edukatori na nastavničkim fakultetima stječu znanja iz kulture govora i upoznaju se sa raznolikošću i bogatstvom oblika izražavanja. Upoznaju vrednote pojedinih oblika reprodukcije sadržaja, naracije, deskripcije, informiranja, raspravljanja i mješovitih formi izražavanja. To im omogućava da mlade generacije uče kvalitetnom pisanom obliku izražavanja, te uspješnom govornom nastupu.

LITERATURA

- Arnaut, M, 2007, *Kultura govora*, interna skripta za studente, Pedagoški fakultet, Zenica.
- Bellenger, L, 1992, *Umijeće komuniciranja*, I izdanje, Svjetlost, Sarajevo.
- Čeklić, V, 1962, *Vještina pisanja*, Rijeka.
- Čop, M, 1975, *Pismene vježbe i sastavci*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb.
- Hubijar, Z, 1996, *Metodika nastave kulture izražavanja u mlađim razredima osnovne škole*, Pedagoška akademija US, Sarajevo.
- Ilić, P, 1983, *Od slova do eseja*, Sarajevo.
- Jovanović, S, 1972, *Rečnik književnih izraza*, BIGZ, Beograd.
- Katnić-Bakaršić, M, 2001, *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga,, Sarajevo.
- Mladenov, M, 1980, *Novinarska stilistika*, Naučna knjiga, Beograd.
- Osredečki, E, 1995, *Poslovno komuniciranje*, Naklada Edo, Zagreb.
- Peruško, T, 1971, *Materinski jezik u obaveznoj školi*, VI izdanje, Pedagoško-književni zbor, Zagreb.
- Ružić, Ž, 1978, *Osnovi kulture govora*, Beograd.

Stevanović, M, 1988, *Teorija i praksa u nastavi usmenog i pismenog izražavanja*, Dečje novine, Gornji Milanovac.
Živković, D, 1985, *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Beograd.

FORMS OF EXPRESSION IN THE CULTURE OF SPEECH

Summary

In the culture of speech there is a significant programming area that contains certain forms of expression. Those are forms that allow with their content knowledge of the value of direct communication between people. Public performances, either in written form, whether voice, and various gatherings and other forms of mutual encountering of knowledgeable and skillful people, are chance that individuals bespeak their creative abilities and skills.

Certain forms of expression are really a social necessity and need, which contribute to mutual understanding. Future educators acquire knowledge from culture of speech and acquaint with the diversity and richness of forms of expression on colleges. They acquaint values of certain forms of reproduction facilities, narration, description, informing, discussion and mixed forms of expression. That allows them to teach the young generations about quality writing form of expression, and the successful verbal performance.

Edina Solak

STRUKTURALNE OSOBITOSTI, JEZIK I STIL VAKUFNAME

Sažetak

Kao primjer za analizu odabrana je jedna sarajevska vakufnama iz 17. stoljeća, Vakufnama hadži Alije, sina Musaa. Pod naslovom Opći osvrt na diplomatičku analizu vakufname: Strukturalne osobitosti, jezik i stil – ukazano je na temeljne strukturalne elemente u diplomatičkoj obradi ove vrste dokumenata, a u analizi se fokusiralo i na specifičnosti jezika i stila, pri čemu se posebna pažnja posvetila administrativno-pravnoj registarskoj leksici vakufname. Ipak, nije zanemarena ni njena književno-umjetnička vrijednost, koja se ogleda u rimovanju i ritmizaciji rečenice u dokumentu propisanog administrativno-pravnog sadržaja, pri čemu dolazi do izražaja sposobnost sastavljača tog dokumenta da suhoparne činjenice iz teksta kroz rimovanu prozu učini lakše čitljivim i dopadljivim.

Ključne riječi: strukturalne osobitosti, jezik, stil, književno-umjetnička vrijednost, rimovanje, ritmizacija rečenice

* * *

Jezik Vakufname hadži Alije, sina Musaa iz Sarajeva, napisane 1610. godine, nosi uobičajene pravopisne osobitosti osmanskog turskog jezika s kraja 16. i s početka 17. stoljeća. Katkada se u pisanju ogleda i upotreba velariziranih vokala u genitivnim konstrukcijama i nekim derivativnim sufiksima, koja je česta u tekstovima na kraju 16. i na početku 17. stoljeća u čitavome Carstvu, a kasnije se dugo održala u zapadnorumelijskim dijalektima Turaka, kao i u izgovoru turskoga jezika kod obrazovanog muslimanskog sloja stanovništva u nekim gradskim sredinama na području zapadnoga Balkana. I sam jezik, stručnjacima za stare dokumente, na stanovit način potvrđuje da se radi o tekstu koji jeste nastao početkom 17. stoljeća. Čak bi se mogle istraživati i eventualne lokalne osobitosti tog jezika. No, budući da se radi o tekstovima koji su, prije svega, administrativno-pravne naravi, iako sadrže i brojne elemente književno-umjetničkog i tzv.

sakralnog funkcionalnog stila, treba imati na umu i sljedeće – u obrazovnom sistemu, osobito u stručnim školama za kadije, učio se i način pisanja određene vrste administrativno-pravnoga dokumenta. Tako se, naprimjer, razlikuje stil i jezik općenito u fermanima i beratima, s jedne strane, i u drugim dokumentima koji nisu pisani u visokopozicioniranim državnim institucijama u Osmanskome carstvu. To je sasvim logično, jer je drukčiji način obraćanja sultanu i velikim vezirima, a drukčiji prijateljima ili, pak, potčinjenima. O tome se razvila čitava znanost vezana za korespondenciju i pisanje dopisa i različitih administrativno-pravnih dokumenata.

Vakufnama je specifična i po svome stilu pisanja. Naime, vakufnama je temeljno pravni dokument, ali u različitim periodima pisanja vakufnama je često mjesto susreta različitih funkcionalnih stilova. Kao što to dobro naglašava Duraković (2007:159)⁵⁷, u klasičnom periodu orijentalno-islamske kulture bilo je uobičajeno strukturalno dopunjavanje različitih žanrova u jednom djelu, kao i isprepletenost različitih funkcionalnih stilova i žanrova. Tekst je imao opću funkciju odgoja (adab) – što se ogledalo podjednako i u znanstvenim djelima i u djelima administrativno-pravne naravi. Želimo naglasiti da su neke bosanske vakufname imale formu pravih rukopisnih knjiga, kao što je, naprimjer, Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića i još neke. Derviš-pašina vakufnama, osim citata iz svetog teksta, ima i jako puno biranih stihova različitih pjesnika. Katkada po svome tekstovnome tkanju podsjeća na klasična arapska djela, u kojima se stihovima pokušava prozni tekst učiniti što zanimljivijim čitateljima.

Mi se, prije stilske analize, prvo moramo usmjeriti na temeljnu odliku vakufname kao pravno-historijskoga dokumenta. Ta osobitost vakufname jeste činjenica da se ona ubraja u onu vrstu teksta koja je precizno obilježena administrativno-pravnom registarskom leksikom. Od terminološke registarske leksike nabrojat ćemo najvažnije termine, koji određuju osnovni karakter vakufname kao pravno-historijskoga dokumenta. To je sljedeća, najčešća terminološka leksika:

VAKIF ili dobrotvor – osoba koja dobrovoljno izuzima određeni dio svoje imovine za opće dobro;

⁵⁷ Duraković, Esad (2007:159-175) „Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56/2006, Sarajevo.

MEVKUF – uvakufljena i iz individualnog posjeda dobrovoljno izuzeta pokretna ili nepokretna imovina;

VAKUFNAMA – isprava ili zadužbinska povelja koja sadrži očitovanje volje dobrotvora, imenovanje zadužbinske imovine, način kako će se s njom upravljati i u šta će se trošiti, imena svjedoka itd.;

MUTEVELLI – upravitelj vakufa, a imenuje ga sam vakif ili drugi nadležni organ;

NAZIR – osoba koja nadzire način raspolaganja vakufskom imovinom;

DŽABI – osoba koja je zadužbinskom poveljom ili drugim aktom nadležnog organa, imenovana da ubire vakufske prihode;

AKARAT – uvakufljena nepokretna imovina, kao što su: livade, voćnjaci, zgrade i sl.;

MUSEKKAFAT – uvakufljene nekretnine koje imaju krov, kao što su: kuće, dućani, musafirhane itd.;

MENKULAT – svaka pokretna imovina, kao što su: novac, knjige, odjeća i sl.;

SRF VAKUF – čisti vakuf, tj. zadužbina koja je određena u čiste vjerske ili humanitarne svrhe;

EVLADIJET VAKUF – porodični vakuf. Prihode od uvakufljenja imovine koriste vakifovi nasljednici, a jedan dio vakufska uprava. Nakon izumiranja muških vakifovih potomaka, svi prihodi odlaze vakufu;

MUKATA – izdavanje pod zakup vakufskog zemljišta, odnosno prodaja vazdušnog prostora iznad vakufskih površina na kojima zakupac može da sagradi građevine ili zasadi razne nasade i postaje njihovim vlasnikom, dok zemljište ostaje svojina vakufa;

IDŽARE – izdavanje vakufske imovine na korištenje trećim licima uz plaćanje određene najamnine. Iznajmljivanje se vrši putem javne licitacije;

IDŽARATEJN VAKUF – izdavanje vakufskih nekretnina pod zakup na duže vrijeme uz dvije najamnine: prva, koja je mnogo veća i uzima se unaprijed, i druga, koja je simbolična i plaća se krajem svake godine;

EVKAF-I MAZBUTA – vakufi čija je namjena jasno određena zadužbinskom poveljom, ali se tokom vremena, silom prilika, izmijeni prvobitna namjena i vakufski prihodi se počnu trošiti u svrhe koje nisu vakufnamom predviđene;

EVKAF-I GAJRI MAZBUTA – vakufi kojima upravlja mutevelija i on određuje u koje se svrhe mogu trošiti vakufski prihodi.

ISTIBDAL – zamjena vakufske imovine u slučaju kad postoji bojazan da bi ona mogla propasti. Tada se, uz dozvolu kadije, imovina može zamijeniti ili čak i prodati, pod uslovom da se za taj novac kupi druga imovina koja će služiti kao vakuf.

Dakako, uz spomenute termine sreću se i brojni drugi termini pravno-historijske naravi. Međutim, pošto se ti termini odnose najčešće na funkcioniranje drugih pravnih institucija i ne odnose se izravno na funkcioniranje vakufa, mi ćemo takve termine objašnjavati u samom tekstu koji se analizira, ili u podnožnim napomena ili, pak, u kraćem popisu manje poznatih riječi ili termina na kraju rada. Na osnovu termina i nazivlja za neke pojmove izvan institucija uvakufjavanja, a koji se sreću u vakufnamama, mogu se katkada istraživati i ostali aspekti društvenog života u sredinama gdje su nastajale vakufname. Na osnovu vakufnama koje nam daju podatke o popravkama određenih objekata saznajemo da li je neku mahalalu pogodila kakva prirodna nepogoda (poplava i sl.) ili nepogoda neke druge vrste (požar, rušenje, neprijateljski napad). Iz imena potpisnika vakufnama saznajemo o tome kad je i ko je u određenom kraju predstavljao društvenu elitu ili skupinu ljudi kojima se u društvu vjerovalo i čija riječ se prihvatala kao pravni argument. Štaviše, saznajemo i podatke o tome kako su neke žene uvakufjavale ne samo objekte nego i knjige, što je zanimljivo za rušenje stereotipa o nepismenosti žena u vrijeme «feudalne osmanske vlasti» u Bosni.

Osim navedenih podataka, u vakufnamama katkad srećemo i detalje koji su interesantni sa čisto kulturološkog aspekta, a ne samo pravno-historijskoga, kao što je primjer uvakufjavanja i opisivanja načina kako će se na najbolji način koristiti prirodna dobra i ukrašavati i pošumljavati određeni posjedi, što donekle ukazuje i na razvijen odnos vakifa-legatora prema prirodnom okolišu. Takvi su primjeri u vakufnamama gdje se posebno definira izdvajanje sredstava za održavanje grobalja, česama i drvoreda. Osobita pažnja se u nekim vakufnamama posvećivala održavanju bašči i korištenju vode za navodnjavanje zemljišta kako bi zemlja davala više usjeva. Neki vakufi su zapravo bili temelj za nastanak brojnih gradskih vodovoda, kako u Bosni tako i u ostalim pokrajinama Osmanskoga carstva. Neki vakufnamama su precizirane mjere zaštite od poplava u proljeće kad se topio snijeg.

Ima primjera u vakufnamama gdje se izričito tražilo da se jedan dio prihoda izdvaja da se prehrane i zbrinjavaju mačke i psi lutalice.⁵⁸ Osim sredstava za imarethane, neke vakufname su precizirale i izdvajanje sredstava za održavanje javnih gradskih toaleta u većim mjestima. Nekim vakufnamama su predviđena sredstva da se djeca koja pohađaju sibjan mektebe, pa čak i starija djeca, izvode u proljeće u prirodu i da se u prirodi organiziraju dječiji teferiči.⁵⁹

U nekim vakufnamama nalaze se bilješke i nazivi za različita zanimanja koja su bila prisutna u šerijatskim sudovima (kadija, naib, muhzir, mubašir, mušavir, katib, hadim i sl.), ali se sreću i nazivi za zanimanja određenih zanata u gradskim sredinama (obično kad su neki zanatlije svjedoci čina uvakufljanja u sudnici).

Dakle, administrativno-pravni registar precizniji je termin za opis jezika vakufnama nego administrativno-pravni žanr, uglavnom zbog same funkcije vakufname kao pravno-historijskoga dokumenta, iako se katkada vakufnama može proučavati u okviru šireg pojma nego što je to registar. Kada analiziramo vakufnamu, prije svega, tekstu prilazimo kao tekstu sa prepoznatljivim pravnim diskursom. Ono što je opća osobitost pravnog diskursa to je i osobitost vakufname kao pravnog dokumenta. Postoje dvije osnovne osobine u domeni zakonodavstva, a to su: a) izvjesnost i b) odgovarajuća pravna fleksibilnost. Svaki pravni jezik određenog dokumenta, uključujući tu i bosanske vakufname, podrazumijeva:

⁵⁸ O ovome je napisano dosta radova u različitim časopisima u Turskoj, a brojni podaci dostupni su širem čitateljstvu čak i na internetu.

⁵⁹ Vidi detaljnije u: Ayverdi Ekrem Hakkı, Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri, *Vakıflar Dergisi*, IV., Ankara 1958, 250-261; Ateş Ibrahim, Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar, *Vakıflar Dergisi*, XV. Ankara, 1982; Ateş Ibrahim, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi*, Ankara, 1987; Doğan Muzaffer, Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri, *Vakıflar Dergisi*, IV, Ankara, 1958; Ergin Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul; Fatih Suldan Mehmed II. Vakfiyesi, (h.861/M.1456) İstanbul, 1938; Kunter Halim Baki, Vakfiyelerin Tarih ve Sosyoloji Bakımından Önemi, *Ülkü Dergisi*, VI., Ankara, 1936; Müftüzâde Esat Bey, *İstanbul Medreseleri Sebilürreşat*, 1341, XXI; Öztürk Nazif, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara, 1983; Racynski Edward, *1841'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, Çeviren: Kemal Turan, İst. 1980; Şeker Mehmet, *İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara, 1984; Şeker Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, İstanbul, 1973; Sungurbey İsmet, İslâm Hukukunda Hayvanlar Yararına Vakıflar ve Vakıf Mevzuatımızdaki Önemli Bir Eksiklik, *VII. Vakıf Haftası*, Ankara, 1990.

formuliranje onoga što je predmet dokumenta, reguliranje i tumačenje odredbi. S obzirom na vakufnamu kao posebnu vrstu dokumenta, može se govoriti i o definiranju nekih osobina jezika vakufname, kao što su: a) specifičnost, tj. *Discrete features*; b) predvidljivi postupci, činovi, pojave i jezički obrasci na razini komunikacije i leksikogramatike. Kada se žele analizirati književnoumjetnički aspekti upotrebe pravnog jezika, osobito u vakufnamama koje imaju i elemente književno-umjetničkoga funkcionalnog stila, često se sreće sa određenim unaprijed očekivanim pretpostavkama o naravi jezika vakufname. Tako se obično pretpostavlja da vakufname predstavljaju niz zaokruženih cjelina koje se međusobno stilski razlikuju. Jezik vakufnama može sadržavati i brojne proširene ponavljajuće konstrukcije kojima se želi nešto posebno naglasiti. One vakufname koje imaju naglašenu crtu kao pravni dokument, posebno one iz kasnijeg vremena, često sadrže vrlo neobične sintaksičke strukture tipične za pravni jezički diskurs. Stil vakufname varira od strogo ustaljenih konstrukcija pravne naravi do visokostiliziranog pompeznog jezičkoga izraza.

Međutim, od zahtjeva koji se moraju ispuniti prilikom sastavljanja vakufnama treba imati na umu sljedeće: preciznost, jasnoću i razumljivost širim društvenim slojevima, nedvosmislenost, sveobuhvatnost, bezličnost, dekontekstualnost ako to situacija zahtijeva ili pak kontekstualizacija ako se njome objašnjava konkretna namjera zakonodavca (vakifa / legatora), navođenje uobičajenih pravnih termina sa već svima poznatim značenjem i službenim tumačenjem. Jezik vakufname, i to treba naglasiti, jeste konvencionalizirani jezik koji je ovjeren dotadašnjom pravnom praksom u oblasti uvakufljavanja, bez obzira da li se ugovor o uvakufljanju (vakufnama) sastavljao u ime institucije ili pojedinca (pravnog ili fizičkog lica). Nekada se čini da je jezik vakufname svakodnevni govor zbog svoje razumljivosti, dok se u nekim vakufnamama toliko jezik iskomplicira da se stvara dojam da se radi o posebnom jeziku, specifičnom samo za tu vrstu dokumenata. Takva neujednačenost ne isključuje koherentnost i koheziju pisanoga teksta koji je osnova za potpisivanje i ovjeravanje spomenutoga dokumenta. Tumačenje jezika često stvara mogućnost za određene pravne praznine u tekstu vakufname koje se nastoje dodatno precizirati napomenama vakifa (legatora) za objašnjenje i otklanjanje mogućih neželjenih situacija. S obzirom na leksiku, vakufname imaju i opću i specifičnu terminologiju, posebnu sintaksu rečenice, ali i strukturu poglavlja

od kojih se sastoje. Tekstualna organizacija vakufname zavisi često od samog vakifa ili sastavljača vakufname. Neke vakufname istodobno predstavljaju i precizan pravni dokument ali i uspješno umjetničko djelo, sa izgrađenim jezikom i vrlo zanimljivom upotrebom jezika koja se približava upotrebi jezika u književnoumjetničkim djelima.

U vakufnamama se često opisuje i sam predmet – uvakufljavanje: šta se uvakufljava, sa preciznom deskripcijom uvakufljenoga dobra, ali se istodobno opisuju i pretpostavljene dinamične situacije koje iziskuju određenu pravnu regulativu koja se nudi uz opis iste. Vrlo je zanimljiva tačka gledišta koja se u vakufnami pomjera zavisno od toga na koje se autoritete vakif poziva prilikom definiranja određene pravne radnje ili situacije. Jezik i sadržaj vakufname mora biti logičan i u skladu sa postojećom pozitivnom sudskom praksom u oblasti uvakufljavanja. Za razrješavanje pretpostavljenih pravnih situacija vakif se poziva na određena «pravna vrela»: izvore iz postojeće pravne prakse u islamskom pravu, na postojeće situacije i presude (kao primjer za navođenje pravnoga lijeka), kao i na prethodne zapise i sudske bilješke koje tretiraju određeno vakufsko dobro ili situaciju uvakufljavanja.

Osnovna funkcija vakufname, kako se vidi na osnovu analize gotovo svakog teksta te vrste dokumenta, jeste propisivanje i reguliranje određenog postupka uvakufljavanja, kao i propisivanje pravnog ponašanja onih koji su zaduženi za sprovedbu pravnoga dokumenta u društvenoj praksi. Vakufnama, bez obzira na stil, teži nekoj vrsti strukturalne sistematičnosti. Definicije su prilično jasne i nedvosmislene, oslanjaju se na izvore šerijatskog prava. Uvodni dijelovi, datumi, preambule, ovjere, potpisi i pečati sastavni su dio *performativnog čina ozakonjivanja*. Zakonski propisi u vakufnamama imaju: definiciju, sadržajni dio (substantive), proceduralni dio i hijerarhijsku strukturalnu podjelu (sekcije, podsekcije, paragrafe ili slične systemske strukturalne elemente). Uz osnovne propise često se donose dopune na određene propise, prema volji i slobodnoj želji vakifa (legatora).

Glavna obilježja vakufname kao zakonskoga teksta jesu: *performativnost* i *modalnost*. Obično se koriste performativne forme (s obzirom na..., ukoliko se... i sl. konstrukcije uz upotrebu konjunktiva), a od modalnih glagola: treba, može, smije, ne smije, mora itd. Od termina sreće se opća terminologija, zatim specifična terminologija, sekundarne leksičko-terminološke jedinice i na kraju

mnoštvo prepoznatljivih ponavljajućih formulacija i administrativno-pravnih konstrukcija.

Katkada se pri diplomatskoj i filološkoj analizi srećemo i sa tzv. izvanjezičkim i sa tekstualnim (kontekstualiziranim) značenjem određenih dijelova vakufname. Specijalizirani registarski vokabular i prepoznatljiva konceptualizacija semantičkih polja u vakufnami glavni su preduvjet za analizu i razumijevanje vakufname kao pravno-historijskoga dokumenta. Treba poznavati i različite sintaksičke korelacije kako bi se što jasnije shvatilo ono što je osnovni tekst propisa, a što je kontekstualizirano tumačenje vakifa (legatora) u samom tekstu vakufname. Povremeno se sreću i neke «subjektivne» odredbama vakifa (legatora), što se često odražava i na sam jezik vakufname. Pretpostavljene situacije koje se definiraju u tekstu vakufname (pravne fikcije) moraju se temeljiti na određenim pravnim izvorima i pozitivnoj sudskoj praksi. Glavni dio vakufname najvećim svojim dijelom tematizira sadržaj vakufname i on prvi upada u oči prilikom analize svake vakufname.

Tekst vakufname mora jasno i nedvojbeno iskazivati namjeru vakifa (legatora). Bez obzira na cilj vakufnama kao pravnog dokumenta, a to je, prije svega, iskazivanje jasne namjere vakifa, u brojnim vakufnamama se srećemo sa dugačkim rečenicama, sa čestim nominaliziranim konstrukcijama, ponavljanjima, neočekivanim napomenama kojima se definiraju određene pravne restrikcije / ograničenja, umetnute rečenice koje utječu na sintaksički diskontinuitet teksta (pisane radi dodatnog pojašnjenja, sprečavanja nerazumijevanja teksta i višeznačnosti i sl.). Česte su i nezgrapne ponavljajuće konstrukcije kojima vakif nešto pokušava bolje pojasniti, kao i konstrukcije uobičajene gotovo u svim vakufnamama. Sreću se i dopunske informacije o provođenju ili primjeni određenoga propisa iz teksta vakufname.

Ipak, za bolji uvid u jezik vakufname treba se osvrnuti i na opće osobitosti jezika vakufnama iz klasičnog perioda Osmanskoga carstva. Naime, u brojnim bosanskim vakufnamama iz 16. i 17. stoljeća primjetna je optimalno naglašena poetska funkcija jezika. Na početku vakufname sreće se i neka vrsta rime i «različito distribuirani udari ritma». Autor se poigrava sinonimijom, metaforama, aluzijama, raznolikim sintaksičkim paralelizmima. Uzvišenim stilom autor vakufname izražava uzvišenost svojih osjećanja i nakanu da svoje djelo čini u ime Boga. Rima i ritmizacija teksta način su da se ta namjera postigne. Na taj način,

formira se posebna vrsta sakralnog administrativno-pravnog funkcionalnog stila. Vakufname odlikuje i neka vrsta sakralne citatnosti, kada se autor poziva na izvore islama, na Kur'an i hadis. Gradacija je prisutna u dužim uvodnim invokacijama vakufnama.

IZVORI

Kadić, Muhamed Enveri, *Tārīh-i Enverī*, Gazi Husrev-begova biblioteka, 7301-7328.

Vakufnama hadži Alije, sina Musaa, iz Sarajeva, prepis: Istorijski arhiv u Sarajevu.

LITERATURA

Duraković, Esad (2007:159-175) "Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56/2006, Sarajevo.

Grupa autora (1996:279-382) "Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XVII stoljeće)", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45, Sarajevo.

Kunter, Halim Bakı (1938) "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi* - I, Ankara.

Klaić, Bratoljub (2004) „Rječnik stranih riječi“, Zagreb.

Šabanović, Hazim (1973) „Književnost muslimana BiH na Orijentalnim jezicima“, Sarajevo.

Škaljić, Abdullah (1985) „Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku“, Sarajevo.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek), Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985.

Summary

As a sample for analysis, a Sarajevo 17th-century vakufnama was selected. The section titled General Review of the Vakufnama Diplomatic Analysis: Structural Features, Language and Style spotlights the basic structural elements in the diplomatic treatment of such a document, and the analysis focuses on the language and style specificities; special attention has been paid to the vakufnama administrative-legal lexis. However, its literary-artistic merits have not been neglected, which is reflected in the rhyming and sentence rhythm in the document of prescribed administrative-legal content. Here the document deviser's ability is revealed in making monotonous facts in the text easier and pleasing to read as the rhymed prose.

Key words: Structural Features, language, style, literary-artistic merits, rhyming and sentence rhythm.

Alica Arnaut

UZROK KAO GRANIČNA KATEGORIJA

Sažetak

Uzrok predstavlja jedno od rijetkih adverbijalnih značenja kome je u lingvistici do sada posvećena značajnija pažnja. Ovim radom nastojat će se ukazati na neka dosadašnja poimanja kategorije uzroka, s posebnim osvrtom na uzrok kao specifičnu sintaksičko-semantičku kategoriju čije značenje vrlo često graniči sa nekim drugim adverbijalnim značenjima. Zbog takve prirode uzroka, razvilo se i nekoliko različitih semantičkih tipova ove značenjske kategorije, o kojima će, također, biti riječi.

Ključne riječi: adverbijalna značenja, uzrok, kauzalnost, značenjska interferencija, semantički tipovi uzroka

* * *

U bosanskome jeziku postoje različita adverbijalna značenja kojima se precizira glagolska radnja. Tako se razlikuju kategorije mjesta, vremena, načina, namjere, uzroka, posljedice, uvjeta, popratne okolnosti, sredstva, društva i sl. Sve ove kategorije mogu se izraziti različitim sintaksičkim jedinicama, od priloga, preko padežnih i prijedložno-padežnih konstrukcija, do cijelih rečenica.

O uzroku se u našoj literaturi do sada pisalo u različitim kontekstima. Miloš Kovačević je u *Uzročnom semantičkom polju* dao najobuhvatniji pregled kategorije uzroka. Bavljenje ovom kategorijom u drugim kontekstima svodi se uglavnom na uzgredno spominjanje u okviru bavljenja nekim drugim lingvističkim problemima.

Kauzalnost predstavlja područje interesantno mnogim naukama. Ona je *najvažnija karika u lancu sveopšte uslovljenosti i međuzavisnosti predmeta i pojava realnog svijeta i osnovni princip čovjekova saznanja* (Kovačević, 1988:5). Rječnička pojašnjenja uzroka i kauzalnosti uglavnom se poklapaju. U *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske, te u *Rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića i *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* Rikarda Simeona kauzalnost (kauzalitet, uzročnost) predstavlja uzajamnu vezu

uzroka i posljedice. S druge strane, uzrok kao pojam predstavlja pojavu koja izaziva neku drugu pojavu kao svoju prirodnu posljedicu.

Jezička kauzalnost nije gramatikalizirana (bar ne u užem smislu), budući da se direktno ne izražava čistim morfološkim kategorijama. Uzrok u jeziku najpreciznije se određuje različitim sintaksičkim jedinicama, i to: uzročnim padežnim besprijedložnim i prijedložnim sintagmama, rečenicama sa subordiniranim uzročnim klauzama asindetskog ili sindetskog tipa, uzročno upotrijebljenim glagolskim priložima, uzročnim predikatskim apozitivom, uzročnim zamjениčkim priložima i priložnim izrazima, te sintagmama sa uzročnim priložima pridjevske porijekla. Ove sintaksičke kategorije navodi Kovačević (1988) a prihvata i odobrava ih Pranjković (2001), ali uz manji prigovor rečenicama sa subordiniranim uzročnim klauzama asindetskog tipa. Kada se uopće govori o izražavanju uzroka klauzama u složenim rečenicama, ne smijemo se strogo ograničiti samo na zavisne klauze, jer se uzročno-posljedični odnos može izraziti i složenim rečenicama sa koordiniranim kopulativnim klauzama. (v. Arnaut, 2006).

Prvu klasifikaciju uzroka uopće dao je još Aristotel, ukazujući na četiri osnovna tipa :

1. causa materialis (materijalni uzrok);
2. causa efficiens (pokretački uzrok);
3. causa formalis (formalni uzrok);
4. causa finalis (uzrok kao svrha).

Danas se samo za drugi Aristotelov tip uzroka, causa efficiens, zadržao termin uzrok, dok se o preostala tri govori kao o materiji, formi i cilju. Još se u ovoj Aristotelovoj podjeli uzroka nalaze korijeni semantičkog preplitanja uzroka sa nekim drugim kategorijama.

Sam Aristotel prednost je davao tipu causa finalis, jer je smatrao da je sve uzrokovano nekom svrhom. Tu leži bliskost kauzalnosti i cilja, odnosno namjere. Pranjković (2001:22) smatra da svaki cilj podrazumijeva neki uzrok, iz čega se razvilo i specifično značenje finalnog uzroka (tugovati za izgubljenim). Cilj se može interpretirati i kao usloženiji uzrok, budući da uvijek predstavlja posljedicu čovjekove želje ili htijenja. U skladu s tom interpretacijom svaka se ciljna klauza može vrlo jednostavno transformirati u uzročnu navođenjem glagola želje ili htijenja (Otišla je da kupi knjigu – Otišla je jer želi kupiti knjigu). Upotrebom jezičkih

modela koji su ili istovremeno i uzročni i ciljani, ili su, pak, kontekstualno predodređeni, može se, također, ukazati na uzročno-ciljnu interferenciju. U bosanskom jeziku semantičko preklapanje uzroka i cilja ogleda se i u vrlo često pogrešnoj upotrebi prijedloga *zbog* i *radi*, gdje *zbog* primarno znači uzrok, a *radi* namjeru. Međutim, veoma često njihova upotreba nije uvjetovana tim njihovim predodređenim primarnim značenjima.

Kategorija uzroka bliska je i kategoriji uslova, odnosno pogodbe. Uzrok predstavlja dio uslova, a samim tim i njegovu posebnu vrstu. U skupu nužnih uslova koji su dovoljni za ostvarenje jedne pojave uzrok predstavlja jedan značajan element. S druge strane, na jezičkom planu, uslov predstavlja još uvijek neostvareni uzrok, mišljeni uzrok. Jezičke jedinice kojima se iskazuje povezanost uzroka i uslova jesu zavisne klauze sa veznikom *ako* (ako se vidite, pozdravi je), genitiv sa prijedlogom *bez* (bez muke nema nauke), te glagolski prilozi (čitajući, nešto ćeš i naučiti).

Uzrok se jednostavno može dovesti u vezu i sa obrnutim uslovom, čime pokazuje bliskost sa kategorijom dopusnosti, odnosno koncesivnosti. Dovodjenjem u vezu obrnutog uzroka i njegove posljedice proizilazi da je koncesivnost, zapravo, posljedica obrnuta onoj koju je zadao eksplicirani uslov (nije mu suđeno zbog ubistva = iako je počinio ubistvo, nije mu suđeno). Na taj način se koncesivnost može posmatrati kao podvrsta kauzalnog odnosa. Suština njihovog suodnosa leži u činjenici da postoji nešto što istovremeno uslovljava realizaciju posljedice, ali i sprečava djelovanje ekspliciranog uzroka. Data posljedica u stvarnosti mora imati i neki uzrok, mada on nije jezički ekspliciran nego se podrazumijeva, omogućavajući na taj način podvođenje koncesivne pod kauzalnu vezu. Dakle, postoji jedan jezički ekspliciran uzrok i jezički eksplicirana posljedica koji nisu u izravnoj uzročno-posljedičnoj vezi (iako oni nisu došli, mi smo se dobro zabavili). Eksplicirana posljedica je realizirana u stvarnosti, mada joj eksplicirani uzrok nije stvorio uvjete za to. Zbog toga se koncesivnost smatra negacijom kauzalnosti. Govori se o kauzalnom osnovu jezičke koncesivnosti, ne samo na logičko-semantičkom nego i na formalnojezičkom planu, pri čemu se kauzalnost pokazuje manje složenom od same koncesivnosti (v. Kovačević, 1992).

Kategorija dimenzionalnosti najstarija je u jeziku a obuhvata dvije mjerljive kategorije: prostornost (lokalnost) i vrijeme (temporalnost). Iz ovih dviju primarnih kategorija razvile se se i

ostale, nedimenzionalne kategorije koje nose apstraktna obilježja, a među koje spadaju modalnost, finalnost, partitivnost, kauzalnost, kumulativnost, instrumentalnost, limitativnost i dr. Vidimo da je i kauzalnost, također, među nedimenzionalnim kategorijama pa ne čudi što je bliska i sa mjesnim i sa vremenskim značenjem.

Tako se primarno mjesne jedinice mogu pronaći u svim semantičkim tipovima uzroka. Čak se i primarno mjesni prijedlozi oslobađaju u nekim kontekstima tog svog značenja, dobijajući novo, uzročno značenje. Tu se najprije govori o prijedložno-padežnim konstrukcijama lokativa (izgubiti se u mraku, drhtati na vjetru), instrumentalala (nestajati pod vlagom, trgnuti se pred pušanim zrnem) i genitiva (bježati od zla, pobjeći ispred stražara).

Budući da se vremensko dimenzionalno značenje razvilo iz mjesnog, mjesni prijedlozi, kontekstualno predodređeni kao vremenski, upravo preko te vremenske upotrebe mogu dobijati i uzročno značenje. Uočavaju se prijedložno-padežne konstrukcije genitiva (trgnuti se kod te riječi, izbjegavati nakon kazne), akuzativa (doći na poziv), instrumentalala (iščeknuti sa smrću) i lokativa (žalostan pri rastanku, ostati bez krova u naletu tajfuna).

Nešto slabija, ali nikako zanemariva, jeste i načinsko-uzročna interferencija. Na nju ukazuju prilozi pridjevske porijekla, koji istovremeno izražavaju uzrok i kvalitet glagolske radnje ili stanja (skočiti užasnuto, odgovoriti bijesno), prijedložno-padežna konstrukcija akuzativa (stići uz odobrenje), genitiva (govoriti iz navike) i lokativa (činiti po običaju), dativ sa prijedložkim izrazom *zahvaljujući/blagodareći*, *zahvaljujući tome što* (ići po planu zahvaljujući preduzimljivosti), te zavisna klauza s veznikom *time što* (time što se oslobodio pritiska, doprinio je napretku).

Zbog specifičnosti uzročnog značenja možemo govoriti o nekoliko semantičkih tipova uzroka, o kojima govore i Kovačević i Pranjković. Prvi tip uzročnog značenja jeste „pravi“ uzrok, uzrok efektor, odnosno izazivač. On ukazuje na elementarnu uzročnu vezu u kojoj se elementi X i Y nalaze u neposrednom odnosu, gdje se Y javlja kao spontana, nesvjesna posljedica djelovanja elementa X koji je, prema tome, nužan i sasvim dovoljan uvjet za realizaciju elementa Y. Ovaj tip uzroka osnova je kauzalnosti uopće, tako da ga i svi ostali tipovi uzroka u manjoj ili većoj mjeri podrazumijevaju. Jezička jedinica za iskazivanje uzroka efektor jeste genitiv sa prijedlogom *od*.

Uz uzrok efektor visok stepen frekvencije bilježi i uzrok razlog, koji ukazuje na stanja, situacije i okolnosti kao pomagače u

javljanju uzroka efektoru i uzroka motiva. To su, zapravo, prateći elementi i već realizirani uvjeti kojima je u potpunosti predodređena posljedica. Zbog toga je uzrok razlog, zapravo, pasivni uzrok čija je svrha da obrazloži i argumentira posljedicu. Ovaj tip uzroka je najširi, kako misaono, tako i jezički, te se kao takav izražava svim tipovima uzročnih sintaksičkih jedinica.

Uzrok povod smatra se podvrstom uzroka razloga, ali se, ipak, ostvaruje kao zaseban uzrok, predstavljajući samo jednu kariku u lancu uzroka koji dovode do jedne posljedice. Sam po sebi on je nedjelujući uzrok, budući da uz druge uzroke samo potpomaže realizaciju posljedice, koja bi se ionako desila, ali ne u tom trenutku. Ovaj uzrok iskazuje se prijedloškim izrazom *povodom/u povodu*.

Naredni tip uzroka vezuje se za posljedice svjesnog tipa i naziva se uzrok motiv. On podrazumijeva neko psihološko stanje ili vanjski stimulus, a karakterističan je po tome što su i uzrok i posljedica uvijek u sferi istog lica. Osnovna forma iskazivanja ovog tipa uzroka jeste genitiv sa prijedlogom *iz*.

Uzrok kao osnova prema kojoj se izvodi neki zaključak ili prema kojoj se vrši neka radnja naziva se uzrokom kriterija. Najčešće se pojavljuje uz tzv. glagole zaključivanja, a iskazuje se sintagmama s prijedloškim izrazom *na osnovu/temelju*, te zavisnim uzročnim klauzama s veznikom *na osnovu toga što*.

Zaključuje se da je kauzalnost veoma složena kategorija koja u sebe inkorporira širok spektar različitih tipova uzroka. To rezultira i činjenicom da se uzročna kategorija ne može posmatrati kao samostalna i nezavisna kategorija. Uzročno značenje isprepleteno je sa drugim adverbijalnoodredbenim značenjima, što i nije iznenađujuće, budući da je sam jezik splet mnoštva jezičkih jedinica koje izražavaju različite značenjske kategorije. Manji broj tih jezičkih jedinica strogo je predodređen za izražavanje samo jednog značenja. Većina jezičkih jedinica kontekstualno je uslovljena, tako da se preplitanje značenjskih kategorija javlja kao logična i očekivana posljedica.

LITERATURA

Arnaut, Alica, „Uzročno-posljedične kopulativne rečenice“, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, IV/2006.
Grupa autora, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

-
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Katičić, Radoslav, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, HAZU, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.
- Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1978.
- Kovačević, Miloš, *Uzročno semantičko polje*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- Kovačević, Miloš, *Kroz sintagme i rečenice*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Pranjeković, Ivo, *Druga hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, MS i MH, Zagreb, 1969.
- Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo, 2007.
- Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, MH, Zagreb, 1969.
- Stevanović, Mihailo, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

CAUSALITY AS BORDERING CATEGORY

Summary

Causality is a very complex category, which incorporates a wide range of different types of causes. That result with fact that the causal category may not be looked as autonomous and independent category. Causal significance is interwoven with other adverbial meanings, which is not surprising since language itself is combination of multitude of linguistic units which express various semantic categories. A small number of these linguistic units are strictly deterministic for the expression of only one meaning. Most linguistic units are contextually qualified, so that interweaving of semantic categories appears as a logical and expected result.

Zenaida Meco

KONCEPTUALNA ANALIZA SMRTI NA PRIMJERU PJESME *MODRA RIJEKA* MAK DIZDARA

Sažetak

Iako se konceptualna, kao i komponencijalna analiza ne bavi poetskom metaforom smatrajući je predmetom istraživanja teorije književnosti, neki književnoumjetnički tekstovi mogu se iskoristiti za konceptualizaciju određenih pojmova. Tako je pjesma Modra rijeka Maka Dizdara svojevrsna konceptualna analiza pojma smrti, koja ima dosta dodirnih tačaka s konceptualizacijom smrti uopće, i pruža prihvatljiv scenarij za ovaj pojam, čime se uspostavlja interakcija između lingvistike i teorije književnosti jer, kao što lingvistika može koristiti određena saznanja iz teorije književnosti (o metafori i metonimiji npr.), tako i teorija književnosti može koristiti određene pojmove iz lingvistike za interpretaciju književnoumjetničkih tekstova.

Ključne riječi: konceptualna analiza, konceptualizacija, metafora, domen, scenarij, frame

* * *

Konceptualna analiza, kao „moderna“, javlja se kao reakcija na komponencijalnu analizu koja se dugo vremena koristila kao jedini metod analize značenja leksema, a sukob između konceptualista i komponencijalista ogleda se prvenstveno u poimanju metafore: dok je konceptualisti tretiraju kao pojmovnu kategoriju (u okviru kognitivne lingvistike), dotle je komponencijalisti tretiraju kao leksičku kategoriju⁶⁰ (u okviru leksikologije). Međutim, ni jedni ni drugi ne uzimaju u obzir metaforu kao stilsku figuru, smatrajući da ona pripada teoriji književnosti: „Metafora kao stilska figura nije opšteprihvaćena i u

⁶⁰ Konceptualisti prilaze značenju riječi iz šireg konteksta jer značenje tretiraju kao izvanjezičku pojavu koja se onda odražava i u jeziku, dok konceptualisti posmatraju značenja kao „svojinu“ određenih leksema, dok ona značenja koja nisu leksikalizirana i ne izučavaju (v. Dragičević 2007:150).

tome se sastoji njen efekt na primaoca poruke. Leksička metafora pak jeste opšteprihvaćena. Ne postoje drugi nazivi za *krilo aviona*, *korito reke*, *nogu stolice*. Metafora kao stilska figura spada u sredstva za postizanje originalnog, nesvakidašnjeg, živopisnog izražavanja. Ona je najuzvišeniji oblik ispunjavanja metaforičke matrice s kojom živimo, pomoću koje mislimo i govorimo. Međutim, da nema metafore kao stilske figure, bila bi ugrožena samo umetnost (pre svih književnost), a bez leksičke metafore bila bi ometena naša sposobnost da razumevamo.“ (Dragićević 2007:149).

Osim što se iz ovakvog razgraničavanja metafore na pojmovnu, leksičku i poetsku, gotovo hijerarhijski, može zaključiti da se književnost kao umjetnost u kognitivnom procesu javlja u logičkom slijedu kao vrhunac razvoja mišljenja i jezika, neminovna sublimacija svakodnevnih procesa mišljenja i govorenja, isto tako može se zapitati zašto je poetska metafora, za razliku od pojmovne i leksičke, ostala neiskorištena u analizi značenja, i to iz više razloga:

- I lingvistika se, kao i teorija književnosti, naročito poststrukturalistička, bavi proučavanjem teksta, samo na različite načine pa, ako se već teorija književnosti prihvatila proučavanja teksta u širem smislu riječi, zašto bi se onda lingvistika odrekla proučavanja onoga što pripada predmetu izučavanja teorije književnosti, naročito ako imamo u vidu da se nauka o jeziku dugo vremena bavila upravo i isključivo „jezikom knjiga“?
- Svaka podjela nastala je iz potrebe za sistematizacijom velikog broja različitih elemenata koji se žele proučavati. Ako je već napravljenja podjela metafore na pojmovnu, leksičku i poetsku, i ako su se za pojmovnu opredijelili konceptualisti, za leksičku komponencijalisti, čemu onda služi poetska metafora u leksikologiji?

Pitanje je, zapravo, gdje je granica između svakodnevnog i poetskog jezika, između uobičajenog i umjetničkog? Svjedoci smo da postoje ljudi koji „umiju s riječima“ bolje nego neki drugi, pa bi se njihova svakodnevna konverzacija dobrim dijelom mogla uvrstiti u poetsku upotrebu jezika. Ako se ti ljudi još nađu i u medijima, oni mogu postati kreatori novih jezičkih metafora koje

vremenom prestaju biti obilježene i postaju uobičajene⁶¹. I osim toga, zar *krilo aviona*, *korito rijeke* i *noga stolice*, ako ih posmatramo s aspekta teorije književnosti, nisu odlične metafore? Jezička djelatnost je sama po sebi kreativan proces u kojem učestvuju ljudi, ali se jezik donekle ponaša i kao samostalan entitet, „birajući“ nekako od mnoštva svakodnevno ponuđenih mogućnosti one koje će zadržati naspram onih koje će proći bez traga. Pri tome, estetska vrijednost, koja se u jeziku mjeri količinom začudnosti i osobinama dosjetke, predstavlja jedan od bitnih faktora za opstanak određenih novonastalih leksema i izraza. A dobra dosjetka se uglavnom i zasniva na metafori, pored metonimije (up. Freud 1979). Zato teorija književnosti, koja proučava upravo estetsku vrijednost teksta nimalo ne smeta lingvistici da proučava značenja (i) na poetskim tekstovima, koji su, kao što je već rečeno, dijelom dio svakodnevne upotrebe jezika.

Ovo se naročito odnosi na konceptualnu analizu koja za određenje pojmovne metafore koristi upravo metafore koje su čestom upotrebom prešle iz poetski obilježenog u neobilježen način izražavanja⁶². Pošto je za određenje koncepta jednog pojma potreban što je moguće veći broj primjera, mislim da uključivanje i književnoumjetničkih tekstova može samo pomoći, naročito ako su u pitanju poznati tekstovi istaknutih pisaca.

Tako za konceptualnu analizu smrti možemo uzeti u razmatranje pjesmu Modra rijeka Maka Dizdara. Konceptualna analiza, inače, značenje analizira preko pojmovne metafore, pojmovne metonimije i tipičnog scenarija koji su mehanizmi konceptualizacije, tj. obrazovanja pojmova na osnovu čovjekovog fizičkog, čulnog, emocionalnog i intelektualnog iskustva o svijetu koji ga okružuje. Drugim riječima, mi apstraktne pojmove doživljavamo preko konkretni(ji)h pojmova kojima smo

⁶¹ Neki Sarajlija je, na primjer, za vrijeme rata, pripadnike srpske vojske koja je s okolnih brda i planina držala Sarajevo pod opsadom, u jednom trenutku zgodno nazvao „brđanima“, aludirajući pri tome na njihov fizički položaj, kao i na njihov primitivizam, ali taj se naziv toliko ustalio da i danas, ako biste upitali nekog Sarajliju da vam kaže šta znači „brdan(in)“, njemu bi prvo palo na pamet „četnik“, a sigurno više niko ne koristi tu leksemu da označi čovjeka koji inače živi u brdima, što je njeno primarno značenje.

⁶² Na primjer, konceptualizacija leksema *život* odvija se preko pojmovne metafore *putovanje*: *Tamo sam gde želim da jesam u životu. Ja sam na životnoj raskrsnici. On je mnogo toga prošao u životu. On će daleko dogurati.* (Dragičević 2007:90)

svakodnevno okruženi, pa život razumijevamo preko putovanja (v. nap. 3), raspravu preko borbe (*Nikad nisam pobijedio u raspravi s njim. Tvoje tvrdnje su neodbranjive...*) i sl. (Dragičević 2007:89). Međutim, iste mehanizme koriste i književnici, naročito pjesnici – objašnjavajući neku emociju ili apstrakciju, oni stvaraju metafore koje odslikavaju ono „šta je pisac htio reći“. Tako i Mak Dizdar u svojoj Modroj rijeci smrt konceptualizira na sljedeći način:

Strukturne metafore:

SMRT JE RIJEKA: *Nikto ne zna gdje je ona; ima jedna modra rijeka*

SMRT JE TAMA: *tma i tmuša*

SMRT JE (NEIZLJEČIVA) BOLEST: *neprebolna*

SMRT JE TIŠINA: *gdje pijetlovi ne pjevaju / gdje se ne zna za glas roga*

SMRT JE TAJNA: *malo znamo al je znano; iza uma iza boga*

Orijentacione metafore:

SMRT JE DALEKO: *iza gora iza dola / iza sedam iza osam*

SMRT JE GORE: *preko mornih preko gorkih / preko gloga preko drače / preko žege preko stege / preko slutnje preko sumnje*

SMRT JE ŠIROKA: *široka je (...) sto godina široka je*

SMRT JE DUBOKA: *duboka je (...) tisuć ljeta duboka jest*

SMRT JE DUGAČKA: *o duljini i ne sanjaj*

Ontološke metafore:

SMRT JE DIO PUTOVANJA: *valja nama preko rijeke*

Domen smrti prema Maku bio bi **život**, i to život shvaćen kao **neograničeno trajanje** jer smrt, kao modra rijeka, nije krajnji cilj putovanja nego samo jedan njegov dio: *valja nama preko rijeke*, pa se, prema tome, ovaj domen uklapa u tipičnu **shemu staze** (v. Dragičević 2007:93), a ujedno predstavlja i **frame**, jer Mak dosljedno predstavlja smrt u ovoj pjesmi kao samo jedan, mada težak i bolan, dio vječnog života.

Scenario koji bi se na osnovu ove pjesme mogao napraviti bio bi, dakle, sljedeći:

- a) o njoj se ništa ne zna: *ima jedna modra rijeka; Nikto ne zna gdje je ona*
- b) ali svi znaju da postoji: *malo znamo al je znano*
- c) jer je oduvijek postojala: *široka je duboka je / sto godina široka je / tisuć ljeta duboka jest / o duljini i ne sanjaj*

- d) svi misle o njoj da je daleko i da će doći mnogo kasnije: *iza gora iza dola / iza sedam iza osam; iza devet iza deset*
- e) ipak svi neminovno idu prema njoj: *i još huđe i još luđe*
- f) na putu do nje čekaju nas mnoge poteškoće: *preko mornih preko gorkih / preko gloga preko drače*
- g) i mnoge oprečne (ali teške) situacije: *preko žege preko stege*
- h) katkad vjerujemo u nju, a katkad ne: *preko slutnje preko sumnje*
- i) vremenom je postajemo svjesni i to u nama izaziva loše raspoloženje: *i još dublje i još jače*
- j) pa stoga ne želimo govoriti o njoj: *iza šutnje*
- k) i ne želimo vidjeti da je ona tu: *iza tmače*
- l) plašimo se da nećemo dočekati jutro: *gdje pijetlovi ne pjevaju*
- m) a ako i dočekamo jutro, onda se plašimo da nećemo dočekati večer: *gdje se ne zna za glas roga*
- n) što nas dovodi do toga da više nismo sposobni razmišljati o njoj: *i još huđe i još luđe / iza uma iza boga*
- o) bojimo je se: *tma i tmuša neprebolna*
- p) ali će nam se morati desiti na kraju: *valja nama preko rijeke*

Ako pokušamo usporediti smrt u *Modroj rijeci* s konceptualizacijom smrti uopće, naći ćemo dosta dodirnih tačaka:

SMRT JE TAMA: *Prekrila ga je vječna tama.*

SMRT JE (NEIZLJEČIVA) BOLEST: *Izgubio je svoju posljednju bitku s bolešću. Osjetio je da mu dolazi vakti-sahat.*

SMRT JE TIŠINA: *Zauvijek je utihnuo njegov glas.*

SMRT JE TAJNA: *Zakoračio je u nepoznato.*

Orijentacione metafore:

SMRT JE DALEKO: *Ostavio je svijet iza sebe.*

SMRT JE GORE: *Oni su sad na nebu.*

SMRT JE ŠIROKA: *Otišao je u vječna lovišta.*

SMRT JE DUBOKA: *On leži u hladnoj rupi.*

SMRT JE DUGAČKA: *Prošao je kroz tunel prema svjetlosti.*

Ontološke metafore:

SMRT JE DIO PUTOVANJA: *Poveo ih je u sigurnu smrt. Preselio je na ahiret.*

I domen smrti kao jedan dio vječnog života, tj. prekretnica, prelazak u drugi, vječni dio postojanja, nije naravno samo Makova ideja nego ideja svih religija, a i scenario, premda možda malo više razrađen, poklapa se s raznim fazama razmišljanja o smrti tokom čovjekovog života – postajemo je svjesni još kao mala djeca i ne razumijemo je, jedno vrijeme ne mislimo o njoj, naročito u vrijeme uspona i nakon postignutih uspjeha, s tim da o njoj sve više počinjemo razmišljati kako se bliži starost, a to kako se, ako se uopće mirimo s njom, individualna je stvar.

Naravno, smrt se konceptualizira i na druge načine (SMRT JE PRESUDA: *Bio je osuđen na smrt*; SMRT JE ENTITET: *Smrt ga je zatekla u krevetu* itd.), ali ideja ovog teksta i nije bila da objasni koncept smrti uopće, nego da pokaže kako se i poetske metafore mogu koristiti u proučavanju značenja, posebno u konceptualnoj analizi, a ne može se ne primijetiti da bi konceptualna analiza mogla naći i primjenu u književnosti u interpretaciji pojedinih tekstova.

LITERATURA

- Cvetković, Katarina (2003), „Metaforička konceptualizacija: Analiza glagola vizuelne percepcije“, *Jezik, društvo, saznanje: Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, Filološki fakultet, Beograd, str. 197-215.
- Dizdar, Mak (1996), *Kameni spavač*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Dragičević, Rajna (2007), *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike, Beograd
- Frojd, Zigmund (1979), *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom*, Odabrana dela Zigmunda Frojda, knj. 3, Matica srpska, Novi Sad
- Radić-Dugonjić, Milana (1999), „Konceptualna analiza imena *srce* u ruskom i srpskom jeziku“, *Reč. Smisao. Saznanje (studija iz leksičke semantike)*, Filološki fakultet, Beograd, str. 204-211.
- Rasulić, Katarina (2003), „Konceptualizacija društva pomoću vertikalne dimenzije“, *Jezik, društvo, saznanje: Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, Filološki fakultet, Beograd, str. 239-257.
- Ristić, Stana (1999), „Konceptualizacija nekih reči iz sfere duhovnosti nosilaca srpskog jezika“, *Reč. Smisao. Saznanje (studija iz leksičke semantike)*, Filološki fakultet, Beograd, str. 155-169.

Summary

The Mak Dizdar's poetry *Modra rijeka* is designed as a small conceptual analysis of the concept of death, which can be seen from conceptual metaphor, domains, frames, schemes and scenarios that this poetry creates. The conceptualisation of death in this poetry coincides with the conceptualisation of death at all, which testifies to the fact that, contrary to habitual practice, literary texts also can be taken into consideration in conceptual analysis, as well as the conceptual analysis can be used in the interpretation of literary texts.

Amina Pehlić

POLOŽAJ ENKLITIKA U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

U radu se, na određenom korpusu tekstova (iz literature, razgovornog i novinarskog stila), nastojalo utvrditi kakav je položaj enklitika u bosanskom jeziku, i to vezano za određena pitanja: da li je obilježje bosanskog jezika umetanje enklitika unutar čvrstih semantičkih spojeva (ime i prezime, zvanični nazivi), između dijelova kongruentnih/nekongruentnih imeničkih sintagmi, te da li enklitike obavezno dolaze iza predikata ukoliko ne stoje iza prve naglašene riječi u rečenici (u prvoj akcenatskoj cjelini).

Ključne riječi: enklitika, bosanski jezik, čvrsti semantički spojevi, kongruentni/nekongruentni atribut, predikat, akcenatska cjelina

* * *

U gramatikama⁶³, enklitike se obično definiraju kao riječi koje nemaju vlastiti akcenat pa se u izgovoru naslanjaju na riječi ispred sebe, s kojima čine akcenatsku cjelinu, npr. *sjedio je, sačekat će me, donesi mi, prèvario te, hòćeš li, porùčujü vam* i sl. Zatim se nabrajaju enklitike:

- Glagolske enklitike:
 - a) nenaglašeni oblici prezenta glagola *jesam*: *sam, si, je, smo, ste, su*;
 - b) nenaglašeni oblici prezenta glagola *htjeti*: *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će*;
 - c) nenaglašeni oblici aorista glagola *biti*: *bih, bi, bi, bismo, biste, bi*;
- Zamjeničke enklitike:
 - a) nenaglašeni oblici ličnih zamjenica: *me, te, ga, je, nj, ju, nas, vas, ih, mi, ti, mu, joj, nam, vam, im*;
 - b) nenaglašeni oblici povratne zamjenice: *se, si*;

⁶³ Vidi: Jahić – Halilović – Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, str. 126; Ibrahim Čedić, *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, str. 64-65.

– Upitna riječca *li*⁶⁴.

Budući da se enklitike izgovorno vežu za druge riječi, ističe se da njihov razmještaj u rečenici nije slobodan. Stoga se navode pravila položaja enklitika⁶⁵:

1. Enklitike ne mogu doći na početku rečenice: **Im dosađujem*, već ispravno je *Dosađujem im*;⁶⁶
2. Enklitike ne mogu doći ni neposredno iza u rečenicu umetnutih dijelova: **Oni, bez obzira šta su učinili, će sigurno odgovarati*, nego ispravno je *Oni će, bez obzira šta su učinili, sigurno odgovarati* ili *Oni, bez obzira šta su učinili, sigurno će odgovarati*;
3. U načelu, enklitike stoje iza prve naglašene riječi u rečenici: *On je nju volio*, *Oni su bili učenici generacije*;
4. Svojstvo enklitika da se pomjeraju koliko god je moguće prema početku rečenice često dovodi do njihovog umetanja među dijelove kongruentnih i nekongruentnih imeničkih sintagmi, pa čak i tako čvrstih spojeva riječi kakvi su imena i prezimena, različiti nazivi i sl.: *Naša će ljubav biti tiha...*, *Te su mu riječi treperile u ušima...*, *Stjepan je Tomašević posljednji bosanski kralj*, *Brzi će voz uskoro stići na stanicu*;
5. Kad ne stoje iza prve naglašene riječi, enklitike se smještaju neposredno iza predikata.⁶⁷ *A kadija Harun Rišim stao je u podne pred mene i raširio obje ruke*;
6. U složenim rečenicama enklitike uobičajeno stoje neposredno iza svih veznika (nezavisnih i zavisnih), izuzev veznika *i* i *a*: *Nagradite ga, ali mu ne vjerujte*.
7. Kad više enklitika dolazi zajedno, njihov je redoslijed strogo utvrđen:

⁶⁴ Ovdje bi trebalo navesti i riječcu *se*; Uporedi: Jahić – Halilović – Palić, n.d., str. 262.

⁶⁵ Uporedi: Jahić – Halilović – Palić, n.d., str. 470-472; Ibrahim Čedić, n.d., str. 196-197.

⁶⁶ Glagolska enklitika *je* može doći na početku upitne rečenice i tad je naglašena: *Jē li ona došla?* – Uporedi: Jahić – Halilović – Palić, n.d., str. 272.

⁶⁷ Glagolska enklitika također je dio predikata, međutim, ovdje se enklitika posmatra izvan predikata. Takav je pristup i u ovom radu. Također, u radu se nije ulazilo u problematiku složenosti predikata.

- a) na prvom je mjestu upitna enklitika *li*: *Da li smo sami ovdje*;
- b) glagolske enklitike stoje ispred zamjeničkih, izuzev glagolske enklitike *je*: *Bili bismo vam zahvalni, doktore*; *On mu ga je oteo*;
- c) kod više zamjeničkih enklitika, enklitika u dativu stoji na prvom mjestu (ispred enklitike u genitivu ili akuzativu): *Nije mi ga nestalo*;
- d) ispred glagolske enklitike *je* zamjenička enklitika *je* zamjenjuje se enklitikom *ju*: *Čudan predosjećaj digao ju je iz kreveta*;
- e) glagolska enklitika *je* izostavlja se iza enklitike *se*: *A vojnik se i dalje primicao stenjući*.

Međutim, po nekim mišljenjima obilježje bosanskog jezika nije umetanje enklitika unutar čvrstih semantičkih spojeva, kakvi su ime i prezime, različiti nazivi i sl.; kao i da enklitike ne stoje nužno iza predikata ukoliko ne dođu iza prve naglašene riječi u rečenici.⁶⁸

U ovom radu, nastojalo se utvrditi kakvo je doista stanje u praksi (u literaturi, u medijima, u razgovornom stilu⁶⁹). Pažnja je usmjerena na pravila pod rednim brojem 4 i 5.

* * *

Građa je uzimana iz literature, novinarskog i razgovornog stila.

Literatura:

- *Srpskohrvatski jezik*, Ajanović – Minović;
- *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Ibrahim Čedić;
- *Gramatika bosanskoga jezika*, Jahić – Halilović – Palić (Uvod, Fonetika i fonologija – Jahić; Morfologija, Tvorba riječi – Halilović; Sintaksa – Palić);
- *Pismo* (Časopis za jezik i književnost), br. II/1 – tekstovi autora koji su pisali rasprave i članke iz oblasti jezika, na bosanskom jeziku: *Rani bilingvizam: za i protiv*, Enisa Kafadar; *Ekavska zamjena dugog jata u*

⁶⁸ Uporedi: Midhat Ridanović, *Totalni promašaj*, str. 172-175; Ibrahim Čedić, n.d., str. 196-197.

⁶⁹ Pod razgovornim stilom ovdje se misli na govor – usmenu realizaciju jezika, za koju je bitno da nije bila izložena lektorskim intervencijama. Uporedi: Jahić – Halilović – Palić, n.d., str. 65-66; Midhat Ridanović, n.d., str. 5-6;

govorima *Tešnja i Maglaja* prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine, Refik Bulić; *Jezički karakter pjesme Ašiklijski elif ba u kontekstu novoštokavske folklorne koine i redigiranja njezine jezičke izvornosti*, Alen Kalajdžija; *Značenje prijedloga ... 'be' u perzijskom jeziku i njegovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku*, Đenita Imamović-Haverić; *Prilog klasifikaciji glagolskih vremena u perzijskom jeziku*, Sabaheta Gačanin; *O restriktivnim i nerestriktivnim relativnim rečenicama u arapskom jeziku*, Elma Dizdar; *Leksičke deformacije i nove tvorenice u priči Quattro figlie ebbe e ciascuna regina Carla Emilija Gadde*, Jasmin Džindo; Novinarski stil (mediji): *Dnevni avaz*, *Preporod*, *FTV*, *Hayat*, *BHT1*;
Razgovorni stil: razgovor uživo, emisije na televiziji.

* * *

U radu je praćen položaj enklitika u bosanskom jeziku vezano za: umetanje enklitika unutar čvrstih semantičkih spojeva kakvi su imena i prezimena i zvanični nazivi, umetanje enklitika između dijelova kongruentnih/nekongruentnih imeničkih sintagmi i smještanje enklitika neposredno iza predikata ukoliko ne dođu iza prve naglašene riječi.

I. Umetanje enklitika **unutar čvrstih semantičkih spojeva** kakvi su imena i prezimena i zvanični nazivi (npr. *Stjepan je Tomašević posljednji bosanski kralj*, *Filozofski je fakultet u Sarajevu obilježio...*)⁷⁰

Ovakva umetanja nisu obilježje jezika u navedenoj građi.

II. Umetanje enklitika između dijelova **kongruentnih/nekongruentnih imeničkih sintagmi**

Ovakva umetanja nisu obilježje:

⁷⁰ Ova pojava češća je u hrvatskom jeziku, u kojem „stroga norma traži postavljanje enklitika iza prve riječi u sintagmi (Ivan je Perić došao iz Osijeka). Ostvarenja koja nastaju tim postupkom svojstvena su visokom stilu hrvatskog standardnog jezika, ali ne i razgovornom stilu, koji najčešće stavlja enklitiku iza prve sintagme u rečenici (Ivan Perić je došao iz Osijeka).“ (Udier, Sanda Lucija, *Položaj glagolskih enklitika u nastavi hrvatskoga kao stranoga jezika za početnike*, Lahor – 1 (2006), Članci i rasprave, str. 63.

- Razgovornog stila;

Također, nisu obilježje teksta pojedinih autora:

- Čedić, Jahić, Gačanin, Džindo;

Rijetka su u:

- Novinarskom stilu: *Preporod: Znanstvena je činjenica, na koju su ukazali još Kardiner, Linton (1939), da, bez obzira na diferencirane posebnosti, postoje...*;

Kod nekih autora također su rijetka:

- Ajanović – Minović: *Sa svim ovim u neodvojivoj je vezi nastanak našeg savremenog...*;
- Kafadar: *U ovom se tekstu definiraju...*;
- Bulić: *Katastarski su planovi iz 1882. godine, ali se njima i danas služe...*;
- Kalajdžija: *Ti se primjeri uočavaju u narednome nizu...*;
- Imamović-Haverić: *...ovaj se prijedlog uglavnom upotrebljava...*;
- Dizdar: *...njegov je cilj odrediti pojam...*;

Dok su kod drugih autora češća:

- Halilović: *Riječ može imati više morfemskih granica, a tvorbenih je šavova koliko i tvorbenih granica..., U svakoj se jezičkoj zajednici pojedini uzvici ustaljuju..., Glagolskim se načinom obilježava odnos glagolskog sadržaja prema stvarnosti..., U bosanskom su jeziku pomoćni glagoli...;*
- Palić: *Vezani se tekstovi međusobno razlikuju po načinu na koji su ustrojeni, Zadatak je sintakse da istraži principe i pravila po kojima..., Najmanja je sintaksička jedinica riječ.*

Na osnovu analiziranog, može se reći da umetanje enklitika između dijelova kongruentnih/nekongruentnih imeničkih sintagmi u bosanskom jeziku nije često, ali se javlja – nije obilježje razgovornog stila, kao ni teksta pojedinih autora, dok se u tekstu jednih autora javlja rijetko, a u tekstu drugih češće.

III. Ukoliko enklitike ne dođu iza prve naglašene riječi, dolaze **neposredno iza predikata**

Iako enklitika često stoji neposredno iza predikata (ukoliko ne stoji iza prve naglašene riječi), imamo i pojavu da se enklitika nađe iza subjekta (ili nekog drugog konstituenta rečenice) koji se

sastoji od više naglašenih riječi (odnosno akcenatskih cjelina), a ispred predikata.

To je redovna pojava u:

- Razgovornom stilu: *Afirmacijski tim je navodio argumente..., Španjolsku reprezentaciju sam gledao..., ...i u razgovoru s drugima sam osjetio da..., Oba posla mi se jako dopadaju..., Vaš prvi član je rekao...*

Također, kod nekih autora ova pojava je uobičajena:

- Jahić: *Ti pokreti se nazivaju artikulacija glasova, Svaki od njih se javlja sa svojim fiziološko-akustičkim svojstvima..., U bosanskome književnom jeziku ova dva suglasnika se razlikuju i u govoru i u pisanju;*
- Čedić: *Na toj svrsishodnosti se temelji komunikativna funkcija jezika, Na taj način standardni jezik se izdvaja od drugih idioma..., Književna djela su pisana glagoljicom, ćirilicom, latinicom i arebicom...*
- Kafadar: *...a slična pojava se posljednjih godina dešava i u Bosni i Hercegovini..., ...ovakva negativna očekivanja će se sama od sebe ispuniti..., Ovakvo ponašanje se može objasniti strahom...*
- Imamović-Haverić: *Prijedlog ... $\frac{1}{4}be\frac{1}{2}$ se upotrebljava za označavanje...*
- Gaćanin: *Ove enklitike se dodaju i na imenice ili pridjeve...; Ovaj glagolski oblik se koristi u pripovijedanju...; Glagolske forme u modernom perzijskom jeziku se sastoje od četiri gramatičke jedinice...*
- Džindo: *Na stilističkom planu, sličnost namjera se prevodi u skoro...*

Dok drugi autori, u ovim slučajevima, nastoje enklitiku staviti iza predikata:

- Halilović: *Oblici neodređenog vida razlikuju se od oblika određenog vida u nominativu..., Glagolski sadržaj može se ostvariti i kao..., Po trećoj vrsti mijenjaju se glagoli s prezentskim nastavcima...*
- Palić: *U bosanskom jeziku razlikuju se tri vrste reda riječi..., Osnovni red riječi zove se..., U punoznačne riječi ubrajaju se...*
- Bulić: *Rukopisna zbirka čuva se u Muzeju književnosti..., Broj rimokatolika rastao je...*

- Kalajdžija: *Epenteza glasa -h- dogaća se u primjeru..., U medijalnoj poziciji uočava se gubljenje ovoga glasa...;*

Mediji:

- Televizija – enklitike se smještaju uglavnom iza predikata: *Žušta rasprava vodila se..., Dom naroda usvojio je..., Vlada RS-a izdvojiti će ..., Ova sjednica otvorena je ranije;* a rijetko ispred predikata: *Na samit u NATO-u su otputovali..., Dom naroda je usvojio...;*
- Dnevni avaz – stanje je slično kao na televiziji: *Ovaj mladi voditelj okušao se..., Ovaj kviz rađen je...* (u testovima novinara enklitike su iza predikata, a u intervjuima – koji su preneseni iz razgovornog stila, ispred predikata – što govori da su tekstovi novinara lektorisani);
- Preporod – stanje je slično kao u razgovornom stilu (tj. enklitika je često ispred predikata): *Okrugli sto je moderirao ..., Prva sesija je uključila referate koji su govorili..., Samo nešto oko 3% vakufa je zadržalo taj status...*

Iz navedenog je evidentno da enklitika, ukoliko ne dođe iza prve naglašene riječi, ne dolazi uvijek iza predikata – kod pojedinih autora i u pojedinim medijima javlja se i ispred predikata, odnosno iza nekog od rečeničnih konstituenata kojeg čini sintagma. Pa čak i kod autora koji nastoje postupiti po pravilu i enklitiku staviti iza predikata javljaju se odstupanja, npr.:

- Halilović: *Tvorbeni šav redovito se poklapa s granicom morfema..., U prefiksno-sufiksnoj tvorbi tvorbeno značenje tvorenice istodobno se izražava i prefiksom i sufiksom...;*
- Palić: *Vezani tekstovi opisivanja značajno se razlikuju i od vezanih tekstova raspravljavanja i od vezanih tekstova pripovijedanja, U tekstovima ove vrste važno je poštovati logički slijed pojava i među njima uspostaviti uzročno-posljedične odnose, U tekstovima pripovijedanja „tema“ se također razvija postupno, Spomenuta tri tipa vezanog teksta rijetko se pojavljuju u čistom vidu... itd.*

Naime, u prethodnim primjerima može se primijetiti da enklitika stoji iza subjekta kojeg čini jedna akcenatska cjelina, a ispred predikata: *U tekstovima pripovijedanja „tema“ se također*

razvija postupno; kao i da enklitika stoji i iza adverbijalne odredbe za način, a ispred predikata: *Vezani tekstovi opisivanja značajno se razlikuju i od vezanih tekstova raspravljanja i od vezanih tekstova pripovijedanja*.

Ovi primjeri svjedoče da pravilo po kojem enklitike, ukoliko ne stoje iza prve naglašene riječi, dolaze neposredno iza predikata nije dorečeno, tj. treba ga dopuniti.

Međutim, ovaj rad nije imao za cilj definiranje potpunih pravila o položaju enklitika u bosanskom jeziku – za takav posao neophodna je iscrpna analiza.

Ova analiza položaja enklitika u bosanskom jeziku upućuje da neki autori (npr. Halilović, Palić) u svome tekstu imaju određeniji razmještaj enklitika – nastoje enklitiku staviti u poziciju u kojoj će se sa sigurnošću izgovorno vezati za naglašenu riječ ispred (te s njom činiti akcenatsku cjelinu), što i jeste odlika enklitika, a ne za narednu naglašenu riječ – jer bi enklitika, u tom slučaju, postala proklitika. Slično je stanje i u pojedinim medijima: televizija, *Dnevni avaz*. S druge strane, neki autori (npr. Jahić, Čedić), kao i pojedini mediji (*Preporod*) imaju slobodniji razmještaj enklitika, slično razgovornom stilu;

ZAKLJUČAK

Na osnovu analiziranog može se zaključiti sljedeće:

- Umetanje enklitika unutar čvrstih semantičkih spojeva, kakvi su imena i prezimena i zvanični nazivi, nije obilježje bosanskog jezika;
- Umetanje enklitika između dijelova kongruentnih/nekongruentnih imeničkih sintagmi u bosanskom jeziku nije česta pojava, ali se ponekad javlja – nije obilježje razgovornog stila, kao ni teksta pojedinih autora, u tekstu jednih autora javlja se rijetko, a u tekstu drugih češće.
- Ako enklitika ne dođe iza prve naglašene riječi, ne dolazi uvijek iza predikata – kod pojedinih autora i u pojedinim stilovima može se naći i ispred predikata, odnosno iza nekog od rečeničnih konstituenata kojeg čini sintagma. Čak i kod autora koji nastoje postupiti po pravilu i enklitiku staviti iza predikata pravilo se ne može dosljedno primijeniti. Stoga, pravilo po kojem

enklitika, ukoliko ne stoji iza prve naglašene riječi, stoji iza predikata treba dopuniti;

- Neki autori (npr. Jahić, Čedić), kao i pojedini mediji (*Preporod*) imaju slobodniji razmještaj enklitika, slično razgovornom stilu; dok drugi autori (npr. Halilović, Palić) imaju određeniji razmještaj enklitika te nastoje enklitiku staviti u poziciju u kojoj će se sa sigurnošću izgovorno vezati za naglašenu riječ ispred (te s njom činiti akcenatsku cjelinu), a slično je i u pojedinim medijima (Televizija, *Dnevni avaz*);

Naime, nameće se zaključak da, u bosanskom jeziku, postoje dva pristupa u tretiranju enklitika:

- jedan je obilježje biranog izraza – enklitika obavezno stoji *iza* naglašene riječi s kojom je u akcenatskoj cjelini (što i jeste osnovno obilježje enklitike); razmještaj enklitika znatno je određeniji pa je i stil pisanja sa ovakvim pristupom krući;
- drugi je blizak razgovornom stilu – enklitika može doći i *ispred* naglašene riječi s kojom čini akcenatsku cjelinu (što je obilježje proklitike); razmještaj enklitika je slobodniji pa je stoga i stil pisanja sa ovakvim pristupom jednostavniji i prirodniji.

IZVORI

- Literatura:
Minović, M. i Ajanović, M. (1981). Srpskohrvatski – hrvatskosrpski jezik. Sarajevo: Svjetlost, Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Čedić, Ibrahim (2001), *Gramatika bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik.
Jahić – Halilović – Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
Pismo – časopis za jezik i književnost (2004), br. II/1, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Novinarski stil (mediji):
Dnevni avaz (14. mart 2008, br. 577),
Preporod (1. april 2008, br. 7/873);
FTV, Hayat, BHT1;
- Razgovorni stil: razgovor uživo, emisije na televiziji.

LITERATURA

Jahić – Halilović – Palić (2000), *Gramatika bosanskog jezika*, Zenica: Dom štampe.

Čedić, I. (2001), *Gramatika bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik.

Riđanović, M. (2003), *Totalni promašaj* (prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića, I. Palića), Sarajevo: TKD Šahinpašić.

Udier, S. L. (2006), Položaj glagolskih enklitika u nastavi hrvatskoga kao stranoga jezika za početnike, *Lahor* – 1, Članci i rasprave, str. 61-68

POSITION OF ENCLITICS IN BOSNIAN LANGUAGE

Summary

In this paper, in a certain number of texts (from the literature, talkative and journalistic style), we tried to determine what is the position of enclitics in Bosnian language, especially related to the specific questions: whether it is a characteristic of Bosnian language inserting the enclitics into steady semantic compounds (name and surname, official names), and between parts congruent/noncongruent noun compounds and whether enclitics must follow the predicate if they do not follow the first stressed words in a sentence (in the first accentual entirety).

Key words: enclitic, Bosnian language, steady semantic compounds, congruent/noncongruent attribute, predicate, accentual entirety

Filozofija, kultura, umjetnost

Željko Škuljević

KIRENSKA EPISTEMOLOGIJA

Sažetak

Postoji malo dokaza koji bi odredili pravu prirodu veze između epistemologije Kirenske škole i Protagorinog relativizma. I u antičkim i u modernim diskusijama, viđenja ove veze su, dobrim dijelom, disperzna. Smatrajući da su Ciceron i Euzebije, odnosno Aristoklo, preuveličali razliku, Zeller dozvoljava da su, u afirmisanju subjektivnosti svih naših utisaka, njihova učenja identična. I George Grote smatra da je njegovo učenje u osnovi jednako Protagorinom «čovjek je mjera svih stvari...». Pozivajući se na tradiciju, Guthrie smatra da su Aristip i kirenjani bili epistemološki više skeptični od Protagore (što će reći da su mislili da se čak i manje može znati), ali su ontološki bili manje skeptični, po tome što oni ne bi s njim išli do kraja u poricanju postojanja stvarnosti izvan nas samih. U svakom slučaju, danas je najčešće prihvaćeno Mannebachovo gledište prema kojem «niti je dokazano niti je, čak, vjerovatno» da su kirenjani slijedili Protagoru.

Ključne riječi: kirenjani, epistemologija, pathē, kompsoteroi

* * *

Iako je veza između epistemologije Kirenske škole i protagorejskog relativizma, kako u antičkim tako i u modernim vremenima, «često» propitivana, postoji malo dokaza koji bi odredili pravu prirodu ove veze. Ako samo o osjećajima možemo biti sigurni (Euseb. Fr. 211 A i B, 212), onda se, također, Aristipu može pripisati skeptična teorija znanja, a što se dobro slaže sa etikom neposrednog senzualnog užitka. Napominjući da Kirenska škola vuče porijeklo iz Sokratovog učenja, Sext Empirik je ovako objašnjava: mi bez mogućnosti greške shvatamo svoja osjećanja, raspoloženja ili osjete, ali ne možemo ništa znati o njihovim uzrocima. Možemo tvrditi da posjedujemo osjet slatkoće ili bjeline, ali ne da je taj osjet proizveden predmetom koji je sladak ili bijel. Raspoloženje koje postoji u nama ne otkriva nam ništa više nego samo sebe (*Math.* 7, 190 i dalje, fr. 217). Osim halucinacija, Sext, kao i Plutarh (*Adv.Col.* 1120 b i dalje, fr. 218), navode kao dokaz patološka stanja u kojima med može proizvesti osjet gorčine ili se,

pak, oboljelom oku sve može činiti obojeno crvenim.¹ I Euzebije je govorio o onima koji su slijedili Aristipa, govoreći da samo osjećaji daju sigurnost i, nadalje, sljedbenicima Metrodora i Protagore koji kaže da se ne smije vjerovati ničemu osim tjelesnim osjetima (fr. 211 A). S druge strane, imamo Ciceronovu pokušajnost razlikovanja ovih dviju epistemologija: Protagorina prosudba je jedna stvar, da je ono što se svakom čovjeku čini za njega istina, a druga od Kirenjana, koji misle da se o ničemu ne može suditi osim unutarnjim pokretima (*Ac.pr.* 2, 142, fr. 213 A). U mjeri u kojoj se možemo osloniti na tradiciju, kaže Guthrie, razlika dostiže do tog *da su Aristip i kirenjani bili epistemološki više skeptični od Protagore*. Mislili su da se, čak, i manje može znati, ali su ontološki bili manje skeptični, po tome što oni ne bi s njim (Protagorom, op.) išli do kraja u poricanju postojanja stvarnosti izvan nas samih.²

Bez obzira na oskudnost podataka, Hegel u *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* zna da Protagora nije samo učitelj koji poučava druge, kao što su to bili drugi sofisti i erističari. On je za njega jedan dubok, temeljan mislilac, filozof koji je razmišljao «o sasvim opštim osnovnim odredbama». Ona Protagorina izjava, na početku *Rušilačkih govora*, da je čovjek mjera svih stvari: *onih koje jesu da jesu, a onih koje nisu da nisu* (Plat. *Theaet.* 152 a; Diels, fr. 1), izazvala je kod potonjih buru polemika, koje traju i dan-danas; naime, razumijevanje i interpretiranje tog stava kreće se od odobravanja, do potpunog odbacivanja.³ Čime je određeno ovakvo Protagorino gnoseološko antropologiziranje i u čemu je njegova odsudnost i poticajnost? Uticaji atomističkog učenja o subjektivnosti čulnih osjećanja kao i Heraklitovog neprekinutog kretanja više su nego evidentni. Kako postoje dvije vrste kretanja, aktivno – objekta i pasivno – subjekta koji opaža, tek iz njihovog susreta proizilazi sam čin opažanja stvari. Ništa ne postoji nezavisno

¹ W.K.C. Guthrie *Povijest grčke filozofije*, 477. Raspoloženja ili osjeti su, također, opisani (od Cicerona, vidi fr. 213 A) kao «unutarnji pokreti» ili smetnje, *permotiones intimaе*.

² *Ibid.*, 478.

³ Taj stav, izrečen parmenidovskim jezikom, uperen je protiv dotadašnje kozmologije i znači: pravo i dotad neprestano traženo biće nije neka supstancija prirode, nego sam čovjek. Kad se mijenjaju stvari, iskustva, pa i vlastiti osjećaji, ostaje samo čovjek, a otuda su i stvari, ustvari, samo onakve kakve mu se, s vremena na vrijeme, trenutačno pojavljuju. Svaki akt našeg saznanja pretpostavlja čovjeka u kome se taj akt vrši i svaka stvar koja se saznanje, saznanje se samo u odnosu na čovjeka (*IHE*, 181).

od naše svijesti, *per se*, nego uvijek i samo u odnosu prema svijesti koja to opaža. Ili, «svaki objekat jeste objekat izvesnog subjekta i svaki subjekat percipijent izvesnog objekta. Prema tome, očevidno je da stvari postoje samo *relativno*, *pros ti*, samo u odnosu prema subjektu koji opaža.»⁴

Ta posvemašnja subjektivnost Protagorina stava za Hegela je jedna «značajna riječ», ali ona, u isto vrijeme, ima dva značenja:

- a) može da bude svaki čovjek prema svojoj naročitoj osobenosti, tj. slučajan čovjek i(li)
- b) apsolutna mjera jeste samosvjesni čovjekov um, «čovjek prema svojoj umnoj prirodi i svojoj opštoj supstancijalnosti».⁵

Ako se taj stav uzme u onom prvom značenju, kako kaže Hegel, dolazimo do tzv. «rđavog smisla sofistike» koji je, inače, (pre)dominantan u povijesti filozofije. U tom slučaju, sofistima se mora učiniti zamjerka iz razloga što su za kriterij uzeli čovjeka prema njegovim slučajnim svrhama, «što oni još nisu uvideli razliku između subjektivnog interesa prema njegovoj osobenosti i njegovog interesa prema njegovoj supstancijalnoj umnosti».⁶ Ako za Protagorinog čovjeka, koji je mjera stvari, hegelijanska umnost nije jedina zbiljnost, onda njegovo čovječije bivanje i ljudska mjera nisu lišeni te iste umnosti. On je i osjetilan, iskustven čovjek, što je tako ingeniozno shvatio Kant u *Kritici čistog uma*, od koje, nužno, (za)počinje svako spoznavanje. Ovaj isti stav javlja se kod Sokrata i Platona, kaže Hegel, ali u širem značenju: kod njih je čovjek mjera po tome što misli, što daje sebi neku opštu sadržinu.⁷

Ne vide svi u Protagorinoj teoriji saznanja prost gnoseološki subjektivizam ili, naprosto, ekstremni individualizam. Za Victora Brocharda u njoj je izložen «objektivni ili realistički relativizam»,⁸ dok Lass u tome vidi «subjekt-objektivizam ili korelativizam» koje

⁴ *Ibid*, 182.

⁵ Hegel *Istorija filozofije*, 29.

⁶ Ne kaže Hegel slučajno «ako se taj stav uzme u onom prvom značenju...», čime, onda, u prvi plan izbija sofistička rđavost i nedovoljnost. On nigdje u *Vorlesungen...*, eksplicitno, ne kaže da je to Protagorina «gnoseološka» pozicija u smislu da Protagora pod tim razumije slučajnog čovjeka. Da je tome tako, onda Hegel ne bi, uopće, razmatrao sofističku mogućnost čovjeka kao «supstancijalne umnosti».

⁷ *Ibid*, 100 – 101.

⁸ V. Brochard *Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne*, Paris, 1912, 23 – 33.

je on uzeo kao osnovu svoga gnoseološkog korelativizma i filozofskog pozitivizma.⁹ Kao da i Protagorina tvrdnja da imaju dva govora o svakoj stvari, a jedan je drugom suprotan (D.L. IX, 51), izaziva smutnju i potpuno različita interpretacijska dohvatanja. Po jednima to je školski primjer relativiziranja, drugi smatraju da se to, ipak, da objektivno zasnovati, dok je za treće to Platonova pretencioznost, antisofističnost po svaku cijenu. No, poslušajmo samog Aristokla (Platon) koji u *Teetetu*, na Sokratova usta, kaže ovo:

«Sokrat: Vjerovatno je da mudar čovjek ne govori gluposti. Povedimo se, dakle, za njegovim načinom rasuđivanja! Zar nije gdjejad, kad puše isti vjetar, jednome od nas hladno, a drugome nije, jednome je hladno malo, a drugome veoma mnogo?

Teetet: Dabogme.

Sokrat: Da li ćemo onda vjetar sam po sebi nazvati hladnim ili ne hladnim ili ćemo vjerovati Protagori da je hladan za onoga kojemu je hladno, a za onoga kojemu nije hladno nije hladan?

Teetet: I zaista.

Sokrat: Zar se i ne čini tako jednome i drugome?

Teetet: Da.

Sokrat: Izraz «čini se» znači li «percipira»?

Teetet: Znači.

Sokrat: Pojava, dakle, i percepcija kod toploga i svega takvoga je jedno te isto. Kako naime svatko osjeća tako se svakome i čini da jest.» (152 b-c).

Spor oko tumačenja ove izreke, kaže Copleston, pokrenuo je pitanje o tome da li stvari (*hremata*) treba razumjeti isključivo kao predmete čulnog opažanja ili njihovo značenje treba proširiti i na područje vrijednosti. Kako sam nije u stanju da o tom pitanju podrobno raspravlja, tumačit će to, priklanjajući se Platonu, u individualističkom smislu i to s obzirom na čulno opažanje.¹⁰ Kada bi za jednu istu vodu jedan rekao da je hladna, a drugi toplu, Protagora bi primijetio da nijedan od te dvojice ne griješi: voda jeste topla s obzirom na čula jednog, i jeste hladna s obzirom na čula

⁹ E. Lass *Idealismus und Positivismus*, Bd I, Berlin, 1879, 183 ss, Bd III §§ 2, 3, 4 i *Neue Untersuchungen über Protagoras*, Vierte...f. wiss. Phil. VIII (1884), 479 – 497.

¹⁰ Koplston *Istorija filozofije (Najpoznatiji sofisti)*, BIGZ, Beograd, 1988, 125 (predg. i prevod S. Žunjić).

drugog.¹¹ Tom tvrdnjom se mislilo na nepotpunost opažanja, a nikako u smislu, kako to iznosi Aristofan u *Oblakinjama* (122 ss), da je Protagori stalo samo do toga da nepravilna stvar ili tvrdnja trijumfuje. On je, dakle, svoje učenike učio da o svakoj stvari govore suprotno, afirmativno i negativno, tj. da znaju ne samo ono čime svaku stvar mogu braniti nego i ono čime bi je drugi mogli pobijati. Razumije se da se takvim vježbanjem oštrila snaga mišljenja u učenika i, u tom smislu, Protagora je uticao na Euripida, Tukidida, čak i na Sokrata i Platona. Da li i na Aristipa iz Kirene?

Kao što smo rekli, paralelom između epistemologije Kirenske škole i protagorejskog relativizma bavili su se i antički i moderni mislioci, mada, nekako, plošno i neargumentovano do kraja. Tako Ciceron smatra da postoje različita gledišta u odnosu na kriterij istine:

«Jedan kriterij je Protagorin koji smatra da ono što neka osoba vidi je istinito za tu osobu, a drugi je kirenski, koji vjeruje da kriterijum uopšte ne postoji osim najintimnijih osjećanja; sljedeći je Epikurov, koji čitav kriterijum smiješta u čula, u primarne pojmove stvari i u uživanje. S druge strane, Platon je vjerovao da cijeli kriterijum istine i same istine leži samo u mišljenju i umu, odvojen od vjerovanja i čula» (Cic. *Luc.* 142 [T 4 c]). Slično rezonuje i Euzebij, dramaturški smještajući na stadion filozofe najrazličitijih orijentacija, na kojem se oni gimnastički takmiče. Tu su, između ostalih, pironovci koji su proglasili da među ljudima nije ništa shvatljivo, zatim, škola Aristipa koji shvatljivim drži *pathē*, te škola Metrodora i Protogore koji smatraju da moramo vjerovati samo osjećajima tijela (Euseb. XIV, 2. 4-7 [T 8]). Osim sugerisanja da zajednički stavovi ovih doktrina leže u njihovom antiracionalizmu, njihovim empiričkim elementima i naglašavanju značaja čula, u istraživanju značaja razlika dalje se ne ide. Kao da su ograničenja u antičkim svjedočenjima djelimično odgovorna za činjenicu da postoji velika raznolikost i u pogledima modernih istraživača o vezi Protogore i njegovih pristalica sa Kirenjanima.¹² U tom smislu, postoji jedna grupa tumača koji se, pokušavajući da odrede vezu

¹¹ Kada su Protagori prigovarali da su geometrijski stavovi isti za sve, on je odgovorio «da u pravoj čulnoj stvarnosti nema nikakvih geometrijskih linija niti krugova, tako da se ne pojavljuje spomenuta teškoća» (Arist. *Metaph.* B2, 997 b 32 – 998 a 6).

¹² Voula Tsouna – McKirahan *The epistemology of the Cyrean School*, University Press, Cambridge, 1998, 124 – 125.

između relativizma Protagore i epistemologije kirenjana, koncentrišu na prvi dio Platonovog dijaloga *Teetet* (152 a – 160 c). Prvo pitanje za raspravu, u ovom slučaju, jeste da li su pogledi platonskog Protagore, naročito oni koji su pridodati «suptilnijim filozofima» (*hoi kompsoteroi*), historijski i filozofski vezani za kirensku epistemologiju.¹³ Većina istraživača, koja pripada ovoj grupi, slažu se da epistemologija kirenjana veoma sličí protagorejskim sastojcima tajne doktrine u *Teetetu* uz pretpostavku da, ako bi se metafizički elementi ovog drugog mogli nekako smjestiti unutar konteksta kirenske doktrine, tada ne bi bilo velike prepreke u prepoznavanju ovih dviju teorija.¹⁴ Kao da postoji namjerna mistika koja obavlja doktrinu «suptilnijih filozofa»: to je «skrivena istina» (155 e), niz misterija (*mustēria*: 156 a) prema kojima se samo početni mora slušati (155 e). Ovo može značiti da ne postoje takvi filozofi, kao i da postoji stvarna grupa ljudi, ali im Platon ne može dati ime, jer, ako su *kompsoteroi* filozofi četvrtog vijeka prije nove ere, Sokrat ih ne bi mogao znati. Teorija «suptilnijih filozofa» predstavljena je u vezi sa Teetetovim drugim pokušajem da odredi šta je znanje (*epistēmē*), u kojem se ono definiše kao percepcija čulima (*aisthēsis*). Ta teza se upotpunjuje sa druge dvije doktrine i to, prvo, Protagorinom da je čovjek mjera svih stvari, onih koje jesu da jesu i onih koje nisu da nisu (152 a); ona se, pak, po Sokratu svodi na tvrdnju da kao što se svaka stvar čini meni, za mene, i čini tebi, za tebe, ti i ja smo čovjek (152 a). Drugo, postoji Heraklitova teorija koja tvrdi da ne postoji ništa što je samo po sebi samo jedna stvar: ništa što bi mogao znati ili bilo koja vrsta stvari... Ono što je, doista, tačno jeste: stvari o kojima prirodno kažemo da «jesu» su u procesu da budu kao rezultat kretanja, promjene i miješanja jednih sa drugim. Mi smo u krivu kada kažemo da ove «jesu», pošto ništa nikad nije, nego sve će biti (152 d-e). Dakle, na pitanje *Šta je znanje?*, eksplicirana je

¹³ Tri su vodeće interpretacije, po McKirahanovoj, o toj temi: 1) *Kompsoteroi* su historijski prepoznatljiva škola, kirenjani, a teorija koja je razvijena i, potom, oborena u prvom dijelu *Teeteta*, verzija je kirenske teorije (Schleiermacher *Platons Werke*, II, I, 183 ff; Dümler (1889), 173 ff i Mondolfo 1953 i 1958); 2) *Kompsoteroi* nemaju historijsku referencu i doktrina koju Platon (pri)dodaje ovim misliocima je njegova vlastita ideja (Burnet 1914, Cornford 1935 i W. D. Ross 1951) i 3) Ova materija se ne može riješiti zbog neuvjerljivih dokaza: Natorp 1890, također, brojnu bibliografiju o ovoj temi u Giannantoni 1958, 129 – 145 (Bilješka 2).

¹⁴ *Ibid*, 125.

trostrukost odgovora: znanje percepcije čulima, protagorejsko gledište koje brani relativnu istinu o pojavama i verzije Heraklitove metafizike o vječnom kretanju. Upravo metafizička tvrdnja da se sve kreće služi «suptilnijim filozofima» kao krucijalno polazište da objasne fenomen percepcije čulima (*Theaet.* 156 a-157 c). Prema ovom ulomku, njihova «misterija» jeste odbijanje nezavisnog postojanja primalaca i primljenih objekata ili osobina, «i u njihovom zamjenjivanju sa procesima koji *su* primaoci i primljeni objekti ili osobine *samo u momentu percepcije*».¹⁵

Po kirensku epistemologiju, tri su važne implikacije ove doktrine. Prvo, nijedan primalac i nijedan objekat koji se prima nemaju identitet koji opstaje izvan momenta percepcije. Bolesni Sokrat je drugačiji percipijent od zdravog Sokrata, a percepcija vina koju Sokrat ima kada je bolestan drugačija je od one kada je dobro (159 c). Drugo, Heraklitova analiza percepcije čini da je svaka percepcija neki događaj koji je privatniji za primaoca, u smislu da je to «ona bit koja je lično moja» (160 c), to pripada samo meni i ne bi moglo pripadati nikom drugom. Privatnost percepcije je, kaže Tsouna, uglavnom vezana za tezu ontološke relativnosti percepcija o pojedinačnim primaocima: »Pošto je ono što na mene djeluje za mene, i ni za koga drugog, ja sam, takođe, taj koji ga prima i niko drugi» (160 c).¹⁶

Treće, percepcije su uvijek poznate primaocu zbog toga što su one događaji koji su mu privatni. Moja percepcija tačno za mene, jer je uvijek percepcija one biti koja je lično moja (*tēs emēs ousias*); i ja

¹⁵ Usvajajući, općenito, Burnyeatovu analizu filozofskog relativizma, Tsouna kaže da percepcija nekog objekta koji posjeduje određenu osobinu, npr. bijelog kamena, dešava se kao rezultat sparenosti kretanja koja nastaju u prostoru između organa čula i objekta koji je srazmjernan sa organom čula. Sa strane primaoca, ono što je generirano jeste organ čula koji prima nešto u tom trenutku, npr. gledanje oka. Sa strane stvari koja se prima, ono što je generirano jeste objekat koji posjeduje osobinu koja je postala od kontakta organa čula sa nečim srazmjernim s njim, npr. ono što jeste je bijeli kamen.

¹⁶ Irwin u svom tekstu *Aristip naspram zadovoljstva*, također, koristi ovaj argument. Na osnovu Heraklitove teorije, Platon kaže (158 e 5-6) da ni jedna osoba ne može istrajati dok je bolesna ili zdrava. On se oslanja, kao što je to radio i Epiharm, na argument od promjene ka uništenju i zamjeni (158 e 7 – 159 b 10). Po Irwinu, ovaj argument izgleda ovako: 1. Ako *x* i *y* nisu slični, onda su *x* i *y* različiti, neidentični (159 a 4-6); 2. Sokrat kada je bolestan i Sokrat kada je zdrav nisu slične osobe (159 b 2-9) i 3. Prema tome, bolesni Sokrat i zdravi Sokrat su različiti, oni nisu iste osobe (159 c 4-6). T.H. Irwin *Aristippus against happiness*, *Monist*, Jan. 91, Vol. 74 Issue 1 (1991), p 11.

sam sudija, kao što kaže Protagora, stvarima koje su, ono što su, za mene i stvari koje nisu, ono što nisu (160 c). Upravo gledište da je znanje nečijeg utiska nepogrešivo, podržava Teetetovu tvrdnju da percepcija čulima i samo percepcija čulima garantuje znanje.¹⁷

Na epistemološkom nivou, može izgledati da je kirenska teorija slična doktrini *kompsoeroi* po tome što isključuje mogućnost dobijanja objektivnog znanja (problem sa kojim se suočavaju moderne verzije relativizma i subjektivističkih teorija). Kao *kompsoeroi* i kirenjani tvrde da je *pathē* i samo *pathē*, to što obezbjeđuje znanje i izvjesnost. U *Teetetu*, pitanje ima oblik «da li je protagorejski relativizam kompatibilan sa postojanjem određenih vrsta znanja...?»¹⁸

Sudeći da je teza «suptilnijih filozofa» o neidentitetu presudna u relativizaciji svih percepcija i znanja, zanimljivo je pitanje da li su kirenjani bili odani toj tezi. Pošto izvori ne daju direktne dokaze o ovom stavu, zanimljivo je Tsounino viđenje kirenske analize percepcije sa subjektivnog stanovišta. Pošto oni proglašavaju tačnim i nespornim samo *pathē* koji se dobijaju od percepcije osobina, mogli bismo onda zaključiti da se oni *pathē*, koji nastaju od naše percepcije objekata, smatraju manje vjerodostojnim i podložnim opovrgavanju. Razlog epistemološke ranjivosti ove druge kategorije *pathē*, mogao bi biti taj da oni uključuju pretpostavke o kolekcijama ili gomilama različitih utisaka: naprimjer, *pathē* u obliku zida uključuje brojne pretpostavke i sudove oko toga kako sakupiti pojedinačni *pathē* bijelog, dva i po metra visokog, mirnog, hladnog itd. Također, mnogo problema može nastati u vezi sa kolekcijama koje se odnose na postojanje objekata i njihovog neprekinutog identiteta u vremenu...¹⁹ Dakle, ako pretpostavimo da Kirenjani

¹⁷ Kada Teetet kaže da je znanje *pravo shvatanje*(*hē alethēs dóksa epistēmē*), onda je Bošnjak u pravu kad to ovako prevodi, a ne, kao nekolicina autora (Apelt: *die wahre Meinung*, Fowler: *true opinion*), naprosto «pravo mnijenje.» Razlog za to je što u dijalogu *Teetet* Platon daje jasnu definiciju termina *doxa* (190 A), iz čega proizilazi da ono znači i mišljenje u smislu da se vjeruje da je tako kako se kaže. Također, to je mišljenje koje neko ima o drugom, pa stoga *doxa* znači i glas, slovo i ugled. U latinskom se *doxa* prevodi sa *opinio* i ima više značenja: mnijenje, mišljenje, nagađanje.

¹⁸ Tsouna navodi i jedan Aristokleov odlomak [T 5] u kojem on tvrdi da je kirenjanski subjektivizam previše uzak ili previše širok da bi bio konzistentan, a da se poimanje *pathēa* mora ubrojiti u stvarno znanje (*Ibid*, 129).

¹⁹ U okviru tzv. Argumenta rasta, svako povećanje ili smanjenje subjekta koji se sastoji od kolekcije kvalitativno identičnih komponenti, uključuje gubitak identiteta tog subjekta i postajanje bitka novog.

analiziraju našu percepciju o objektima u odnosu na «kompleksne» *pathē* (tj. gomilu utisaka na koje se primjenjuju izrazi kao što je «zid»), te da smatraju ove *pathē* manje pouzdanim od *pathē* jedne osobine, «može izgledati da to znači da oni primaju k znanju probleme koji se tiču kolekcija i stoga da oni sumnjaju na vremenski identitet objekata i primalaca podjednako.»²⁰ Međutim, kako ne postoje direktni dokazi o ovome, moguće je zapitati se i drugačije. Ne mora biti tačna teza da su se kirenjani bavili sa (samo) dvije podgrupe *pathē*: *pathē* kvaliteta koji su evidentni i neoborivi i *pathē* objekata koji su epistemološki ranjivi. Stoga nema mjesta hipotezi da nepouzdanost *pathē* koji dolazi od stvari, zid ili hrpa meda, samo zbog činjenice da oni sadrže sudove o kolekcijama različitih utisaka. Štaviše, postoje dokazi da su kirenjani razmišljali o primaocima kao relativno solidnim entitetima:

«Aristokle kojeg je citirao Euzebijus (XIV 18. 32 [T 5]) i Sextus (M VII 197-8 [T 6 b]) potvrđuje kirensko vjerovanje da svaka osoba ima određenu fiziološku konstituciju koja do neke nepoznate mjere određuje prirodu *pathē*. Na taj način, stabilnost i kontinuiranost tijela i perceptualnog aparatusa svakog primaoca može se suprotstaviti sa prolaznom prirodom njegovih doživljaja. To može, takođe, obezbijediti stanje primaočevog identiteta u vremenu; *pathē* svakog primaoca se dešava u određenom tijelu, a ovo tijelo se može smatrati stanjem vremenskog identiteta primaoca.»²¹

Bez obzira što Aristip nije smatrao da memorija (*mnēmē*) prošlih užitaka nije prikladna moralnom cilju (Athen. *Deipn.* XII 544 a – b), ne može ga se smatrati neeudaimonistom. Naprotiv.²² Ako i etičke doktrine većine kirenskih filozofa *određuju jednovremenski užitak sadašnjosti kao moralni cilj*, oni ipak pridaju etičku važnost i nečemu što, bez ostatka, nije to: *sreći i dostignuću sretnog života*. Dokaz je to da kirenjani definišu sreću u kompozicionim oblicima, kao određenu kolekciju pojedinačnih užitaka koji zadržavaju osobine svojih dijelova i, drugo, da priznaju da moralni činilac shvata sebe kao moralno proširenu osobu koja doživljava mnoge određene užitke i, kao njihov rezultat, osjeća se

²⁰ V.T. McKirahan *The epistemology of the Cyrenaic...*, 131 – 132.

²¹ *Ibid*, 132 – 133.

²² Za razliku od Irwina i Annasa, Tsouna u članku *The Socratic origins of the Cynics and Cyrenaics*, 380, tvrdi da je Aristip Stariji bio čisti eudaimonist.

dobro.²³ Dakle, sreći se može i treba težiti, ne odbacujući jednovremeni užitak koji, ipak, ne traje cijeli život. Sreća kao određena kolekcija i moralni cilj, zahtijeva da se u toku nečijeg života mnogo puta postigne potpuna ispunjenost dobrim.

I, na kraju, da zaključimo. Iako postoji nešto vještačko u antičkim i modernim diskusijama koje porede kirenske poglede sa dvjema drugim doktrinama, viđenja su, ponešto, disperzna. Smatrajući da su Ciceron i Euzebije (odnosno Aristoklo) preuveličali razliku, Zeller (*Ph. d. Gr.* 350 f.) dozvoljava da su u afirmisanju subjektivnosti svih naših utisaka njihova učenja identična. I George Grote (*Plato*, III, 560) smatra da je njegovo učenje u osnovi jednako Protagorinom «čovjek je mjera svih stvari...». Pozivajući se na tradiciju, Guthrie smatra da su Aristip i kirenjani bili epistemološki više skeptični od Protagore (što će reći da su mislili da se čak i manje može znati), ali su ontološki bili manje skeptični, po tome što oni ne bi s njim išli do kraja u poricanju postojanja stvarnosti izvan nas samih.²⁴ U svakom slučaju, danas je najčešće prihvaćeno Mannebachovo gledište prema kojem «niti je dokazano niti je, čak, vjerovatno» da su kirenjani slijedili Protagoru.

²³ Ako je kirensko gledište da je uživanje *sada* potpuno ispunjenje dobra, ono je konzistentno i sa stremljenjima prema drugim stvarima. Doživljavanje užitka *sada* znači da ja imam sve što trebam da potpuno ostvarim dobro *sada*: prošli i budući užici tome ništa ne doprinose. Ali, ovo ne znači da je to jedina stvar o kojoj trebam brinuti (Dijelom sadržana na istom mjestu, Biljška 35).

²⁴ W.K.C. Guthrie *Povijest grčke filozofije*, cit. izd., 478. I kod Epikura, o istini i neistini stvarnosti ne odlučuje um, nego čulna opažanja, jer «čula, prije svega, tvore pojam istinitog, to vidiš svud i pobiti se ne mogu» (Lucr. *De rer. nat.* IV, 480 – 485). Oslanjajući se na materijalnosenzualistički element Demokritove gnoseologije, postavlja (samo) tri mjerila za istinu: 1) čulno opažanje, 2) prolepsa ili anticipacija, tj. slika kojoj je prethodilo opažanje i 3) osjećanja. Kao Demokrit i Nausifan, i Epikur, u svojoj *Kanonici*, *čulno opažanje* objašnjava kao fine materijalne otiske ili sličice koje se otkidaju od predmeta, izvanrednom lahkoćom lete po vazduhu i kroz praznine ulaze u naše čulne organe i tu izazivaju odražaje spoljašnjeg svijeta (D.L. X 46 s). Prema ovom «gnoseološkom aposteriorizmu», istina se sastoji u slaganju naših misli s objektivnom stvarnošću, koja se u nama odražava posredstvom čula: «Ako se budeš borio protiv svih čulnih opažanja, neće ti ostati ništa na što se možeš pozvati pri ocjenjivanju onih opažanja koja proglašavaš za lažna» (*Osnovne misli Epikurova učenja*, XXIII; D.L. X 146). Vidjeti, također, M.N. Đurić *Epikuron život, njegovo učenje i njegova škola* (Uvod) XI – XII; u Epikur *Osnovne misli, Poslanica Herodotu i Poslanica Menekeju*, Kultura, Beograd, 1959.

LITERATURA

- Gutrie, W. K. C. (2006), *Povijest grčke filozofije*, Naklada Jurčić, Zagreb.
- Hegel, G.V.F (1983), *Istorija filozofije* II, BIGZ, Beograd.
- Brochard, V. (1912) *Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne*, Paris.
- Lass, E. (1897) *Idealismus und Positivismus*, Berlin (takoder, *Neue Untersuchungen über Protagoras*, Vierte... f. Wiss. Phil. VIII)
- Koplston, F. (1988), *Istorija filozofije (Najpoznatiji sofisti)*, BIGZ, Beograd.
- McKirahan, V. T. (1998) *The Epistemology of the Cyrenaic School*, University Press, Cambridge (takoder, članak *The Socratic origins of the Cynics and Cyrenaics* (1994), Cornell University Press, Ithaca and London).
- Irwin, T. H. (1991) *Aristippus against happiness*, Monist.
- Epikur (1959) *Osnovne misli, Poslanica Herodotu i Poslanica Menekeju*, Kultura, Beograd (takoder, M. Đ. Đurić, *Epikurov život, njegovo učenje i njegova škola (Uvod)*, XI-XII).

THE EPISTEMOLOGY OF CYRENAIC

Summary

There are little available evidence which could determine the meaning of the link between Cyrenaic epistemology and Protagoras relativism. Both in antique and modern discussions this hypothesis is dispersive and non-conclusive. Zeller claims that Cicero, Eusebius and Aristocles of Messene emphasized discrepancy regarding the above mentioned link, but in spite of discordance their teachings are identical in the affirmation of subjectivity of all our impressions. George Grote shares the same philosophical insight into deep concordance of seemingly antagonist teachings. Protagoras concept is well known; “*man is the measure of everything..*” Bearing in mind tradition Guthrie considers Aristippus and Cyrenaics (epistemologically speaking) less skeptical because they will not ultimately deny the reality (the external world) out of personal (human) scope. In any case Mannebach point of view is largely accepted in philosophical circles; namely that “*it’s neither proved nor even probable*” that Cyrenaics followed Protagoras.

Spahija Kozlić

KRITIKA MODERNE KAO KRITIKA ŽIVOTNOG STILA

Jedno čitanje Simmelove filozofije kulture

Sažetak

Ako bismo kod Georga Simmela tražili oslonac u kojem njegova filozofija najjasnije dolazi do izražaja, onda bi to, bez sumnje, bio pojam kulture i fenomeni koji stoje na relaciji subjekt–objekt ili duša–duh. Simmel je više nego kategoričan kada kaže da je duh druga ljudska instancija, ali instancija takve prirode da producira vlastite tvorevine „koje nastavljaju egzistirati u osebujnoj samostalnosti“ nezavisno od njenog tvorca.

Ključne riječi: kultura, moderna, životni stil, tehnika, povijesni duh

* * *

Napetost kulture Georg Simmel vidi kao suprotstavljenost subjekta tvorevinama duha: umjetnosti, znanosti, moralu, pravu, religiji..., a ta diskrepancija je prisutna kao kontinuirani slijed privlačenja, odbijanja, stapanja ili nedodirljivosti, pa razloge za tragediju ljudske kulture trebamo tražiti upravo u ovim formalnim suprotnostima: subjektu, koji je neumoran, „*ali vremenski konačan*“ i njegovim produktima koji su „*jednom stvoreni, nepokretni ali bezvremenski valjani*“.

Usred tog dualizma, kaže Simmel, opstoji ideja kulture, no ona nije nikakav ideal „*koi bi se mogao imenovati*“ nego se radi o neprekidnom stvaranju koji svoj uzrok ima u „*formativnom nagonu*“.

Prva formalna odredba pojma kulture je vidljiva u prevazilaženju samooblikovanja, odnosno zatvorenosti subjekta, jer je pojedinačna egzistencija nužno upućena na kulturu i njene

proizvode, ona je u biti suoblikovanje kao „*put od zatvorenog jedinstva kroz razvijeno mnoštvo do razvijenog jedinstva*“²⁵

Kako se onda odvija ovaj, nikada završeni, ciklus? Tvorevine kulture, odnosno objektivnog duha, stalne su „stanice“ pojedinačne egzistencije koje se nalaze na putu njene vlastitosti, i, kao takve, one su nužno uključive u nju samu, jer život svojom dinamikom tjera na samodovršenje, ali to samodovršenje nije moguće bez tvorevina koje su mu istovremeno formalno strane. Kultura je, stoga, sinteza dva napeta ali korelativna elementa: „*subjektivne strane duše i objektivnog duhovnog proizvoda*“ i tu je, podvlači Simmel, temelj metafizičkog značenja kulture kao povijesne tvorevine i to takve tvorevine u kojoj pojam subjekta svoj smisao ima isključivo u objektu i obrnuto. U ovom simbiotskom odnosu više je nego očita nakana prevladavanja „*tog krutog, zadnjeg dualizma*“ koji je dijalektički vidljiv kao „popuštanje“ pred snagom objektivnog duha – kako bi se ostvarila vlastita duhovnost s jedne, te potvrdila moć kulture s druge strane.

„*Dok, dakle, proizvod naprosto objektivnih moći može biti samo subjektivno vrijedan, proizvod subjektivnih moći je, naprotiv, za nas objektivno vrijedan.*“²⁶

Zato se kultura može definirati kao individualno sazrijevanje koje je ostvarivo isključivo prihvatanjem objektivnih vrijednosti koje su, naravno, nadosobnog karaktera i izvan subjekta. Simmel problem kulture nastoji i strukturalno objasniti razumijevajući je kao „*vrijednost u nekom predmetnom nizu*“ s tom razlikom što je na ovaj način moguće najilustrativnije objasniti i dvije negativnosti povijesnog duha.

Prva je, smatra on, ravnodušnost ili odbojnost spram predmetnih sadržaja kulture, a druga pričin ili lažna uvjerenost u univerzalno važenje pojedinih kulturnih dostignuća, koja je najvidljivija, kako Simmel kaže, „*u prezrelim i umornim epohama*“.

Potencirajući kulturu kao sintezu, ali ne sintezu kao „*najneposredniji oblik jedinstva*“ nego kao dinamični odnos subjekta i objekta u kojem se podrazumijeva raščlanjenost ovih sastavnica, on nas postepeno uvodi u najnapetija promišljanja moderne.

²⁵ Georg Simmel: „*Kontrapunkti kulture*“, Zagreb, 2001. godine, preveo Kiril Miladinov, str. 25.

²⁶ Ibidem, str. 31.

Tragedija kulture nastupa kada se poremeti sinteza subjektivnih stremljenja i objektivnih dostignuća, odnosno kada je na djelu dokidanje jedne od ovih dinamičnih sastavnica. To je od presudne važnosti za razumijevanje kulture kao *mosta*²⁷ kojim subjekt ostvaruje svoja stremljenja.

Vrlo često se kao primjer kulturološkog uzora u modernom vremenu uzima primjer antičke kulture kao „dovršene zatvorenosti“, ali ona ne može biti model primjenjiv „*pulsiranju i užurbanosti tempa našeg razvoja*“, pa je, stoga, nužno tragati za novim vrijednosnim osloncima.

Kriza moderne je vidljiva u sve većem neslaganju objektivnih dostignuća sa sadržajima i stremljenjima subjektivnog duha, jer proklamiranje ideje slobode (Hegel) nije u saglasnosti sa idealima prosvjetiteljstva.

Bez obzira na lažnu uvjerenost u napredak na djelu je „*neslaganje pojedinih empirijskih sadržaja subjektivnog i objektivnog razvoja*“, ili, kako bi to rekao Manfred Frank „*težnja i nastojanje za važenjem slika svijeta, pozitiviteta tradicije, totaliteta*“ upućuje nas na neodrživost metafizičkih postavki svijeta.

²⁷ Pojam mosta se u Simmelovom opusu metaforički vrlo često pojavljuje, i to kao bitna odlika njegovog esejističkog stila pisanja. David Frisby smatra da je Simmelov stil najlakše analizirati putem dva njegova eseja koja su, inače, prva prevedena na engleski jezik, a radi se o esejima „Bridge and Door“ (Brücke und Tür), koji je objavljen 1909. godine i „The Picture Frame“ (Der Bildrahmen), objavljen 1902. godine. I jedan i drugi upućuju na njegovu specifičnu formu iskaza. „Teme razdvajanja i spajanja, daljine i blizine, granica i njihovog ponovnog otvaranja prisutne su u velikom broju Simmelovih drugih radova“ (preveo S.K.). U nekom mislu one su dimenzije njegovog objašnjenja procesa interakcije, naprosto su centralno mjesto njegove sociologije – kao izučavanja formi društvene interakcije ili društvenosti – ali također i njegove filozofije, zaključuje Frisby.

Zanimljivo je Frisbyjevo poređenje eseja „Bridge and Door“ sa Heideggerovim kasnijim esejem „Building Dwelling Thinking“ i njegove rasprave o tome šta čini stvar, odgovarajući na to pitanje riječima da „most možda služi kao primjer za naše refleksije“ kao neke vrste cjelovitog propitivanja međudnosa prostora i stanovanja.

Uporedi: David Frisby: „Introduction to the Simmel Texts“, Theory, Culture & Society, 1994. godine, broj 11, str. 1, dostupno u elektronskoj verziji na: <http://tcs.sagepub.com>.

„Tu se, dakle, čin dovršenja – a to će reći ujedno i kraja – zapadnoevropske duhovnosti ne sagledava kao prosvjetljenje (ne kao osvjetljenje sebe samoga) nego kao sumrak bogova.“²⁸

U tom smislu pojam „metafizika“ ustvari označava svojevrsan sistem „zasnivanja smisla i utjehe zapadnoevropske tradicije“. Odgovori na ova pitanja, koja se u filozofiji postavljaju unazad dvije i pol hiljade godina, a koja nude zadovoljenje „potrebe za smislom“ svodili su se nekada na ideju, nekada na boga, a nekada na supstancu ili subjekt. U središtu svih ovih odgovora je postojanje jednog natčulnog svijeta.²⁹

Otkad čovjek sam sebe vidi kao *ja*, odnosno otkad sebe postavlja kao objekt, konstatira Simmel, objektivirajuće *ja* ne pripada više samo njemu, ono je istovremeno i sadržaj „nekih drugih svjetova“, ali istovremeno se *ja* oblikuje na jedan specifičan način, jer „vanjski svjetovi zahvaćaju *ja* kako bi ga uključili u sebe“ oblikujući ga sada prema svojim zahtjevima. Na ovom mjestu Simmel preciznije analizira upravo tu stranu kulture koju on na više mjesta naziva predmetnom kulturom (*sachliche Kultur*).³⁰

Kultura je jedan specifičan proces kojim subjektivne energije stiču objektivaciju, koja je nakon toga nezavisna o stvaralačkom procesu, ali, što je vrlo bitno kod Simmela – ona se na jedan poseban način vraća, odnosno ponovo uključuje u „subjektivne procese“ kako bi se dovršio njihov „središnji bitak“.

Međutim, uvijek postoji opasnost gubljenja ovog metafizičkog kontinuiteta, koji je, povijesno, vidljiv u gotovo svim kulturama, a njegovim gubljenjem dolazi do tragedije kulture. Elemente ovog kulturološkog diskontinuiteta Simmel vidi kao

²⁸ Manfred Frank: „*Conditio Moderna*“, Novi Sad, 1995. godine, preveo Tomislav Bekić, str. 69.

²⁹ Smrt ovoga svijeta za Nietzschea, naprimjer, znači da je zapadnoevropska filozofija kao platonizam i kao hrišćanstvo došla do svoga kraja, da su izbljedjele njene zalihe tumačenja i davanja smisla.

Vrijednosti dosadašnjeg svijeta, odnosno Zapada, ispostavile su se kao ništavne, pa u tom smislu on uvodi pojam obezvredivanja vrijednosti kao puta kojim je zapadna tradicija krenula. Iako Simmel analizi moderne prilazi često iz gotovo neočekivanih uglova, koji na prvi pogled izgledaju „bezazleno“ više je nego očito da je i on, pod uticajem Friedricha Nietzschea, na tragu prevladavanja zatvorenog i univerzalistički koncipiranog metakursa. Sudeći prema Simmelovom razumijevanju kulture i njenih dostignuća jasno je da on otvara novi put, odnosno puteve, kojima treba ići moderna misao.

³⁰ Uporedi: Georg Simmel: „*Persönliche und sachliche Kultur*“, u: *Neue Deutsche Rundschau*, 1900. godine, broj 7.

istupanje objektivnog duha „iz svojega podređenog značenja“ pri čemu se ruše mostovi preko kojih je „išao njegov put kultiviranja“. Ovaj proces Simmel primjećuje prvo u sferi društvene podjele rada, što će biti temelj njegovih sjajnih eseja o fenomenima svakodnevnog.

S druge strane, pitanje prisilnog uticaja tehnike na pojedinca, odnosno „*prirodnoznanstvene logike objekata*“ proteže se u svim njegovim spisima o kulturi. Opasnost tehnike je prema Simmelu u njenom bijegu iz domena neposredne upotrebe, a vrlo često se manifestira kao tehnički niz koji sam od sebe traži dovršenje, koje, s druge strane, pojedincu nije potrebno i koje na koncu često rezultira „besmislenim potrebama“. Slično je i u domenu filologije u kojoj se opasnost manifestira kao „*mikrologija, pedanterija i obrada nebitnoga*“, odnosno u formi metodološkog praznog hoda koji je disproporcionalan stremljenjima kulture. U mnogim naukama zbog toga nastaje takozvano nebitno, suvišno „znanje“ kao „*zbroj metodički besprijelekovnih spoznaja koje se ne mogu napadati sa stajališta apstraktnog pojma znanja, ali su ipak otuđene od pravog svršenog smisla sveg istraživanja*“³¹. Osim kritike tehnike, Georg Simmel – doduše bez dublje elaboracije – gotovo emotivno napada konvencionalnost sve većeg broja znanstvenih radova koji su, moguće je, „*zavjera kaste učenjaka s ciljem neobično produktivne samooplođnje znanstvenog duha, čiji su proizvodi ipak neplodni u unutrašnjem smislu i s obzirom na svoje daljnje djelovanje*“³².

Kriza modernog društva na ovoj ravni je, stoga, rezultanta pokoravanja tehnike njenoj vlastitoj logici, spoznatljivoj u formama profinjenja, usavršenja i produkcije, ali radi se isključivo o formama *njezina* usavršenja.

Pitanja o znanosti i tehnici kod Martina Heideggera će kasnije biti usko povezana sa njegovim pitanjem o filozofiji kao metafizici, odnosno pitanju o bitku u okviru kojeg se nauka interpretira kao

³¹ Georg Simmel: „*Kontrapunkti kulture*“, Zagreb, 2001. godine, preveo Kiril Miladinov, str. 44.

³² Ibidem, str. 45. Bez obzira na utemeljenost ovakvog stava, koji se svakako da braniti, moguće je razloge za Simmelovu kritiku, u prvom redu znanstvene metodologije, tražiti i u činjenici da je njegova karijera bila u znaku velikog broja teškoća – 1881. godine mu je odbijena doktorska disertacija, a kasnije je imao problema kada je trebao biti promoviran za privatnog docenta. I u jednom i u drugom slučaju njegovi znanstveni radovi su ocijenjeni kao nedostadni, nečitki, ne prate temu, i tako dalje.

specifikum novoga vijeka i gdje se ona transformira u tehniku gospodarenja prirodom. Vidljivo je, pritom, da Heidegger pledira na ustajanje protiv apsolutiziranja znanosti i njenog dogmatiziranja. Kada je njegovo promišljanje tehnike u pitanju on je mnogo decidniji. Novi vijek je, prema njemu, epoha opasnosti ili, kako on to slikovito opisa – „*noći jedne beskrajne zime*“. Naravno, ovdje se ne radi ni o kakvom bježanju od tehničke sudbine svijeta i prizivanju „prirodnog stanja“, nego, slično Simmelu, bit krize kulture treba tražiti u njoj samoj, odnosno kao vid „*raskrivanja bića*“.³³

Kada Simmel na više mjesta kaže da objektivni duh nema dušu, te da se kultura ima razumijevati kao sinteza subjekta i njegovih ostvarenja, gotovo da je uputio Martina Heideggera u sjajnu analizu pitanja tehnike, međutim, Heidegger ide dalje kada, ne zadržavajući se isključivo na instrumentalnom određenju tehnike (kao, uostalom, i Simmel), dolazi do pojma *aletheia*, pitajući se što bit tehnike ima sa otkrivanjem. „*Sve. Jer, na otkrivanju se temelji svako pro-iz-vođenje*.“³⁴ Na djelu je, smatra Simmel, imanentna logika objektivnog duha da se samodovršava i u kojoj se zadaća subjekta svodi isključivo na „objektivizirano“ slijeđenje i služenje tehnici.³⁵

³³ Heideggerova je namjera da pitanjem o tehnici uputi upravo na bitnost razlikovanja tehnike od njezine suštine. Dok postavlja ovo pitanje njemu je na umu otvaranje radi oslobađanja od površnog, ali i opasnog prilagođavanja, odnosno služenja. Stoga kod Heideggera i jeste od presudne važnosti razlikovanje instrumentalnog i antropološkog, koje na najgori način čovjeka izručuje tehnici, od suštinskog razumijevanja tehnike, koja bit tehnike „metatehnički“ traži iza nje same. Ona je, zato, „put mišljenja“, kao „po-stav“ (das Ge-stell), koji predstavlja onu vrstu raskrivanja istine, koja „vlada u suštini moderne tehnike i sama nije ništa tehničko“ (Heidegger). Po-stav je, tako, povijesna suština, ili raskrivanje koje se ne zbiva s one strane ljudskog djelanja, ali nije ni jedino njime određen.

Na gotovo sličan način i Simmel i Heidegger postavljaju pitanje koji su to modusi stupanja čovjeka u slobodne odnose prema tehnici. Odgovarajući na to pitanje i jedan i drugi čine otklon od instrumentalnog i antropološkog određenja, dok Heidegger govori o udesu (Geschick) raskrivanja, koje u sebi krije opasnost „krivog shvaćanja neskrivenog“, dotle Georg Simmel govori o tehnici koja krije opasnost „razilaženja ljudi i stvari“.

³⁴ Martin Heidegger: „*Kraj filozofije i zadaća mišljenja*“, Zagreb, 1996. godine, preveo Josip Brkić, prema izvorniku „*Die Frage nach der Technik*“, str. 227.

³⁵ Simmelova misao je, čini se, vremenom bivala sve poticajnija, posebno za istraživanje modernih fenomena svakodnevlja. Predmetna kultura, kako Simmel označava tehnologiju, danas se, uistinu, smatra produžetkom naših čula i moći

Tehnologija sama stvara probleme za koje nam, na prvi pogled, nudi rješenje. Ona nam nudi rješenje tipa „sve što je potrebno jest još malo tehnologije“. Bit tehnike i tendencije tehnologije, odnosno predmetne kulture podstakli su Scotta Lasha da dovede u vezu Simmelov Lebenswelt sa informatičkim dobom. Tako, smatra Lash, Simmelova socijalizacija u informatičkom dobu postepeno prerasta u mediatizaciju u kojoj je intersubjektivnost „na distanci“ upravo zahvaljujući mediatizaciji kao savremenoj tehnologizaciji.³⁶

Moderna kultura sve više biva povezana sa egzotikom, dok je, s druge strane, njenu funkcionalnost sve teže razabrati, što je posebno zanimljivo u sferi takozvanih mas-medija. Zasićenost slikama i mnoštvom informacija – televizija na primjer, „prijeti“ našem osjećaju za stvarnost. Pobjeda predmetne kulture, o kojoj Simmel govori, uočljiva je u brisanju distinkcije između realnog i imaginarnog, odnosno, ona nas dovodi do „estetske halucinacije stvarnosti“ (Baudrillard).

Ta halucinacija u prvi plan ističe bitnost stila i senzacije, a informacije o proizvodima predmetne kulture sve manje bivaju vezane uz sami proizvod, a sve više uz takozvani životni stil. Čovjek modernog doba ne izražava se više na način tradiranog modela, nego i putem – do tada zanemarenih fenomena kao što su modni stil, nakit, objed, i tako dalje, što je za Simmela neiscrpan izvor inspiracije.

No, razloge za ovu kob kulture nikako ne treba tražiti u tehnici, odnosno objektu, nego, kako to Simmel slikovito opisa „uništavajuće sile koje su usmjerene protiv nekog bića izviru iz najdubljih slojeva samog tog bića“ (podvukao S.K.).

Ova situacija se na stil modernog življenja manifestira kao razilaženje stvari i ljudi, odnosno kao izmicanje objektivnog duha i uzmicanje čovjeka.

Po svojoj biti kultura bi trebala predstavljati stvaralaštvo prema ljudskoj slici i prema svrsi koja joj je zadana, međutim, ono što danas ispunjava naš životni prostor u obliku produkata tehnike jeste uspon objektivnog duha „*ali kultura pojedinaca, bar u višim*

čovjeka. Međutim, ona u konačnici, na što nas upozorava Georg Simmel, otupljuje i atrofira upravo te moći čovjeka.

³⁶ Uporediti: Scott Lash: „*Lebenssoziologie: Georg Simmel in the Information Age*“, u: Theory Culture Society, 2005. godine, broj 22. Dostupno u elektronskoj verziji na: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/22/3/1>.

*staležima, nipošto nije napredovala u jednakoj mjeri, štoviše u mnogo čemu je nazadovala“.*³⁷

Pod očitim uticajem Karla Marxa Simmel krizu kulture nastoji sagledati i kroz pojam alijenacije koja se javlja sa društvenom podjelom rada, odnosno odvajanjem proizvoda od njegovog tvorca.³⁸ Ta diferencijacija između subjektivnog rada i objektivnih uvjeta rada u modernoj kapitalističkoj ekonomiji – za razliku od umjetničkog stvaralaštva u kojem je subjektivna aktivnost neodvojiva od samog djela i u kojem je djelo „zrcalo i izraz osobe“, dovela je do „postvarenja“ rada kao bilo koje robe. Tako rad gubi svoju subjektivnu suštinu kao stvaralaštvo i biva niveliran sa svim ostalim proizvodima.

*„Da je proizvod rada kapitalističke epohe objekt s odlučnim bitkom-za-sebe, vlastitim zakonima kretanja, karakterom koji je stran samom subjektu koji ga proizvodi, to će postati najupadljivije ondje gdje je radnik prisiljen kupovati proizvod svojega vlastitog rada ako ga želi imati.“*³⁹

Alijenacija stoga u sve većoj mjeri pospješuje krizu moderne kulture i ona se postepeno proteže u intimu i stil svakodnevnog života, a upravo to svakodnevlje za Simmela je neiscrpan izvor koji, s jedne strane otvara novo polje filozofskog promišljanja i, s druge, gotovo edukativno upućuje na zamke objektivne kulture i njenih produkata⁴⁰. Otudjenje, kao produkt društvene podjele rada,

³⁷ Georg Simmel: *„Kontrapunkti kulture“*, Zagreb, 2001. godine, preveo Kiril Miladinov, str. 52.

³⁸ Emile Durkheim smatra da je uslov prave spoznaje društvene podjele rada postupanje s njom kao sa objektivnom činjenicom, koja se može posmatrati i upoređivati, jer je moguće da će rezultati istraživanja biti oprečni ličnim impresijama. U tom smislu on upućuje na Simmelovo djelo *„Sociale Differenzierung“*.

Uporediti: Emile Durkheim: *„O podjeli društvenog rada“*, Beograd, 1972. godine, preveo Božidar Marković, str. 89.

³⁹ Ibidem, str. 58.

⁴⁰ Na ovu edukativnu komponentu Simmelovih radova pronicljivo upućuje Donald N. Levine u članku *„Simmel as Educator: On Individuality and Modern Culture“*. On, naime, ovaj stav brani trima argumentima: prvo, Simmelova analiza modernog društva, koji, na prvi pogled promovira ljudsko blagostanje, drugo, kritika pojava koje negativno utiču na humanitet, i treće, Simmel edukativno upućuje na modele koji će biti u funkciji „suprotstavljanja tim štetnim pojavama“.

Uporedi: Donald N. Levine: *„Simmel as Educator: On Individuality and Modern Culture“*, u: *„Theory, Culture & Society“*, 1991. godine, broj 8, str. 99, dostupno u elektronskoj verziji na: <http://tcs.sagepub.com>.

svakako nije Simmelov originalan stav, nego jedna dosta dobra interpretacija Marxove analize modernih društvenih odnosa. Uzme li se u obzir cjelokupni opus Karla Marxa, čini se da su na Simmela najviše uticali Marxovi rani radovi koji, svojim konceptom praksisa i alijenacije, radikalno upućuju na preokret u interpretaciji i razumijevanju problema humanizma, koji jeste centralni problem filozofskog diskursa s kraja 19. stoljeća, problem koji stoji na razmeđu tradicionalne i kritičke teorije.⁴¹

Na širem filozofskom planu Simmel smatra da je Marxovo shvatanje fetišskog karaktera robe samo poseban slučaj opće sudbine svih sadržaja kulture, kao što je i u slučaju procesa tehnološke specijalizacije, koji sve dublje zahvata moderno društvo, samo specifična forma ispoljavanja sudbine cjelokupne kulture, a to je da ono što čovjek stvara i što je namijenjeno isključivo njemu, postepeno zadobija samostalnu egzistenciju u obliku predmetne kulture i potčinjava se imanentnoj logici razvitka. Ili, drugačije rečeno, elementi kulture se otuđuju od njenog zadatog cilja i tu Simmel nalazi tragediju kulture, jer ona postepeno rađa upravo ono što će je uništiti, odnosno ono što će je u konačnici lišiti smisla.

Naravno, Karl Marx problemu humanizma pristupa s pozicija zakonitosti moderne nacionalne ekonomije i ona se ogleda u tome da radnik postaje siromašniji s povećanjem proizvodnje bogatstva, odnosno, rad je jeftinija roba ukoliko je više stvori. Ili, sa „*povećanjem vrijednosti svijeta stvari raste obezvređivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe*“⁴².

⁴¹ Vrijeme u kojem je Simmel stvarao bilo je svojevrsna pozornica teorijskih „parova“ koji su na različite načine dovodili u vezu moderno društvo sa dotadašnjom tradicijom. Tako se u socijalnoj filozofiji s kraja 19. stoljeća uveliko govorilo o Tönniesovom Gemeinschaft vs. Gesellschaft, Tokvilovom aristokratsko vs. Demokratsko, feudalizam vs. kapitalizam Karla Marxa, tradicionalno vs. racionalno kod Maxa Webera, kod Emila Durkheima jasna je razlika između organske i mehaničke solidarnosti, i, na koncu ruralno vs. urbano kod Georga Simmela. O ovim vrijednosno-teorijskim odnosima na vrlo zanimljiv način piše Karel Turza.

Pogledati: Karel Turza: „*Luis Mamford. Jedna kritika modernosti*“, Beograd, 1998. godine.

⁴² Karl Marx – Friedrich Engels: „*Rani radovi*“ (sedmo izdanje), preveo Stanko Bošnjak, Zagreb, 1985. godine, str. 246.

Kriza humanizma se, iz ove ravni, upravo gleda kao obestvarenje, odnosno otuđenje. Nietzscheanski rečeno, tako je počelo i tako se ostvarilo veliko zapadno evropsko zbivanje pomračenja smisla, koje je, nastojeći da pouzdanja prenošena s generacije na generaciju kao „bajke“ o spasenju u koje se samo vjerovalo, pretoči u zalihe znanja, neočekivano i takoreći protiv volje dovelo do uklanjanja kategorije „vrijednosti“ kao takve.

Simmel zato upozorava na kontinuitet razaranja humanizma koje traje stoljećima time što kao jedinu važeću instancu dopušta ono-za-sebe. Kriza kulture se u modernoj epohi odvija u više stadija. Kod Descartesa, Kanta i Hegela ona je još u fazi kada – zamišljena kao jedan apsolut, koji potrebu za utemeljenjem, ranije zadovoljenu od strane religije, može da zadovolji samo pojačanom racionalnošću – upućuje na usud zapadne filozofije kao njenog dovršenja, što je paradigmatično uočljivo kod Friedricha Nietzschea i Martina Heideggera.

Zato bi se kritika moderne u najkraćem mogla svesti na sagledavanje neodrživosti ontoteoloških spekulacija koje se javljaju u zapadnoj tradiciji od stare Grčke do našeg doba, a pojam „ontoteološki“ trebao bi se tumačiti kao stav da je pojavno, odnosno predmetni svijet, slika Boga ili pak nečeg drugog, zavisno od toga kako se imenuje taj najviši princip svijesti. Moderna je, također, isključivo filozofska tradicija Zapada, a metafizika njeno ontološko okrilje u kojem razlažući teonomski kosmos postaje u konačnici „transcendentno beskućništvo“ (Lukacs) ili u obliku evropskog nihilizma kao „najneprijatniji od svih gostiju“ (Nietzsche). Nije, stoga, slučajno što Simmel kritici moderne pristupa i iz sociološkog ugla, jer ovaj ugao upravo dozvoljava jednu novu širinu traganja za fenomenima modernog društva. Konstatirajući da se Georg Simmel danas često spominje kao utemeljitelj moderne sociologije, Mirjam Bürgi u jednoj monografskoj studiji pod nazivom *„Die Moderne im Verständnis von Georg Simmel“*⁴³ analizi Simmelova djela pristupa s pozicije razumijevanja njegove kritike istorizma, s jedne strane, i, s druge – komparirajući Simmelove radove sa opusom Karla Marxa i Maxa Webera – analize novčane privrede i fenomena metropolisa, koji su Simmela intenzivno okupirali i inspirirali. Slijedeći Maxa Webera i

⁴³ Mirjam Bürgi: *„Die Moderne im Verständnis von Georg Simmel“*, Soziologisches Institut der Universität Zürich, Zürich, septembar 2003. godine. Dostupno u elektronskoj verziji na: http://www.socio.ch/sim/index_sim.html.

Karla Marxa, Simmel se fokusira upravo na fenomene novca i životnog stila u velegradu, smatra Bürgi, gledajući na njih kao na proizvode moderne industrije. Ali Simmelovi su „opisi površine svakodnevnog života, koji idu nasuprot cirkulaciji, razmjeni, potrošnji i nalaze se s one strane klase, roda ili etniciteta“⁴⁴.

S druge strane, njegov ukupan opus treba razumijevati kao „doprinos prevladavanju krize historizma na početku novog milenija“ pa stoga Bürgi potencira „bezvremenost“ i „nadvremenost“ Simmelovih radova. Reinterpretirajući Davida Frisbya, ona podvlači njegov stav da je Simmelova „teorija Moderne prvenstveno analiza savremenosti“.

U njegovom eseju „*Die Grossstädte und das Geistesleben*“ Bürgi nalazi da je najjasnije izražen cilj Simmelovog istraživanja, a to je otkrivanje „veze između individua i nadindividualnih sadržaja života“. Zato Simmel bit moderne, prema Mirjam Bürgi, ne nalazi u historijskoj pozadini, nego u analizi specifičnih ispoljenja modernog života, odnosno kulture.

Za Davida Frisbya je zato Simmelovo razumijevanje moderne napetost između individualnih stremljenja i objektivnih kulturnih sadržaja u modernom društvu, ili „vanjski svijet je dio unutrašnjeg svijeta“ („*Die Aussenwelt wird Teil der Innenwelt.*“)⁴⁵. Najilustrativniji primjer redukcije kvalitativnih određenja na kvantitativna jeste svakako novac kao paradigma depersonalizacije. Ona je je faktum moderne, njena se „racionalnost“ predočava kroz uticaj novčanog sistema, a sama biva isključivo računska. Svijet na ovaj način postaje veliki egzemplar računa, objektivna kultura kvalitete nastoji svesti na odnos brojeva, a novac je pritom najdjelotvorniji (i njegova je depersonalizirajuća uloga najintenzivnija) u sferi dominacije objektivne kulture nad subjektivnom.

Novac je, kaže Simmel u uvodu svoje „Filozofije novca“, „samo sredstvo ili primjer za predstavljanje odnosa između najspoljnijih, najrealističnijih, najslučajnijih pojava i najidejnijih potencija bivstvovanja, najdubljih strujanja pojedinačnog života i povijesti“⁴⁶.

⁴⁴ Ibidem, str. 10 (prevod S.K.).

⁴⁵ Uporediti: David Frisby: „*Georg Simmel Theorie der Moderne*“, u: Dahme, Heinz-Jürgen/Rammstedt, Otthein (Hg.): *Georg Simmel und die Moderne. Neue Interpretationen und Materialien*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, str. 19.

⁴⁶ Georg Simmel: „*Philosophie des Geldes*“, 7. Auflage, Berlin, Duncker & Humblot, 1977. godine, str 7.

Zato je on, kao simbol vrijednosti, „pandam bivstvu“ ili sveobuhvatna forma i kategorija slike modernog svijeta. Novac, kao jednu od tri bitne odrednice Simmelovog razumijevanja moderne, podvlači i David Frisby⁴⁷.

Na više mjesta u svojoj „**Filozofiji novca**“ Simmel društveni karakter novca upoređuje sa „*paukom koji tka jednu posebnu vrstu društvene mreže*“ i koji u savremenom kontekstu poprima supstancijalnu socijalnu funkciju.

No, sama vrijednost novca je nešto što ne prebiva u sadržaju postojećeg čiju vrijednost ocjenjujemo, pa, samim tim, ona je s onu stranu prirodnog. Ona je, podvlači Simmel, gotovo sinonimna bivstvu i zbog toga je *«uporediva baš kao obuhvatna forma i kategorija slike svijeta»*. Ona stoga ne predstavlja svojstvo stvari nego svojevrsan sud o njima koji je neodvojiv dio subjekta, bez obzira da li se radi o „*empirijskom ili transcendentnom u stvarima*“.

Da bi predmet bio vrijedan nužno ga je razdvojiti od stopljenosti sa subjektom, jer on dobije vrijednost tek razdvajanjem, a ona je (vrijednost), opet, tek moguća u odnosu između potrebe i uživanja, koji sami po sebi nisu nikada vrijednost, pa je zato Simmelova teorija novca na jedan poseban način kritika novca kao nivelatora, ali i simbola bezličnosti moderne.⁴⁸

Neurastenija, koju u svojim interpretacijama Simmelove filozofije spominju David Frisby i Mirjam Bürgi, kao vid otuđenja čovjeka i krize kulture, pojavljuje se prvenstveno u velikim gradovima i to u situacijama kada dominacija tehnike „uzrok zamjenjuje posljedicom“, odnosno, ona je neka vrsta „*nervozne dinamike individualiteta u životu velikog grada*“ (Bürgi). Ona se u velegradu manifestuje i kao blaziranost spram života, naglašava Simmel u eseju „**Die Grossstädte und das Geistesleben**“.

⁴⁷ David Frisby Simmelovu bit Moderne sagledava kroz tri centralna pitanja: iskustva velegrada, konsekvence novčane privrede i neurasteniju. Neurastenija (od grč. nervna ćelija i slabost) u literaturi, posebno psihološkoj, predstavlja vrstu aktuelne neuroze koju karakterišu napetost, brzo umaranje, nervoza, itd., a u tumačenju Davida Frisbya ona predstavlja napetost i neku vrstu izgubljenosti modernost čovjeka.

Uporediti: David Frisby: „**Fragmente der Moderne: Georg Simmel – Siegfried Kracauer – Walter Benjamin**“, Rheda-Wiedenbrück: Daedalus, 1989. godine.

⁴⁸ Da novac poprima spekulativnu prirodu vrlo jasno se pokazalo i u savremenom dobu, odnosno u informatičkoj eri kada se javlja bitna razlika između finansijskog i industrijskog kapitala. Dok vrijednost industrijskog kapitala vremenom opada, finansijski kapital biva sve rentabilniji i obimniji od opticaja robe. Time je novac lišen svake materijalne reference.

„Atrofija individualnoga zbog hipertrofije objektivne kulture razlog je ljute mržnje koju propovjednici krajnjeg individualizma, prije svih Nietzsche, gaje prema velegradovima, ali i jedan od razloga zašto ih upravo u velegradovima tako strasno vole, zašto se upravo stanovniku velegrada čine navjestiteljima i iskupiteljima njegove posve nezadovoljene čežnje.“⁴⁹

Pojedinac osamnaestog stoljeća je, prema njemu, zatečen političkom, agrarnom i religijskom napetošću, koja je u konačnici rezultirala nametanjem „nepravednog oblika i već odavno nepravedne nejednakosti“, ali i liberalnim zahtjevom za prevazilaženje takve skučenosti. Zato se uz liberalizam, koji promovira jednakost (čitaj istost) kasnije javlja potreba za „razlikom“, koja je, smatra Simmel, rezultat društvene podjele rada, jer vrijednost se ne orijentira prema „općem čovjeku“, nego se radi o „kvalitativnoj jedinstvenosti i nezamjenjivosti“.

U velegradovima se kontinuirano odigrava preplitanje i suprotnost ovih koncepata ili modela: s jedne strane modela koji jednakost razumijeva aritmetički ($1=1=1=1$), i ona je posljedica prosvjetiteljskog napada na vještačke razlike koje su rezultat klasnog društva, te modela koji pravi razliku između slobode i jednakosti, potencirajući pritome različitost.⁵⁰

Simmel gotovo paradigmatično opisuje suštinu moderne kao manifestaciju života na razmeđu individualnih stremljenja i „bučnog sjaja naučno-tehnološkog doba“, smatra David Frisby, pri čemu je sigurnost pojedinca zamijenjena „lažnim osjećajem bogatstva i uzbuđenja“. Ovaj svojevrstan nemir se najintenzivnije manifestuje u urbanoj sredini, a njene su ekstremne posljedice rezultat „rastezanja novčane privrede“.

„Ne iznenađuje, stoga, Simmelovo slaganje sa mišljenjem da je psihološki temelj stanovnika velegrada intenzivnija životna

⁴⁹ Georg Simmel: *„Die Großstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung“*, u: Jahrbuch der Gehe-Stiftung Dresden, 1903. godine, broj 9.

⁵⁰ Pojmove slobode u jednakosti na vrlo zanimljiv način Paul Blanquard elaborira u kontekstu povijesti grada.

Pogledati: Paul Blanquard: *„Kroz istoriju grada do novog društva“*, Beograd, 2003. godine, prevela Dragana Lukajić.

Bitno je napomenuti da u cijelom tekstu Blanquard u gotovo identičnoj ravni sa Simmelom razmatra fenomene velegrada, što upućuje na zaključak da je Blanquard pod očitim Simmelovim uticajem, bez obzira što ga u spomenutom djelu ne citira.

*nervoza, koja u cjelini utiče na promjenu spoljašnje i unutrašnje stimulacije.*⁵¹

Za savremene teoretičare gradovi svakako jesu zaštitni znak savremenosti, njeno ishodište i fundamentalna supstanca. Urbano simbolizuje s jedne strane civilizacijski prestiž⁵², ali s druge strane, oni su nerijetko predmet vrlo strogih, i osmišljenih kritika. François-Marie Arouet Voltaire je u postojanju gigantskih gradova vidio simptom i uzrok stagnacije i pada kulture dok su za Oswalda Spenglera gradovi osnovni konstituenti civilizacije, koji će dovesti do kraha kulture Zapada i njegove propasti. I mnoštvo drugih mislilaca kritikovali su velike gradove kao mjesta dekadencije, raspada i nestajanja kulture.

Zajednički imenitelj svih tih kritika je uvjerenje da u tim gradovima mase vode parazitski život i nomadsku egzistenciju, grad je mjesto haotičnog i nekreativnog življenja, vještačka, mehanička i stereotipna antiteza prirodi, organskom u kulturi. Nije teško uočiti da su sve te kritike danas podjednako aktuelne, bez obzira na opća mjesta dosadnih apologija gradskog.

Kriza moderne iz perspektive velegrada izvire iz zahtjeva individue za očuvanje osobnosti, odnosno vlastitosti, kada velegrad pritišće pojedinca upravo supremacijom kolektiviteta, spoljne kulture i moderne tehnike i to je *„posljednja modifikacija borbe s prirodom koju primitivni čovjek mora voditi za svoju tjelesnu egzistenciju*⁵³.

Ovakva borba slijed je oslobađanja čovjeka koje je otpočelo u 18. stoljeću pozivom na oslobađanje *„od svih povijesno stvorenih sputanosti u državi i religiji“*, potom stoljeće kasnije u formi zahtjeva za slobodom kao specijalizacijom *„čovjeka i njegova rezultata u podjeli rada“*, da bi na kraju 19. stoljeća

⁵¹ David Frisby: *„Georg Simmel: First Sociologist of Modernity“*, u: Theory Culture Society, 1985. godine, broj 2, str. 49.

Dostupno u elektronskoj verziji na: <http://tcs.sagepub.com>.

⁵² Urbanitet Hegel vidi kao suprotnost zatvorenim patrijarhalnim zajednicama, u kojima je dominirala mitska svijest. Osim toga, on je suprotnost istočnjačkim despotijama, gdje je vladalo ropstvo i neprosvijećenost. Antički urbanitet Hegel opisuje kao mjesto gdje se iskazuje slobodan i svjetski čovjek. U starogrčkom polisu ostvarivala se ideja „pozitivne slobode“, koju je u svojoj političkoj i pravnoj filozofiji posebno razvio Georg Wilhelm Friedrich Hegel.

⁵³ Georg Simmel: *„Kontrapunkti kulture“*, Zagreb, 2001. godine, preveo Vjeran Katuranić, str. 137.

nietzscheanskim pozivom na otpor protiv „*niveliranja i trošenja u društveno-tehničkom mehanizmu*“ velegrada dosegla svoj vrhunac.

Jedan od najoštrijih i najpromišljenijih kritičara grada i, indirektno, takozvane modernosti uopće, bio je Lewis Mumford, autor obimne studije „*Grad u historiji*“. On ukazuje na „fatalno gašenje ljudskosti“ svojstveno životu u modernom gradu. Također, on kritički govori o miljeu „*nestabilnog, nekoherentnog, nasumce disperzovanog megalopolisa*“.⁵⁴ Prema Oswaldu Spengleru, za metropolu se ne vezuje narod nego masa: umjesto naroda individualnog po svojim osobinama... naseljava je novi tip čovjeka: to je novi nomad, parazit, elemenat bezoblične i fluktuirajuće mase, smatra Spengler⁵⁵.

Teoretičari koji se bave fenomenima urbanog se, uglavnom, slažu da je moderni grad u krizi. Rjeđe se nagovještava činjenica da su uzroci te krize inherentni gradu, te da su, stoga interne i egzogene prirode. Iz toga proizilazi jedno epistemološki važno pitanje: da li su, naime, urbanitet i humanitet u odnosu međusobne disjunkcije?

Struktura urbanog u odnosu na subjektivitet djeluje gravitaciono, i ispoljava se pored toga i izvjesni, da tako kažemo, centrifugalni princip ili naboje. To znači da dolazi do „elektrolitičkog“ odvajanja svega što je suvišno ili nepotrebno sa stanovišta upodobljavanja entitetu grada, pukog funkcioniranja, i poželjne sistemske konstrukcije svedruštenog bivstvovanja. Sve ono što je, dakle, „ljudsko, odviše ljudsko“, kao da je nepotrebno i smetajuće u postizanju neke morbidne simbioze subjekta i objekta, čovjeka i grada. Tako, u gradu implicitno dolazi do intrapsihičkog prestrukturiranja (mahom nesvjesnog), do desubjektivizacije čovjeka. Tu, upravo u gradu, živi markuzeovski jednodimenzionalni čovjek.

S druge strane, u megalopolisu se ciljevi duhovnog razvoja ličnosti supstituiraju eksternim, društveno nametnutim ciljevima. Dešava se zamjenjivanje univerzalnog socijalnim, unutrašnjeg spoljašnjim itd. Dolazi do invertiranog i pervertiranog razvoja, koji, zapravo, skriva činjenicu da stvarnog, duhovnog i psihološkog uzrastanja *de facto* nema. Transcendencija se mijenja ili imitira

⁵⁴ Uporediti: Lewis Mumford: „*Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*“, Zagreb, 1968. godine, preveo Vladimir Ivir.

⁵⁵ Uporediti: Oswald Spengler: „*Propast zapada obrisi jedne morfologije svjetske povijesti*“, Zagreb, 1998. godine, preveo Dimitrije Savić

socijalizacijom. Izgleda kao da odrasti u konkretnoj praksi znači osposobiti se za funkcioniranje u formativnim konfiguracijama gradskog. I tako se, pored ostaloga, stiže do fenomena hiperstimulacije i infantilne regresije⁵⁶.

U gradu je pojedinac izložen neprestanoj čulnoj “agresiji”, ne samo auditivnoj, pa su gradske konstante brzina, buka i bijes. Pod neprekidnim naponom visokog stepena, čula se brzo zamaraju, a duh se prirodno brani „zatvaranjem”, ili „autoamputacijom”.

“Psihološka osnova na kojoj se javlja tip velegradskih individualnosti je intenziviranje živčanog života koje proizlazi iz brzih i neprekidnih izmjena vanjskih i unutarnjih dojmova.”⁵⁷

Zbog svega ovoga odbrambeni mehanizam za stanovnika velegrada je, prema Simmelu, stvaranje “organa” kojim se u bezbroj varijacija čovjek “štiti od iskorijenjenosti”, pa, umjesto srcem, moderni čovjek velegrada na “agresiju” produkata kulture i socijalizacije “reagira na njih u bitnom uz pomoć razuma”.

Njega Simmel definira i kao racionalnost koja je u funkciji zaštite pojedinca od “nasilnosti velegrada”. U njima su uvijek bila sjedišta novčane privrede, a ona i “vladavina razuma najdublje su povezani”, pa se racionalnost vrlo često manifestuje kao bezobzirna okrutnost.

Zbog mnoštva podražaja, na koje pojedinac uistinu ne može uvijek reagirati “s energijom koja bi im bila primjerena” pojavljuje se blaziranost kao neka vrsta otupjelosti, ne na način da se one ne opažaju, nego da su ustvari ništavne.

“Blaziranome se stvari pojavljuju u jednako mutnoj i sivoj nijansi i nijedna nije dovoljno vrijedna da bi se pretpostavila drugoj.”⁵⁸

Georg Simmel ispravno primjećuje da bi urbani pojedinac bio iznutra smrvljen i zapao u nezamislivo duševno stanje kada bi emocionalno reagirao na svaku osobu sa kojom dolazi u kontakt. Zato je očekivana fragmentarna priroda gradskih odnosa, u kojima

⁵⁶ Pojmovi „hiperstimulacija“ i „infantilna regresija“ jesu pojmovi koji se u literaturi pojavljuju početkom druge polovine 20. stoljeća, a označavaju atrofiju predmetne kulture. Kod hiperstimulacije riječ je o konzumaciji kulturnih dostignuća od strane još nezrelih osoba (npr. pornografski sadržaji dostupni djeci), dok se infantilna regresija odnosi na vraćanje na već prerasle elemente kulture (npr. odrasli i PC igrice).

⁵⁷ Georg Simmel: „Kontrapunkti kulture“, Zagreb, 2001. godine, preveo Vjeran Katuranić, str. 137.

⁵⁸ Ibidem, str. 142.

se ulazi u površne i parcijalne veze, radije nego da se bude duboko povezan sa cjelovitom ličnošću. Maks Veber je, s druge strane, tražeći najadekvatniji kriterij za definiranje grada, ovaj označio kao „*otvoreno naselje tijesno priljubljenih kuća, koje sačinjavaju tako široku jedinstvenu skupinu, da se u njemu ne javljaju uzajamni i lični odnosi stanovnika, karakteristični za susjedstvo*“⁵⁹. U velegradskoj zajednici biti stranac znači akceptirati prirodni i trajni odnos. U teoriji grada smatra se i to da moderni grad stvara novi tip osobe, modulnog čovjeka.

Posmatrač gradskog života, gotovo in nivo, može da izučava tu famoznu „depersonalizaciju“ čovjeka. Nestajanje subjekta se ne odigrava u nekoj apstraktnoj ravni, u nekom teorijskom metaprostoru, već in concreto, ponajviše u samom gradu. Suprotno tome, grad bi trebao da bude mjesto dezalijenacije, zajedništva i rehumanizacije, ali to bi tražilo da dođe u sukob sa samim sobom, sa sopstvenim najosnovnijim konceptom.

Najdublji problemi modernog života izviru iz zahtjeva pojedinca da sačuva samostalnost i osobitost svoga života od nadmoći društva, onog povijesno naslijeđenoga, vanjske kulture i tehnike života – to je posljednja modifikacija borbe s prirodom koju primitivni čovjek mora voditi za svoju tjelesnu egzistenciju. Ako je 18. stoljeće pozvalo na oslobađanje od svih povijesno stvorenih sputanosti u državi i religiji, moralu i privredi, kako bi se neometano razvijala izvorno dobra priroda koja je jednaka u svim ljudima; ako je 19. stoljeće uz puku slobodu zahtijevalo specijalizaciju čoveka i njegova rezultata u podjeli rada, što čini pojedinca neusporedivim i koliko je to moguće neophodnim, ali ga time utoliko više upućuje na nadopunjavanje pomoću svih drugih; ako je Nietzsche u sputavanju sve konkurencije vidio uslov za potpun razvoj pojedinaca – u svemu tome djelovao je isti osnovni motiv: otpor subjekta niveliranju i trošenju u društveno-tehničkom mehanizmu.

⁵⁹ Uporediti: Max Weber: „*Protestantska etika i duh kapitalizma* „, s njemačkog preveo Niko Milićević, Sarajevo, 1989. godine.

Ovdje je bitno naglasiti da je Max Weber uputio svojevrstu zahvalu Georgu Simmelu, upravo zbog njegovog doprinosa istraživanju fenomena društva s kraja 19. stoljeća, te poticaja koji je inspirirao i Maxa Webera. U tom smislu pogledati: Max Weber: „Die 'Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“ i „Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie“, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen: J.C.B. Mohr/Paul Siebeck, 1922), str. 146, 1. 403, 1.

Ako velegradski tip stanovnika – koji se, naravno, javlja u gotovo bezbroj individualnih modifikacija – sebi stvara organ kojim se štiti od iskorijenjenosti kojom mu prijete strujanja i diskrepancije njegove spoljne sredine: umjesto srcem, on reagira na njih u bitnome uz pomoć razuma kojemu intenziviranje svijesti koje je proizveo isti uzrok, pribavlja duševne prerogative; time je reakcija na one pojave premještena u najmanje osjetljiv psihički organ koji je najudaljeniji od dubina osobe. Ta racionalnost, prepoznata kao zaštita subjektivnog života od nasilnosti velegrada, grana se u mnogim pojedinačnim pojavama i zajedno s njima.

Kakva je onda sudbina modernog čovjeka, pita se Simmel. Ovo pitanje on postavlja u svjetlu “nadolazećeg nazora”, kako opisuje rezultantu susreta Arthura Schopenhauera i Friedricha Nietzschea, susret koji bi, kao prevazilaženje “kućišta ispražnjenim od života”, što je njegov naziv za modernu kulturu, trebao usmjeriti mišljenje u 20. stoljeću. Na tom tragu treba posmatrati i stil kojim on piše, jer esejističkom formom, koju u značajnoj mjeri preuzima od Nietzschea, sama filozofija pristaje uz dramu kulture. Esej nastupa umjesto sistemskih teorija Hegelovog tipa, i on je svojevrstan pledoaje za individualno iskustvo i stav prema svijetu. On se, u ovome svjetlu, ne treba gledati isključivo kao na literarnu formu, on svojom dinamikom teži prevazići forme tradicionalnog mišljenja koje logocentrički nastoje prirodu tražiti iza nje same.

Zato je esej u stanju da, na način opiranja „filozofskoj represiji”, raskriva dramu modernog čovjeka svedenog na sudionika “agresivnog samopostvarenja”.

Naravno, polje u kojem Simmel najintenzivnije pokušava odgovoriti na pitanje o sudbini Zapada svakako jeste kultura. U jednom kraćem spisu pod nazivom “*Die Zukunft unserer Kultur*” on upravo pokušava predvidjeti budućnost naše kulture. Prva riječ koju on spominje u tom spisu jeste “pesimizam” i ona provejava cijelim tekstom.

*“Pesimizam s kojim se čini da većina dubljih duhova promatra sadašnje stanje kulture ima svoju osnovu, koliko ja mogu vidjeti, u sve širem rascjepu između kulture stvari i kulture ljudi.”*⁶⁰ Bunt modernog čovjeka je zato izraz njegove neslobode koja je

⁶⁰ Georg Simmel: „*Die Zukunft unserer Kultur*“, u: Frankfurter Zeitung, 14. aprila 1916. godine

rezultat represije predmeta i institucija, te je, ovim oduzimanjem unutarnjeg jedinstva, čovjek osuđen na sebe samoga.

Nijedna kulturna politika ne može dokinuti tu tragičnu diskrepanciju subjektivne i objektivne kulture, odnosno kulture ljudi i kulture stvari, pesimistički zaključuje Georg Simmel svoju raspravu o budućnosti zapadne kulture.

Djelimičnu utjehu on, doduše, vidi u smanjivanju ekspanzije tehnoloških dostignuća kako bi se pojedincima dao prostor za njihovo subjektivno kultiviranje, jer čovjek jedini naposljetku “*tvori definitivnu vrijednost tih sadržaja*”.

LITERATURA

- Blanquard, P., 2003, *Kroz istoriju grada do novog društva*, Beograd, prevela Dragana Lukajić;
- Bürgi, M., 2003, *Die Moderne im Verständnis von Georg Simmel*, Soziologisches Institut der Universität Zürich“, Zürich;
- Durkheim, E., 1972, *O podjeli društvenog rada*, Beograd, preveo Božidar Marković;
- Frisby, D., 1985, *Georg Simmel: First Sociologist of Modernity*, u: Theory Culture Society, broj 2;
- Frisby, D., 1989, *Fragmente der Moderne: Georg Simmel – Siegfried Kracauer – Walter Benjamin*, Rheda-Wiedenbrück: Daedalus;
- Frisby, D., 1994, *Introduction to the Simmel Texts*, Theory, Culture & Society, broj 11;
- Frisby, D., 1989, *Georg Simmel Theorie der Moderne*, u: Dahme, Heinz-Jürgen/Rammstedt;
- Heidegger, M., 1996, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb, preveo Josip Brkić;
- Lash, S., 2005, *Lebensoziologie: Georg Simmel in the Information Age*, u: Theory Culture Society, broj 22;
- Levine, D., 1991, *Simmel as Educator: On Individuality and Modern Culture*, u: Theory, Culture & Society, broj 8;
- Marx, K., Engels, F., 1985, *Rani radovi*” (sedmo izdanje), preveo Stanko Bošnjak, Zagreb;
- Mumford, L., 1968, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Zagreb, preveo Vladimir Ivir;
- Simmel, G., 1900, *Persönliche und sachliche Kultur*, u: Neue Deutsche Rundschau, broj 7;

-
- Simmel, G., 1903, *Die Großstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*“, u: Jahrbuch der Gehe-Stiftung Dresden;
- Simmel, G., 1977, *Philosophie des Geldes*, 7. Auflage, Berlin, Duncker & Humblot;
- Simmel, G., 2001, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb, Jesenski i Turk;
- Turza, K., 1998, *Luis Mamford. Jedna kritika modernosti*, Beograd;
- Weber, M., 1922, *Die 'Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* , Tübingen: J.C.B. Mohr/Paul Siebeck;
- Weber, M., 1989, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, s njemačkog preveo Niko Milićević, Sarajevo

Bernard Harbaš

OD RAZDJELOVLJENE DO GLOBALNE ZAJEDNICE ILI O (RAZ)OGRADIVANJU MONOTEIZMA

Sažetak

U ovom radu autor se bavi temama mondijalizacije i dekonstrukcije kršćanstva kod francuskog filozofa Jean-Luc Nancya. Tema stvaranja svijeta zauzima jedno od najvažnijih mjesta u opusu djela ovog mislioca. Polaznu tačku u njegovom radu predstavljaju Heideggerova i Derridina kritika klasične metafizike kroz pojam razlike (ontološka ili tekstualna), koje Nancy postavlja kao osnov za mišljenje svijeta, mondijalizacije, samo-stvaranja itd. Termin mondijalizacija je francuski adjevat engleskoj riječi globalizacija, međutim ona kod Nancy ima ontološko značenje, i to stvaranja svijeta.

Ključne riječi: smisao, biti-sa, mondijalizacija, suplementacija, dekonstrukcija, Jean-Luc Nancy, Jacques Derrida, Martin Heidegger

* * *

Diskusija oko problema globalizacije je danas veoma živa. Bez obzira što se ona duboko veže za ekonomsku, sociološku i, na kraju, političku teoriju, ona nije zaobišla ni filozofski diskurs, posebice područje postmoderne i dekonstrukcijske misli. Jedan od najvažnijih radova u tom polju napisao je francuski filozof Jean-Luc Nancy čija analiza mondijalizacije iz ontološkog rakursa otvara jednu novu optimističnu (ne zasigurno u Leibnizovom smislu) perspektivu promišljanja svijeta. Problem mondijalizacije je nastavak Nancyeve priče o razdjelovljenoj zajednici.

Razdjelovljenu zajednicu Nancy shvaća kao zajednicu bez suštine, zajedništva, svrhe ili cilja i onu koja naposljetku ne potpada pod neki viši identitet. Dakle, ona je bezgraničan prostor singulariteta koji se oprostorišu, zauzimaju prostor, djeluju i dolaze u kontakt u prostoru. Zajednica singulariteta uvijek je u procesu dokidanja sebe kao djela i na taj se način može razumjeti samo kao

zajednica bez granica, rubova, ograda itd. Stoga Nancy poseže za pitanjem mondijalizacije da bi razmotrio probleme političkog, stvaranja svijeta, suvereniteta i naposljetku globalnu prirodu zajednice. Za Nancya zajednica nije ni nacija ni narod u smislu da ne postoje granice niti ograničenja zajednice. Riječ je o tome da se slika svijeta oslobodi metafizičkih okvira.

Stoga je nužno ishodište zajednice svijet sam. Biti zajedno znači biti u svijetu. Ako se zajednica shvaća kao bezgraničan prostor singulariteta koji se oprostorišu, onda je nezaobilazno zajednicu promatrati iz jednog mondijalnog ili globalnog ugla. Nancy otpočinje svoju analizu mondijalizacije konstatacijom da je "svijet izgubio sposobnost da stvara svijet",⁶¹ na taj način dijagnosticirajući izvjesnu metafizičku sliku izvora svijeta kao nečeg vansvjetovnog. Svojom dijagnozom Nancy nas upućuje na svojevrsno dovršenje i okončavanje stvaranja svijeta. Ako se svijet mislio kroz izvjesnu dimenziju svrhe i cilja onda se mislio teleološki i uvijek iz perspektive dovršenja i njegovog kraja. Nancyeva osnovna namjera je prevladavanje teleološke ili, pak, eshatološke slike po kojoj svijet ima neku predeterminiranu logiku tijeka samostvaranja. Pored toga, Nancy insistira na svojevrsnoj imanentnoj razini mišljenja svijeta. Po riječima ovog autora "onaj ko kaže od sada svijet odbacuje svako utjecanje nekom drugom svijetu ili "van svijetu""⁶². Dakle, misliti svijet znači misliti ovaj tu svijet, bitak u svijetu, singularitet itd. Riječ je o tome da mišljenje svijeta odbacuje bilo kakve metafizičke pretpostavke o uzroku ili stvaranju svijeta. Nancy insistira na mišljenju svijeta u njegovoj imanenciji. Vratiti se mišljenju svijeta bez transcendencije znači, dakle, pratiti imanentnu logiku njegovog proizvođenja. Svijet proizvodi sebe, on je sebe-proizvođenje. Ovdje je riječ o deteologizaciji i deteleologizaciji svijeta. Mišljenje metafizike je povlašćivalo relaciju subjekt – objekt (svijet koji se misli). Nancy naprotiv govori o svijetu-subjektu.⁶³ Sam svijet je subjekt koji sebe stvara/misli. Mišljenje mondijalizacije⁶⁴ je mišljenje svjetskosti

⁶¹ Jean-Luc Nancy, *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004, 14.

⁶² Ibid., str. 20.

⁶³ Ibid., str. 31.

⁶⁴ Ovdje bih uputio na rad Jacquesa Derride *Foi et savoir*, u kojem piše o procesu *mondijalatinizacije*. Naime, riječ je o pojmu (koji je Sammuel Weber preveo kao *globalatinizacija*) koji označava dominaciju latinske (zapadne) kulture i jezika u stvaranju svijeta.

svijeta ili postajanja svijeta svijetom. Objektivizacija svijeta je nemoguća jer sam svijet je samostvaralački. Nancy zapravo slijedi na izvjestan način Marxov koncept revolucije koja će pojedine individue osloboditi stega kapitalizma, lokalnih i nacionalnih ograda i dati im mogućnost ulaska u stvarne veze kao i sticanja sposobnosti da se koriste svestranom proizvodnjom cijele zemaljske kugle.⁶⁵

Kao što smo vidjeli, Nancy odbacuje bilo kakvu mogućnost predočavanja – objektiviranja svijeta. On ju poredi sa teleološkom dimenzijom koja svijet shvaća kao viziju. Prema Nancyu, vizija ili predodžba svijeta je "naznaka načela ili kraja svijeta."⁶⁶ Nije riječ da se svijet objektivizira kao spoznajni objekt, već je svijet sam subjekt vlastitog stvaranja, koje nema cilj, svrhu ili kraj. Smisao svijeta je svijet sam. Nancy to objašnjava slijedeći Heideggerovu analizu odnosa bitka i Ništa: "Ako smo mi na svijetu, ako postoji bitak na svijetu, tj. ako postoji svijet, onda postoji smisao...Ne bavimo se više pitanjem: 'zašto postoji nešto' uopće, već odgovorom 'postoji nešto i to samo čini smisao'."⁶⁷ Nancy odbacuje ideju po kojoj svijet *posjeduje* ili *ima* smisao. Smisao je svijet sam. Smisao to smo mi.⁶⁸ Svijetom ne dirigira načelo, princip niti on djeluje prema nekom cilju. Nancy prije svega insistira na ponovnom mišljenju monoteizma koje u bitnom obilježava zapadnjačku kulturu. U tom smislu, temeljno pitanje je stvaranje svijeta. Svijet nastaje *ex nihilo*, ali to *ex* nije stvaranje *iz* nekog drugog svijeta ili onkraj ili s onu stranu svijeta, već, prije svega, to označava da se svijet stvara iz ništa. Ništa nije negacija materije, ono je uslov uprisutnjavanja svijeta. Razlika svijeta i ništa nije razlika između transcendencije i imanencije. Riječ je o svojevrsnoj transimanenciji. Nancy, mišljenjem imanencije svijeta, zapravo priziva Heideggerovo i Derridino mišljenje razlike. Heideggerovo temeljno polazište u razmatranju Bitka je Ništa. Klasična filozofija je u tumačenju bitka polazila od samog bića i na taj način ostajala u okvirima metafizičkog mišljenja. Bitak se, prema Heideggeru, treba razumijevati kao Ništa dok se biće shvaća kao ono što ispunjava to Ništa. Polazište za razumijevanje ontološke strukture svijeta je

⁶⁵ Jean-Luc Nancy, *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004, str. 16.

⁶⁶ Ibid., str. 35.

⁶⁷ Jean-Luc Nancy, *The Sense of the World*, University of Minnesota Press, 1997, str. 7

⁶⁸ Jean-Luc Nancy, *L'oubli de la philosophie*, Galilée, 1986, str. 94.

razlika, razlika između Ništa i tubitka. "Ništa kao drugost bića je veo bitka."⁶⁹ Bitak je Ništa koje tubitak ispunjava. Heidegger govori o ontološkoj razlici kao razlici koja stoji u osnovi svega. Ontološka razlika je razlika svih razlika. Ona je ireducibilna. Nije riječ o tome da se sve svede na bitak već, prije svega, na razliku. Jacques Derrida preuzima Heideggerovu ideju i modificira je kroz gramatološku razliku. Međutim, kod Derride nije riječ o spuštanju ontološke dimenzije mišljenja na neku lingvističku ravan, već o konstituciji smisla kroz ireducibilnu *rAzliku* grafema. Dakle, prema Derridi, ontološka razlika je u osnovi gramatološka. Kao primjer za to navodi *difference* i *differance*, koje se različito pišu a isto čitaju. Razlika između njih je gramatološka, dakle tekstualna.⁷⁰ Stoga se prema Derridinim riječima razina konstitucije smisla treba svesti na gramatološki nivo. U osnovi svega stoji tekstualna razlika koja je razlika svih razlika i koja stoji prije Heideggerove ontološke razlike. Samo upisivanje jeste uvijek uprisutnjavanje razlike.

Za razliku od Heideggera i Derride, Nancyevo mišljenje razlike odnosi se prije svega na mišljenje porijekla kao ništa i svijeta kao nečega što samo sebe stvara. Dakle, svijet je uvjet postojanja. U Nancyevoj ontologiji riječ je o razlici ništa i svijeta singulariteta. Stoga trebamo ponovo otvoriti svaku moguću bitku za svijet, to jest oblikovati suprotno od globalnosti nepravde na temelju opće ekvivalencije.⁷¹ Nancy shvaća bitak kao prijelaz, i to iz ništa u biće. Prije razlika kao što su: prisustvo/odsustvo, pojavljivanje/iščezavanje stoji prijelaz iz ništa u biće. "Bitak svijeta je stvar koja je prešla iz ništa."⁷² Početni impuls stvaranja, koji proizlazi iz ništa (*ex nihilo*) jeste diseminacija ko-egzistencije. Sam svijet je svijet onog "su" subitka (*Mitsein*). Kao takva ko-egzistencija nije dana niti je konstruirana. Ona se dešava u mondijalizaciji svijeta, kao diseminaciji tog "ko" egzistencije. Nancyevu tezu možemo pratiti ako preuzmemo Derridinu logiku i to kroz proces dekonstruiranja klasične metafizike. Naime, svijet kroz proces svog samostvaranja uprisutnjuje ništa drugo do ko-egzistenciju. Mondijalizacija svijeta, tj. svjetskost ili

⁶⁹ Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naprijed, Zagreb, 1996, str. 124.

⁷⁰ Jacques Derrida, «Differance» u: *Marges de la philosophie*, Minuit, Paris, 1972.

⁷¹ Jean-Luc Nancy, *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004, str. 59.

⁷² Ibid., str. 86.

osvjetovljavanje svijeta nije ništa drugo do ustrajno samostvaranje zajedničke egzistencije. Koegzistencija je dar, tj. mogućnost da se bude između dvoje ili između nas. Nancyevo razmatranje pitanja stvaranja svijeta nastavlja se pričom o kršćanskom stvaranju u djelu *La declosion*, u kojem otvara niz pitanja koja stvaranje svijeta svode na proces dedivinizacije ili deteologizacije. Kršćanska priča o stvaranju obilježena je najavom kraja svijeta. Dakle, sam diskurs stvaranja je po sebi eshatološki. Samim time što kroz vlastitu priču najavljuje vlastiti kraj, kršćanstvo samo sebe dekonstruira. "Izvorna struktura kršćanstva je objava vlastitog kraja."⁷³ Svijet je stvoren iz riječi koje najavljuju i objavljuju. Stvaralačka riječ (*logos, verbum*) je performativna, svojim oglašavanjem/upisivanjem ona objavljuje početak i kraj. Riječ stvara tijelo (*Verbum caro factum*) inkarnirajući u njega duhovnu suštinu. Problem koji Nancy ima vezan je sa penetracijom riječi u tijelo. Po njegovom mišljenju riječ postaje tijelom⁷⁴. Riječ ne dolazi iz van (*au-delà*) ona je tijelo. Dakle, stvaralačka riječ nije van, ona je u samom svijetu. Ona postaje svijetom. Kršćanstvo se samo u sebi dekonstruira zbog svoje eshatološke strukture. Svijet se samo-stvara. Riječ je o tome da je svijet nedovršen, odnosno da je u ustrajnom procesu svog razdjelovljenja. Mondijalizacija znači misliti svijet izvan mimetičke logike deriviranja, oponašanja nečeg idealnog koje je van svijeta. Mimezis je ovdje suplementacija, nadopuna svijeta.⁷⁵ Svijet je nadopuna samog sebe. Drugim riječima, mimezis ne postoji budući da je predimenzioniran u nadopunu. Metafizičko oponašanje je zapravo samo-sebe-stvaranje. Kršćanska metafizika je u svojoj osnovi, u svom početnom impulsu stvaranja – kada je riječ stvorila meso – oborila svoje ograde i samu sebe dokinula. Metafiziku ovdje moramo u najstrožijem smislu shvatiti kao logiku binarnih opozicija (ideja/pojavnost, metafizičko/fizičko...), kao izvjesno privilegovanje apstraktnog i duhovnog nad pojedinačnim, konkretnim i tjelesnim. Riječ i tijelo, simboličko i realno su kod Nancya u svojevrsnoj Lacanovskoj hijazmi. Ne postoji prvenstvo jednog nad drugim, već samo njihova hijazma – čvorište duhovnog i tjelesnog. Kada govorimo o svijetu riječ je samo o hijazmi. Povlačenje (ili pak smrt) bogova ne znači privilegiranje razuma

⁷³ Jean-Luc Nancy, *La declosion*, Galilée, 2005, str. 217.

⁷⁴ Ibid., str. 126.

⁷⁵ O logici suplementacije ili nadopune, pogledati Philippe Lacoue-Labarthe, *L'imitation des modernes*, Gallilée, 1986.

(prosvjetiteljstvo) niti, pak, umjetnosti (Nietszsche) već, prije, davanje smisla ili osmišljavanje svijeta. Smisao inherentan meta-Bogo-uzroku je postao bestemeljan/obesmišljen (ab-sens). Smisao je samo nešto što se dijeli "među nama". Povijest racionalnosti uostalom kao i povijest teologije je povijest nedostatka. Razum je uvijek trebao ludilo, shizofreniju i želju kao svoju alternativu iliti dopunu.⁷⁶ Drugim riječima, racionalizam – budući da je u svojoj osnovi nedostatan – nije dokinuo religijsko – niti je religijsko dalo konačnu istinu o stvaranju svijeta.

Početak svijeta obilježava ontološki nedostatak. Taj nedostatak je sadržan u nepostojanju kraja. Proizvoditi znači dopunjavati svijet, odgađati (*differer*) njegovo konačno odjelovljenje, njegov kraj. Upravo odgađanje kraja je činjenje svijeta svijetom. Nancy pod proizvodnjom smatra stvaranje smisla. Smisao se producira u zajednici. Ne postoji neki fiksirani smisao, on se stvara u dijeljenju. Smisao je uvijek "sa" ili "ko" egzistencije. Prva crta stvaranja svijeta je da ono stvara biti-sa.⁷⁷ Biti-sa nastaje iz ništa (ex nihilo). Dakle, ono nije dato niti prethodi "našoj" egzistenciji. "Sa" je u osnovi naše egzistencije. Ovdje Nancy strogo prati Heideggerovu filozofiju egzistencijalnog "zajedništva" po kojoj temeljna karakteristika *Daseina* (tubitak) je *Mitsein* (subitak). Ništavnost (ex nihilo) početka je svojevrsna bestemeljnost smisla. Ono što Nancy zahtijeva jeste povratak pitanju svijeta kao svijetu smisla. Nancyeva "ko-egzistencijalna analitika" mondijalizacije je vraćanje problemu "biti-sa" kojem prethode samo ništavnost i bestemeljnost. Ako je metafizika bila mišljenje temelja, onda je mišljenje mondijalizacije jedan ponor bez dna. Raz-ograditi (*des-cloture*) metafizičko mišljenje znači analizirati rub, granicu, prostor između. Dakle, analizirati ništa. To ništa je "sa" naše egzistencije. To "sa" je razvlašćivanje – eksproprijacija smisla. Smisao ne pripada nikome. To izvlašćivanje jeste raskidanje sa politikom identiteta. Smisao se dijeli i samim time zajednička suština nije nešto što prethodi zajedništvu već nešto što to "sa" proizvodi. Biti na svijetu, biti zajedno, znači biti bez suštine.

⁷⁶ Možda najvažniju kritiku racionalističkog «ograđivanja» od društvenih devijacija poput ludila, želje, bolesti poduzeli su Gilles Deleuze i Félix Guattari *Anti-Oedipus*, University of Minnesota Press, 1983. i Michel Foucault, *Historie de la folie à l'âge classique*, Gallimard, 1972.

⁷⁷ Jean-Luc Nancy, *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004, str. 94.

Nancy u svom razmatranju mondijalizacije slijedi Heideggerove i Derridine analize posebno njihove koncepte razlike (ontološke i tekstualne). Međutim, Nancy u razmatranju ontološke razlike i stvaranja svijeta inzistira na pitanjima solidarnosti, koegzistencije i naposljetku samokonstitucije ljudskog roda. Spuštajući razinu pitanja o bitku sa metafizičke na imanentnu, Nancy nam ukazuje da u osnovi ljudske egzistencije stoji izvjestan pluralizam. Ta mnoštvo jeste (bestemeljni) temelj na kojem se otkriva naša uvijek već zajednička egzistencija.

LITERATURA

- Deleuze, Gilles i Félix Guattari *Anti-Oedipus*, University of Minesota Press, 1983.
- Derrida, Jacques, *Marges de la philosophie*, Minuit, Paris, 1972.
- Foucault, Michel, *Historie de la folie à l'âge clasique*, Gallimard, 1972.
- Heidegger, Martin, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
- Kern, Andrea i Christoph Menke (Hg.), *Philosophie der Dekonstruktion*, Suhrkamp, 2002.
- Lacoue-Labarthe, Philippe, *L'imitation des modernes*, Gallilée, 1986.
- Nancy, Jean-Luc *L'oubli de la philosophie*, Galilée, 1986.
- Nancy, Jean-Luc, *La décloison*, Galilée, 2005.
- Nancy, Jean-Luc, *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.
- Nancy, Jean-Luc, *The Sense of the World*, University of Minesota Press, 1997.

Summary

In this article, the author deals with the subjects of mondialisation and deconstruction of Christianity in the work of French philosopher Jean-Luc Nancy. Topic creation of the world takes one of the most significant places in the opus of this thinker. Starting point in his work represent Heidegger's and Derrida's critiques of classical metaphysics through the notion of difference (ontological or textual) which Nancy sets as the basis for thinking the world, mondialisation, self-creation, etc. The term mondialisation is the French adequate to the English globalization, but in Nancy it has ontological meaning, that of creation of the world.

Key words: sense, being-with, mondialisation, supplementation, deconstruction, Jean-Luc Nancy, Jacques Derrida, Martin Heidegger

Faruk Kozić

ZAJEDNIŠTVO KAO PRINCIP RELIGIJA

Sažetak

U proučavanju religije postoje različiti pristupi i pogledi – značajni su historijski pristup, psihološki pristup, sociološki pristup, fenomenološki pristup, strukturalistički pristup i teološko tumačenje svijeta. Nijedan od navedenih pristupa ne daje potpunu definiciju i sliku religije kao složenog fenomena koji postoji, opstaje kroz vijekove. Pojam religije u sebi sadrži daleko više nego što bi mogla izraziti neka definicija. Zajedništvo je jedno od osnovnih obilježja religija. BiH je država u kojoj su se susrele različite kulture i svjetske religije.

Ključne riječi: profano, sveto, sinkretizam, ekumenizam, multikulturalnost, tolerancija, dijalog

Osnovni pojmovi o religiji

Čovjek posmatra svoju okolinu, svijet u cjelini i traži svoje mjesto u njemu. To je pogled na svijet ili slika svijeta. Čovjek traga za smislom – rađanja, života, umiranja i smislom svijeta. Odrekao bi se sebe ako ne bi tražio smisao. Zato se nameću pitanja: Šta je čovjek, odakle dolazi i kuda ide? Šta je svrha, smisao i cilj života? Koji je put ka pravoj sreći? To su samo neka pitanja na koje su odgovore pokušavale naći kroz historiju i vrijeme brojne generacije ljudi. Kad ljudi iz neke slike svijeta izvuku zaključke za svoj način vođenja života, kad iz zajedničkih predstava o vrijednostima i ciljevima normativno oblikuju svoj život, započinje *religija*. Ljudi svih rasa, nacija, naroda, etničkih manjina slijede jednu od živih religija i obraćaju se Bogu.

U Bosni i Hercegovini postoje riječi *vjera* i *religija*, kojima se označava isti pojam. Riječ *vjera* je domaća i upotrebljava se više u običnom govoru. Pojam religija potiče iz latinskog jezika (*religio*, od *religare* – povezivati, okupljati) – sistem vjerovanja, etičkih vrijednosti i postupaka kojim čovjek izražava svoj odnos prema *svetom*, odnosno Bogu ili Božanstvu. Riječ *religija* koristi se

više u stručnim i naučnim krugovima. Do sada ne postoji jedinstvena definicija kojom bi se obuhvatilo značenje ovog pojma niti svih religija u svijetu. Većina ljudi pod religijom podrazumijeva sistem vjerovanja, rituale, praksu i bogosluženje u čijem središtu je svijest o jednom vrhovnom biću, jednom Bogu ili Božanstvu. Ona se može posmatrati iz objektivnog i subjektivnog aspekta. Ona je u objektivnom smislu skup nazora, pravila i uredaba kojim se izražava religioznost, odnosno ona je skup religioznih dogmi, obreda, žrtvenih djelovanja i molitava u kojima subjektivno spoznata zavisnost nalazi svoj objektivni odraz. Ona ima tri sastavna dijela: nauk, moral i kult. Kad se gleda subjektivno, religija je ljudski stav preko kojega se potvrđuje zavisnost o višim silama, Božanskoj sili u životnom djelovanju. Ona ima i drugu stranu, nosi u sebi nešto opasno, jer može prerasti u zanesenost i fanatizam. Religiju je dobro gledati izvorno onakvom kakva jeste, oslobođenu političkih zloupotreba i režimskih stega. Religiju često definiraju kao “vjerovanje u duhovna bića”. Ona povezuje čovjeka i njegovog Tvorca. Kroz historiju i vrijeme religija je bila snažan faktor ljudskog postojanja na planeti Zemlji. U svim većim mjestima naše planete postoje vjerski objekti ili hramovi, koje zovemo Božije kuće na Zemlji.

Razlog obraćanja Božanstvu je zajednički kod pripadnika svih religija: to je spas na ovom prolaznom i na budućem vječnom životu. Sljedbenici brojnih religija vjeruju da se spas postiže činjenjem dobrih djela i klonjenjem od loših djela. Za dobra djela bit će nagrađeni rajskim blaženstvom, a za zla djela dobit će kaznu u paklu. Vjernicima vjera daje odgovore na brojna životna pitanja: U čemu se sastoji smisao života i šta je konačna sudbina ljudskog života? Koje obaveze i odgovornosti ima čovjek prema drugim ljudima, prema samom sebi i prema Bogu?

Većina religija ima svoje svete tekstove, a najpoznatija sveta pisma su *Vede* za Hinduse, *Biblija* za Jevreje i kršćane i *Kur'an* za muslimane. Pored navedenih svetih knjiga postoje tekstovi sličnog značaja koje su napisali ljudi, a njihovi pripadnici ih smatraju svetim. Svaka od religija ima svoju doktrinu, rituale, moralni kodeks i svete priče. U odnosu na egzistenciju Boga ili Božanstva, ***ljudi se dijele na teiste ili vjernike, ateiste ili nevjernike, racionaliste i agnostike***, koji smatraju da se postojanje Boga ne može dokazati, ali ni osporiti. Oko 77% svjetske populacije stanovništva iskazuje svoju religijsku pripadnost.

Većina religija su uglavnom teističke. Najvažnija ateistička religija je konfucijanizam. Monoteizam je vjerovanje u jednog Boga. Religije koje uče o postojanju više božanstava nazivamo *politeističkim*, a takve su bile religije antičke Grčke i Rimskog carstva. Religije u kojim postoji svijest o jednom Bogu, ali se uz Njega, obožavaju i druga božanstva, koja imaju funkciju posrednika do Boga, zovemo *henoteističkim*. Takva je bila mušrička religija Arabljana prije poslanika Muhammeda. U ovu grupu bismo mogli svrstati i hinduističku religiju, čiji sljedbenici vjeruju u vrhovnu moć zvanu Brahman, a istovremeno obožavaju mnogo drugih bogova i božanstava. Ima religija čiji sljedbenici smatraju ljude bogovima. U Egiptu takvu su poziciju imali faraoni. Do kraja Drugog svjetskog rata Japanci su svoje careve smatrali božanstvima. U *taoizmu* neki su ljudi poslije smrti proglašavani bogovima ili božanstvima. U komunizmu lideri partije su slavljani kao božanstva, klanjalo im se za života i poslije smrti.

Svaka religija pomaže čovjeku da bude bolji i moralno savršeniji. Religije imaju svoj moralni kodeks ili vjersku etiku, koji se odnose na moralna učenja i vrijednosti, a imaju zajedničke ciljeve, da ljude učine boljim, moralnijim i humanijim. Ovaj kodeks propisuje odnos prema Bogu, prema ljudima, prema samom sebi, prema prirodi.

Definicijom religije bave se iz različitih aspekata, stručnjaci različitih disciplina: sociolozi, historičari, antropolozi, teolozi, psiholozi. Zato bi se izučavanje religija u društvenim naukama moglo podijeliti u nekoliko osnovnih pristupa: historijski, psihološki, sociološki, fenomenološki, strukturalistički, filozofski i teološki. Postoje značajne razlike u okviru ovih pristupa fenomenu religije, a često se kombiniraju, podudaraju ili isprepliću kod mnogih autora.

Historijski pristup. Ako želimo razumjeti religiju, moramo znati njenu historiju i porijeklo, pa je suština ovog pristupa da se smisao religije traži u njenoj historiji. Historijski pristup pretpostavlja da je neka religija objašnjena samim time što je istražena njena historija. Osnovni problem ovog pristupa jeste što objašnjenje živih religija nikad nije potpuno. Novi događaj može donijeti promjenu, promijeniti predstave i sliku o toj religiji. Historijska metoda korištena je da bi se objasnili mitovi i vjerovanja najvećih religija, kao što su mitovi o Mojsiju, Isusu i Budi.

Psihološki pristup. Psihološke teorije polaze od toga da religija predstavlja projekciju duboko usađenih ili nesvjesnih sukoba. Frojdovo objašnjenje religije ostalo je najuticajniji izraz ovog pristupa. Za Frojda religija je „univerzalna opsesivna neuroza čovječanstva“. Mnoga psihološka istraživanja religije naglašavaju funkciju religije kao simboličkog projektovanja nesvjesnog psihološkog sukoba ili stresa.

Sociološki pristup. U sociološkom izučavanju religije postavljaju se pitanja: kakve su njene društvene funkcije, kako religija utiče na ponašanje ljudi, kakav je njen odnos prema drugim društvenim institucijama, slabi li ili raste njen uticaj u savremenom svijetu, kakva je uloga religije u procesu društvenih promjena? Iz sociološkog ugla religija se može definirati kao skup simbola koji izazivaju osjećanje obožavanja ili strahopoštovanja, a povezani su sa ritualima (obredima ili ceremonijama, naprimjer službom Božijom) u kojim sudjeluju zajednice vjernika. Emil Dirkem je utvrdio da religija ima integrativnu funkciju u manjim društvima u kojim je čitav život prožet religijom. Za Maksa Vebera nijedno objašnjenje društva nije potpuno bez ozbiljnog izučavanja religije kao ključnog elementa. On je izučavao svjetske religije kako bi utvrdio način na koji religijska etika utiče na ponašanje ljudi. Interesirao ga je uticaj religije na nastanak kapitalizma. Karl Marks je isticao konzervativni karakter religije i da je ona „opijum za narod“.

Fenomenološki pristup govori o tome da postoje mnogi opisi religija. Fenomenološki pristup je nastao kao reakcija na već navedena stajališta. Dakle, ovaj pristup se protivi reduciranju religije samo na sociološka, psihološka i historijska objašnjenja. Umjesto da nam omoguće ispravno razumijevanje religije, oni je svode na društvene, psihološke ili historijske činjenice. Ono što fenomenologe razdvaja od ostalih pristupa jeste pretpostavka da je religija simbolički izraz *svetog* (vrhunska vrijednost), a suprotnost svetom je *profano* (svakodnevno, uobičajeno, svjetovno). Sveto je vrhunska vrijednost za vjernike, za neke vjernike je to predmet, mjesto, životinja, biće.

Strukturalistički pristup. Novu pojavu u izučavanju religije predstavlja strukturna analiza, koja se zasniva na savremenoj lingvistici, a označavaju je i kao granu „semiologije“, nauke o znacima. To je sistemska analiza, a naglasak je na analizi odnosa termina ili jedinica u nekom religijskom sistemu. Ovaj pravac

nastoji da opiše i objasni onu nesvjesnu podstrukturu koja se podrazumijeva u funkcioniranju religije.⁷⁸

Teološko tumačenje svijeta govori o tome da je Bog tvorac svijeta, žive i nežive prirode, da je on uputio Objave ljudima preko svojih odabranih poslanika u kojima su sazdana univerzalna načela življenja i morala, u odnosu prema Bogu i vjeri, prema drugim ljudima i živim stvorenjima koja su Njegov dar. Ovo tumačenje je u osnovi objavljenih religija. Teološko tumačenje govori o tome da je svijet ustrojen od strane neke više inteligencije koja djeluje prema unaprijed postavljenom cilju. Ljudi koji vjeruju smatraju da je svijet stvoren Božijom voljom i da on utiče na njihove živote. Religijom čovjek želi spoznati Onoga koji ga je stvorio, koji drži konce njegove egzistencije, zatim tajnu smrti i svijeta poslije nje. Dakle, nastoji spoznati smisao postojanja.

Nijedan od navedenih pristupa ne daje potpunu definiciju i sliku religije kao složenog fenomena koji postoji i opstaje kroz vijekove. Mnogi autori nastoje da prebrode problem definiranja, pokušavaju reći šta religija jeste, a šta ona nije. Pojam religije u sebi uključuje daleko više nego što bi to mogla izraziti neka definicija. Mnogi su pokušali dati što prikladniju definiciju, ali se religija ne iscrpljuje ni u jednoj ograničenoj definiciji već svaku nadilazi. Religija je postala dio kulturne baštine čovječanstva. Ona je čovjekov pokušaj da nađe posljednji smisao života i stvari u nadzemaljskim silama, kako bi se na taj način spasio. Zato se zalažemo za svjetovni i interdisciplinarni pristup proučavanja religije.

Zajedništvo religija

Zajedništvo kao princip religija možemo razumjeti kao opisnu tvrdnju, a istovremeno i kao normativni zahtjev. Historijsko promatranje religija pokazuje da je zajedništvo njihovo osnovno obilježje. Zajedništvo religija nije neka popratna i prolazna pojava. To važi za sve religije, a posebno judaizam, kršćanstvo i islam. Ove najpoznatije monoteističke religije postoje samo kao zajedništvo. Čovjek je otvoren prema religiji i sa njom je u emocionalnom i intelektualnom odnosu. Ovi pojedinačni kvaliteti dolaze do izražaja tek u suživotu sa drugim i različitim ljudima.

⁷⁸ Enciklopedija živih religija, „NOLIT“ Beograd, 2004, str. 579-581.

Monoteističke religije su objavljene religije, ne treba ih gledati samo kao bitan dio zajedništva. Ne treba ih gledati kao religijsku pratnju religijskog života ljudi. Religije preko svojih objavljenih normi upravljaju zajedništvima. Instanca ovog upravljanja se ne nalazi u samom zajedništvu, već postoji neovisno o njemu. Preko bezuvjetnog zahtjeva za apsolutizmom, religije uvezuju prirodnu religioznost ljudi sa voljom Stvoritelja. Iz toga proizilazi, da su izjave religija o zajedništvima ljudi ne samo opisne, već i normativno zakonodavne. Judaizam, kršćanstvo i islam su objavljene religije koje iz Objava izvode zakone za zajednički život ljudi na Zemlji. Ukoliko pojam zakona promatramo kao sistem postavljanja granica, u kojem se ponašanje i djelovanje ljudi može i treba slobodno razvijati, onda tekstovi Objava, kakvi su predajom sačuvani, sadrže „samo“ osnovna načela za stvaranje zakona. Ovo „samo“ je posebna mudrost Objava, koju ljudi preuzimaju kao obavezu prilikom oblikovanja svog života. To znači da su zakoni uvijek ljudska djela koja se, gledano sa stanovišta religija, moraju mjeriti prema osnovnim načelima Objava. Dakle, ljudski zakoni trebaju biti u skladu sa Objavama.

Između objavljenih osnovnih načela religija i zakona, načina djelovanja i ponašanja ljudi u zajedništvima mogu postojati bitne razlike. Ljudi su ti koji treba da donose dobre zakone i stvore dobre uslove za život. Razlike u zakonima različitih zajedništava ne mogu se objasniti kroz različitost Objava, već su one uvjetovane različitostima zakonodavstva i interpretacije zajedništva. Uočavanjem i spoznajom razlika između Objave i stvarnog ljudskog uređenja, možemo spoznati da ljudska briga za zajedništva u formi države, nacije, entiteta ili naroda može imati posljedice. Samo po sebi zajedništvo nije uvijek bezuslovno dobro, a na ljudima je da stvore dobro, perspektivno i prosperitetno zajedništvo i da spriječe loše. Može se uzeti u obzir historijska perspektiva stvaranja zajedništva u religijama. Zajedništvo je suprotnost isključivosti i netoleranciji.

Zajedništva se ne definiraju samo preko zajedničkog života ljudi, a zasigurno ne preko jednostavnog „biti zajedno“ kao naprimjer kad se dvoje ljudi slučajno nađu u liftu. Tek ukoliko se lift „zaglavi“ povećavaju se šanse za stvaranje neke vrste zajedništva. Ljudi koji su „zaglavljani“ u liftu, povezani zajedničkom sudbinom, razvijaju zajedničko „mi“ jer imaju isti problem. Pri tome, oni razvijaju svijest o unutra i vani: „Mi koji

smo unutra i oni koji su vani”. Stvaranje povijesno nastalih zajedništava objašnjava se samo djelimično na primjeru s liftom. Zajedničko primjeru u liftu i povijesno nastalim zajedništvima je kategorija “mi”. Zajedništva su ljudske grupacije koje su razvile svijest o “mi”. Razvijenom svijesću one se mogu razlikovati između onoga što je vani i što je unutra, između pripadnosti i nepripadnosti pojedinaca, između domaćih i stranaca. Svijest o “mi” i svijest o pripadnosti i nepripadnosti nastaje i na višim nivoima manjih zajednica koja su u sklopu većih, ili u porodicama, u sklopu općina, regija, kantona i entiteta. U osnovi zajedništva leže velike šanse za stvaranje nečeg zajedničkog sa mnogo povjerenja, a istovremeno i isključivanjem drugih, onih koji ne pripadaju zajedništvu –postoji mogućnost velike opasnosti od postizanja suprotnog efekta – nepovjerenja, netrpeljivosti i neprijateljstva.

Upravo historija religijskih zajednica pokazuje da su one često vodile ili bar pratile ovo “mi” ka nepovjerenju i neprijateljstvu i time kršile Objave koje su trebale biti proslijeđene ljudima. U mnogim tekstovima svetih spisa stoji da *Objave svojim načelima nalažu ljudima princip zajedništva kao princip mira i povjerenja*. Ovo je jednostavno shvatiti imajući u vidu činjenicu da sve tri monoteističke religije u svojim pozdravima koriste riječ “mir”: “Šalom”, “Selam”, “Pax vobiscum”, “Mir s tobom” ili narodni pozdrav “Hvaljen Bog”, “Pomaže Bog” kao najviši oblik pozdrava. Pri tome se uvijek radi o miru unutar i izvan “mi”. Tako u Kur'anu stoji: “O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali” (49,13). U ovoj rečenici je, bez sumnje, sadržana izjava da stvaranje zajednica ne služi udaljavanju, već međusobnom zbližavanju. I jevrejsko poimanje “odabranog” naroda može se tumačiti kao njegov zadatak širenja monoteizma u svijetu. Ovo se odnosi na činjenicu da je jevrejski narod, historijski gledano, bio prvi narod koji je dobio ovaj zadatak, po čemu se ističe najdužom tradicijom. Ovo obilježje nalazi svoj izraz u kršćanstvu i islamu u obuhvaćenosti jevrejske tradicije. “Savez Jahve s Izraelom” nije zasnovan na ekskluzivnosti, nego na svjetskom zadatku, da vjerom u jednog Boga budu uzor drugim ljudima. Zato možemo prepoznati da religije, i pored različitih oblikovanja religijskog samopoimanja, običaja i interpretacije svijeta, imaju isti zadatak. Prema tome, zadatak nosilaca monoteizma u svijetu je donošenje mira cijelom svijetu, jer je to njegova bit. Ukoliko se slijede teologije judaizma,

kršćanstva i islama, borba u monoteizmu može biti usmjerena samo protiv vlastite slabosti, sumnje u svemoć jednog Boga. To znači da se svaki čovjek mora boriti protiv svoje slabosti kršenja mira i da se svaka zajednica mora boriti protiv narušavanja mira s drugim zajednicama. Na kraju ostaje najviši cilj: mirom stvoriti mir i čuvati ga, a to je velika obaveza, izazov za sve generacije. To u odnosu zajedništava znači: stvoriti zajedništvo mira uzajamnim poklanjanjem pažnje, kooperacijom, tolerancijom i dijalogom.

Jasno je vidljivo da se prilikom određivanja ovog težišta mora uzeti u obzir i povijest rata u Bosni i Hercegovini. Imamo pravo iznositi lična stajališta o ulozi religijskih zajednica u proteklom ratu. Cilj je da učenici i studenti spoznaju da, s tim u vezi, postoje različita shvatanja, pogledi, mišljenja, iskustva. Ovdje se ne radi o ispravnom ili pogrešnom, nego o tome da postoje različita shvatanja, stajališta i ugao gledanja. Demokratski je naučiti podnositi različita shvatanja i mišljenja. Demokratski ambijent podrazumijeva sposobnost za ozbiljno razumijevanje drugih i uočavanje zadatka religijskih zajednica u svemu tome, polazeći od svojih izvora vjere. Učenici, studenti, nastavnici i građani moraju, prije svega, prepoznati gdje dolazi do zloupotrebe religije u političke svrhe. Društvo u Bosni i Hercegovini još će se dugo vremena nalaziti u veoma osjetljivom procesu novog stvaranja zajedništava. Svaki korak i pokret međusobnog približavanja mora se izvoditi brižljivo i s razumijevanjem situacije u kojoj se nalaze drugi. Bitan aspekt su instrumenti kojima se stvaraju zajedništva u religijama. Radi se o blagdanima i slavljinama u godišnjem ritmu.

Savremena sredstva komuniciranja probudila su u svim ljudima osjećaj zajedništva, sliku svijeta kao jedinstvene porodice. Pojedinačne religije našle su se pred opasnošću sinkretizma, i prisiljene su na traženje svog identiteta u naglašenoj težnji identifikacije s ostalim religijama. S druge strane, religija je izazvana problemom ateizma, koji u sebi uključuje međuljudsku solidarnost, što je bitna karakteristika nekih religija. Razumijevanje zajedništva je nešto što nam daje karakteristiku živih religija, savremene civilizacije i kulture. Religija dotiče najdublju čovjekovu stvarnost i zato se u njoj nalazi najviše dostojanstvo. U religiji je prisutno znanstveno istraživanje prirode, umjetničko stvaranje i uživanje u ljepoti, etičko i moralno oblikovanje pojedinca i zajednice. Religija je ono što je sveto, čudesno, utješno i životvorno.

Sveta pisma različitih religija u početku su naglašavala borbu čovjeka s njegovim vlastitim zlim stranama, kako Biblija tako i Kur'an, a ne vanjske ratove. To se kasnije zanemarivalo i krivo interpretiralo. Sad postoje težnje da se stvoreno etičko zajedništvo religija suprotstavi propadanju vrijednosti naše egoistične civilizacije. Zato postoje zajedničke molitve za mir, život i zemlju, a može se dodati – molitve za skladan zajednički život, toleranciju i dijalog među različitim narodima, kulturama, civilizacijama i religijama. Ovom se može dodati – prekinuti nasilje i reakcije na nasilje. Potrebno je nasilju oduzeti temelj rješavanja problema, voditi miroljubivi dijalog među dobronamjernim pripadnicima različitih religija i kultura. Važno je uvažavati religijske razlike i razlike u kulturama, a to se često zanemaruje. Svako nametanje ugrožava zajedništvo. Perspektiva svijeta jeste u zajedništvu, toleranciji, multikulturi i dijalogu. Države koje to uvažavaju imaju bolji prosperitet i razvoj. O životu u zajednici, koliko je ona raznolika uči se u porodici, kroz obrazovni sistem, kroz medije. Poznavati druge religije, tradicije, kulture, običaje, praznike, pozdrave nešto je što se uči kroz život, a to je i potreba savremenog čovjeka. Usvojiti te principe i vrijednosti nužno je i potrebno, jer ga nameće tempo savremenog života globalizacijom kao svjetskim procesom i spoznajom da svi pripadamo jednoj raznovrsnoj zajednici ljudi na Zemlji. Religije nas uče da je raznolikost i različitost Božiji dar.

Uz sav taj veliki uticaj koji religije imaju na ljude kao da se negdje pogriješilo u slijeđenju izvornih Objava i poslanika. Mirotvorstvo ljudi i bratski odnosi među njima temelj je gotovo svih religija. Samo vjerovanje da je jedan Bog, Stvoritelj i da smo svi Njegova djeca trebalo bi nas činiti braćom i sestrama. Zašto religije nisu uspjele u prenošenju te poruke, teško je objasniti. Kao da se u cijelom svom nastojanju za dominacijom u ljudima izgubila želja za prenošenjem poruke zajedništva. Širenje ratovima i sukobljavanjima sa drugim ljudima, koji predstavljaju različitost mišljenja, treba biti prošlost. Baš ta različitost je ljepota ovog svijeta. Sadašnje vrijeme jasno ocrtava način na koji religije djeluju. Prava demokratska katolička i demokratska islamska država nikad se ne bi trebale sukobiti, jer i jedna i druga religija propovijedaju toleranciju i zajedništvo. U zemljama gdje većina građana pripada jednoj od religija, najviše se krše prava one druge religije u želji da ona nestane sa tog prostora. Zbog toga bi religije trebale spajati, a ne razdvajati ljude, do konačnog trenutka kad će

na Zemlji zavladati mir, bratstvo i zajedništvo. Zajedništvo nije nova religija, već ljudska potreba i budućnost. Raznovrsnost kultura, naroda, rasa, religija, etničkih manjina treba shvatiti kao bogatstvo. Neki to zovu bogatstvo razlika u zajedništvu.

Zajedništvo u kršćanstvu znači zajedništvo vjernika s Bogom i među njima samima; postiže se djelovanjem Duha Svetoga i *sakramenata*, naročito krštenja i *euharistije*. Uzor tog zajedništva je zajedništvo Oca, Sina i Duha Svetoga. U katoličkoj crkvi posebno se ističe zajedništvo vjernika s pastirima (đakonima, prezbiterima i biskupima), a isključenje iz crkvenog zajedništva (ekskomunikacija) i zabrana učestvovanja u euharistiji je teška kazna. Zajedništvo različitih kršćanskih zajednica ostvaruje se *ekumenizmom*. U kršćanstvu ekumenizam označava nastojanje oko pomirenja, saradnje, zbližavanja i jedinstva kršćanskih crkava. Zajednica u religijama označava sljedbenike neke religije, okupljenost oko religijskog učenja, etičkog sistema, vjersku zajednicu i religijsku zajednicu. Članom zajednice postaje se u nekim religijama rođenjem, a u drugim slobodnim opredjeljenjem (budizam, kršćanstvo, islam). Starohebrejska i jevrejska zajednica naziva se **kahal**, kršćanska zajednica je **crkva**, islamska zajednica je **umma**, a budistička zajednica je **sangha**.

Međureligijski dijalog odnosi se na sve religije, a *ekumenizam* (zajedništvo različitih kršćanskih zajednica) jeste dijaloški napor unutar kršćanskih crkava i njime se naglašava ravnopravan dijalog među kršćanskim konfesijama.⁷⁹ Kršćanska religija razgranala se na više konfesija: katolicizam, pravoslavlje, protestantizam, monofizitizam, nestorijanizam. Svrha međureligijskog dijaloga jeste da se doprinese mirnom suživotu i međusobnom razumijevanju religijskih i konfesijskih zajednica. Zato je međureligijski dijalog usmjeren na upoznavanje drugih religija uz očuvanje vlastitoga religijskog i duhovnog identiteta. Taj dijalog pretpostavlja osnovne stavove: jedinstvo ljudskog roda, potrebu za sveopćim ljudskim spasenjem i prisutnost božanskog u ljudskom životu. Da bi se ostvarilo takvo zajedništvo i dijalog potrebno je isključiti predrasude, prozelitizam i netoleranciju. Zato je potrebno prihvatiti otvorenost, drugog, različitog, istog ili sličnog nama i razumjeti njegovu tradiciju, običaje, religiju.⁸⁰

⁷⁹ Opći religijski leksikon, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2002, str. 1041.

⁸⁰ Isto, str. 564.

U historiju se međureligijski dijalog pojavljivao ondje gdje su se susretale različite religije, jer se tu osjećala potreba za zajedništvom, suživotom, tolerancijom i dijalogom (temeljno načelo ekumenskog djelovanja). Bosna i Hercegovina ima Međureligijsko vijeće. Postoji potreba za unutarreligijskim i međureligijskim dijalogom. Također, postoji potreba za promoviranjem interkulturalnog dijaloga, respektiranja različitosti i ljudskih prava. Vijekovne karakteristike BiH su zajedništvo, komšiluk i tolerancija. Više od tolerancije je dijalog, koji nema alternativu. Religijska raznovrsnost i različitost nije izvor sukoba, ali može biti razlog saradnje. Biti različit je uslov za uvažavanje i poštivanje. U interesu bolje budućnosti potrebno je apostrofirati i isticati pozitivne primjere zajedništva i tolerancije. Bez dijaloga nema suživota, a bez suživota nema budućnosti.

Zajedništvo u BiH

Bosna i Hercegovina je država u kojoj je ostvaren susret različitih kultura i svjetskih religija i može se reći da je to susret Orijenta i Zapada. To bi bilo preusko određenje ako se ima u vidu bogatstvo i mnogostrukost dodira i ispreplitanja različitih kultura na ovim prostorima. Analize pokazuju da je *sinkretizam* (spajanje, prožimanje, približavanje, sjedinjavanje različitosti) i *multikulturalnost* (saživljavanje različitih kultura u istom podneblju) u BiH, jedan od rijetkih modela koegzistencije u Evropi i svijetu. BiH ima *kulturni kod ili kulturnu šifru zajedničkog života*. Sljedeća karakteristika je *vjerska i kulturna tolerancija*. Zajednički i skaladan život funkcionirao je u poslednjih pet vijekova. Odnosi vjerske i kulturne tolerancije razvijali su se i stvarao se tipično bosanski kulturni kod koegzistencije različitih religija i kultura. U svim većim gradovima prepoznatljivi su bili elementi zajedničkog života i tolerancije. Sinkretički procesi bili su dominantno obilježje u Bosni i Hercegovini. Ona je primjer egzistencije različitih naroda u kulturnom, religijskom i nacionalnom pogledu. Ta različitost je njeno bogatstvo i rezultat historijske tolerancije (trpeljivost, popustljivost, snošljivost), mogućnosti zajedničkog života u zajednici sa mnoštvom različitosti. To je oblikovala historija i vrijeme.

Skladan zajednički život narušavan je različitim konfliktima i ratovima sa strane. Bosna i Hercegovina je država tri konstitutivna naroda (Bošnjaci, Srbi, Hrvati), tri svjetske monoteističke religije

ili četiri konfesije. Konstituisana je multinacionalno, multireligijski i multikulturalno. Ponovna reafirmacija zajedničkog života, tolerancije, dijaloga i vraćanja povjerenja je u toku. U svijetu ima država koje imaju složeniji problem za zajednički život, jer imaju više različitih naroda, rasa, etničkih manjina, religija, doseljenika koji govore razne jezike. Takav primjer su Sjedinjene Američke Države u kojim to zajedništvo efikasno funkcioniše. I Evropa čini jednu raznovrsnu zajednicu. Budućnost Bosne i Hercegovine je u vijekovnom kulturnom kodu, njenoj multikulturalnosti, zajedničkom, međusobnom uvažavanju, poštivanju različitosti, toleranciji i dijalogu. Religije i religijske zajednice mogu više doprinjeti boljem funkcioniranju, toleranciji i vitalnosti zajedništva. To je u interesu zajedničkog i općeg dobra.

Principi svjetskih religija

Trajne diskusije o pitanju da li je zahtjev ljudskih prava na univerzalnu važnost opravdan, dovelo je do pokreta koji je u dijalogu sa svim religijama i kulturama razradio zajedničke osnovne vrijednosti za sve ljude. Putokaz ovog razvoja bio je Parlament svjetskih religija, koji je 1993. godine⁸¹ nakon dugih pregovora zasjedao u Čikagu i koji je donio “Povelju o svjetskom ethosu”.⁸² Svijet prolazi kroz veliku *krizu*, krizu globalne ekonomije, ekologije i politike. Osjeća se nedostatak vizije, politička paraliza, brojni problemi, vođstvo bez dalekovidnosti i pronicljivosti, osjećaja za opću dobrobit. To je navelo entuzijaste, vizionare da potraže odgovor za savremene izazove u svijetu. Etičko postoji u učenju religija o svijetu i ono može pobijediti globalnu krizu. Ta etika ne obezbjeđuje rješenja za sve velike probleme u svijetu, ali pruža moralnu osnovu za bolji globalni poredak.

Osnova ovih nastojanja za vrijednostima koje bi bile priznate od strane svih ljudi, u svim kulturama i religijama svih vremena, nalazi se u maksimi koja čini srž svake etike – tzv. **zlatnom pravilu**. Na njemu se zasnivaju sve poznate etike i ono stvara osnovu za legitimno djelovanje pojedinaca, grupa, država i zajednica država. *Zlatno pravilo* kaže da se sa drugima treba

⁸¹ Principi globalne etike, “Revija slobodne misli”, KRUG 99, broj 37, Sarajevo, juli – septembar 2002, str. 43-49.

⁸² Deklaracija je usvojena na II Parlamentu svjetskih religija, čiji je inicijator Hans Küng – Čikago, 04.09.1993.

susretati onako kako bi htjeli da se drugi susreću sa nama. To je princip star hiljadama godina u mnogim religijama i etičkim tradicijama čovječanstva i glasi: ***Što ne želiš činiti sebi, ne čini ni drugima!*** Ili, rečeno u pozitivnom smislu: ***Što želiš činiti sebi, čini i drugima!***⁸³ To bi trebalo da znači neopozivu i bezuslovnu normu u svim oblastima života, u porodici, zajednici, rasama, nacijama i religijama.

Pod *globalnom etikom* ne misli se na globalnu ideologiju ili jednu *unificiranu religiju*, pored svih postojećih religija, ili dominaciju jedne nad drugim. Pod ***globalnom etikom*** podrazumijevamo konsenzus osnovnih vrijednosti, trajne standarde i lične stavove. S obzirom da stare i nove *etničke, nacionalne, društvene, ekonomske i religijske tenzije* prijete izgradnji mirnog, demokratskog svijeta, čovječanstvu je potrebna vizija ljudi koji žive zajedno u miru, etničkih grupacija i religija koje dijele zajedničku odgovornost za brigu o Zemlji. Ta vizija počiva na nadi, ciljevima, idealima, standardima. Principi globalne etike, za pojedince, organizacije, zajednice, države i religije, nalaze se u religijama i tradicijama koje pružaju etiku koja je uvjerljiva i praktična za sve ljude koji su religiozni ili nisu. U većini religija svijeta nalazimo četiri antičke upute za ljudsko ponašanje, a to su četiri neopozive direktive: a) zalaganje za kulturu nenasilja i poštovanje života, b) zalaganje za kulturu solidarnosti i pravednog demokratskog poretka, c) zalaganje za kulturu tolerancije, života i istinoljublja i d) zalaganje za kulturu jednakih prava i partnerstva između muškaraca i žena.⁸⁴

Vjerske slobode

Ustav bivše SFRJ iz 1974. godine istakao je da je ispovijedanje vjere slobodno i da je to privatna stvar čovjeka.⁸⁵ Vjerske zajednice bile su odvojene od države i bile su formalno slobodne u vršenju vjerskih sloboda i vjerskih obreda. Vjerske zajednice su mogle osnivati škole samo za školovanje svećenika. Zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe smatrana je protivustavnom djelatnošću. Vjerske zajednice u granicama određenim zakonom, imale su pravo svojine na nepokretnosti. Religija je bila na margini društvenih zbivanja. Povratak religije na

⁸³ Principi globalne etike, n.d., str. 45.

⁸⁴ Principi globalne etike, n.d., str. 44-49.

⁸⁵ Ustav SFRJ iz 1974, član 174.

društvenu scenu izazvao je mnogo problema. Religija treba zauzeti mjesto i ulogu u društvu koja joj objektivno pripada. U prethodnoj državi ateisti su favorizovani.

*Ustav Bosne i Hercegovine – Aneks 4. Dejtonskog mirovnog sporazuma navodi brojna prava, a među njima pod g) slobodu misli, savjesti i vjere.*⁸⁶ Prava i slobode iz Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenim protokolima direktno će se primjenjivati u BiH. Oni imaju prioritet nad svakim drugim zakonom. Ustavom BiH zabranjen je svaki oblik diskriminacije po bilo kom osnovu pa i vjerskom. Ustav Federacije BiH kaže da će osigurati najveće standarde međunarodno priznatih prava i sloboda. Zabranjuje sve oblike diskriminacije, pa, između ostalog, i u vezi vjere ili uvjerenja. Sve osobe unutar Federacije BiH uživaju prava, a među temeljnim slobodama se, između ostalog, navodi sloboda vjere, uključujući privatni i javni vjerski obred.⁸⁷

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima u članu 18 kaže: *“Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjere, ovo pravo uključuje slobodu promjene vjere ili uvjerenja i slobodu da čovjek bude sam bilo u zajednici s drugima, javno ili privatno, manifestira svoju vjeru ili uvjerenje putem nastave, ispovjedaњem vjere i obavljanja obreda”*. Radi lakšeg razumijevanja možemo vjerske slobode podijeliti u tri grupe: a) sloboda pojedinačnog iskazivanja vjere, b) sloboda kolektivnog iskazivanja vjere i c) sloboda posebnih vjerskih tijela.

U članu 18 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR) kaže se koja prava spadaju u međunarodno prihvaćeni minimalni standard, a obuhvaćaju: slobodu bogoslužjenja ili okupljanja i održavanje mjesta koje služi za te potrebe vjernika; slobodu proizvodnje, sticanja i upotrebe predmeta i materijala povezanih sa obredima vjere ili uvjerenja; sloboda traženja i primanja dobrovoljnih finansijskih i drugih priloga od pojedinaca i institucija; sloboda obrazovanja, imenovanja, izbora religijskih vođa u skladu sa standardima religija; sloboda poštovanja dana odmora i proslava praznika i svečanosti u skladu s vlastitom vjerom ili uvjerenjem; vjerska sloboda na radnom mjestu, pravo na molitvu, pravila odijevanja,

⁸⁶ Aneks 4, član II, u Zbirci ustava Bosne i Hercegovine, Službeni list BiH, Sarajevo, 1977.

⁸⁷ Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, Opće odredbe, Član 2.

nošnje i ishrane; sloboda okupljanja, udruživanja radi bogoslužjenja; sloboda izražavanja vlastitog uvjerenja; sloboda da se promijeni ili napusti vjera; pravo na vjersko obrazovanje djece.

Vjerske slobode odnose se na uživanje navedenih sloboda pojedinaca i njihovo kolektivno izražavanje i uživanje. Tako i zajednice vjernika moraju uživati slobodu okupljanja i udruživanja. Posebna tijela koja se uspostavljaju iz vjerskih razloga uživaju slobodu. Naprimjer, ustanove za bogoslužjenje ili obavljanje molitvi, obrazovne institucije koje se bave vjerskim pitanjima i nevladine organizacije. U prava posebnih tijela spadaju: sloboda organizovanja i održavanja odgovarajućih dobrotvornih ili humanitarnih organizacija, sloboda pisanja, izdavanja i širenja odgovarajućih publikacija u tom području, sloboda učenja vjere ili uvjerenja na mjestima primjerenim za to. Zabranjena je diskriminacija i netolerancija na vjerskoj osnovi, a pod time se podrazumijeva svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti na osnovu vjere ili uvjerenja. Nije dozvoljena diskriminacija u porodici, preduzeću, kantonu, distriktu, entitetu i državi.

Može se reći da monoteističke religije na direktan ili indirektan način tretiraju pitanje zajedništva i ljudskih prava. U gledanju na razvoj ljudskih prava u religijama ima razlike. Izvori ljudskih prava mogu se naći u hinduizmu i budizmu, konfucijanizmu, te u svetim knjigama Bibliji i Kur'anu. Jevreji, kršćani i muslimani pokazali su zanimanje za ljudska prava.

Zaključak

Pored svih osporavanja, različitih definiranja i izučavanja, religija opstaje. Uglavnom preživljava svoje kritičare. Kad se gleda izvorno, njeno bitno obilježje je zajedništvo. Razumijevanje zajedništva je nešto što nam daje karakteristiku živih religija, savremene civilizacije i kulture. Religija dotiče najdublju čovjekovu stvarnost i zato se u njoj nalazi najviše dostojanstvo. Sad postoje težnje da se već stvoreno etičko zajedništvo religija suprotstavi propadanju vrijednosti naše egoistične civilizacije. Zato postoje zajedničke molitve za mir, život i zemlju, a može se dodati – molitve za skladan zajednički život, toleranciju i dijalog među različitim narodima, kulturama, civilizacijama i religijama. Ovom se može dodati – da se prekinu nasilja i reakcije na nasilja. Potrebno je nasilju oduzeti temelj rješavanja problema, voditi

miroljubivi dijalog među dobronamjernim pripadnicima različitih religija i kultura. Pri tome je važno uvažavati religijske razlike i razlike među kulturama, a to se često zanemaruje. Svako nametanje ugrožava zajedništvo. Različitost je ljepota ovog svijeta i vremena u kojem živimo. Perspektiva svijeta jeste u zajedništvu, toleranciji, multikulturi i dijalogu. Čini se da se izgubila želja za prenošenjem poruke zajedništva, ali to ne bi trebalo biti pravilo.

LITERATURA

- Cvitković Ivan, Religije savremenog svijeta, (drugo izdanje), DES, Sarajevo, 2002.
- Cvitković Ivan, Sociologija religije, DES – Sarajevo, Sarajevo, 2004.
- Čitanka ljudskih prava, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
- Elijade Mirča, Sveto i profano, KZ Novog Sada, 1986.
- Elijade Mirča, Vodič kroz svetske religije, Narodna knjiga, Beograd, 1997, str. 13-21.
- Enciklopedija živih religija, NOLIT, Beograd, 1990.
- Enes Karić, *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1995.
- Entoni Gidens, Sociologija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.
- Gerhard J.Belinger, Veliki leksikon religija: 670 religija, crkvi i kultova, pokreta sa religioznim pogledima na svet i društvo, kao i religijsko-filozofskih škola, LENTO, DOBRA, Beograd, 2004.
- Hamilton Malkom, Sociologija religije, Clio, Beograd, 2003.
- Judeizam i ljudska prava, (priredio Elizar Papo), Pravni centar Fonda otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998.
- Latić Džemaludin, Svjetske religije: priručnik za nastavnike i učenike 1. i 2. razreda srednjih škola, Bosančica print, Sarajevo, 1999.
- Leksikon temeljnih religijskih pojmova: židovstvo, kršćanstvo, islam, Prometej, Zagreb, 2005.
- Ljudska prava i Katolička crkva: dostojanstvo osobe i temeljna ljudska prava u naučavanju Katoličke crkve Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Sarajevu 27-29. travnja 2000. (priredio Velimir Blažević), Pravni centar, Sarajevo, 2000.

- Međunarodni dokumenti iz oblasti ljudskih prava, Dio 1 i 2, Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1995.
- Opći religijski leksikon, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2002.
- Principi globalne etike, "Revija slobodne misli", KRUG 99, broj 37, Sarajevo, juli – septembar 2002.
- Sadiković, Ćazim, Evropsko pravo ljudskih prava, "Magistrat", Sarajevo, 2001.
- Temelji moderne demokratije – izbori deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215-1989), (priredio Dušan Mrđenović), "Nova knjiga", Beograd, 1989.
- Tolerancija i tradicija, "Forum Bosnae", br. 9-10, Sarajevo, 2000.
- Trebor Lini, Istorija religije Istoka i Zapada, (četvrto izdanje), Srpska književna zadruga, Beograd, 2000.
- Ustav SFRJ iz 1974, Službeni list SFRJ, Beograd, 1988.
- Vukomanović Milan, Religija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
- Zbirka ustava Bosne i Hercegovine, Službeni list BiH, Sarajevo 1977.

COOPERATION AS A PRINCIPLE INSIDE RELIGIONS

Summary

Definisanjem religije iz različitih uglova bave se stručnjaci različitih disciplina. U društvenim naukama ima nekoliko osnovnih pristupa izučavanju religija: historijski, psihološki, sociološki, fenomenološki, strukturalistički, filozofski i teološki. Raznolikost je ljepota ovog svijeta. Zajedništvo je jedan od najznačajnijih principa savremenih religija. Perspektiva svijeta je u zajedništvu, toleranciji, multikulturi i dijalogu. Države koje to uvažavaju imaju bolji prosperitet i razvoj. U interesu bolje budućnosti potrebno je isticati pozitivne primjere zajedništva i tolerancije. Historijsko iskustvo govori da BiH ima kulturni kod ili šifru zajedničkog života.

Defining religion from different angles is a task which concerns experts from different disciplines. In humanistic sciences there are several basic research approaches to religion: historical, psychological, sociological, phenomenological, structural, philosophical and theological. Variety makes the beauty of the world. Communion is one of the most important principles of modern religions. The world perspective is contained in the communion, tolerance, multi culture and dialogue. The states which respect these principles enjoy better prosperity and development. It is in the interest of a better future to accentuate positive examples of communion and tolerance. The experience from the history tells us that BiH has a cultural code for coexistence.

Indira Meškić

MUZIČKA DJELATNOST FRANJEVACA (od dolaska u Bosnu i Hercegovinu do 1914. god.)

Sažetak

Niti o jednom periodu bosanskohercegovačke historije (i religijske i prosvjetne i kulturne) ne može se istraživati i izlagati istraženo, a da se ne govori o franjevcima, i to od perioda njihovog dolaska na naše prostore – XIII stoljeća. Dolaskom iz Italije, Njemačke i Španije u Bosnu su donijeli kulturne tekovine razvijenih evropskih sredina, koje su, s obzirom da su uglavnom bili iz redova domaćeg stanovništva, na specifičan način dovodili u vezu sa kulturom ovog tla i znatno doprinijeli da njihovo napredno poimanje kulture i pedagogije, uz poštivanje, isticanje i njegovanje tradicije, dobije široku primjenu.

Uslovi dolaska franjevac u Bosnu i Hercegovinu

Franjevci su došli u Bosnu na poziv srpskog kralja Stevana Dragutina (1288–1292), kojega je njegov zet, ugarsko-hrvatski kralj Ladislav IV (1272–1290) pozvao u svoje kraljevstvo, davši mu kao svom vazalnom vojvodi banovinu Mačvu, Usoru i Soli.⁸⁸ Prvi franjevci potječu iz kulturno razvijenih sredina: Njemačke, Italije i Španije. Priznavši vrhovništvo Katoličke crkve Dragutin je, preko barskog arhidakona Marina, izvijestio papu Nikolu IV (1288–1292) da su u Bosni mnogi zaraženi krivovjermom, te je zatražio od njega nekoliko ljudi koji poznaju jezik bosanskog kraja, kako bi radili na iskorjenjenju krivovjermja. Dragutinov izvještaj se u stvari odnosio na istočni dio Bosne, koja je bila pod njegovom upravom, ali ne i na ostali dio Banovine, kojim je upravljao ban Stjepan Kotroman (1287–1313/19).

Papa je, vidjevši spremnost Stevana Dragutina da sarađuje s Katoličkom crkvom u suzbijanju krivovjermja, ubrzo zatražio od

⁸⁸Krasić Stjepan: «Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku», iz *StudieVrhbosnensia* – 4: »Kršćanstvo Srednjovjekovne Bosne«, radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089–1989/, priredili: Želimir Puljić i dr. Franjo Topić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991, str. 197. i 198.

vrhovnog starješine franjevačkog reda da pošalje dva redovnika »neporočna života, obdarena znanjem i vješta u ophođenju s ljudima«, a zbog poduzimanja istraživačke djelatnosti protiv krivovjера. Te je ljude Papa preporučio Stevanu Dragutinu, koji im je ujedno trebao i pomoći u njihovom misionarskom radu.

Potreba za novim misionarima u Bosni, pored dominikanskih, koji su tamo već djelovali, bila je utoliko veća što je krivovjere, potisnuto iz Bosne, počelo potajno pružati korijenje u drugim okolnim zemljama, pa je Papa Bonifacije VIII (29. aprila 1298. god.) franjevcima povjerio inkvizitorsku službu ne samo u Bosni, nego i u Srbiji, Raškoj, Hrvatskoj i Istri. Slično je postupio i papa Ivan XXII (1316–1334), nakon što su se za vrijeme dinastijskih borbi u Ugarsko-Hrvatskom kraljevstvu vjerske prilike u Bosni dodatno pogoršale.

Služba glavnog istražitelja vjere u Bosni povjerena je franjevcu Fabijanu iz Šibenika, nekadašnjem provincijalu Hrvatske provincije /Provincia Slavoniae/. Ovo povjeravanje inkvizitorske službe franjevcima dalo je povoda nezadovoljstvu dominikanskih misionara, jer su fra Fabijan i njegovi saradnici, pozivajući se na pisma pape Nikole IV i Bonifacija VIII, tvrdili da je Sv. Stolica isključivo njima povjerila inkvizitorsku službu, te su počeli istiskivati dominikance.⁸⁹

Ovaj konflikt, koji je i za papu predstavljao krajnje neugodan spor, za prevlast u obavljanju inkvizitorske službe između franjevaca i dominikanaca, okončan je pismom od 16. marta 1330. god. i to tako što je Papa zadužio zadarskog nadbiskupa Ivana de Butuana i splitskog nadbiskupa Ivana da do blagdana Sv. Mihaela (29. septembra 1330. god.), pošalju k njemu u Avignon predstavnike obiju strana u sporu, sa svim ispravama prijašnjih papa u vezi s tim predmetom. Papina presuda nije sačuvana, ali se iz događaja koji su uslijedili moglo zaključiti da je bila donesena u korist franjevaca, jer se glavnina dominikanskih misionara posve povukla iz Bosne.⁹⁰

Franjevci su potisnuli dominikance i dijelom korigirali njihov način djelovanja. Umjesto potpune latinizacije kršćanstva u Bosni

⁸⁹Dominikanci su takvo tumačenje smatrali krajnje neprihvatljivim, jer su oni u Bosnu došli sto godina prije, također na papin poziv, i sami su djelovali u tom periodu.

⁹⁰Njima se, nakon toga, u sačuvanim dokumentima gubi svaki trag u Bosni sve do sredine XV stoljeća, kada se ponovo vraćaju, ali ne iz Ugarske nego iz Dubrovnika.

napravili su sintezu između domaćeg i zapadnoevropskog, te, ustvari, izgradili jednu vrstu neetabliranog katoličanstva, koje nije ni bogumilstvo, ali ni feudalno etablirana crkvenost.

Najuočljivije djelovanje franjevac na Balkanskom poluotoku za vrijeme osmanske uprave bilo je u Bosni i Hercegovini. Upravo tu je, prije dolaska Turaka, osnovana franjevačka vikarija (1339/40), koja je u XV stoljeću širila svoje djelovanje od Karpata i Crnog mora do Jadranskog mora.⁹¹

Opće i specifične karakteristike, te suština djelovanja franjevac na našim prostorima, opisana je i sadržana u velikom broju historijskih knjiga i historijske građe uopće. Navodimo jedno od razmišljanja o njihovoj ulozi u životu i radu bosanskog, posebno hrvatskog puka, a koje je izrekao posmatrač prošlosti bosanskih franjevac fra Radoslav Glavaš: *»Nema naroda čija bi povijest i sudbina bila tako usko skopčana ma svojom institucijom, kao što je prošlost hrvatskog naroda kroz više stoljeća sa franjevačkim redom. Slavonija, Dalmacija, a osobito Bosna i Hercegovina, to su zemlje o čijoj prošlosti od 4 - 5 stoljeća nije moguće ni stranice napisati, a da se ne susretneš s Franjevcima, kao glavnim čimbenicima i nosiocima glavnih uloga.«*⁹²

Franjevci su unutar svoga naroda, ne samo svojom izobrazbom nego i društvenim i ekonomskim statusom, bili daleko iznad prosjeka. Oni su o sebi i o svom narodu – puku, kojeg su pastorizirali, imali detaljne podatke, te su tako mogli vrlo dobro pratiti rast ili pad svoje zajednice, a za istraživače su ti podaci od neprocjenjive vrijednosti. Bosanski franjevci su svojim bitnim obilježjima i organizacijom bili stalno usmjereni na svijet, koji su sačinjavali: kršćanska Evropa, rimska crkvena organizacija i šira franjevačka zajednica. Moglo bi se zapravo reći da je egzistencija bosanskih franjevac bila trajno traženje ravnoteže u neuravnoteženim vremenima i okolnostima.⁹³ Osnovne

⁹¹Pandžić, dr. Bazilije: »Franjevački misionari u tursko doba«, zbornik radova sa znanstvenog skupa »Sedam stoljeća bosanskih franjevac 1291-1991. «, Samobor, 1994, str. 95.

⁹²Prema djelu: fra Jelenić, dr. Julijan: »Kultura i bosanski franjevci«, I svezak, Sarajevo, 1912, str. 5, a navedeni citat je iz zbornika radova sa znanstvenog skupa »Sedam stoljeća bosanskih franjevac 1291-1991«, str. 233, autora dr. Joze Džambe: »Povijest mentaliteta – jedan historiografski pristup fenomenu bosanskog franjevaštva«.

⁹³Džambo, dr. Jozo, n.d., str. 244.

karakteristike života i djelovanja franjevacu u Bosni nalaze se u dvije ikone s likovima Andjela Zvizdovića i Peregrina Saksonca.⁹⁴

Kulturno-prosvjetna djelatnost franjevacu

Franjevci su svojim dolaskom iz kulturno razvijenih zemalja, kao što su: Italija, Njemačka i Španija, u Bosnu donijeli bogate kulturne tekovine razvijenih evropskih sredina ali su, kada se govori o kulturno-prosvjetnoj ulozi franjevacu, veoma značajne i okolnosti da se oni regrutuju iz redova domaćeg stanovništva, velikim dijelom sa sela, što ih čini bliskim sa narodom. Kao najpoznatije ličnosti među njima spominju se fratri: Andeo Zvizdović, poznat kao tolerantan i uspješan pregovarač, koji je djelovao u periodu Mehmeda II Osvajača i Peregrin Saksonac, diplomata dinastije Kotromanića.

Jedno od najbitnijih obilježja franjevačke egzistencije jeste i u kontekstu dva kontrastna, ali uslovljena pogleda i primjera iz njihove kulturne prakse: pitanje odnosa »pučke« kulture, iz koje su franjevci potekli i »visoke« kulture, u kojoj su oni svojom naobrazbom participirali. Oni su svojom naobrazbom, intelektualnim horizontom i otvorenosću predstavljali elitu svoga naroda, narod im je to i bezrezervno priznavao, između ostalog i stoga što su rezultati njihove naobrazbe bili kulturna i obrazovna djelatnost, koja je doprinosila razvoju cijelog naroda – puka, imala je, dakle, široku praktičnu primjenu.

Od dolaska u Bosnu franjevački red je, kada je riječ o kulturnom životu hrvatskog stanovništva, gotovo isključivi nosilac i organizator svih zbivanja, od elementarne pismenosti do razvijenijih vidova kulturnog djelovanja: muzika, školstvo, slikarstvo, štamparstvo, književnost. Već smo u ranijem poglavlju naveli kako je u najstarijem dokumentu o ljudskim pravima u historiji – »Ahdnamom« Fatih Sultan Mehmeda iz 1463. god. rečeno da se bosanskim svećenicima ukazuje velika pažnja, te njima i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje i pritiska, napadanja i vrijeđanja ni njihovog života, ni njihovih bogomolja i imetka.

Samostani su predstavljali, u tadašnjim okolnostima i uslovima, kulturno-prosvjetne centre za hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Tako su pojedini samostani, u skladu sa

⁹⁴Džaja, dr. Srećko M.: »Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća«, zbornik radova sa znanstvenog skupa, str. 35.

naobrazbom fratra i njegovim smislom za širi prosvjetni rad u narodu, predstavljali istinska i značajna kulturna središta: Fojnica, posebno za vrijeme fra Ivana Jukića, Kreševo u vrijeme fra Grge Martića, Mostar u vrijeme fra Frana Miličevića, Sutjeska u vrijeme fra Stjepana Markovića, Tolisa u vrijeme fra Martina Nedića.⁹⁵

Kao istaknuta središta religijskog, obrazovnog i kulturnog djelovanja u periodu osmanske uprave ističu se: Fojnica, Kreševo, Kraljeva Sutjeska i Mostar. U kasnijem periodu osmanske uprave, tačnije 1859. god., takvo središte bilo je i Livno i Guča Gora, a od 1874. god. osnivaju se samostani i u Tolisi i Plehanu. U vrijeme osmanske uprave bosanska vikarija bila je podijeljena na samostane pod Turcima i samostane u slobodnim zemljama: od 1514. god. postojala je Vikarija Bosne Srebreničke i Vikarija Bosne Hrvatske. Vikarija Bosne Srebreničke imala je 12 samostana: Zvornik, Srebrenica, Olovo, Sutjeska, Fojnica, Kreševo, Rama, Konjic, Mostar, Ljubuški, Zaostrog i Makarska.⁹⁶ Početkom XVII stoljeća bosanska franjevačka provincija imala je 17 samostana.

Jedan od najznačajnijih oblika kulturnog života, u kojem su vodeću ulogu imali franjevci, bile su škole i rad na opismenjavanju stanovništva. Škole su osnivane uz samostane, i bez obzira što ih ne možemo spominjati u kontekstu današnjeg značenja školske institucije, jer i nema veliki broj podataka koji ukazuju da su ih pohađali i drugi osim polaznika za potrebe crkve, one ipak predstavljaju prava ognjišta pismenosti, ne samo za one koji su ih pohađali nego i za najbližu okolinu samostana gdje su egzistirale. Veoma je zanimljivo pismo jednog vatikanskog emisara koji izvještava u XVII stoljeću da je u Bosni našao više pismenih nego u zadarskoj nadbiskupiji.⁹⁷

Za potrebe vlastitog obrazovanja, pored školovanja u domaćim samostanima, bosanski franjevci su odlazili na više teološke škole u Italiju i Austro-Ugarsku, te filozofska učilišta u Našicama, Đakovu, Velikoj Baji i Gradišci. Tako je provincijal fra Luka Dropuljić poslao u Beč fra Matu Krstičevića s molbom da se

⁹⁵Papić, Mitar: »Tragom kulturnog nasljeđa«, Sarajevo, 1976, str. 111.

⁹⁶Pandžić, dr. Bazilije: »Franjevački misionari na Balkanu u tursko doba«, Zbornik radova sa znanstvenog skupa »Sedam stoljeća bosanskih Franjevaca 1291–1991«, Samobor, 1994, str. 96.

⁹⁷Prema fra Jelenić Julijanu bosanski redodržavnik fra Ante Gabeljak uputio je pismo Vjeroplođnici 06. februara 1685. god. i u njemu kaže da u Bosni ima više žena i čobana koji znaju čitati i pisati, što će se jedva naći u zadarskoj nadbiskupiji.

broj pitomaca iz Bosne povećā, čemu je i udovoljeno, te je u prvoj polovici 19. stoljeća veliki broj studenata studirao u Beču (nekad ih je bilo i do 35).⁹⁸

U periodu osmanske uprave cjelokupno duhovno stvaralaštvo hrvatskog naroda bilo je posredno ili neposredno vezano za katoličku crkvu, a to ujedno znači za franjevački red. Gotovo svi oblici umjetnosti: slikarstvo, arhitektura, skulptura i muzika, ispoljavani su u crkvama i samostanima. Domaći hrvatski slikari i građevinari bili su zaduženi za građevine i njihovo dekoriranje, ponekad uz pomoć slikara, kipara i drugih umjetnika iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i posebno Dubrovnika.

Franjevačke osnovne i srednje škole

Kada govorimo o pedagoškoj djelatnosti franjevaca potrebno je istaći da su prve savremenije organizirane osnovne škole otvarane početkom XIX stoljeća. U ovim školama nastavu su izvodili isključivo franjevci, a pri kraju osmanske uprave i redovi časnih sestara milosrdnica.⁹⁹ Škole su, po svom programu, obuhvatanju djece i organizaciji nastave, imale svjetovni karakter i kao osnovu nastavni plan i program kao u Hrvatskoj i Slavoniji.

Prva škola časnih sestara osnovana je u Sarajevu (1871), zatim u: Mostaru (1872), Docu kod Travnika, Banja Luci (1872) i Livnu (1874), dok je prva, savremeno organizirana osnovna škola, osnovana u selu Tolisi, a osnivač je bio fra Ilija Starčević, a poslije ove osnivaju se slične škole i u drugim mjestima, tako da je broj škola pri kraju turske uprave iznosio oko 54.¹⁰⁰

U Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci radile su tri škole, koje su smatrane gimnazijama, iako programski nisu bile na nivou gimnazija, a uglavnom su služile kao nastavna priprema za one franjevce, koji su odlučili daljnje školovanje nastaviti van Bosne i Hercegovine. Osim čisto vjerskih škola u samostanima, u drugoj polovini XIX stoljeća – pri kraju osmanske uprave, osnovane su i

⁹⁸Valjan, dr. Velimir: »Filozofsko-teološko obrazovanje u Bosni Srebrenoj - s posebnim naglaskom na 19. i 20. stoljeće«, navedeni znanstveni skup iz Samobora 1994, str. 221.

⁹⁹Prema navedenom djelu fra Julijana Jelenića, str. 339–346, družbe milosrdnica su postojale u Sarajevu, Derventi, Banj Luci, Lijevnu i Fojnici.

¹⁰⁰Prema jednom izvještaju upućenom austrijskom konzulu (1853) radile su osnovne katoličke škole u: Kreševu, Fojnici, Docu kod Travnika, Varcaru, Jajcu, Livnu, Skoplju – Bugojnu, Ulicama, Tolisi i Varešu, te se navode još 22 mjesta, među kojima i Sarajevo, gdje bi trebalo otvoriti nove škole.

tri male realke: u Sarajevu (1865), Livnu (1855) i Fojnici. U Livnu / Lijevenu je radio učitelj iz Dalmacije Ivan Ljubenković, dok je u Sarajevu prvi učitelj bio Franjo K. Franjković iz Vinkovaca, a po njegovom odlasku fra Jako Marić.

Putem tabele prikazane su franjevačke osnovne škole u 3 okružja:

Vrsta škole: OSNOVNA				
OKRUŽJE	Broj škole	Mjesto škole	Učitelj-ica	Broj učenika
Sutješko – posavsko	1.	Iznajmljena kuća u Kr. Sutjesci	Fra Domin Brkić	50
	2.	Iznajmljena kuća u Tuzli	jedna katolkinja	29
	3.	Stara škola u Tolisi	Fra Blaž Petrović	55
	4.	Novosagrađena škola u Vidovicama	Fra Bartol Krajinović	37
	5.	Od župljana sagrađena škola u Vidovicama	Fra Stjepan Jurić	35
Fojničko	1.	U Lijevenu	Fra Franjo Čurić	46
	2.	U Skoplju	Fra Lovro Vucić	43
	3.	U Jajcu	Fra Andrija Jurićević	36
	4.	U Varcaru	Fra Franjo Franjković	63
	5.	U Docu kod Travnika	Fra Ilija Katavić	40
	6.	U Brestovskom	Fra Filip Kunić	35
	7.	U Fojnici	Fra Josip Tucić	52
Kreševsko	1.	U Kreševu	Fra Ivo Škorić	47

Važno je napomenuti da je putem tabele predstavljen Izvještaj / Izvješće o osnovnim školama od 09. novembra/studenoga 1854. god., koji predstavlja ne samo prikaz djelotvornosti bosanskih franjevaca na polju osnovnog školstva, nego i solidnu bazu za potporu osnivanja novih škola.

Franjevci su posvećivali veliku pažnju muzičkom obrazovanju, crkveno pjevanje je bilo najvažniji dio crkvene muzike, te je bilo veoma važno da učitelji pjevanja budu što

stručniji, da bi kod učenika razvili interes za muzičku umjetnost i pjevanje u crkvi.¹⁰¹

Samostani su obično imali klavire, a crkve orgulje. U školama se pjevanje podučavalo uz harmonij ili violinu. Crkveno pjevanje se učilo prije ili poslije mise nedeljom, a bilo je i zahtjeva da se u okviru reforme crkvenog pjevanja tri puta sedmično prakticira pjevanje u grupama (od 15–20 učenika). Ovo pjevanje je imalo poseban akcenat na obrazovanju govora u vezi sa formiranjem glasa, buđenju i razvoju sluha i osjećaja za ritam, razvoju muzičkog vaspitanja na osnovama harmonije, te formiranju muzičkog ukusa. Franjevačke osnovne škole prestale su sa radom 1883. god.

U narednoj tabeli predstavljen je izvještaj/izvješće o osnovnim školama od 10. septembra/rujna 1855. god.:

Vrsta škole: OSNOVNA			
OKRUŽJE	Broj škole	Mjesto škole	Broj učenika
Sutješko – posavsko	1.	Vareš	73
	2.	D.Tuzla	18
	3.	Tolisi	53
	4.	Domaljevac	43
	5.	Vidovice	63
	6.	Ulice	30
Fojničko	1.	Fojnica	32
	2.	Skoplje	18
	3.	Liječno	67
	4.	Jajce	32
	5.	Dolac	64
Kreševsko	1.	Kreševo	56

Naredna tabela donosi pregled franjevačkih osnovnih škola u 1877. god., dakle na kraju vladavine osmanske uprave. U njoj su navedena imena učitelja osnovnih škola iz tog perioda. S obzirom na činjenicu da su franjevci posvećivali veliku pažnju muzičkom obrazovanju, pjevanju i sviranju, možemo realno pretpostaviti da su navedena imena franjevača-učitelja u okviru svojih pedagoških i

¹⁰¹U rukopisu «Svaštenjak», koji je priredjivao O. fra Angjeo Nuić, nalazi se podatak da je u Mostar 1876. god. dopremljen prvi klavir, a fra Nuić je uveo praksu podučavanja djece u sviranju misa i drugih hrvatskih pjesama i pjevanju uz klavir – prema Ferović, dr. Selma: »Teorija i praksa muzičkog vaspitanja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo, 1991, str. 15.

vjerskih dužnosti dali svoj doprinos i u razvoju muzičke djelatnosti, naobrazbe i kulture.

SAMOSTANI	ŠKOLE - OSNOVNE	UČITELJI
Kraljeva Sutjeska	Kr. Sutjeska	Fra Domin Dugonjić
	Vareš	Fra Domin Franjković
	Tuzla	Fra Pavao Pavlović
	Ulice	Fra Šimo Oršolić
Fojnica	Fojnica ¹⁰²	Fra Bono Kalamut Pomoć. fra Mijo Batinić
	Busovača	Fra Mijo Dujić
	Jajce	Nadzornik fra Anto Knežević
	Podmilačje	isto
	Varcar	isto
	Dobretići	isto
	Bugojno	Fra Petar Jazvić
	Skoplje	Fra Pavao Mandić
Kreševo	Kreševo	Fra Anto Androšević Fra Anto Vilić - kateheta
	Sarajevo	Fra Jako Marić
	Tešanj	Fra Luka Krištić
Lijevno	Lijevno	Fra Andrija Tomić Pomoć. fra Pavao Kovačević
Guča Gora	Dolac	Fra Ilija Gjebić
	Orašje	Fra Franjo Omrčenović
	Pećine	Fra Marijan Tuzlančić
	Bučići	Fra Mijo Ilijašević
	Vitez	Fra Anto Ćurić
	Zenica	Fra Filip Dujmušić
	Varcar	Fra Nikola Mandić
Plehan	Dubica	Fra Jozo Jurić
	Potočani	Fra Ilija Oršolić
	Foča	Fra Ilija Damjanović
Tolisa	Tolisa	Fra Mato Prgić Fra Jako Božić - kateheta
	Vidovice	Fra Marijan Janjić
	Domaljevac	Fra Andrija Petrović
	Tremošnica	Fra Ilija Benković
	Dubrave	Fra Matija Mišković
Petrićevac	Banjaluka	Fra Ivo Gjebić
	Gradiška	Fra Filip Šero
	Bihać	Fra Nikola Franjić

¹⁰² Osnovna škola u Fojnici je u početku radila kao osnovna, ali se zadnjih godina rada postepeno pretvarala u realku.

Iz navedenog djela dr. fra Julijana Jelenića saznajemo podatak koji ide u prilog ranije navedenog – kako se u Lijevnu zna da je pokojni fra Andrija Tomić učio svoje učenike hrvatske narodne pjesme: »Oj Slavonci i Hrvati«, »Bože živi«, »Mi smo braćo hrvatskoga sinci plemena« i druge.

Osim franjevaca i časnih sestara u školama su radili i svjetovni učitelji: u Lijevnu Jerko Abramović (1868–1869), Josip Torbarina, Marko Galinović (1872–1873), u Sarajevu Franjo K. Franjković (1865–1869), a u Docu Božo Vuksanović (1870–1873).

Osim osnovnih škola, škola sestara milosrdnica i realki, u periodu osmanske uprave franjevci su osnovali i gimnazije. Prema nekim izvorima do njihovog osnivanja i reformiranja došlo je zbog problema koji su se pojavili oko školovanja bosanskih franjevaca u državnim hrvatskim i ugarskim gimnazijama: veoma slab nadzor, povremeni nedostatak profesora i sl., te da bi po završetku gimnazija bosanski franjevci mogli nastavljati školovanje u italijanskim, hrvatskim i ugarskim bogoslovnim zavodima.

Jedan od franjevaca, koji je sticao teološku i muzičku naobrazbu u inostranstvu, bio je i Mato Banjalučanin, s pravim imenom fra Matthaeus Bartl, koji je vjerovatno bio njemačke ili češke narodnosti i živio u drugoj polovini XVII stoljeća, te je bio jedan od prvih u nizu stranaca koji su učestvovali u izgrađivanju bosanskohercegovačke muzičke kulture i to ne samo kao učitelji, nego i kao kompozitori i dirigenti.¹⁰³

Posebno je za ovaj period značajno ime reformatora fra Stjepana Marijanovića, koji je u svom djelu: »Systema litterarium directione scholarum provinciae bosnensis deserviens« proveo reformaciju franjevačkih gimnazija. U ovom djelu fra Marijanović govori o nužnosti i koristi stalnog školskog sustava, prema kojem školsku godinu dijeli na dvije epohe ili dva semestra: I (prvi) semestar počinje iza Male Gospe (8. septembra) i traje do kraja februara, a II (drugi) semestar počinje iza Čiste srijede i traje do 1. augusta, dok odmor traje samo 8 dana. Velika se pažnja pridaje djelatnosti učitelja, koju može obavljati samo sposobna osoba. Zanimljivo je da se u ovim pravilima nalaže da se učenici oslobode od hora (osim »kandidata« za tu muzičku djelatnost), da im to ne bi oduzimalo potrebno vrijeme za nauke.

¹⁰³ Pozajić, Mladen: »Razvoj horske muzike u Bosni i Hercegovini, Jugoslovenska muzička revija »ZVUK«, br. 2, Sarajevo, 1977, str. 53.

U franjevačkim samostanskim gimnazijama muzička naobrazba bila je zastupljena uglavnom kroz predmet Pjevanje. U franjevačkoj gimnaziji u Visokom nastava Pjevanja bila je planirana za I, II, III i IV razred sa po dva časa sedmično, a u franjevačkoj gimnaziji u Širokom Brijegu pjevanje se izučavalo od I – V razreda (po dva časa sedmično).

Nadbiskupska velika gimnazija u Travniku bila je II osmorazredna srednja škola u Bosni i Hercegovini i u njoj se Pjevanje prakticiralo kao neobavezan predmet, tri puta sedmično. Ova gimnazija je posjedovala i svoj orkestar, koji je najčešće nastupao u gimnazijskoj dvorani, a koja je 1901. god. preuređena, da bi pozornica mogla biti podešena za orkestar. Hor ove škole je bio muški i mješoviti i izvođene su dvoglasne i četveroglasne pjesme. Osim svjetovnog njegovalo se i najvažnije – crkveno pjevanje. Instrumentalni fond škole činila su tri harmonija, dva klavira, rog, piston i druge trube, frule, klarineti, pozaune i gudači. Pravo ime ove gimnazije bilo je »Velika nadbiskupska gimnazija travnička i nadbiskupsko dječjačko sjemenište«. Nastavnici su bili uglavnom svećenici, ali se kasnije zapošljavaju i svjetovna lica. Nastavni kadar je bio veoma obrazovan i mnogi su bili aktivni saradnici poznatih svjetskih naučnih časopisa, a veliki broj nastavnika-svećenika je imao titule doktora egzaktnih nauka.

Za širenje mreže škola, ali i za cjelokupan kulturni život hrvatskog stanovništva u tom periodu, najviše su bili zaslužni fra Ivan Frano Jukić i fra Grga Martić. Pored njih značajni stvaraoци i aktivisti, koji svojim radom njeguju temeljne tradicije franjevačke kulturne akcije i književnosti, narodne orijentacije i bosanskog patriotizma, bili su: fra Marijan Šunjić, fra Martin Nedić, fra Petar Bakula i fra Anto Kovačević.¹⁰⁴

Fra Ivan Frano Jukić (Banja Luka, 1818 – Beč, 1857) pismenost je stekao u Fojničkom samostanu, daljnje školovanje nastavio je u Zagrebu, te studij u Mađarskoj. Fra Jukić je upravo i bio u središtu svih naprednih kulturnih i prosvjetnih aktivnosti, koje su vezane za prvu polovinu XIX stoljeća: osnivanja prvih škola za djecu kršćanske religije i pokretanje mnogih kulturnih i prosvjetnih inicijativa. Uz sve ove djelatnosti uvijek je isticao snažna patriotska osjećanja za Bosnu i potrebu dobrih odnosa među njenim stanovništvom, bez obzira na vjersku pripadnost. Bosnu je

¹⁰⁴ Lovrenović, dr. Ivan: »Unutarnja zemlja« – kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine», Zagreb, 1999, str. 126.

doživljavao kao bogato i plodno, ali neobrađeno područje. Posebnu pogodnost u periodu njegovog djelovanja čini dokument »Gilhanski hatišerif« iz 1839. godine kojim se, poslije »Ahname«, stvaraju još povoljniji politički uslovi u okviru turske uprave: garantuje sloboda ličnosti, pravo školovanja svim stanovnicima u okviru Uprave, bez obzira na vjersku pripadnost, pravo na sticanje imanja i pravo učešća u Upravi.¹⁰⁵

Pored škola, koje je osnovao i u nekima od njih i radio kao učitelj, fra Jukić je bio i pokretač i osnivač velikog broja kulturnih i naučnih institucija u Bosni. Vrijeme u kojem je djelovao nazvao je vijekom prosvjete u kome se »zavode učiteljišta i stvaraju učionice«. Kao osnivač i predavač radio je u školi u Varcar-Vakufu (sadašnjem Mrkonjić-Gradu), koju je osnovao 1849. god. i koja je bila jedna od prvih svjetovnih škola tog vremena na našim prostorima.¹⁰⁶

U Bosni je pokrenuo prvi časopis (1850) pod nazivom »Bosanski prijatelj«, skupljao je arheološke raritete i oformio svoju arheološku zbirku, za koju je rekao: »Želim metnuti početak Bosanskom muzeju, ako to ne može biti to ću nastojati da dođe u slavnjanske ruke«.¹⁰⁷ Radio je i na ostvarivanju ideje prvog kulturnog društva – »Kolo bosansko« i napisao je prvu historiografsko-geografsku sintezu – »Zemljopis i poviestnica Bosne«.

Fra Grga Martić (1822–1905) uglavnom se, pored svećeničke službe, bavio društveno-političkim pitanjima i literarnim stvaralaštvom. Ali ni njegov angažman u osnivanju i razvoju mreže škola nije zanemarljiv. Fra Grga se pojavljuje kao redaktor neke vrste malog školskog zakona iz 1854. god., putem kojeg su regulirana gotovo sva pitanja vezana za rad škola: finansiranje, udžbenici, ispiti i sl. U ovim propisima nalazi se i prva rejonizacija katoličkih škola u Bosni i Hercegovini, te su predviđena tri školska nadzornika: za Posavinu, Krajinu i škole u srednjoj Bosni. Jedan od članova ovih propisa nalagao je potrebu da se daroviti i posebno inteligentni mladići šalju na više škole u Zagreb, Beč i Carigrad.

¹⁰⁵ Prema Imamović dr. Mustafi Hatišerif od Gulhane proglašen je 3. novembra 1839. god.

¹⁰⁶ Lovrenović, dr. Ivan, n.d., str. 127.

¹⁰⁷ Prema Papić Mitru fra Jukić je veoma zamjerio jednom kupreškom fratra što je neki bosanski raritet poklonio francuskom konzulu.

Kao pedagog fra Grga je radio u samostanskoj školi u Kreševu i to kao »profesor raznih klasa«, u periodu od tri godine. Na osnovu inicijative i akcije fra Grge i preporuke tadašnjeg valiye Osman-paše Topala, upućene u Carigrad, osnovana je (1865) škola u Sarajevu, uz veliku materijalnu donaciju iz Carigrada i svih domaćih upravnih i gradskih struktura i vjerskih zajednica. Školu su pohađali i mladići i djevojke, bez obzira na vjersku pripadnost.¹⁰⁸ Učila su se oba pisma i italijanski jezik.¹⁰⁹

Fra Grga je, po osnovanju ove škole, napravio i nova školska pravila o organizaciji škole i nastave: nastavni plan škole, organizacija školske godine, održavanje ispita, upotreba udžbenika, finansiranje škole i sl. Prvi učitelj u ovoj školi bio je Franjo Franković iz Vinkovaca, koji je bio jedan od prvih svjetovnih učitelja u franjevačkim katoličkim školama.

Fra Grgina školska pravila po prvi put donose propisane školske kvalifikacije za učitelje, u kojima se kaže da »učitelj mora da ima svjedodžbu svoga osposobljenja«. Pravilo o ispitima je donijelo obavezu javnosti ispita u školi, pred visokim službenim licima. Škola je imala tri razreda i trajala je do kraja osmanske uprave.

Fra Grga je bio i inicijator dovođenja časnih sestara iz Zagreba, radi otvaranja ženskih katoličkih osnovnih, a kasnije i srednjih škola, najprije u Sarajevu, a poslije i u drugim mjestima. Od tog perioda, tačnije 1871. god., počinje redovno školovanje djevojčica iz katoličkih porodica u Sarajevu, a kasnije u Docu kod Travnika, Derventi, Zenici, Tuzli, Bihaću, Banjoj Luci i drugim mjestima. Fra Grga je brinuo i o finansiranju ovih škola.

U vrijeme kada je odlazila osmanska uprava u Bosni i Hercegovini je bilo 35 katoličkih osnovnih škola koje su održavali franjevci. Dolaskom Austro-Ugarske uprave u Bosnu fra Grga je prešao u Kreševo i od tada se uglavnom bavio onim školama, koje su namijenjene školovanju mladih svećenika. Te škole su imale novi školski sistem, koji je osnovao fra Stjepan Marjanović. Škole su programski bile na nivou niže gimnazije, neke od njih su vremenom postale pune gimnazije, u početku su se u njima školovali

¹⁰⁸ Prema nastavnom planu i programu škola je odgovarala tadašnjim osnovnim školama, sa proširenim programom iz nekih predmeta, kao što su strani jezici, ali je ipak spadala u kategoriju realki.

¹⁰⁹ Italijanski jezik je bio u široj upotrebi, a i škola je dobivala znatnu materijalnu pomoć od italijanske vlade.

isključivo katolici koji su se spremali za poziv svećenika, a kasnije su primale i ostalu katoličku djecu, te djecu drugih religija. Fra Grga je djelovao u jednoj takvoj školi u Kreševu, koja se kasnije preselila u Guču Goru kod Travnika, a zatim u Visoko, gdje se razvila u punu franjevačku gimnaziju i sjemenište.

Godine 1871. u Vilajetskoj štampariji štampan je »Početni zemljopis za katoličke učionice u Bosni«, čiji je autor bio fra Grga. Za cjelokupnu djelatnost, a posebno iz oblasti nauke i umjetnosti, fra Grga Martić je odlikovan ordenom gvozdene krune III reda – »Der Orden der eisernen Krone III Classe« – 17. decembra 1894. god. Fra Grga Martić je ovo visoko priznanje dobio na prijedlog kotarskog predstojnika Mollinarya i zajedničkog ministra finansija Kallaya, koji je upućen Zemaljskoj vladi 27. oktobra 1894. godine.¹¹⁰

Muzička djelatnost franjevac

Muzička-kulturna djelatnost franjevac uglavnom je bila vezana za bogoslužjenje. Pjevanje je u franjevac, u bosanskoj vikariji i u Bosni i Hercegovini uopće (po dolasku franjevac na ove prostore), bilo sastavni dio liturgije, koja je prakticirana na latinskom jeziku, ali na način da se dijelovi koji se na glas govore ili pjevaju (poslanice, Evanđelje, vjerovanje i slično) i na latinskom i na hrvatskom govori ili pjeva.¹¹¹ Pjevanje je bilo Grgurevo, ali su se služili i raznim drugim načinima pjevanja, u skladu sa karakteristikama krajeva iz kojih su franjevci dolazili.¹¹²

Muzika je, uz druge umjetnosti, u periodu osmanske uprave, veoma zanimala bosanske franjevce, što se može vidjeti iz mnogobrojnih muzičkih izvora i dokumenata koji se još nalaze u franjevačkim bosanskim samostanima. U Franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci nalaze se misne molitve i pjesme s notama, te rukopisna školska knjiga o muzici – »Regulae cant. plani pro incipientibus«. Ova knjiga ima dva dijela, autor je Fr. Matheus Bartli a Felsu Dios, vel a Bagna luca, sribebat 1687, a iza naslova i

¹¹⁰ »Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom«, redaktor Risto Besarović, Arhiv BiH - Sarajevo, 1968, str. 267–278.

¹¹¹ Fra Jelenić, dr. Julijan: »Kultura i bosanski franjevci« – I svezak, Sarajevo, 1990, str. 107.

¹¹² Prema fra Jelenić Julijanu i pjev koji se nalazi u Misalu, a potječe iz kraja XIV ili početka XV stoljeća i nalazi se u franjevačkom samostanu na Korčuli, vjerovatno je samo varijacija pjevanja nekih franjevac.

autorovog imena nalazi se teoretsko uputstvo za početnike u sviranju i pjevanju na italijanskom jeziku i pisano gotičkim slovima.

Pored ovog autora spominje se i fra Marijan Al(j)inić, sa muzičkim djelom iz 1694. god., zatim fra Andrija Imočanin, koji je bio poznat kao pjevač – »cantor praeclarus«. Franjevci koji su se bavili muzičkom djelatnošću bili su i dirigenti horova samostanskih crkava, a pjevanje je bilo uglavnom prema osnovama »Psalterium Romanum«, koji je 1724. god. izdao u Mlecima Nikola Pezzana i »Graduale Romanum«, koji je Pezzana izdao 1730. god.

U ovom periodu su Franjevci, koji su se školovali u Toskani – Italija, adaptirali i na naše prostore donijeli današnji način pjevanja misnih molitava, Evandjelja i Poslanica.¹¹³ Osnovne karakteristike tretmana muzike kod franjevacu jesu da je muzika služila buđenju i njegovanju, ne samo religioznih, nego i nacionalnih osjećaja i tradicije. Mnogi franjevački samostani predstavljaju riznicu muzičkog blaga kao svjedočanstva bogate djelatnosti franjevacu na našim prostorima. Jedno od tih djela jeste i muzičko djelo nepoznatog autora i nepreciznog datuma nastanka – 1827. ili 1857. god., pod nazivom »Unesosce u kuciczu Boxiu sklad i nacin Czarkovnoga pripivagnia kako ga pako josc.....izitri veliki Gargur«. Ovaj vrijedni muzički primjerak vlasništvo je franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, jer ga je kupio, vjerovatno poslije smrti autora, upravitelj samostanskog hora fra Mijo Pavlović i napisano je za samostansku školsku omladinu, koju su poučavali pjevanju upravitelji samostanskih horova ili posebni učitelji.¹¹⁴

Upravitelji horova bili su ujedno i učitelji omladine u pjevanju. Tako Službeni zapisnik Bosne Srebrene iz 1829. god. nalaže upraviteljima franjevačkih horova »da svake nedelje, barem po jednoč sakupljaju mladež i poučavaju je u Grgurevu pjevanju«. Upravitelji samostanskih horova sabirali su i prepisivali za horove potrebni notni materijal, tako da gotovo svi samostani imaju razne prepisane zbirke.

Neki od franjevacu – horskih upravitelja bili su posebno zaslužni za njegovanje i razvoj muzičke djelatnosti:

¹¹³ Fra Jelenić, dr. Julijan, n. d., str. 248.

¹¹⁴ Fra Jelenić, dr. Julijan, n. d., str. 582.

-
- Fra Filip Ljubas – autor zbirke: »Varia Kyrie, Gloria, Credo«, koju je 1853. god. prepisao u Bolonji i 1872. god. uredio za Gučogorski samostan;
 - Fra Stjepan Marijanović – autor zbirke: »Missae novissimae sanctorum«, koja je završena 1846. god.;
 - Fra Vice Vicić – pedagog, orguljaš, zborovoda i kompozitor, koji je najveći dio svoje svećeničke djelatnosti obavljao u Fojnici;

Pored navedenih franjevac kao horski upravitelji djelovali su i: Mijo Pavlović (Michael Pavlovich), Jozo Barić, Grgo Kotromanić, Andeo Galvočević, Petrus Franich, Petar Tomić, Ilija Tvrtković, Ivo Kotarić, Stipe Tometinović, Ivo Tvrtković Senjo i Andrija Buzuk, te orguljaši: Pavao Alaupovich, Stipo Soldić i Pavao Putljichević. Potrebno je istaći da je znatan broj franjevac bio veoma svestran u bavljenju muzikom, jer su bili i: kompozitori (ili su priređivali crkvena djela za izvođenje), horski upravitelji, orguljaši i muzički pedagozi.

Muzička djelatnost franjevac svakako je umnogome obogaćena početkom XIX stoljeća, kada je 5 samostana u BiH dobilo i svoje prve orgulje: samostan u Fojnici 1801. god. (ove orgulje su bile prve u BiH), dok su 1804. god. orgulje nabavljene i za samostan u Kreševu, zatim u Gučkoj Gori 1860. god., te u Kraljevoj Sutjesci 1865. god. i Tolisi 1896. god.

Bosanskohercegovački franjevci su, u januaru 1887. god., u Sarajevu pokrenuli svoj mjesečni časopis »Glasnik Jugoslavenkih franjevac«, čiji je prvi urednik bio fra Jerko Vladić, vjeroučitelj na Sarajevskoj gimnaziji. Od 1895. god. list je dobio naziv »Glasnik franjevački«, a urednici su bili: I. Strukić, A. Brković i Jeronim Vladić.

Prvi podatak o bosanskoj umjetničkoj muzici upravo je vezan za franjevce i datira iz 1687. god. kada je fra Matthaeus (Mateus) Bartl, u hronikama spominjan kao Mato Banjalučanin, izdao knjižicu »Regule kantus plani pro incipientibus«, što u prevodu znači »Pravila crkvenog pjevanja za početnike«. Ova knjižica je pisana na italijanskom jeziku i sadrži pjesme na latinskom i našem jeziku. Sličnu knjižicu sedam godina kasnije izdao je fra Marijan Al(j)inić, a 1827. god. nepoznati autor.¹¹⁵

¹¹⁵ Pozajić, Mladen: »Muzika u Bosni i Hercegovini do oslobođenja«, članak koji je objavljen 1953. godine kao pisana radio emisija, a koji je priredio

Iako u ovom izlaganju o najpoznatijim franjevcima u Bosni i Hercegovini u periodu turske i austrougarske uprave za neke od njih nismo naveli njihovu ličnu muzičku djelatnost, jer nismo pronašli takve podatke, a što opet ne znači da se (i) oni i takvom djelatnošću nisu bavili, možemo sa sigurnošću reći, iz onog što smo o njima i njihovoj djelatnosti pronašli i naveli, uz franjevce koji su bili istaknuti horski upravitelji, kompozitori i orguljaši, da su svi oni svojim pionirskim, ali krupnim koracima u osnivanju i razvijanju školstva i muzičke djelatnosti u Bosni i Hercegovini, dali veliki doprinos. I u njihovoj svećeničkoj praksi, kao i u pedagoškoj i muzičkoj djelatnosti, kroz škole koje su u nastavnom programu imale predmet pjevanje a koje su franjevci osnivali i u njima radili, kao i kroz različite vidove i oblike iznimne i bogate muzičke djelatnosti, nalazili smo namjere i nastojanja franjevac da svojim ličnim i kolektivnim zalaganjem naprave i afirmiraju vrijednosti, koje iz ovovremenskog sagledavanja predstavljaju istinsku riznicu duhovnog blaga naše zemlje.

ZAKLJUČAK

Franjevački samostani su bili kulturno-prosvjetni centri, istinska kulturna središta, i to: Fojnica u vrijeme fra Ivana Jukića, Kreševo u vrijeme fra Grge Martića, Mostar u vrijeme fra Frana Miličevića, Sutjeska u vrijeme fra Stjepana Markovića, Tolisa u vrijeme fra Martina Nedića.

Franjevci su osnivali osnovne škole, u kojima su i izvodili nastavu uz izvjestan broj svjetovnih učitelja, a pri kraju osmanske uprave nastavu su izvodile i časne sestre milosrdnice. Posebno su njegovali crkveno pjevanje, isticali su važnost stručnosti učitelja pjevanja, obučavali su svoje učenike i sviranju na klaviru i orguljama. Osnivali su i franjevačke gimnazije, u kojima se predmet pjevanje izučavao u četiri razreda (u nekim i u pet razreda) i te gimnazije su imale svoje orkestre i nastavni kadar od kojih su mnogi bili doktori egzaktnih nauka. Franjevci su bili ne samo pedagozi nego i kompozitori (fra Marijan Al(j)inić), dirigenti (fra

Filip Ljubas i fra Stjepan Marijanović), kantori (fra Andrija Imočanin), autori mnogih knjiga o muzici i pedagoških časopisa (fra Mateus Bartl-Mato Banjalučanin i fra Marijan Al(j)inić. Njihova bogata djelatnost predstavlja istinsko i neprocjenjivo kulturno i pedagoško blago Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

- Džaja, Srećko M, Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. *Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991»*, Sarajevo, 18–20. 4. 1991, Samobor: Franjevačka teologija – Sarajevo, 1994.
- Džambo, Jozo, Povijest mentaliteta – jedan historiografski pristup fenomenu bosanskog franjevaštva, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. *Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991»*, Sarajevo, 18–20. 4. 1991, Samobor: Franjevačka teologija – Sarajevo, 1994.
- Ferović, Selma, *Teorija i praksa muzičkog vaspitanja i obrazovanja u BiH*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- Ferović, Selma, Novi pristup muzičkom nasljeđu BiH kroz udžbenike, *Naša škola*, 1996.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Fototip izdanja iz 1912, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Fototip izdanja iz 1915, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Lovrenović, Ivan, *Unutarnja zemlja - kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Durieux, 1999.
- Pandžić, Bazilije, Franjevački misionari na Balkanu u tursko doba«, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. *Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih Franjevaca 1291-1991»*, Sarajevo, 18–20. 4. 1991, Samobor: Franjevačka teologija – Sarajevo, 1994.
- Papić, Mitar, *Tragom kulturnog nasljeđa*, Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Pozajić, Mladen, Razvoj horske muzike u Bosni i Hercegovini, u: *Jugoslovenska muzička revija ZVUK*, br.2, Sarajevo, 1977.
- Pozajić, Mladen, *Muzika u Bosni i Hercegovini do oslobođenja*, priredio Čavlović, I., Muzika, V, 2001.

- Puljić, Želimir i Topić, Franjo, Kršćanstvo Srednjovjekovne Bosne – radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089–1989./, *Studia Vrhbosnensia* – 4, Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991.
- Valjan, Velimir, Filozofsko – teološko obrazovanje u Bosni Srebrenoj – s posebnim naglaskom na 19. i 20. stoljeće, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih franjevac 1291-1991», Sarajevo, 18–20. 4. 1991, Samobor: Franjevačka teologija – Sarajevo, 1994.

Summary

None of the Bosnian historic periods (religious, educational nor cultural) can be researched nor displayed something that has already been researched, without mentioning the Franciscans from their arrival to our territory-18th century. Coming from Italy, Germany and Spain in Bosnia they brought in the cultural attitudes of the developed European surroundings. Regarding their local origin, they connected very specifically those attitudes with Bosnian culture and enormously contributed to wide-spread applying of their advanced attitude to culture and pedagogy with respect, emphasis and cultivation of tradition. The Franciscans monasteries were cultural-educational centers, truly cultural centres like as: Fojnica at the time of fra Ivan Jukić, Kreševo at the time of fra Grga Martić, Mostar at the time of Frano Miličević, Sutjeska at the time of fra Stjepan Marković, Tolisa at the time of fra Martin Nedić.

The Franciscans founded primary schools, where a certain number of theological teachers taught and also the nuns at the end of Ottoman Authority. The choir singing was specially cultivated. They emphasised the importance of singing teachers' qualifications, they taught their students playing the piano and the organ. They also founded the Franciscans grammar schools where singing as the subject was taught in four grades (in some grammar schools in five grades). Those grammar schools had their own orchestras and high educated teaching staff (some of the teachers had PhD titles). The Franciscans were not only pedagogists but composers as well (fra Marijan Al/j/inić), conductors (fra Filip Ljubas and fra Stjepan Marjanović), cantors (fra Andrija Imočanin), the authors of some music books and pedagogical magazines (fra Mateus Bartl-Mato Banjalučanin and fra Marijan Al/j/inić). Their rich activity presents true and precious cultural pedagogical treasure of Bosnia and Herzegovina.

Muris Bajramović

POSTMODERNISTIČKI ROMAN U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U radu se koriste metode poststrukturalizma, najprije dekonstrukcija, zatim komparativna i hermeneutička metoda.

Cilj rada je dovesti u vezu romanesknu produkciju XX i XXI stoljeća sa stanjem kulture u BiH.

Postmodernistički roman nije simplificirana književna vrsta. On, zapravo odlikava jedno stanje, stanje postmoderne. Time se u postmodernističkom romanu njeguje više tipova znanja, koja su antimodernistički koncipirana. S druge strane, postmodernistički roman se naslanja na mrežu citata iz niza diskursa: filozofskih, lingvističkih, historiografskih, kulturoloških i drugih. Ulazeći u dijalog sa brojnim diskursima i pokušavajući da proizvede značenja svijeta koji odlikava, postmodernistički roman je nerijetko modeliran kao fragmentizirana hibridna struktura.

Kakvi su to aspekti u bosanskohercegovačkom romanu i kako se ta slika u odnosu lokalno – globalno zrcali na kulturu/kulture u Bosni i Hercegovini?

Načelno, roman će biti posmatran u sasvim novom konceptu, označen kao roman razlike, roman subjekta i roman stanja.

U okviru rada pokušano je dovođenje u vezu slike stanja i bosanskohercegovačkog društva (a samim tim i društvene zajednice) u okviru tri navedena primjera.

Rad će kontekstualizirati mjesto kulture/kultura u Bosni i Hercegovini, i to iz ugla postmodernističkog romana, odnosno savremene književne produkcije.

Kao zaključak nameće se činjenica, da, bez obzira na načelno odslikavanje svijeta u postmodernizmu, postmodernistički roman zrcali sliku stanja bosanskohercegovačke stvarnosti i kulture, što će biti pokazano na reprezentativnim primjerima.

UVOD

Ne postoji konsenzus o tome šta je to postmoderna ili šta je to postmodernizam. Pluralnosti teorijskih stavova u informatičkom svijetu najbolje govore o stanju postmoderne. Različiti teoretičari

umjetnosti, historičari umjetnosti ili filozofi, različito pišu o pitanju razlike između postmoderne, postmodernizma, post-postmodernizma, pa čak i postmoderniteta.

U ovakvom stanju teško je precizno odrediti ili odslikati sliku stanja postmodernističkog romana. Ipak u romanesknoj građi postoji nekoliko osnovnih strujanja, koje u svom haotičnom kretanju unutar svoje i ka drugim kulturama, daju određeni smisao i značenje. Cilj ovog rada je pratiti ta haotična kretanja i pokušati mapirati njihove puteve kroz virtuelni svijet umjetnosti, odnosno književnosti, ali i dovesti ih u konkretnu vezu sa stvarnim svijetom, kulturom/kulturama i pojedincem koji se susreće sa Drugim.

STANJE POSTMODERNISTIČKOG ROMANA

Sveprihvaćeno mišljenje u današnjim humanističkim naukama jeste da vlada postmoderna, odnosno postmodernizam. Neodredljiv i sveobuhvatan, postmodernizam je uspio da se, bez neke specifične i određene definicije „implementira“ u mnoge sfere društvenog života. Njegovo polje djelovanja nije samo ograničeno na umjetnosti, kao što su slikarstvo, književnost, ili arhitektura, već se diskurs postmodernizma spominje i u medicini, sportu i slično.

Postmodernizam, kažu teoretičari, ne znači ništa i znači sve (Gellner 2000), postmodernizam je najprije pluralistički pravac, odnosno stanje u kojem kolaju određena značenja, odnosno značenja koja se proizvode. Također, pojam postmoderne je globaliziran i danas je ujednačen svugdje u svijetu.

Prvi bosanskohercegovački roman javlja se u periodu vladavine Austro-Ugarske. Od tada, sa izvjesnim kašnjenjem, postoje poetički modeli romantičarskog i realističkog romana, nakon čega slijedi faza modernističkog romana. No, bez obzira na ubrzani razvoj, čak i u doba modernizma prisutno je kašnjenje u odnosu na zapadnoevropsku modernu.

No, i tada pojava prvog romana, poslije čega se može nesmetano pratiti njegov razvoj i dalje do danas, značio je bitne promjene za kulturu i identitet jednog naroda.

Danas je slika bitno drugačija. Bosanskohercegovački roman je prešao put od prosvjetiteljskog preko simboličkog do semiotičkog romana (Kazaz 2004), odnosno romana postmoderne. Danas ne postoji kašnjenje u odnosu na svjetsku književnu scenu.

Postmodernistički bosanskohercegovački roman javlja se sedamdesetih godina. Od ovog momenta možemo pratiti razvojnu

liniju postmodernističkog romana, koji u sebe involvira cjelokupnu poetiku postmodernizma, otvorenosti ka dijalogu i susretanju s Drugim.

Nažalost, postmodernizam je u bosanskohercegovačkoj književnosti zaživio tek sa krvavim ratnim sukobima. Rat je tako neminovno pronašao mjesto i u književnosti. On se tematizira na više načina i u više poetičkih linija, od kojih je najvažnija poetika svjedočenja, koja direktno komunicira sa kulturom pamćenja. Novi put koji se pokazuje jeste slika identiteta koji sebi neće dozvoliti ponavljanje zla. Barem se nadamo.

Ratnim pismom, kao dijelom svoje poetike pišu Tvrtko Kulenović, Zlatko Topčić, Irfan Horozović, Nedžad Ibrišimović, Dževad Karahasan, Sead Mahmutefendić, Ivan Lovrenović, Nenad Veličković. Svi oni u vrijeme ratnih sukoba pišu i objavljuju svoja djela. I nakon rata, postoji čitav niz pisaca koji, uz vremensku distancu, pišu o ratu i ratnim dešavanjima: Goran Samardžić, Muharem Bazdulj, Zilhad Ključanin, Jasna Šamić, Hazim Akmadžić i drugi.

Bitno je istaći da se ratno pismo javlja u svim književnim rodovima, i da je u korpusu bošnjačke književnosti najzastupljenije u oblasti romana.

U ratnom pismu realiziraju se različiti poetički obrasci: ono predstavlja dokumentarističku književnost, nerijetko sa autobiografskim elementima. To je postmimetička književnost, koja utemeljuje novu vrstu poetike, koju označavamo kao poetiku svjedočenja. U ratnom pismu se, u okviru bosanskohercegovačke književnosti može pratiti prijelaz iz poetike modernizma u poetiku postmodernizma, te nakon promjene poetike uočljiva je i poetika tranzicijske književnosti. I ovaj šturi pregled ratnog pisma govori o modelima razvoja i paradigme kulture, koja se, eto, ostvaruje u književnosti relativno brzo.

Postoji čitav niz autora i čitav niz romana koji su uspješno koristili strategije, ali i taktike metafikcije u svojim romanima. Okrenuta samoj sebi, i naravno propitujući tekst i tekstualnost, metafikcija postaje pravim osvježenjem u romanesknom iskazu. Specifikum je to da se, kako nam je romaneskna produkcija Bosne i Hercegovine pokazala, metafikcija može koristiti bez obzira na temu.

Dakle, ona je prisutna u svim generacijama postmodernističkih pisaca, bez obzira na njihov književni stil ili diskurs. Ipak, slijedeći logiku postmodernističke poetike u

involviranju teorijskog diskursa sa književnim djelom, metafikcija je najuočljivija i najbolje inkorporirana kod onih autora koji dijele poziciju književnog teoretičara i književnika.

Bosanskohercegovačka književnost više ne kasni za zapadnoevropskom. Da li je za to zaslužan razvoj novih tehnologija, u kojim je svijet postao svima dostupan, transparentan i nadasve mali, ili razvoj potrošačkog društva, u kojem su pisci svjesni da trebaju tržištu ponuditi zanimljiv tekst, koji će se lako čitati? Naime, nalazimo se u svijetu globalizacije, u kojem prelaženje prostora ne predstavlja nikakav problem. Naprimjer, putopis kao književni žanr odavno je na marginama književnih stvaranja. Razlog tome je jednostavan i leži u razvoju novih tehnologija i pojava interneta. Danas svaki pojedinac, koji se iole razumije u virtualni svijet može pronaći na internetu podatke o nekad egzotičnim mjestima i građevinama koje su bile tema putopisaca. Svijet je, pojavom avioprijevoza postao mali, jer se za 18 sati može stići u bilo koji dio svijeta.

Na isti način, došlo je do brzog i relativno kvalitetnog susreta među kulturama i među književnostima. Pisci više ne pišu samo za svoje tržište. Oni su, u svijetu globalizacije, sa par podataka ispisanim u nepreglednom virtualnom svijetu interneta odmah postali internacionalni, svjetski pisci. Razvoj tehnologija je omogućio njihovo iščitavanje svugdje u svijetu. Jedna od karakteristika postmoderne jeste razvoj potrošačkog društva ili društva konzumerizma, u kojem jedina vrijednost postaje ekonomski profit. Tako je i knjiga postala robom i proizvodom koji se treba plasirati na tržištu. Stoga pisci, ako žele profitirati, odustaju od teške književnosti, velikih formi i diskursa koji zahtijevaju učenog i književno obrazovanog čitaoca. Možda je stoga u posljednje vrijeme česta pojava kratkih formi romana, koje nude brzo iskustvo (poput kakvog fast food restorana koji nudi brzu hranu), ali koji književnoteorijski ne čine vrijednost. Međutim, bez obzira na naše mišljenje, činjenica je da takvi romani uspijevaju i da imaju široku čitalačku publiku.

Prilagođavanje publici u svijetu postmoderne je također i u sve većoj pojavi forme kratke priče. Čitaoci više ne čine neku vrstu elite koja ima mnogo vremena za iščitavanje velikih romana. Današnjem čitaocu treba iluzija da čita. I da to radi brzo, jer svakodnevni ritam je sve brži. Dakako, to se može postići i veoma zahtjevnom formom kratke priče.

Pošto je danas sve roba, tako je i književno djelo roba. Ako pisac ne ponudi štivo koje će prihvatiti široka čitalačka publika, onda slobodno može svoje pero (danas svoj laptop) da odloži u ladicu. Zahtjevi publike i njen ukus, koji je uvijek u mreži određenih značenja i u dijalogu više kultura i kulturalnih kodova, sa ne baš pretjeranim estetskim i etičkim načelima, primarni su u određivanju vlastitog diskursa. Ako se, pak, pisac odluči da ne odgovori zahtjevima publike, onda će doživjeti jedno izdanje i sigurno osjećanje da će njegovo djelo iščitavati samo oni kojima je to posao – književna kritika.

Zapaženi su romani koji odslikavaju condition postmoderne, naravno uz savremeni poetički, metafikcijski diskurs, i to u svim njegovim pojavnim oblicima. Smatramo da oni zapravo odslikavaju stvarno stanje postmoderne. Ovi romani su redefinirali tradiciju i krenuli drugim putevima, koji su u okvirima početaka postmoderne, u BiH bili pod naročitim utjecajem Selimovića i Andrića. Takve se tradicije ovi romani ne odriču, ali pokazuju da postoji i drugi način, različit od ova dva, veoma značajna pisca.

POSTMODERNA KNJIŽEVNOST I POSTMODERNISTIČKI ROMAN

Za karakteristične aspekte, i time, definicije postmoderne književnosti Miško Šuvaković (Šuvaković 1995) smatra da su to:

- Zasnivanje kritike, metaanalize i dekonstrukcije velike modernističke književnosti i njene teorije. Pri tome je dominantna teorija književnosti u okvirima postrukturalističke produktivne i spekulativne teorije;

Ovaj stav se više može primijetiti kao općenita osobina autora u realiziranju postmodernističke poetike. Većina bosanskohercegovačkih pisaca nakon šezdesetih godina zasnivaju neki od oblika kritike modernističke književnosti. Naročit iskorak pri tome je u redefiniranju tradicije unutar nacionalnih okvira književnosti. Pored prve generacije postmodernista, druga generacija u potpunosti zasniva kritički odnos spram modernizma i teorija moderne, i njenih filozofskih ideja.

- Uvođenje intertekstualnosti. Postmoderni umjetnički tekst, naglašava Šuvaković, nema autonomna estetička značenja;

Intertekstualnost je u bosanskohercegovačkom romanu ustaljena praksa. Nekoliko romasnijera je uspjelo da u svojim tekstovima napravi intertekst (Tvrtnko Kulenović, Irfan Horozović,

Zilhad Ključanin, Dževad Karahasan). Drugi su se, pak, služili nekim od teorija citatnosti (Nenad Veličković, Nedžad Ibrišimović, Vitomir Lukić i Dario Lukić).

-Postmoderna književnost egzistira kao biblioteka, zbirka, ili mnoštvo različitih jednako vrijednih „jezičkih igara“;

Ovakvi stavovi babilonske biblioteke potječu od Borgesove proze. U bosanskohercegovačkoj književnosti ovu ideju realiziraju Nedžad Ibrišimović, Dževad Karahasan i Tvrтко Kulenović, recimo u zbirci priča *Tragom crne žuči*. U okviru južnoslavenske interliterarne zajednice u hrvatskoj književnosti postoji niz pisca koji realiziraju poetiku koju zasniva Borges, a u srpskoj je najpoznatiji Danilo Kiš.

-Postmoderna književnost je pluralistička u tom smislu što: istovremeno i jednako postoje različite književnosti (visoka i popularna; nacionalna i internacionalna i transnacionalna; savremena i historijska) ili kako piše Epstein: «Postmodernizam briše opoziciju između elitističke i masovne kulture.» (Epstein 1998:51)

Niz je djela koja pokušavaju da poetički i smisleno izvedu dijalog između trivijalne i visoke književnosti. Pisci pokušavaju da postupkom hibridizacije realiziraju ovu ideju. Međutim, dešava se da se njihovi romani onda rasplinu u niz uvođenih diskursa, i na kraju predstavljaju hibrid hibrida. Kao poetički izveden primjer hibrida ističem Žagovčev *Hard-core*, kao niz priča koje uspješno ukidaju granice trivijalne i visoke književnosti, i koji intermedijalno ulaze u dijalog sa filmskim diskursom, ali i diskursom stripa, a koji ipak uspijevaju predstaviti dio svijeta i čovjeka u njemu. Još jedan uspješan, a ujedno pionirski poduhvat, jeste zbirka priča *Ti si moja p.* Zilhada Ključanina koja modelima frajerske proze i trivijalizacije žanra uvodi erotiku u bosanskohercegovačku književnost.

-Ne postoje čvrste granice između umjetničkih disciplina, književnih rodova i žanrova.

Pisci pri tome miješaju ili ukidaju granice između žanrova. Tako Karahasan u *Istočnom diwanu* miješa filozofski diskurs islamske filozofije sa detektivskim žanrom. Ili Tvrтко Kulenović u *Istoriji bolesti* miješa biografski žanr i romaneskni žanr sa radiodramom. Pri tome je promijenjena i granica rodova: dramski tekst je u proznom, zatim se ubacuje i lirski, a u okviru ukidanja granica u romanu se mogu naći i književnoznanstvene vrste kao što je esejiziranje u prozi Zdenka Lešića. Sličan primjer pronalazimo u

romanu Vlade Mrkića *Istočno od zapada*, gdje se tekst stilski miješa sa novinarskim, odnosno žurnalističkim.

-Ukazuje se na pojmove razlike (difference, fr.) i razlikovanja (different, fr.) kao bitnih odrednica postmoderne kulture, književnosti i književnog teksta. Postmoderno književno djelo jeste i mimezis razlika i raskola, odnosno heterogenosti i nekonzistentnosti historijskih izraza i reprezentacija;

-U postmodernoj je izvedena kritika pojma originalnosti kao izvornog impulsa stvaranja;

Ova teza je naročito izražena u romanima u kojima se realiziraju metafikcionalne strategije. Originalnost je želja modernih pisaca. Postmodernistički pisci se oslanjaju na ideju aleksandrijske i vavilonske biblioteke, i na čitav skup citata iz kojih realiziraju i vlastite tekstove. Postmodernistička književnost ne teži originalnosti već naglašava citatnost.

-Utvrđivanje ekletičkog karaktera književnog teksta;

-Utvrđivanje odnosa arbitrarnosti: od znaka do društvenih odnosa;

Usudujemo se reći da je većina postmodernističkih pisaca ovoga svjesna, naročito u modelima ratnog pisma. Znači u arbitrarnom sistemu uvijek imaju de sausserovski odnos označitelja i označenog. Postmodernistička književnost ukazuje na ove odnose i propituje njihovu „vezu“. Zaključak je da se značenje proizvodi unutar određene kulture. Na ovom mjestu bismo istakli Horozovićev roman *Berlinski nepoznati prolaznik*, u kojem je upravo prikazan sudar znakova ratne traume i berlinskog života, gdje se znakovi bore za prevlast unutar svijesti glavnog lika. Istim postupkom Horozović se poslužio i u romanu *Slučajni čovjek*, u kojem se tačno pokazuje šta znači promjena znakova i značenja u okvirima novonastalih društvenih odnosa.

-Ukidanje velike naracije;

Ukidanje velike naracije postalo je opće mjesto u većini bosanskohercegovačkih postmodernističkih romana, barem kada se govori o velikim nacionalističkim i/ili ideološkim naracijama, ili ukidanja velike naracije socijalizma. Pri tome je zanimljivo postaviti pitanje kuda ide postmodernistički roman u Bosni i Hercegovini? Da li će pisci reagirati na pojavu novih velikih naracija, ili će pokušati dekonstruirati dominantne ideologije?

Ukidanje velike naracije je, u bosanskohercegovačkom postmodernističkom romanu, teklo postepeno. Ne postoji niti jedan roman, koji na direktan način, u književnoumjetnički oblikovanom

diskursu govori o raspadanju jedne ideje i ideologije. Međutim, postoji čitav niz romana koji ukidaju veliku naraciju ideološkog diskursa, na indirektan način ili zauzimajući relativističku poziciju marginaliziranog. Za primjere možemo navesti romane *Šehid*, *Kazanova u savezu komunista*, *Istoriju bolesti*, *Šahrijarov prsten*.

Dakle, ako se direktno ne kritizira ili ukazuje na ideologičnost jednog diskursa (u ovim romanima to je uglavnom obračun sa socijalizmom), onda se uvode, postupcima fokalizacije, mali glasovi, koji suprotstavljeni Velikoj priči, daju svoje viđenje stvari. Ili to čini subjekat koji ne pristaje na ideologizaciju, ili ne pristaje na novi oblik ideologije, pa se gubi u mnoštvu mogućnosti za uspostavljanje identiteta, kao u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, ili *Jesenjoj violini*.

-Specifične procedure u proizvodnji književnog teksta, kao što su: citatnost, kolaž, montaža, bricolage, fragmentizacija, fraktalizacija, simulacija, mimezis mimezisa, hipertekstualnost, dekonstrukcija kao arheologija znanja, proizvodnja simptoma kao ukazivanje da tekst nije samo artefakt, i tekstualna produkcija kao arbitarna medijska proizvodnja i upotreba aktuelnog ili historijskog tekstualnog značenja.

-Subjekt književnog teksta nije biološki i psihološki subjekt pisca koji piše tekst;

Najbolji primjer za to je pozicija pripovjedača – šehida u istoimenom romanu Zilhada Ključanina.

-Kritika logocentrizma, gdje se tekst identificira sa pismom i pisanjem;

Ova teza navodi na misao o praznom označitelju. Postmodernistički pisci u svojoj skepsi ne pošteđuju ni jezik kao građu za svoje stvaranje, pa se u jednom momentu mogu zapitati da li je i jezik, kao skup znakova i označitelja koji postaju proizvoljni, može opisati stanje u kojem se nalazi jedno društvo i subjekt koji je isto tako bitno omeđen i određen jezikom i jezičkim praksama, koje se različito realiziraju. U južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici taj kontekst ovisi od kulture kojoj pisac pripada. Jedini takav primjer skepse u jezik, koji se može realizirati na bezbroj načina u sintaksički ispravnim rečenicama, ali značenjski ispraznim jeste u romanu *Boja kućne građe Selima Arnauta*. Pri tome se uočavaju simbolični odnosi književnost kao kuće, a građa kao jezika. Konkretna građa je različita, ali je različita i njena boja, koja varira, u zavisnosti od vremenskih uslova, naprimjer. Tako je i u ovom romanu. U mnoštvu lijepo sročenih rečenica, mi ne možemo da

opišemo ili objasnimo stanje ljudi u ratnoj situaciji. Umjesto toga mi to stanje samo naslućujemo, kao što naslućujemo i boju kućne građe, čiju boju nikada ne možemo sa sigurnošću odrediti.

-Postmodernistički tekst je potencijalno mogući književni i umjetnički svijet.

Ova mogućnost se, skoro u pravilu, realizira u metafikcijskim romanima.

Postmoderna književnost realizira moći smrti književnosti i rođenja književnosti kao umjetnosti.

I ponovo, ali na simboličkoj ravni, ova ideja smrti romana i romana poslije romana realizira se u metafikcijskim romanima.

Iz svega napisanog uočavamo da se, barem u poetičkom smislu, književni teoretičari slažu oko toga šta jeste, odnosno šta bi trebala biti postmodernistička književnost.

Možemo se složiti sa Miškom Šuvakovićem kada kaže da je »svaka definicija postmodernističke književnosti (...) tek definicija za specifičnu upotrebu i posebne fragmentarne slučajeve tekstualne produkcije» (Šuvaković 1995). Takav jedan individualistički pristup je uvijek dobar u kritičkom diskursu postmodernističke književnosti.

Međutim, bitno je naglasiti da su, barem neke od ovih navedenih definicija postmodernizma, posredno ili naporedno, utjecali na književnost, a samim tim i na postmodernistički roman. Stanje koje zatičemo u romanesknoj produkciji XXI stoljeća zrcali gore navedeni pokušaj definiranja.

POSTMODERNO ZNANJE I POSTMODERNISTIČKI ROMAN

Postoje četiri oblika postmodernoga znanja, koji nam se čine bitnim i u definiranju postmodernističkog romana. Prema Oraić-Tolić (Oraić-Tolić 2005) to su:

- radikalni nominalizam – negacija i pražnjenje svih pojmova, ideja, smislova i same mogućnosti sustavnih teorija;
- ludistička apokaliptika, krajologija i smrtologija («endizam») – proglašavanje kraja ideja i institucija koje su obilježile modernu kulturu;
- umjereni ili kulturološki konstruktivizam – ideje, prakse, identiteti, institucije smatraju se društvenim konstruktima, tj. kulturnim tvorbama;

-
- radikalni ili ontološki konstruktivizam – nema ničeg što nije društveni konstrukt, sve je tekst, sve je kultura.

Pisci koji su se našli u društvenom kontekstu tranzicije i postratnog perioda, na području bivše Jugoslavije, imali su pred sobom čitavo polje za eksperimentiranje, ali i mogućnost da uspostave temelje novoj koncepciji znanja. Zijev koji je nastao raspadom socijalizma, krvavim ratovima na području Balkana donio je, uz patnju i postmodernu. U slučaju tzv. ratnog pisma, pisci su se donekle oslonili na realističko opisivanje i prikazivanje krvavih zbivanja i tragedije, ali su u tom slučaju na poetički način otkrivali vlastitu poziciju i poziciju subjekta teksta. Nerijetko se pisci služe metafikcijom da ne bi bili anahroni. Ukazivanje na konstruktivizam je, dakle, bio na nivou tekstualne produkcije, a ne na prikazivanju stvarnosti. Referirajući na ratne događaje i ličnu tragediju bosanskohercegovački pisci su, u okviru svojih romana, pribjegavali umnožavanju mogućih svjetova, i na taj način su izbjegli ideologiziranosti diskursa. Oni, zapravo, postavljaju ontološka pitanja koja navodi Brian McHale (McHale 1987). S druge strane, postratna proza pribjegava dokumentarizmu i autobiografizmu kako bi dobila pravo legitimiteta nad istinom i zbiljom. Tipovi znanja nisu kanonizirani. Danas pisci, uglavnom, realiziraju četvrti tip postmodernog znanja.

Svjesnost o jeziku kao tvorevini za umjetničko kazivanje, između ostalog, zauzima bitnu poziciju. Ova svjesnost vodi ka autorefleksivnosti, igri označiteljima, dekonstrukciji i metatekstualnosti.¹¹⁶ Pisci sada stvaraju pravila dok pišu, poigravaju se sa tekstom, ulaze u zone intertekstualnosti, muzealnosti i aleksandrizma, gdje svaki tekst nužno zalazi u drugi tekst i određuje ga, s jedne strane, a s druge strane (intertekstualno i/ili intermedijalno), ulazi u komunikaciju sa drugim tekstovima.

U takvoj poziciji javlja se i posebna vrsta proze, koja se označava kao samosvjesna proza, koja na posredan ili neposredan način daje komentare o mimezi procesa pisanja, ili se odnosi kritično prema samoj sebi, ili pak pravi igru u izjednačavanju lika sa piscem, a onda i sa autorom djela. Ujedno se na taj način promatraju odnosi/problemi stvaranja umjetničkog djela. Pri tome,

¹¹⁶ Metatekst treba razlikovati od metaproze ili metafikcije. Detaljnije objašnjenje pojma metateksta potražiti u knjizi *Retorika tekstualnosti* (Moranjak-Bamburač 2003)

tekst je svjestan svoje artifičijelnosti što zorno pokazuje. To je metafikcija, odnosno metaproza.

POSTMODERNISTIČKI ROMAN KAO ROMAN RAZLIKE...

Da bi se dijalog uspostavio, nužna je razlika. I u svakodnevnom govoru ta se razlika očituje na nivou komunikacijskog kanala Ja/ne-Ja, ili na odnosu dva (su)govornika, kao subjekta govora. Pogotovo se ova razlika dijaloga očituje na nivou diskursa.

«Razlika je igra razlika, tragova razlika, razmaka i razmicanja, kojima se elementi odnose jedni prema drugim.» (Šuvaković 1995:134) Ili: «Budući da pisanje kao mreža razlika prethodi govoru, označeno se beskonačno pomiče i odgađa proizvodeći na svakoj postaji nove razlike.» (Biti 1997:332)

«Nasuprot tome, mišljenje razlike polazi od obostrane ovisnosti članova opreke tj. i jedan i drugi član čini konstruktima njihova međusobnog odnosa». (Biti 1997:332) Nasuprot derridijanske razlike, koja je dijalogična i prijemčiva, jer svima daje podjednako ravnopravne pozicije starta, stoji lyotardovski raskol ili nesvodiva razlika, kao rasprava između najmanje dvije strane koja ne bi mogla pravedno da se razriješi, pošto nedostaje pravilo rasuđivanja na obje argumentacije. (Liotar 1991:5) «To što je jedna argumentacija legitimna, ne znači da druga nije. Ako bismo, međutim, isto pravilo rasuđivanja primenili na obe, da bismo njihov raskol razrešili kao da je u pitanju spor, jedna od njih pretrpela bi nepravdu.» (Liotar 1991:5) Danas su «u modi» razlike kao i individualni feeling pojedinca. (Lypovetski prema Bajtal 2007:164)

No, igra i dijalog koji razlika promiče jesu bitne odlike i postmodernističkog romana, bilo da se radi o prvoj fazi postmoderne («laka, estetska, zaigrana») (Oraić-Tolić 2005:43), ili druge faze postmoderne («teška, politička, simulakralna») (Oraić-Tolić 2005:43), koja utemeljuje virtualno doba i globalnu kulturu.

Postmodernistički roman stoga piše razliku. On jeste mjesto razlike¹¹⁷ i dijaloga, bez obzira o koje se četiri faze postmodernog

¹¹⁷ Ova će se razlika pokušati pratiti u bosanskohercegovačkom romanu, propitujući ga u odnosu na postmodernistički roman na Zapadu, unutar interliterarne južnoslavenske zajednice, ali i u odnosu na poetička načela postmodernizma i njihove konkretne realizacije kod pojedinih pisaca. Pri tome,

znanja radi (Oraić-Tolić 2005:62), čime se precizno odslikava stanje čovjeka u postmodernom stanju globalnog sela (McLuhan). Pri tome ne mislim na postmodernističke pripovjedne postupke lahke književnosti (Solar 1995), već na uspostavljanje razlike. Tako bi se u bosanskohercegovačkoj književnosti uspostavljala razlika u odnosu na:

- razaranje socijalističke ideologije;
- poetiku socrealizma i poetiku modernizma;
- semantiku teksta;
- svijest o jeziku (razaranje književnog jezika);
- pitanje identitetske pozicije unutar globalizacijskih procesa;
- poimanje istine i historije, odnosno razlika u odnosu na shvatanje historiografske metafikcije;
- odnos spram tradicije;
- realizaciju ratnog pisma;
- teorijsku upućenost u svijet romana, u koji spadaju metaprozni aspekti, odnosno znanje o njima.

Na mjestu ove razlike ući ćemo u dijalog sa književnim tekstovima. Ne ulazeći u nacionalne okvire kulturu u bosanskohercegovačkoj književnosti promatrat ćemo kao postmodernu, izbjegavajući bilo kakvo nacionalno određivanje autora, pazeći pri tome na feeling pojedinca.

... I ROMAN SUBJEKTA

Pošto je postmodernistička kultura zapravo kultura pojedinca, ona je time pluralistička. Pozicija pisca je isto tako pluralizirana, a ako zauzima pluralističku decentraliziranu postmodernističku poziciju, onda on ujedno odbija/reflektira sve forme ideologizacije teksta i pri tome pokazuje da je istina i historija dostupna iz više vizura, da postoji više tipova razvijanja narativne forme i više tipova pripovjednih tehnika. Pri tome se teži da se ukine svaki oblik centralizacije, ali da ujedno ne nastane neki novi centar. To sada više nije donkihotovska pozicija jurišanja na vjetrenjače i odnosa spram romana, već je to pozicija ličnosti (Hamvaš 1996), ali ne ni ličnosti koliko subjekta, decentriranog subjekta koji je lišen utopističke ideje o vlastitom spasenju. Ta

uz uočenu razliku, pažnja će naročito biti usmjerena ka trendu metafikcije i odnosa spram modernističke paradigme u bosanskohercegovačkoj književnosti.

potraga je završena sa Proustom. To je sada decentrirani subjekt, lacanovski, foucaultovski subjekt. To je subjekt koji paradoksalno podgrijava teze o vlastitoj smrti, ali ipak opstaje zahvaljujući teoriji. Hamvaševu tezu da je roman forma ličnosti tako možemo osavremeniti i reći da je roman forma subjekta, i to subjekta razlike koja se očituje u jeziku, (ideologiji?), a zatim i u tekstu.

Roman, koji je prema Hamvašu forma ličnosti, on je ujedno i forma čovječanstva, i obrnuto. Roman subjekta nije više forma čovječanstva nego individue, koja je decentralizirana i pokušava da se pronađe u nizu glasova oko nje. Tih glasova ima mnoštvo. Za primjer možemo navesti romane poput *Šehida* Zilhada Ključanina, *Istorije bolesti* Tvrtka Kulenovića, *Zežanje Salke Pirije* Seada Mahmutefendića, *Sličnog čovjeka* Irfana Horozovića i druge. Pri tome je forma ispovijedanja i nade u spasenje ličnosti zamijenjena autorefleksijom. Bez tih karakteristika roman se degradira i ne možemo ga označiti kao postmodernistički.

Na kraju su, kao takvi, markirani i izolirani slijedeći autori, za koje smo smatrali da čine samo jezgro (kanon nam je preteška riječ) bosanskohercegovačke književnosti: Tvrtko Kulenović, Zilhad Ključanin, Zdenko Lešić, Nedžad Ibrišimović i Dževad Karahasan. Smatramo da njih peterica čine to jezgro bosanskohercegovačke književne scene, i to iz više razloga:

- oni dosljedno realiziraju poetiku postmodernizma u skladu sa njenim etičko-estetskim načelima i zahtjevima plurala;
- njihovi tekstovi se nalaze između teorije i prakse stvaranja, čak i kada je to prikriveni narcistički oblik jezičkog ili dijegetskog porijekla;
- oni ubacuju u svoja djela načela poetike svjedočenja, ratnog pisma, ali i osavremenjavaju izraz unoseći i elemente nove osjećajnosti;
- njihovi romani fungiraju kao romani razlike, dijalogični su u Bahtinovom smislu te riječi;
- svi su uspjeli da u okviru svojih proznih opusa naprave intertekst;
- savremenost svojih romana pokazuju teorijsko osviješteni tekstovi samosvjesne metafikcijske proze;
- teže da demaskiraju ideologije;
- kvalitet njihovih ostvarenja pokazuje i zainteresiranost svjetske publike da se njihovi romani prevode na svjetske

jezike, što je danas, u svijetu globalizacije posebna vrijednost.

LITERATURA

- Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb
- Epštein, Mihail (1998), *Postmodernizam*, Zepter world book, Beograd
- Gellner, Ernest (2000), *Postmodernizam, razum i religija*, Jesenski i Turk, Zagreb
- Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo – Zagreb
- Liotar, Žan-Fransoa (1991), *Raskol*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad
- McHale, Brian (1987), *Postmodernist fiction*, Methuen, New York, London
- Moranjak-Bamburać, Nirman (2003), *Retorika tekstualnosti*, Buybook, Sarajevo
- Oraić-Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Ljevak, Zagreb
- Šuvaković, Miško (1995), *Postmoderna (73 pojma)*, Alfa, Beograd
- Bajtal, Esad (2007), *Nacionalizam:apologija podaništva* Razlika 13–14, Tuzla
- Hamvaš, Bela (1996), *Teorija romana*, Studentski kulturni centar, Beograd
- Solar, Milivoj (1995), *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb

Summary

This paper is based on the poststructuralistic methods of deconstruction, as well as comparative and hermeneutic method of approach.

There is no consensus about the actual meaning of the postmodern art or the postmodernism. Thus, we strove to present you with various interpretations of the postmodern art and the postmodernism given by different literary theoreticians, critics and philosophers. Afterwards we made an attempt to relate this pluralism to the postmodernist novel, as well to the state of culture in BiH. In fact, we drew the conclusion that the novel depicts the state of postmodern art and that it is not in any way a simplified type of literature.

In general, we looked at this novel from a completely different vantage point and defined it as a novel of *difference*, a novel of *subject* and a novel of *condition*.

It actually reflects a single *condition*, the *condition* of postmodernism. Therefore, different types of knowledge, mainly orientated in an antimodernist way, could be found in postmodernist novels. On the other hand, the postmodernist novel leans on the variety of quotations from a number of discourses – philosophical, linguistic, historiographic, cultural and many others. By having a dialogue with various discourses and in an attempt to produce a meaning of the world it reflects, a postmodernist novel was often created as a fragmented hybrid structure.

This paper has aim to picture this *condition* and to reflect it to the culture in BiH

Ibnel Ramić

PLATONOV ODNOS PREMA PJESNIŠTVU U DRŽAVI

Sažetak

Namjera nam je – među brojnim temama otvorenim u ovom izuzetno kompleksnom djelu - osvijetliti stav pisca prema umjetnosti, a posebno pjesništvu, koje predstavljaju neke od najvažnijih izraza ljudske duhovnosti.

Centralno pitanje kojim ćemo se baviti jeste pitanje – kakav je, uistinu, bio odnos Platona prema pjesništvu, na osnovu onoga što je iznio u Državi? Da li je Platon, zbilja, protiv pjesništva, da li ga prezire, ili ima određen stav prema tom pitanju ovisno od cilja kojem teži i konteksta u kojem to pitanje razmatra? Razmotrit ćemo neke dijelove Države koji o tome govore, te ih uporediti sa drugim djelima u kojima se Platon dotiče tog pitanja.

Konačno, cilj ovoga rada nije dati konačne odgovore, niti se drsko upuštati u donošenje konačnih sudova o Platonu i njegovim idejama, već pokušati ponuditi svoje viđenje i, eventualno, moguće pojašnjenje za neke stavove o ovom pitanju koje čitamo na stranicama Države, i oko kojih se dvoumimo.

Ključne riječi: Platon, Država, pjesništvo

PLATON – ŽIVOT I DJELO

Platon je zasigurno jedan od najznačajnijih filozofa u povijesti čovječanstva i jedno od najznačajnijih imena i ličnosti u bogatom naslijeđu od antičke Grčke. Kako smatra Bertrand Rasel, on i Aristotel bili su najutjecajniji od svih filozofa, "antičkih, srednjovekovnih i savremenih; a od njih dvojice, Platon je bio taj koji je imao veći uticaj na kasnija vremena. Ovo kažem iz dva razloga: prvi je, što i sam Aristotel proističe iz Platona; drugi, što su hrišćanska teologija i filozofija, barem do XIII veka, bile više platonovske nego aristotelovske. Zato se, u istoriji filozofske misli, mora Platonom i, u nešto manjoj meri, Aristotelom, baviti daleko

potpunije nego bilo kojim od njihovih prethodnika ili nasljednika".¹¹⁸

Rodio se u prvoj polovini 427. godine pr.n.e. S obzirom na činjenicu da je pripadao jednoj od najuglednijih porodica u socijalnom i političkom smislu, Platon je imao priliku da bude brižljivo odgajan i obrazovan. Najpresudniji, najdublji i najtrajniji utjecaj na Platona izvršio je Sokrat, kojeg je upoznao u svojoj dvadesetoj godini. O značaju poznanstva sa Sokratom svjedoči i činjenica da je Platon, pred samu smrt, kao najveću milost sudbine slavio, "to što se, prvo, rodio kao čovjek, drugo, što se rodio kao Helen, i treće što je njegovo rođenje palo u doba Sokratovo".¹¹⁹

Jedan od najznačajnijih elemenata i vidova Platonovog doprinosa filozofiji bilo je osnivanje Akademije u Likeju, oko 387. god., u kojoj je poučavao mlade ljude – ne samo iz Helade – filozofiji, nauci i općem obrazovanju, pripremajući ih za državnu službu. Zabilježeno je da su među učenicima bile i dvije žene! Akademija je djelovala stoljećima nakon Platonove smrti, sve do 529. godine nove ere, kad ju je nasilno zatvorio car Justinijan.

Do danas nije sačuvan hronološki popis Platonovih djela. Osim toga, još je u antičko doba izražena sumnja u vjerodostojnost svih četrdeset šest sačuvanih spisa koji se pripisuju Platonu. Već je i Diogen Laert, navodeći popis Platonovih djela, te spise podijelio na *prave*, *neprave* i *neizvjesne*.¹²⁰

Danas je prihvaćeno mišljenje da u *Platonovu zborniku* (*Corpus Platonicum*) postoji trideset i šest autentičnih spisa. Postoji više kriterija za njihovu podjelu, a Miloš N. Đurić dijeli ih – prema fazama u Platonovom filozofskom razvitku – na četiri skupine: mladalački spisi (*Ijon*, *Odbrana Sokratova*, *Kriton*, *Hipija manji*, *Lahet*, *Trasimah*, *Harmid*, *Eutifron*, *Lisid*); prijelazni spisi (*Protagora*, *Hipija veći*, *Eutidem*, *Kratil*, *Meneksen*, *Alkibijad I*, *Gorgija*, *Menon*); spisi pune zrelosti (*Gozba*, *Fedon*, *Država*, *Fedar*); pozni spisi (*Parmenid*, *Teetet*, *Sofist*, *Državnik*, *Fileb*, *Timej*, *Kritija*, *Zakoni* i *Dodatak Zakonima*).

Osnovu Platonove filozofije čini *idealizam*, tj. shvatanje da apsolutnu i pravu stvarnost predstavljaju ideje kao predmeti

¹¹⁸ Bertrand Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Narodna knjiga "Alfa", Beograd, 1998, 116. str.

¹¹⁹ Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 317.

¹²⁰ Branko Bošnjak, *Grčka filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983. god., str. 95.

pojmovnog i pravog saznanja, a predmeti čulnog saznanja predstavljaju relativnu stvarnost.¹²¹

Platonova filozofija može se podijeliti na tri dijela, kako se dijelila još u Akademiji, dijalektiku, fiziku i etiku. Etika, opet, obuhvata tri učenja: učenje o najvišem dobru, kao najvišem cilju moralne aktivnosti, učenje o vrlini, kao dobru ostvarenom u čovjeku pojedincu i učenje o državi, kao dobru ostvarenom u društvenom životu.¹²² Za nas je ovdje posebno značajna Platonova politička ili socijalna etika, tj. njegovo učenje o uređenju države, koje je u najvećoj mjeri sadržano u njegovom možda i najznačajnijem djelu – *Državi*.

PLATONOVA DRŽAVA

Ovo Platonovo djelo, po mnogima, predstavlja njegov najznačajniji spis i vrhunac njegove filozofije. "Starohelenski svet nije mogao ostaviti lepše i monumentalnije svedočanstvo svoje mudrosti nego što je Platonova *Država* i Platonova filozofija uopšte", kaže dr. Veljko Korać u predgovoru beogradskog izdanja ove knjige.¹²³ "*Država* je najsadržajniji i najvažniji izvor za poznavanje Platonove filosofije, jer se u njoj, pored teorijsko-političkog, nalazi i njegovo gnoseološko, psihološko, etičko, estetičko i pedagoško učenje. Po shvatanju, po izvođenju, po obilju misli, ona je ne samo najveličanstvenije i najoriginalnije delo Platonovo, jer se u njemu, kao u žiži, sastaju svi zraci njegova genija, nego i jedan od najviših stvaralačkih uzleta u istoriji helenske filosofije uopšte", tvrdi Miloš N. Đurić.¹²⁴ I Branko Bošnjak kaže da je *Država* najvažnije Platonovo djelo, u kojem su iznijeti njegovi glavni pogledi na etiku, estetiku, spoznaju, politiku i kozmologiju.¹²⁵

Struktura Platonove *Države*

Država je pisana u formi dijaloga, kojeg vodi Sokrat, kao zastupnik autorovih stavova, sa Glaukonom, Polemarhom, Trasimahom, Adeimantom i Kefalom.

¹²¹ Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 332.

¹²² Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 334.

¹²³ Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966, str. V

¹²⁴ Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 347.

¹²⁵ Vidi u: Branko Bošnjak, *Grčka filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983. god., str. 100.

Samo djelo sastoji se od deset knjiga, koje se mogu, opet, podijeliti na tri dijela, odnosno cjeline. Prvi dio – otprilike do kraja Knjige pete – sastoji se od tumačenja idealne zajednice. Drugi dio – Knjiga šesta i Knjiga sedma – bave se definicijom riječi filozof. Treći dio sastoji se uglavnom od rasprava o raznim vrstama postojećih ustava te njihovim vrlinama i manama.¹²⁶

O sadržaju *Države*

Država je, vjerovatno, nastala kao posljedica Platonove neostvarene ambicije da učestvuje u političkom životu svoga vremena. Kako smo ranije vidjeli, on je imao skoro sve uvjete za to: ugled, aristokratsko porijeklo, društvenu i ekonomsku moć porodice, porodične i druge veze s vladajućom strukturom, čak i poziv da se uključi u politički život Atine tog doba. Međutim, nedostajali su mu politička pragmatičnost, odsustvo etičkog kodeksa, beskrupuloznost i druge osobine neophodne za bavljenje politikom, kako u onom vremenu, tako i danas. Zbog svega ovoga, silnog razočarenja u političko djelovanje savremenika, ne samo protivnika, nego i svojih političkih istomošljenika i prijatelja, Platon je počeo razmišljati i razmatrati mogućnost osnivanja idealne države, državne zajednice zasnovane na apsolutnoj pravednosti, što je rezultiralo nastankom njegovog najznačajnijeg djela, *Države*, čiji je drugi naslov *O pravednosti*.

Platon, tako, svoje promišljanje počinje od razloga zbog kojih nastaje jedna država – "zato što svako od nas nije sam sebi dovoljan nego traži još mnogo šta".¹²⁷ On, dalje, govori o udruživanju ljudi u zajednicu i o postojanju različitih društvenih klasa, ovisno o tome kakvu ulogu imaju i za šta su prirodno i genetski predodređeni. Govori i o podjeli zaduženja unutar državne zajednice i načinima za što kvalitetnije obavljanje postavljene zadaće, te o različitim aspektima funkcioniranja države, da bi, konačno, došao i do razmatranja važnih političkih, moralnih, etičkih i čisto filozofskih pitanja. Na kraju, sav dijalog ide ka tome da se ponudi odgovor na pitanje – u čemu se sastoji pravednost i kako ju je moguće ostvariti u okviru jedne državne zajednice? Odgovor na to pitanje Platon i daje – to je moguće u okvirima idealno uređene države, za koju on sam nudi model.

¹²⁶ Bertrand Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Narodna knjiga "Alfa", Beograd, 1998, str. 119.

¹²⁷ Isto, str. 53.

O PJESNIŠTVU U *DRŽAVI*

Platon u *Državi* govori o pjesništvu na više mjesta. Njegovo razmatranje brojnih pitanja, u manjoj ili većoj mjeri, dotiče se i pjesništva. Osim ilustracija za neke od svojih stavova koje daje u obliku priča, mitova, ili legendi, on na četrdeset i četiri mjesta u svojoj *Državi* doslovno navodi stihove različitih pjesnika, a u prvom redu Homera, Hesioda i Eshila.

Ipak, Platon se značajnije bavi pjesništvom i pjesnicima u dva navrata – u drugoj i trećoj knjizi *Države*, kad govori o konceptu odgoja i obrazovanja, te u njenoj desetoj knjizi, kad progovara o samoj suštini pjesništva.

Pjesništvo u kontekstu odgoja i obrazovanja u idealnoj državi

Nakon što na samom početku svoje rasprave Platon odluči pitanje pravednosti razmatrati na primjeru ustrojstva državne zajednice, on uočava potrebu za podjelom stanovništva na tri različite klase. Jedna od najvažnijih klasa, koja treba osigurati neometano postojanje i funkcioniranje države, jeste klasa vojnika, tj. čuvara. Da bi se pripadnici ove klase pripremili za njihov važan zadatak, neophodan je brižljivo smišljen i organiziran sistem odgoja i obrazovanja, kojem oni trebaju biti podvrgnuti.

Platon smatra da se odgoj i obrazovanje čuvara trebaju sastojati iz dva dijela: fizičkog odgoja tijela, odnosno gimnastike, i muzičkog odgoja duše.¹²⁸ Ovdje, naravno, pojmove *muzike* i *gimnastike* treba shvatiti šire od današnjeg njihovog poimanja. "Muzika obuhvata sve što je u službi muza, a *gimnastika* sve ono što je povezano s fizičkim vežbama i dobrim zdravstvenim stanjem. *Muzika* je gotovo isto toliko širok pojam, kao oblast koju mi nazivamo *kultura*, dok je *gimnastika* nešto širi pojam od onog što nazivamo *atletikom*."¹²⁹ On smatra da ogoj najprije treba početi s *muzikom*, tj. da prvo treba odgajati dušu mladog čovjeka.

Za *muzički* odgoj najvažnije je pjesništvo, tj. priče i pjesme koje se kazuju djeci, jer iz njih ona spoznaju život. Zato treba posebnu pažnju obratiti na to šta kazivati tim *mladim i nježnim bićima*. Zbog toga Platon traži da pjesnici budu *nadzirani* i da se posebno povede računa o pjesmama koje će biti korištene u odgoju

¹²⁸ Vidi u: Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966, str. 64.

¹²⁹ Bertrand Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Narodna knjiga "Alfa", Beograd, 1998, str.119 -120.

mladih ljudi: "Čini se, dakle, da najpre moramo nadzirati pesnike, i da treba odvojiti ono što su dobro sročili, a što nisu odbaciti. Odabrane priče daćemo dadiljama i preporučićemo majkama da ih pričaju deci i da pričama više neguju njihove duše nego njihova tela rukama. A od priča koje se danas pripovedaju mora se najveći deo izbaciti."¹³⁰

Na ovaj način Platon uvodi cenzuru u sadržaj pjesama koje će biti korištene za odgoj i obrazovanje mladih. Pjesme u kojima se govori o sukobljavanju među ljudima treba prešutjeti, makar te informacije bile istinite.¹³¹ Cenzura se odnosi i na pjesme i priče o sukobima među bogovima: "To što je sin vezao Heru i što je otac bacio sa neba Hefesta, kad je ovaj hteo da odbrani majku koju je on tukao, pa onda borbe bogova o kojima je Homer pevao, te se priče ne smeju primiti u državu pa bilo da su ispevane u alegoriji ili bez nje. Dečko, naime, ne može prosuditi šta je slika, a šta nije, već ono što u to doba starosti primi u sebe ostaje u njemu tako čvrsto da se više ne može izbrisati i ne može promeniti. Zato treba nastojati da ono što najpre čuje bude zaista najlepše od svega što je ispevano i da neguje kod njih vrlinu."¹³²

Razlog za cenzuru je jasan – mladim ljudima ne smiju se pokazivati negativni primjeri, bilo da je riječ o nedoličnom ponašanju ljudi ili bogova. Platon uspostavlja i kriterije koji svojim sadržajem moraju ispunjavati pjesme i priče da bi bile dozvoljene. Naprimjer, zlo ne potječe od bogova, jer oni donose samo dobro. Bog nije uzrok svega što postoji, već samo dobra. Od bogova ne dolazi krivda ljudima, i bog ne može biti kriv ni za čiju nesreću.

Bogovi ne smiju biti prikazivani kako mijenjaju svoj oblik, čak ni u nešto bolje i ljepše. Također, majke ne smiju plašiti svoju djecu pričama o bogovima koji noću tumaraju i pokazuju se u raznim oblicima, i to iz dva razloga: prvo, jer time hule na bogove, i drugo, da time djecu ne bi načinile kukavicama.¹³³ Prema tome, posebnu pažnju treba posvetiti prikazivanju bogova.

Na početku trećeg dijela "Države" Platon govori kako kod mladih čuvara treba razvijati vrline, posebno hrabrost, i ne spominjati priče ili pjesme u kojima se govori o suprotnom. Tako, ne treba govoriti o strahotama *onog* svijeta, kako se mladići ne bi

¹³⁰ Isto, str. 65.

¹³¹ Isto, str. 66.

¹³² Isto, str. 66.

¹³³ Isto, str. 70.

plašili smrti, jer oni "treba da se više boje ropstva nego smrti"¹³⁴. U dozvoljenim pjesmama ne smije biti bilo čega što bi moglo čuvare dovesti do toga da postanu *mlitavi i slabi*.¹³⁵ Junaci se ne smiju prikazivati kako plaču i uzdišu: "Mi bismo onda s pravom izbrisali sva naricanja slavnih ljudi i ostavili ih ženama, i to ne onim jakim ženama, i slabunjavim muškarcima, tako da bi se mladići za koje kažemo da ih odgajamo za braniocze zemlje stideli da čine nešto slično."¹³⁶

Kao što ne tuguju i ne nariču, bogovi u pjesničkim djelima ne smiju biti prikazivani ni kako se pretjerano smiju. To ne priliči ni ljudima s dostojanstvom. Kako je istina visoko cijenjena, bogovima i ljudima ne priliči ni lagati, osim *u korist države*. Čuvari moraju biti poslušni nadređenim, umjereni u svemu i ne smiju pretjerano udovoljavati tijelu u hrani, piću i drugim tjelesnim potrebama. Čuvari ne smiju biti ni lakomi, potkupljivi, niti gordi prema bogovima. Također, u pjesmama i pričama junaci ili djeca bogova ne smiju biti nedolično prikazivani. Osim toga, ne smije se govoriti o nepoštenim a sretnim ljudima, ili o poštenim i pravednim a istovremeno nesretnim.¹³⁷ Platon ovim želi afirmirati pozitivne osobine i utjecati na mlade čuvare da, slijedeći pozitivne primjere, i sami nastoje kod sebe podsticati ove vrline. Na drugoj strani, on iz pjesničkih djela uklanja *nedolične* dijelove kako mladi čuvari ne bi slijedili negativne primjere, ili se njima koristili kao izgovorom da i sami čine negativnosti.

Platon progovara i o dijelovima pjesme – riječima, melodiji i ritmu. On odbacuje tužbalice, jer "one ne koriste čak ni ženama, koje takođe treba da su odvažne, a kamoli ljudima. (...) Ono što najmanje dolikuje čuvarima, to je pijanstvo, a isto i mlitavost i lenost".¹³⁸

Na kraju, Platon dolazi i do cenzure u muzici, o čemu govori i Bertrand Rasel: "Lidijsku i jonsku muziku treba zabraniti, prvu jer izražava tugu, drugu jer razgaljuje. Treba dozvoliti samo dorsku (za hrabrost) i frigijsku (za uzdržljivost). Dozvoljeni ritmovi moraju biti jednostavni i takvi da izražavaju hrabar i skladan život."¹³⁹

¹³⁴ Isto, str. 74.

¹³⁵ Isto, str. 74.

¹³⁶ Isto, str. 75.

¹³⁷ Isto, str. 77-81.

¹³⁸ Isto, str. 90.

¹³⁹ Bertrand Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Narodna knjiga "Alfa", Beograd, 1998, 121. str.

Mjesto pjesništva u idealno uređenoj državi

Iako se pjesništva Platon doticao vrlo često, još od početka "Države", posebno se njime baveći u okviru koncepta obrazovanja i odgoja u idealnoj državi, on mu se konačno vraća u posljednjem dijelu ovoga filozofskog djela, Knjizi desetoj.

Nakon što su "našu državu i u mnogim drugim pogledima izgradili savršeno", Platon se vraća pjesništvu i o njemu ozbiljno promišlja, analizirajući ima li pjesništvo mjesta u jednoj idealno uređenoj državi. I, ma koliko to bilo neočekivano od jednog od najglasovitijih predstavnika naroda koji je udario temelje pjesništvu i književnoj umjetnosti, Platon već u prvim rečenicama Knjige desete *Države* uzvikuje kako pjesništvo u tako idealno uređenu državu ne treba primiti!?

Kao da se takvom stavu začudiše i njegovi sagovornici u tom dijalogu, pa ga priupitaše za pojašnjenje, a on im odgovori: "Sve se to meni čini opasno za razum svih onih slušalaca koji nemaju u sebi protivlek u stvarnom saznanju istinitog sveta."¹⁴⁰

I, uistinu, šta je navelo Platona da pjesništvo progna iz svoje idealne države?

Da bismo odgovorili na to pitanje trebamo najprije razmisliti šta je cilj Platonov, u njegovoj *Državi*, ali i filozofskom promišljanju uopće. O tome lijepo govori Veljko Korać u predgovoru *Državi*: "Platonu je jedini cilj da savlada relativizam saznanja i da se iznad ograničenosti čula uzdigne do nepromjenjivih ideja."¹⁴¹ Platon, dakle, želi doći do Istine, koja je sakrivena u svijetu nepromjenjivih ideja. To je za njega apsolutna stvarnost. Sve ono, pak, što vidimo u pojavnoj stvarnosti, koja je za njega *relativna* stvarnost, predstavlja samo odraz, privid, ili sjenu, tih vječnih ideja.

Što se, pak, pjesništva tiče, ono predstavlja tek sliku, ili odraz te relativne stvarnosti. Stoga, ako je Istina sadržana u svijetu apsolutnih ideja i pojmova, a pojavna stvarnost predstavlja odraz tih vječnih i apsolutnih ideja, pjesništvo koje odslikava svijet relativne stvarnosti nalazi se tek na trećem mjestu od istine! Zato, pjesništvo ne samo da ne može približiti nam tu *apsolutnu* stvarnost, nego nas svojom podražavalačkom ulogom još dodatno udaljuje od cilja, tj. od istine. Pjesništvo i umjetnost uopće ne

¹⁴⁰ Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966, str. 328.

¹⁴¹ Isto, Predgovor, str. XIX

podražavaju pojmove, već samo njihov izgled: "Onda je svaka umetnost koja podražava daleko od istine i to je, kako se čini, sve što ona može da izrazi, jer od svake stvari obuhvata samo jedan mali deo i to samo njen izgled (sliku). Tako, na primer, slikar crta obućara ili stolara i ostale radnike, a da se pri tom ništa ne razume u njihovu umetnost. Ali ako je slikar dobar, on će stolarevom slikom, koju izdaleka pokazuje, moći da prevari decu i nerazumne ljude, pa će kod njih stvoriti verovanje da je zaista stolar."¹⁴² Umjetnost, dakle – jer stoji na trećem mjestu od istine – samo iskrivljava viziju i zamagljuje nam pogled, "jer je ono o čemu ona pevaju samo slika (priviđenje) a ne stvarnost".¹⁴³

Pjesnik lijepo pjeva ili govori, ali je daleko od istine i ne razumije suštinu stvari: "Zar onda nećemo tvrditi da su svi pesnici, počev od Homera, samo podražavaoci slika istinske vrline i svega onoga o čemu pevaju, a da se istine i ne dotiču, nego, kao što smo već rekli: slikar pravi obućara, upravo samo njegovu sliku, a da pri tom o obućarima ništa ne zna i pravi je za one koji se u to i sami ništa ne razumeju, nego gledaju samo na boje i oblike?"¹⁴⁴

Osim što je daleko od istine, od pjesništva nema nikakve praktične koristi. Platon navodi kako pjesnici spremno govore o ljekarskoj vještini, o zakonodavstvu i vođenju ratova, ali primjećuje da niti jedan, uprkos svome slatkom govoru, nije uspio izliječiti bilo koga, uspostaviti neko pravedno državno uređenje ili izvojevati kakvu sjajnu pobjedu! Osim toga, umjetniku, tj. podražavaocu, ni samom nije jasna predstava o predmetu podražavanja: "Podražavalac, dakle, neće imati ni pravilne predstave ni razumevanja o upotrebljivosti ili neupotrebljivosti predmeta koje podražava. (...) Ali će on ipak podražavati i neće znati koliko je jedna stvar rđava ili dobra, pa će je predstavljati tako da ona nerazumnoj gomili izgleda dobra."¹⁴⁵

Pjesnici, dakle, podražavaju, iako ne znaju suštinu onoga što podražavaju niti ih je briga za to! Prema tome, oni su neozbiljni. A, što je najgore, svojim djelovanjem mogu stvoriti zbrku u ljudskim dušama: "...i očigledno sve to stvara potpunu zbrku u našoj duši. Ali toj našoj slabosti duše odgovara slikanje u perspektivi, zatim

¹⁴² Isto, str. 332-333.

¹⁴³ Isto, str. 333.

¹⁴⁴ Isto, str. 335-336.

¹⁴⁵ Isto, str. 337-338.

veština opsenarstva i čarobnjaštva i mnoge druge slične veštine."¹⁴⁶ Umjetnost, dakle, djeluje na naša čula i obraća se onome dijelu naše duše koji je daleko od razuma.¹⁴⁷ A to, svakako, ne ide u prilog onome ko se upravlja prema razumu i ko teži mudrosti i istinitosti. Stoga: "Podražavanje je, dakle, nešto rđavo, vezano za nešto rđavo i stvara nešto rđavo."¹⁴⁸

Osnovni razlozi za protjerivanje pjesništva iz idealno uređene države jesu u slijedećem: "Tako ćemo i za pesnika koji podražava reći da on time što udovoljava nerazumnom delu duše koji ne razlikuje veće od manjeg, nego jedno i isto sad drži za veliko, a sad, opet, za malo, i time što slika slike koje su veoma daleko od istine, stvara u svakoj pojedinoj duši rđavo državno uređenje. (...) Isti takav uticaj ima pesništvo i na ljubavni život, i na nprisitost i na sve požude naše, na osećanja radosti i bola, a sve to, kako mi kažemo, prati naše radnje. Ono gaji i zaliva ono što bi trebalo da se osuši, ono nam određuje za gospodare ono što bi trebalo da nam bude sluga, ako hoćemo da budemo bolji i srećniji mesto gori i nesrećniji. (...) Onda neka se kaže da smo ga, zato što je takvo, s punim pravom isterali iz države. Na to nas je nagnao razum."¹⁴⁹ Zbog svega rečenog, Platon presuđuje da pjesništvu nema mjesta u njegovoj idealnoj i savršeno pravednoj državi.

DA LI JE PLATON, UISTINU, PROTIVNIK PJESNIŠTVA?

"Platon je pjesništvo prognao iz 'svoje države' dok se ne nađe razlog za njegov povratak. Tom razvikanom misaonom odlukom i svojom *Državom* uopće pobuđuje i danas popriličnu zlovolju kako kod pjesnika tako i kod demokratsko "mislećih", a gdje gdje i čak nešto ciničnog odobravanja kod kritičkih intelektualaca koji si tu i tamo nešto priušte."¹⁵⁰

Pobuđivali nečiju zlovolju ili ne, Platonovi stavovi o pjesništvu izrečeni u *Državi* nerijetko su doživljavani i interpretirani kao osuda pjesništva i umjetnosti uopće. Čak i relativno dobri poznavaoци Platonovog djela i filozofskog mišljenja, počevši najčešće od srednjoškolskih profesora, lahko su

¹⁴⁶ Isto, str. 338.

¹⁴⁷ Isto, str. 339.

¹⁴⁸ Isto, str. 339.

¹⁴⁹ Isto, str. 342. i 344.

¹⁵⁰ Andrina Tonkli-Komel, *O pomjerenosti filozofije (Oko entuzijazma i ironije kod Platona)*, Odjek, Sarajevo, jesen-zima 2005.

bili skloni ustvrditi da se Platon, protjeravši ga iz svoje idealne države, pobunio protiv pjesništva i izrazio negativan stav prema ovom vidu djelatnosti ljudskoga duha. Međutim, i prilično površan uvid u Platonov životopis i u njegovu zaostavštinu, čak i na stranicama *Države*, pruža nam dovoljno elemenata da makar ozbiljno posumnjamo u ovu tvrdnju.

Dobro je poznato kako je Platon već od rane mladosti imao priliku i uvjete za kvalitetno obrazovanje. Učeći o raznim oblastima nauke i umjetnosti, vrlo rano se susreo sa muzikom, slikarstvom, a posebno pjesništvom. O tome svjedoči i Miloš N. Đurić: "Platonova umetnička obdarenost izrazila se najpre u pesničkim pokušajima: u ditirambima, melici i tragediji, ali od tih radova, osim malog epskog odlomka, nije se ništa sačuvalo, jer ih je pesnik, pod jakim utiskom Sokratove ličnosti spalio. (...) Ipak se sačuvalo nekoliko epigrama, koji su ispevani tek u poznije doba. Mada je Platon docnije išao i dalje, te je iz svoje države gonio Homera, tragediografe, kao i slikare i uopšte sve, po njegovu sudu štetne, umetnike podražavaoce, opet on nije mogao izgnati iz sebe umetnika, jer sva njegova dela po nadahnuću, obliku i stilu nose umetničko obeležje."¹⁵¹ Da Miloš N. Đurić nije usamljen u ovakvom razumijevanju Platonova odnosa prema pjesništvu svjedoči i predgovor koji je Veljko Korać napisao za beogradsko izdanje prijevoda *Države*, gdje na više mjesta stoji: "Platon je svoje misli kazivao **pesničkim stilom**, a dijalog je smatrao najlepšim i najpodesnijim oblikom književnog izraza. (...) I *Država* je napisana u obliku dijaloga. Iako možda nema one umetničke vrednosti koju ima *Gozba*, ili *Fedar*, ipak sjajno ilustruje kako su se **u Platonu sjedinili pesnik i mislilac**, i koliko Platon ulaže truda da da svojim delima udahne život i lepotu. (...) Platon nije bio samo **filozof velikog pesničkog nadahnuća**.... (...) Zamisao *Države*, kao i cela Platonova moralno-politička filozofija, često nam se prikazuje kao **poetsko maštanje**. (...) U *Državi* Platon istupa istovremeno i **kao filozof i kao umetnik**..."¹⁵²

Platon u više svojih djela govori o pjesništvu, kao što je slučaj u *Ijonu*, gdje u nekoj vrsti satire kritizira Ijona, hvalisavog rapsoda iz Efesa. I pored kritike Ijona, jasno se može zaključiti da Platon izuzetno cijeni pjesništvo i pjesnike, priznajući im božansko

¹⁵¹ Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 316.

¹⁵² Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966, Predgovor, str. XIV-XXI (podvukao I.R.)

nadahnuće: "Jer pesnik je naročito biće: on je lak, krilat i svešten, i ne može pevati pre nego što bude ponesen zanosom.... Kako oni, dakle, ne stvaraju svoja dela i mnoge lepote ne ne kažu o stvarima zanatski, kao ti o Homeru, nego u božjem zadahnuću..."¹⁵³ Pjesnici su, čak, tumači bogova: "Jer čini se da nam je bog, da se ne bismo kolebali, na njemu najviše pokazao da te lepe pesme nisu ljudske ni ljudsko delo, nego božanske i božansko delo, i da pesnici nisu ništa drugo nego tumači bogova..."¹⁵⁴

Ako bismo pomislili da su navedeni argumenti za tvrdnju kako Platon nije protiv pjesništva zastarjeli, s obzirom da pripadaju počecima njegova filozofskog djelovanja, i na osnovu načina kazivanja u samoj *Državi* možemo naslutiti kakav je bio odnos Platona prema pjesništvu. Sam način izlaganja Platonovih filozofskih pogleda na stranicama *Države* u dijaloškom obliku predstavlja jasnu naznaku šta on misli o pjesništvu i kakva je snaga pjesničkog načina izlaganja. Ne treba dugo lutati da bi se pretpostavilo zašto je Platon, umjesto suhoparnog i monotonog izlaganja svojih stavova o uređenju države, odabrao dijalog više imaginarnih lica kojima u usta stavlja svoje riječi i nedoumice koje one ostavljaju. Pored oblika kazivanja, Platon se nerijetko služi i različitim stilskim sredstvima – stilskim figurama, pjesničkim slikama, čitavim pričama – kojima nastoji što slikovitije izraziti svoju filozofsku misao.

Osim samog načina kazivanja i često spominjanje pjesništva i pjesnika, navođenje njihovih misli, izreka ili citata da bi se potkrijepio vlastiti stav – čak i onda kada se ne tiče direktno pjesništva – govori o Platonovoj vezanosti za ovu vrstu umjetnosti. Ranije smo spominjali kako je na stranicama *Države* Platon naveo četrdeset i šest citata iz djela antičkih pjesnika, ponajviše Homera, Hesioda, Eshila i drugih.

Ako bismo sve navedeno zanemarili, i na stranicama *Države* – i to onim dijelovima u kojima Platon odbacuje pjesništvo, ili ga ograničava na tačno određenu mjeru i ulogu – možemo naći toliko primjera koji potvrđuju da Platon, ipak, nije protiv pjesništva i da uvažava magičnu moć ove vrste umjetnosti.

Kad govori o pjesništvu u kontekstu odgoja mladih vojnika i čuvara, Platon nije protiv pjesništva uopće, nego samo protiv onih dijelova u kojima bi mladići mogli pronaći loše uzore i koji bi, po

¹⁵³ Platon, *Ijon*, Kultura, Beograd, 1970, str. 11.

¹⁵⁴ Isto, str. 12.

njegovom mišljenju, mogli loše utjecati na odgoj mladih ljudi. On iz čisto pragmatičnih razloga propisuje da neki dijelovi, ili čitave pjesme, budu izostavljeni, ne poričući pritom njihovu umjetničku vrijednost. Tako, na samom početku Knjige treće, govoreći o *nepoželjnim* pjesničkim sadržajima, on veli: "Zamoljećemo, dakle, Homera i druge pesnike da se ne ljute što ta i slična mesta brišemo, ne zato što nisu pesnička, ili što mnogi ne bi hteli da ih slušaju, nego baš zato što, ukoliko su pesnički uspelija utoliko manje treba da ih slušaju i mladići i ljudi koji moraju biti slobodni i koji treba više da se boje ropstva nego smrti."¹⁵⁵ Sam način na koji govori o pjesništvu, gotovo pravdajući se Homeru i drugim pjesnicima jer izostavlja njihove pjesme i priče, i moleći ih, na neki način, za razumijevanje, govori o dubokom uvažavanju pjesništva i pjesnika.

Kada, nešto kasnije, govori o negativnim osobinama i mogućem utjecaju podražavanja, on gotovo zabranjuje tu vještinu, ali ipak priznaje da postoje ljudi posebno nadareni i vješti u podražavanju i odaje im priznanje: "A kad bi u našu državu došao čovek tako okretan da bi mogao primati sve te oblike i da bi mogao podražavati sve stvari, pa kad bi nam taj čovek hteo pokazati sve svoje veštine i recitovati svoje pesme, onda bismo mu mi ukazali božansku počast, kao da je svetac koji zaslužuje divljenje, ali bismo mu ipak rekli da kod nas u državi ne postoji takav čovek i da ne sme ni postojati i poslali bismo ga u neku drugu državu pošto bismo prethodno izlili mnogo mirisa na njegovu glavu i ovenčali ga vunanim vrpčama. I mi bismo se ipak koristili svojim ozbiljnijim iako ne tako prijatnim pesnikom i pripovedačem, koji bi nam kazivao izreke valjanih ljudi i koji bi govorio prema onim načelima koja smo postavili u početku, kad smo počeli vaspitavati ratnike."¹⁵⁶ Prema tome, čovjeku koji savršeno podražava bit će ukazana posebna čast, ali će biti upućen u neku drugu sredinu, jer njegova umjetnost ne odgovara krajnjem cilju i namjeri idealnog državnog uređenja. A zar bi takva počast bila ukazivana nekome ko nije cijenjen ili do čije se vještine posebno ne drži?

Čak i u Knjizi desetoj, u kojoj Platon protjeruje pjesništvo iz svoje države, možemo naći potvrde za tvrdnju da on nije protiv pjesništva kao takvog, nego zbog toga što se ne uklapa u koncept idealne i potpuno pravedne države. On u ovom dijelu iznosi razlog za odbacivanje pjesništva, ali, istovremeno, i odaje priznanje

¹⁵⁵ Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966, str. 74.

¹⁵⁶ Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966, str. 89.

Homeru: "Moram to da kažem, iako me ljubav i poštovanje koje od detinjstva gajim prema Homeru sprečavaju da govorim. Izgleda, naime, da je on prvi učitelj i vođa svih ovih lepih tragičara. Ali nijednog čoveka ne smemo ceniti više nego istinu."¹⁵⁷

I dalje Platon priznaje ljepotu pjesništva, ali i iznosi razloge protiv njega: "i moraš se sa njima složiti da je Homer najveći pesnik i prvi među tragičarima, a ipak moraš znati da u državu smemo primiti samo onaj deo pesama koji obuhvata himne bogovima (...) Jer, ako u pesmama primiš i zabavnu Muzu, onda će u državi, umesto zakona, (...) umesto razuma, dakle, zavladati radost i bol kao da su kraljevi."¹⁵⁸

Također, on veli: "I ti, prijatelju moj, podležeš čarima poezije, i to najviše kad je posmatraš zajedno sa Homerom, zar ne? (...) A inače je sa nama kao sa zaljubljenima i, kao što se oni, iako s mukom, ipak uzdržavaju od svoje nekadašnje ljubavi koju ne smatraju više korisnom, tako se i mi klonimo ljubavi prema poeziji (...) Mi bismo se, doduše, radovali kad bi se ona pokazala kao najbolja i istinita; ali sve dotle dok ona ne bude u stanju da se brani, dotle je smemo samo slušati (...) da takvu poeziju ne smemo smatrati ozbiljnom, niti da ona dodiruje istinu i da je dostojanstvena i ozbiljna (...) ako slušalac hoće da u svojoj duši sačuva onaj red i ono uređenje, mora se nje čuvati."¹⁵⁹ Prema navedenom, Platon ne poriče umjetnost, njenu vrijednost niti ljepotu, ali je smatra opasnom po razumni dio duše, te, da bi se sačuvao red u čovjeku i u državi, odlučuje da je protjera iz svoje državne zajednice.

Na koncu, i samo razmatranje ovoga pitanja, te posvećivanje tolike pažnje ovom problemu, dovoljno govori o Platonovom odnosu prema umjetnosti, a posebno pjesništvu.

ZAKLJUČAK

Na samom početku utvrdili smo da se Platon kroz cijelu *Državu* dotiče pjesništva i u svojim razmatranjima mnogih pitanja citira pjesnike, među kojima najviše cijeni Homera. U djelu se nalaze i četrdeset četiri citata iz raznih pjesničkih djela. Međutim, Platon se posebno pjesništvom bavi u dva navrata – kad govori o

¹⁵⁷ Isto, str. 328.

¹⁵⁸ Isto, str. 344.

¹⁵⁹ Isto, str. 345-346.

konceptu obrazovanja u svojoj državi, i na kraju knjige, kad govori uopće o mjestu pjesništva u idealnoj državi.

Govoreći o odgoju i obrazovanju mladih čuvara države, Platon ističe potrebu odgoja duše i odgoja tijela, koji moraju biti usklađeni. Posebno je važan odgoj duše, u kojem pjesništvo igra važnu ulogu. U tom smislu, Platon uvodi cenzuru u pjesništvo i zahtijeva da se brižljivo biraju pjesme i priče koje će biti čitane mladićima, kako bi oni iz njih mogli crpiti samo pozitivne primjere, te učiti o vrlinama. Sve negativnosti, poput sukoba među ljudima i bogovima, primjerima kukavičluka, gramzivosti, bilo kakve neumjerenosti ili nedostojanstvenog ponašanja, Platon stogo zabranjuje.

Kada govori o samome pjesništvu na kraju knjige, Platon iznosi stav da pjesništvo i pjesnike, kao i sve predstavnike mimetičke umjetnosti, treba odstraniti iz države, jer oni svojim djelovanjem ometaju ljude i zajednicu u dostizanju osnovnog cilja – istine i pravednosti. Platon ne poriče snagu umjetnosti, ali joj zamjera to što utječe na nerazumni, tj. čulni dio duše. Osim toga, ona ne predstavlja apsolutnu stvarnost, čak ni relativnu – koja je samo odraz apsolutne stvarnosti – nego se u odnosu na istinu nalazi tek na trećem mjestu.

Ovakav stav prema pjesništvu izražen u *Državi* mnoge je naveo da ustvrde kako je Platon ustao protiv pjesništva. U posljednjem dijelu ovoga rada mi nudimo argumente kojima opovrgavamo takvu tvrdnju i ističemo da Platon duboko poštuje pjesništvo, uvažava Homera i druge pjesnike, ali zbog specifičnih razloga koje iziskuje uspostava idealne i pravedne države, on ne može dopustiti značajnije postojanje pjesništva u takvoj državnoj zajednici.

LITERATURA

- Bošnjak, Branko, *Grčka filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983. god.
- Đurić, Miloš N., *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Platon, *Država*, Kultura, Beograd, 1966.
- Platon, *Ijon*, Kultura, Beograd, 1970.
- Rasel, Bertrand, *Istorija zapadne filozofije*, Narodna knjiga "Alfa", Beograd, 1998.

Tonkli-Komel, Andrina, *O pomjerenosti filozofije (Oko entuzijazma i ironije kod Platona)*, Odjek, Sarajevo, jesenzima 2005.

Summary

The intention is to us - among the many topics open in this extremely complex work - spotlight writer attitude toward art, especially poetry, which represent some of the most important expressions of human spirituality.

Central question which we will deal with is the question - what was Plato's relationship toward poetry, on the basis of what he brought in the *State*? Whether it is Plato, indeed, against poetry, whether he despises it, or has a certain attitude toward this issue depending on the objective and context in which this question is considered? We will consider some parts of *States* who speak about it, and compare them with other works in which Plato tackles the issue.

Historija matematike

Dževad Zečić

RAZVOJ MATEMATIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U radu je prikazan historijski razvoj matematike u različitim epohama Bosne i Hercegovine. Prvi značajan period je osmanski, koji pripada islamsko-orijentalnom kulturnom i naučnom krugu. Sačuvani su srednjovjekovni matematički rukopisi na arapskom jeziku, koji govore o karakteru matematike u osmanskome vremenu u Bosni i Hercegovini. Drugi značajan period je kraj 20. stoljeća, koji karakterizira otvaranje univerziteta i fakulteta na kojima se izučava matematika a time se odvijaju i istraživačke djelatnosti koje su doprinijele da bosanskohercegovačka matematika postane prepoznatljiva.

1. Arapska matematika u Bosni i Hercegovini

Teško je govoriti o historiji matematike u Bosni i Hercegovini jer je vrlo malo do sada zabilježenog, sačuvanog i proučavanog. Posebno je to slučaj s građom iz rimskog perioda, a zatim srednjovjekovnog. Zasigurno, postoje dva vremenska razdoblja u povijesti Bosne i Hercegovine sa sačuvanim i poznatim dokumentima koji mogu poslužiti za rekonstrukciju matematike iz tih fragmentarnih perioda.

Prvo od tih razdoblja je osmanski period Bosne i Hercegovine, iz kojeg je sačuvan značajan broj matematičkih rukopisa na arapskom jeziku i sa matematikom orijentalno civilizacijskog kruga kome je pripadala i Bosna tog doba, a značaj te matematike u svjetskim civilizacijskim krugovima dovoljno je poznat.

U vremenu od XV stoljeća do sredine druge polovine XIX stoljeća formirane su brojne biblioteke, privatne i javne, a koje su sadržavale orijentalne rukopise iz različitih oblasti znanosti. Najznačajnija bosanskohercegovačka biblioteka u vrijeme turske vladavine, koja nije gubila primat ni u austrougarskom periodu, jeste *Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu*, koju je osnovao Gazi Husrev-beg zakladnicom za medresu 1537. godine.

Biblioteka je posjedovala i još uvijek posjeduje dosta turskih, arapskih i perzijskih rukopisa iz oblasti svih znanosti a samim tim i iz oblasti egzaktnih znanosti. Isto tako biblioteka čuva i djela bosanskohercegovačkih autora koji su stvarali na orijentalnim jezicima.

Bošnjaci koji su pisali matematička djela u vrijeme Osmanlija uglavnom su se školovali u Istanbulu i iza sebe su ostavili izvjestan broj matematičkih djela koja se uglavnom čuvaju po bibliotekama u Turskoj. Najznačajniji su:

1) *Nasuh ibn 'Ali as-Salaki al-Matrakči* (umro 1583), rođen u Bosni, matematičar i radio je u Istanbulu. Napisao je slijedeća matematička djela:

- i) *Džamal al-hussab fi kamal al-hisab* /Ljepota računanja i savršenstvo aritmetike/,
- ii) *'Umda al-hisab fi farud al-makdira bi-l-kullijjat* /Oslonac aritmetike u pretpostavci svih veličina/,
- iii) *Kan'-anijja fi'ilm al-hisab* /Posvećeno Kan'anu (knjiga) o aritmetici/.

2) *Muhammad ibn Musa al-Bosnavi* (umro 1636), iz Bosne, matematičar. Napisao je matematičko djelo pod nazivom:

- i) *Risala fi džizr al-asamm* /Komentar o gluhom (iracionalnom) korijenu/.

3) *Darwiš Husam Bošnaq*, iz Bosne, iza sebe je ostavio matematičku raspravu na turskom jeziku pod nazivom:

- i) *Lum'at al-fawa'id* /Odsjaj koristi/.

4) *Ahmed Hatem Bjelopoljak* (umro 1754), čije je puno ime *Hatam šaih Ahmad Qadi-zade Aqowali*, iz Bosne, iza sebe je ostavio matematičko djelo:

- i) *Šarh 'Al-Lum'a fi'l hisab'* /Komentar 'Odsjaj znanosti matematike'/.¹

¹ G. P. Matvievskaia, B. A. Rozenfeljd, *Matematiki i astronomi musulmanskogo srednevekovja*

i ih trudi (VIII–XVII vv.), knjiga 2, Nauka, Moskva, 1983, str. 422, 472, 487, 562, 569, 595 i 643.

To je komentar na djelo *al-Lum'a* od *Ahmada ibn Ha'ima* (umro 1412).

U Bosni je u sklopu školskog obrazovanja izučavana matematika pa su, u to vrijeme, biblioteke bile obezbjeđivane značajnim matematičkim rukopisima nastalim u različitim periodima razvoja arapske matematike. Ta djela koja su se izučavala u Bosni govore i o karakteru matematike koja se tu njegovala u vrijeme Osmanlija. Poslije burnih perioda najveća sačuvana zbirka matematičkih rukopisa nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Orijentalni rukopisi iz matematike koji su sačuvani u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu² su:

1. *Šihab ad-Din Abu-l-'Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn 'Imad ibn al-Haim al-Faradi* (1355–1412) – rodio se u Kairu, predavao matematiku u medresi Salahija u Jerusalimu, umro u Jerusalimu. Prijepisi njegovih matematičkih djela iz 1550. godine na arapskom jeziku a koji su sačuvani u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu su:

- i) *Nuzha an-nuzzar fi-l-hisab* /Zadovoljstvo promatranja u aritmetici pojma gubar (cifra)/, R-2440/1,
- ii) *Al-Wasila fi 'ilm al-hisab* /Pomoć u aritmetici/, R-2440/3,
- iii) *Al-Mugni' fi-l-džabr wal-muqabala* /Dovoljno o al-džabr wal-muqabala/, R-2440/4,
- iv) *Al-Musri' muhtasar al-Mumti' fi šarh* /Brzo skraćena zanimljivost u komentaru o al-džabr wal-muqabala/, R-2440/5,
- v) *Risala fi 'ilm al-hisab* /Traktat o znanosti aritmetike/, R-2440/7.

O tome vidi: S. Balić, *Kultura Bošnjaka*, drugo izdanje, Zagreb, 1994, str. 84–85. i A. Ljubović i S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995, str. 103–104.

²Popis je napravljen na osnovu ličnog uvida. O ovome vidi: *Islamski kalendar i astronomija*, priredio dr. Enes Kujundžić, El-kalem, 1991, str. 29–36 i 88–91. i G. P. Matvievskaia, B. A. Rozenfeljd, *Matematiki i astronomimusulmanskogo srednevekovja i ih trudi* (VIII – XVII vv.), knjiga 2, Nauka, Moskva, 1983, str. 579–584, 643, 422–423, 569, 487, 472–474.

2. *Šams ad-Din Muhammad ibn Ašraf al-Husaini as-Samarkandi al-Maragi* (druga polovina XIII stoljeća), iz Samarkanda i autor mnogih djela iz područja filozofije, teologije, logike, prava, matematike i astronomije. Radio je u maraginskoj opservatoriji At-Tusija. Njegovo najpoznatije djelo je *Aškal at-ta'sis /Ponuda dokaza/* koje sadrži matematiku, prirodne znanosti i filozofiju.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je prijepis njegovog djela:

i) *Aškal at-ta'sis /Ponuda dokaza/*, prijepis je iz 1721. godine, R-623/1.

3. *Šams ad-Din Muhammad ibn Mubarakšah Mirak al-Buhari al-Haravi* (umro oko 1340), vjerovatno rodnom iz Buhare. Napisao je komentar na djelo *Aškal at-ta'sis /Ponuda dokaza/* od Šams ad-Dina as-Samarkandija. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je prijepis njegovog djela:

i) *Šarh Aškal at-ta'sis /Komentar o Ponuda dokaza/*, prijepis je iz 1476. godine, R-2526.

4. *Salah ad-Din Musa ibn Muhammad ibn Mahmud Kazi-zade ar-Rumi* (1360–1437), rodnom iz Burse, sin sudije (kazi-zade), radio u Samarkandu. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je prijepis njegovog djela:

i) *Šarh Aškal at-ta'sis /Komentar o Ponuda dokaza/*, R-1889.

5. *Šaraf ad-Din Jahia al-'Amriti al-Azhari al-Ansari* (druga polovina XVI stoljeća), pjesnik i matematičar. Napisao matematičko djelo u stihovima pod nazivom *Al-Manzuma fi-l-hisab /Poema o matematici/*. U Gazi Husrev-begov biblioteci je prijepis njegovog djela:

i) *Al-Manzuma fi-l-hisab /Poema o matematici/*, R-1749.

6. *Hasan ibn Abu Talib zvani Abu Mahasin al-Baihaki al-Horasani*, autor nije registriran ni u istočnim ni u zapadnim izvorima. Napisao je matematičko djelo *Muhtasar fi'ilm al-hisab*. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se nalazi prijepis njegovog djela:

i) *Muhtasar fi 'ilm al-hisab /Osnove matematike/*, prepisao *Imad ibn Muhammad al-Džili* 1340. godine. Za sada je jedini registrirani primjerak u svijetu.

7. *Baha ad-Din Muhammad ibn Husain al-'Amili* (1547–1622), rođen u Balbeku, učio u Iranu, bio je šeih-al-islam pri dvoru šaha Abaza I u Isfahanu. Poznati je matematičar, astronom i filozof. Napisao je matematičko djelo *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/ koje je postiglo veliku popularnost u vremenu od XVII do XIX stoljeća. O tome svjedoče mnogobrojni prijepisi koji se čuvaju u različitim svjetskim bibliotekama. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se, isto tako, nalazi nekoliko prijepisa njegovog djela:

i) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prepisivač je nepoznat i prijepis je iz 1678. godine, R-467,

ii) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prepisivač i godina prijepisa su nepoznati, R-2551,

iii) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prepisao hadži Osman ibn hadži Omer 1664. godine, R-1418,

iv) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prijepis je iz 1723. godine i prepisivač je nepoznat, R-1660/4,

v) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, štampano u Istanbulu 1851. godine, O-3494.

8. *'Umar b. Ahmad al-Ma'i al-Čilli* (XVII–XVIII stoljeće), filozof, matematičar i astronom. Napisao je komentar na djelo od al-Amilija. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je sačuvan prijepis njegovog djela:

i) *Šarh ar-risala al-baha'yya fi'l-hisab* /Komentar na djelo Suština matematike/, R-551.

9. *'Abd ar-Rahim ibn Abi Bakr al-Mar'aši* (umro 1636), turski matematičar. Napisao je komentar na djelo Suština matematike. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je sačuvan prijepis njegovog djela:

i) *Šarh al baha'yya fi'l-hisab* /Komentar na djelo Suština matematike/, R-1463.

10. *Ramadan b. Ali Husayn al-Gazuri*. Napisao je komentar na djelo Suština matematike. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je sačuvan prijepis njegovog djela:

i) *Risala fi'l-hisab* /Komentar o matematici/, R-1478/1.

11. *Risala fi' bayan 'arqam al-hindi* /Komentar o indijskim ciframa/, autor i godina nastanka nepoznati, R-1466/1.

12. *Karađoz Abdulah*, napisao matematičko djelo o osnovnim principima matematike i računovodstva. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je njegov rukopis:

i) *Risala fi'l al-hisab* /Komentar o matematici/, R-3493.

1.1 Opis rukopisa R-998

Zbirka pod registarskim brojem R-998 (na koricama je oznaka T-998 što predstavlja trezorski primjerak) sastoji se od dva rukopisa.

Prvi rukopis je matematičko djelo pod nazivom *Muhtasar fi 'ilm al hisab*, a drugi rukopis je djelo iz oblasti astronomije pod nazivom *Kitab fi 'ilm an-nudžum*. Oba djela je napisao *Hasan ibn Abu Talib zvani Abu Mahasin al-Baihaki al-Horasani*.

Zbirka ima 270 listova, koji su dimenzija 23x16/17x11/. Pismo je nash tadwini i svaki list ima 17 redova. Papir je arapskog (istočnog) porijekla izrađen od pamuka i konoplje, deblji, žućkastotamne boje. Mastilo je crne boje, izuzetno dobrog kvaliteta, neporozno na dodir sa vodom. Naslovi poglavlja i značajnije riječi pisani su krupnijim slovima. Brojevi, tačke i ukrasni elementi su pisani crvenim mastilom. Po marginama ima nešto komentara koji su pisani rukom istog prepisivača. Listovi su sa kustodama.

Rukopis djela iz matematike pod nazivom *Muhtasar fi 'ilm al hisab* ima 137 listova. Naslov djela nije eksplicitno naveden, dok se ime autora nalazi na prvom listu.

Djelo se završava kolofonom u kome stoji bilješka prepisivača: "Završeno pisanje četvrtak 10. džumad el-ula godine 741, Imad ibn Muhamed el-Džili. Neka Allah oprosti njemu i njegovim roditeljima." /Vidjeti list 136/ Prema tome djelo je prepisano 2. novembra 1340. godine. U dostupnim izvorima, kako zapadnim tako i istočnim, nije evidentiran ni autor ni naziv djela. Na kraju zbirke nalaze se četiri zaštitna lista novijeg datuma, umetnuta naknadno prilikom posljednjeg korićenja. Povez je polukožni, novijeg datuma.

O ovome je konsultirana sva relevantna literatura a o tome bilježe i katalogisti Gazi Husrev-begove biblioteke koji su na prednjoj strani napisali konstataciju o jedinstvenosti ovog rukopisa. Rahmetli prof. dr. Naza Tanović-Miller među prvima je skrenula pažnju na ovaj rukopis. Časopis *Radovi matematički*, u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, na naslovnim

stranama vol. 1 no. 1, vol. 3 no. 1, vol. 6 no. 1 i vo. 7 no. 1 (od 1985–1991) prezentirao je 18, 82, 98. i 90. stranu ovog rukopisa. Uredništvo časopisa je dalo osnovne podatke o rukopisu. G. P. Matvievskaja, B. A. Rozenfeljd – Moguće da su posjetili Sarajevo? Prof. dr. Fuat Sezgin, direktor Instituta za povijest arapsko-islamskih znanosti u Frankfurtu, obavijestio me je da u bio-bibliografskim izvorima nije našao ime ovog autora.

Rushdi Rashid – Histoire des sciences arabes, Paris. (Bez odgovora). Preko interneta sam ostvario najuspješniju komunikaciju sa znanstvenicima iz Irana. Posebno sa Muhammadom Bagheriem koji je direktor History of Science Department in Encycloaedia Islamica Foundation u Teheranu i profesor povijesti matematike na Šarif Tehnološkom Univerzitetu u Teheranu. Njegovi saradnici su pronašli astronomski rukopis u Mešhedu i dostavili mi kopiju opisa iz kataloga gdje je navedeno to djelo. Isto tako su provjerili i druge kataloge različitih biblioteka i konsultirali su Ahmada Manzavija, poznatog katalogistu rukopisa u Iranu. Bagheri je isto tako provjerio Loghatnamaie Dehkoda (Dekhoda rječnik) i Zari'a ila tasanif al-shi'a od Agha Bozorog Teherania. Podatke o Hasanu Abu Talibu nisu pronašli. Posljednja pretraživanja preko interneta omogućila su da se ustanovi da postoji još jedan prijepis astronomskog djela a koji se čuva u biblioteci *Astani Kodse Razi* u Mešhedu u Iranu i vodi se pod registarskim brojem MS12138 pod nazivom *Tuhfei Rašidija*. U katalogu biblioteke, vol. 10, str. 26–27, navedeno je: "Tuhfei Rašidie (12138). Ovo je kratka knjiga o nauci astronomije, djelo Hasana ibn Abu Taliba zvanog Abu Mahasin al-Baihaki. Sadrži uvod (u tri poglavlja) i tri glave (svaka u nekoliko poglavlja). U našem primjerku fali list koji sadrži početni dio. Prepisao Nevruz Ali ibn Ehudin Muhamed al-Kazvini et-Tbrizi, datum: utorak, 18. Ramazan 1074. godine (mart 1663). Redova 15, 70 listova i 25X16."

U oba rukopisa nedostaje početak i to kod onog koji se čuva u Mešhedu samo početni dio, a kod onog koji se čuva u Sarajevu nedostaje skoro čitavo prvo poglavlje uvodnog dijela. Naime, od prvog poglavlja sačuvana je samo posljednja strana. Upoređivanjem završetaka oba rukopisa došlo se do zaključka da je u pitanju isto astronomsko djelo. Međutim, može se primjetiti da je prijepis iz Mešheda prepisan 1663. godine, dakle 323 godine poslije prijepisa koji se nalazi u Sarajevu. Prema tome, može se

zaključiti da su se djela Hasana ibn. Abu Taliba prepisivala u dosta velikom vremenskom intervalu.

Sigurno se može tvrditi da je Hasan ibn. Abu Talib živio u Baihakiu (Horasan) i da je bio šiitski musliman kao i većina iz te oblasti. U matematičkom djelu pominje velikog matematičara Abu-r-Raihana al-Birunija (973–1048). Prema tome nije mogao živjeti prije XI stoljeća. Prijepis matematičkog djela koje se čuva u Sarajevu je iz godine 1340. Prema tome, on je mogao živjeti u vremenu od XI pa do prve polovine XIV stoljeća.

2. Moderna matematika u Bosni i Hercegovini

Drugi fragment povijesti matematike u Bosni i Hercegovini jeste period poslije Drugog svjetskog rata i koji traje i danas. Ovdje ćemo se koncentrirati na podatke o naučnom radu bosanskohercegovačkih matematičara u drugoj polovini XX stoljeća. Teško bi bilo cjelovito opisati povijesni tok poslijeratne matematike s obzirom da tu nisu uključeni svi matematičari koji i dalje daju svoj doprinos današnjoj matematici. Bez obzira na ove momente, i na možda oskudnost podataka o pojedinim matematičarima, do kojih se moglo doći, ipak, u ovakvom prikazu biva raspoznatljiva bosanskohercegovačka matematika čak u svjetskim krugovima. Ovaj naslov neka bude mali doprinos pisanju povijesti BiH matematike. Između dva svjetska rata, u Bosni i Hercegovini teško je govoriti o naučnom radu iz oblasti matematike. Može se govoriti o nekoliko udžbenika koje su iza sebe ostavili pojedini srednjoškolski profesori matematike. U to vrijeme nije na ovim prostorima djelovao nijedan matematičar koji je bio doktor nauka. Poslije Drugog svjetskog rata situacija se znatno počela mijenjati. Otvaranje velikog broja škola zahtijevalo je i odgovarajući kadar. Za školovanje kadra iz matematike osnovane su najprije više pedagoške akademije u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli, sa grupom matematika – fizika. Godine 1950. u Sarajevu je osnovan Filozofski fakultet koji je imao studijsku grupu matematika – fizika. Početkom 1961. godine iz Filozofskog fakulteta se izdvaja Prirodno-matematički odsjek u samostalnu instituciju – Prirodno-matematički fakultet sa Odsjekom za matematiku. Tada je u Bosni i Hercegovini bilo šest fakulteta, tri visoke škole i jedna viša škola na kojima se predavala matematika. Na tim fakultetima radilo je 15 nastavnika matematike i nekoliko asistenata, od kojih su 8 bili doktori matematičkih nauka.

Prvi doktor matematičkih nauka iz Bosne i Hercegovine, promoviran 1953. godine na Sorboni, bio je Mahmut Bajraktarević. Ostali doktori su bili: Leonida Lučić, Šefkija Raljević, Božo Popović, Manojlo Maravić, Milenko Šteković, Branislav Martić i Mato Brčić Kostić. Pored ovih matematičara, kraće vrijeme, na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu radili su dr. Vojislav Avakumović i dr. Bogdan Bajšanski. Do 1961. godine naučnim radom bavilo se 10 matematičara, a broj objavljenih naučnih radova prelazio je 50. Poslije 1961. godine osnivaju se novi fakulteti i druge škole gdje se predavala matematika. Na Odsjeku za matematiku pokreće se 1966/67. postdiplomski studij. Razvijaju se novi univerzitetski centri, pored Sarajeva, u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru. Nagli porast broja fakulteta sa nastavom matematike uvjetovao je i porast broja matematičara koji su bili sposobni da preuzmu nastavu matematike na tim fakultetima. S time stasaju mladi matematičari koji se uključuju u naučni rad. Tako se već 1979. godine u Bosni i Hercegovini naučnim radom iz oblasti matematike bavilo više od 30 matematičara. Broj objavljenih radova kretao se oko 300, od kojih je većina bila objavljena u časopisima ex Jugoslavije, a priličan broj i u stranim časopisima.

Posebno je plodan bio period 1984–1992. godine. Hronika časopisa *Radovi matematički*, jedinog bosanskohercegovačkog naučnog časopisa s međunarodnom recenzijom, iz godine u godinu bilježi kvalitativni i kvantitativni porast naučne aktivnosti u svim matematičkim centrima BiH. To se ogleda u rastu broja publikacija, naučnih izlaganja, kolokvija, gostovanja uglednih stranih matematičara, uspostavi trajnijih istraživačkih seminara, studijskim boravcima naših matematičara na vodećim svjetskim univerzitetima, sve do pojave da se inostrani istraživači odlučuju da provedu akademsku godinu i duže na svom usavršavanju na Odsjeku za matematiku u Sarajevu. Tako, u martu 1992. na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu veoma pozitivnu ocjenu dobija doktorska disertacija kineskog matematičara Li Haizhonga, sada redovnog profesora Tsinghua University u Pekingu, koju je od septembra 1990. radio pod mentorstvom prof. dr. Muharema Avdispahića na Odsjeku za matematiku.

Rat u Bosni i Hercegovini, od 1992. godine, uvjetovao je stagnaciju u naučnom radu matematičara i veliki odliv kadra koji je obezbjeđivao nastavu iz matematike na različitim fakultetima gdje se predavala matematika. U posebno teškom položaju našao se vodeći centar. Završetak rata omogućio je ponovno intenzivnije

uključivanje u naučne tokove i uzdizanje novog nastavnog kadra koji danas predaje na različitim univerzitetima i fakultetima. Za očuvanje kontinuiteta naučne djelatnosti u periodu 1992–2003, posebno je bio zanačajan mentorski rad prof. dr. Muharema Avdispahića (6 doktora matematičkih nauka, 6 magistara), prof. dr. Mustafe Kulenovića, sada na University of Rhode Island (3 doktora, 1 magistar) i akad. prof. dr. Fikreta Vajzovića (2 magistra).

U Bosni i Hercegovini danas postoji osam univerziteta i to: Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Banjoj Luci, Univerzitet u Tuzli, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar, Sveučilište u Mostaru, Univerzitet u Bihaću, Univerzitet u Istočnom Sarajevu i Univerzitet u Zenici. Matematika se predaje na tehničkim fakultetima, ekonomskim, biotehničkim, farmaceutskim, pedagoškim i prirodno-matematičkim. Odsjeci za matematiku postoje na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu, Prirodno-matematičkom fakultetu u Tuzli, Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, Pedagoškom fakultetu u Bihaću, Prirodno-matematičkom fakultetu u Banjoj Luci, Filozofskom fakultetu u Istočnom Sarajevu. Pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici ima Odsjek matematike i informatike. U Bosni i Hercegovini na različitim univerzitetima radi oko 70 matematičara u različitim zvanjima.

Udruženje matematičara Bosne i Hercegovine primljeno je u Evropsko matematičko društvo 1994. godine, a Bosna i Hercegovina je postala 65. članica Internacionalne matematičke unije na Generalnoj skupštini u Shangaiu augusta 2002. godine.

Nakon prekida u izlaženju časopisa *Radovi matematički* uzrokovanog ratom, odlaskom najvećeg dijela redakcije i iznošenjem u inostranstvo pripremljenog materijala za brojeve koji su trebali biti objavljeni 1992. godine, od 1997. postepeno se ponovo uspostavlja potrebna dinamika u pojavljivanju novih volumena. Do zaključivanja ovog rukopisa izašla su četiri nova volumena i prvi broj petog. U Banjoj Luci je tokom rata pokrenut časopis *Bulletin of Society of Mathematicians Banja Luka*.

Većina bosanskohercegovačkih matematičara istraživača naučno je radila, i danas radi, u fundamentalnim matematičkim oblastima kao što su matematička analiza, algebra, teorija vjerovatnoće i slično. Posebno su zapaženi radovi iz oblasti funkcionalnih jednažbi, iterativnih nizova teorije sumabilnosti, kvalitativne teorije diferencijalnih i diferentnih jednažbi, realne i

Fourierove analize, polugrupa operatora, teorije prstena. U svjetskoj bazi podataka Mathematical Reviews American Mathematical Society (AMS) registrirano je, do sada, 550 objavljenih radova bosanskohercegovačkih matematičara. U ovaj broj uključeni su samo oni matematičari koji trenutno žive i rade u Bosni i Hercegovini kao i BiH matematičari koji nisu više među živim. Ovi naučni radovi su štampani, najvećim dijelom, u časopisima ex Jugoslavije, a jedan dio radova objavljen je u vodećim internacionalnim matematičkim časopisima. Također o velikom broju, od 550 registriranih, objavljeni su prikazi u poznatim svjetskim referativnim časopisima, kao što su: Mathematical Reviews (SAD), Matematičeskij Žurnal (Rusija) i Zentralblatt für Mathematik (Njemačka). Rezultati izvjesnog broja matematičara iz BiH ušli su u poznate monografije, bilo da su ti radovi samo citirani bilo da su pojedini rezultati detaljno izloženi. Matematičari iz Bosne i Hercegovine, u zadnjih 5 decenija, učestvovali su sa naučnim saopćenjima na više kongresa. Držali su naučna ili stručna predavanja u različitim institucijama vani i u zemlji. Izvjestan broj svjetskih matematičara u svojim radovima su citirali neke bosanskohercegovačke matematičare. Iz ovih konstatacija je jasno da su bosanskohercegovački matematičari prisutni i aktivno učestvuju u razvoju matematike. Njihov naučni doprinos bivao je prepoznatljiv svojom originalnošću, pa je taj krug naučnika ponekad bivao okarakteriziran atributom sopstvene škole. Sigurno da se taj krug matematičara kontinuirano razvijao, prevashodno, na Odsjeku za matematiku Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu. Posljednji rat (1992–1996), kao što je rečeno, doprinio je stagnaciji ukupnog naučnog rada u Bosni i Hercegovini. Sada je situacija drugačija. Obnovljen je postdiplomski studij, intenzivirana međunarodna saradnja, otvoreni novi odsjeci za matematiku na drugim univerzitetima. Time je omogućeno podizanje mlađeg kadra i njihovo uključivanje u naučni rad.

Izuzetan je doprinos općenitom razvoju matematike u Bosni i Hercegovini onih matematičara koji sada nisu među živim. Među njima su: Bajraktarević Mahmut, Raljević Šefkija, Marović Manojlo, Martić Branislav, Finci Kalmi, Šlaković Semiha, Vujaković Dušan, Tanović-Miller Naza i Bešlagić Amer. U kratkim crtama, u tekstu koji slijedi, opisan je razvojni put i naučni doprinos u oblastima matematike Bajraktarević Mahmuta, prvog doktora matematičkih nauka, rano umrle profesorice Naze Miller-Tanović i vrlo mladog matematičara Amera Bešlagića, koji je

nesretno nastradao u SAD. Svakako, izdvajanje ovih značajnih ličnosti, koje su doprinijeli razvoju matematike u Bosni i Hercegovini, neće umanjiti onaj značaj koji su imali svi ostali matematičari.

BAJRAKTAREVIĆ MAHMUT (1909–1985) rođen je u Sarajevu, a umro u Bugojnu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Sarajevu, gdje je maturirao 1929. godine. Diplomirao je matematiku na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1933. godine. Od 1934. godine do kraja Drugog svjetskog rata bio je nastavnik gimnazije u Sarajevu. Poslije rata bio je profesor gimnazije i Više pedagoške škole u Sarajevu. Doktorat matematičkih nauka stekao je 1953. godine na Sorboni, disertacijom: *Sur certaines suites itérées* (O izvjesnim iteriranim nizovima). Bio je predavač, zatim docent i vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a potom vanredni i redovni profesor Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, član Naučnog društva BiH i ANUBiH. Recenzirao je znatan broj naučnih radova objavljenih u ediciji «Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine», koju je niz godina uspješno uređivao i koja je u tom periodu jedna od najvrednijih i najredovnijih akademjskih edicija, vrlo značajna za razvitak i afirmaciju bosanskohercegovačkih matematičara. Bio je prvi glavni i odgovorni urednik časopisa Radovi matematički.

Koristan je bio njegov rad u Odjeljenju prirodnih i matematičkih nauka ANUBiH, čiji je sekretar bio u jednom periodu. Kao dugogodišnji predsjednik Komisije za naučni rad na Odsjeku matematike, značajno je doprinio organiziranim pristupu naučnom radu kod nas. Veliku je aktivnost pokazao u Društvu matematičara, fizičara i astronoma BiH, kao i u Savezu društava matematičara, fizičara i astronoma Jugoslavije. Poznati su i njegovi radovi pedagoško-didaktičkog karaktera. Napisao je veliki broj recenzija za udžbenike, priručnike i zbirke zadataka namijenjene osnovnim i srednjim školama, odnosno fakultetima, te sarađivao u izradi planova i programa za nastavu matematike i fizike u osnovnim i srednjim školama. Stalno i intenzivno bio je uključen u razne vidove matematičkog života. Odigrao je presudnu ulogu u cjelokupnom razvitku matematike u BiH.

Naučno interesiranje Bajraktarevića i odgovarajući uspješni naučni rezultati ostvareni su, u prvom redu, u oblasti funkcionalnih jednačina, osobito onih koje stoje u vezi sa određenim sredinama, a zatim u oblasti iterativnih nizova i teorije sumabilnosti. U

Mathematical Reviews AMS registrirano je 56 njegovih objavljenih naučnih radova. Ovi radovi su pobudili zapaženo interesiranje domaćih i stranih matematičara. Veliki dio njih, pored povoljne ocjene u međunarodnim referativnim časopisima, dobili su istaknuto mjesto u nekoliko svjetskih monografija, npr., u *Itogi nauki i tehniki*, *Matematičeskij analiz*, Tom 12 (1974), u monografijama Janosa Aczela, Mareka Kuzme, D. S. Mitrinovića i drugih. Njegovi radovi o uopćenim sredinama dali su podsticaj za dalja istraživanja u kojima su učestvovali naši i inostrani matematičari. Rezultate svojih istraživanja izlagao je na više domaćih i stranih matematičkih skupova. Držao je predavanja na Matematičkom institutu u Beogradu, na Matematičkom institutu Akademije nauka Sovjetskog Saveza u Moskvi i na Univerzitetu u Debrecinu.

Nekoliko radova Bajraktarevića odnosi se na nizove dobijene iteracijom. Oni se nastavljaju jedan na drugi. Ispituje se konvergencija određenih iterativnih nizova i granične funkcije tih nizova dovode se u vezu sa rješenjima raznih funkcionalnih jednačina, odnosno sistema funkcionalnih jednačina. Bajraktarevićevi rezultati dobijeni na taj način predstavljaju modifikacije, odnosno poboljšanja rezultata nekih drugih autora, Morgana, Varde (Warda), Fulera (Fuller), Korkina i Beneta (Bennet). Radi primjera, navodimo samo neke radove: *O konvergenciji niza (x_n) čiji su članovi definisani jednačinom $x_{n+1} = f(x_n)$* (Glasnik matematički, fizički i astronomski, 6, Zagreb, 1951); *Sur une généralisation de certaines suites itérées.* (French) *Acad. Serbe Sci. Publ. Inst. Math.* 12 1958 27--38. MR0102674 (21 #1463). U njegovoj doktorskoj disertaciji izneseni su sistemski i u najopštijoj formi rezultati dobijeni u nekim prethodnim radovima. Veliki broj njegovih radova odnosi se neposredno na funkcionalne jednačine, ili su sa njima povezani na ovaj ili onaj način. Šest radova se odnose na integro-funkcionalne jednačine. On se oslanja na očite teoreme o fiksnim tačkama i promatra integro-funkcionalnu jednačinu vrlo općeg tipa i dokazuje postojanje jedne klase neprekidnih rješenja, a pod strožim uslovima i postojanje jedinstvenosti neprekidnog rješenja. Ispituje neke integro-funkcionalne jednačine nekih stranih matematičara, gdje postiže izvjesna uopćenja. Na ovu problematiku odnose se, između ostalih, radovi: *Sur une équation intégrale fonctionnelle résoluble sans limitation.* (French) *Glasnik Mat.-Fiz. Astronom. Društvo Mat. Fiz. Hrvatske Ser. II* 14 1959 169--176. MR0126642 (23 #A3938); *Sur*

les solutions de certaines équations fonctionnelles et intégrales. (French) *Publ. Inst. Math. (Beograd) (N.S.)* 4 (18) 1964 147--155. MR0174885 (30 #5076); *O rešenijah nekatoryh funkcional'nyh uravnenij* (O rješenjima nekih funkcionalnih jednačina, Matematičeskij sbornik 66 (108), Moskva, 1965).

Posvećena je velika pažnja funkcionalnim jednačinama raznih tipova u velikom broju Bajraktarevićevih radova. Raspravljaju se potrebni i dovoljni uslovi za određeno rješenje jednačine. Ti radovi stoje u tijesnoj vezi sa odgovarajućim radovima niza stranih i domaćih autora. Najznačajniji radovi se odnose na razne vrste sredina. Obrađuju se osnovni problemi jednakosti, homogenosti i karakterizacije sredina. I ovi su radovi povezani sa nizom radova stranih autora. Bajraktarević se bavio raznim pitanjima vezanim za teoriju sumabilnosti, gdje je postigao važne rezultate. Kao istaknuti naučni i nastavni radnik, bitno je doprinio razvoju matematike u Bosni i Hercegovini. Pisao je radove o razvoju matematike u Bosni i Hercegovini, među kojim su poznati: *Pregled razvoja matematike u Bosni i Hercegovini*, Matematička biblioteka, Beograd /1963/, 20, 101–105; *Istorijski osvrt na dosadašnji razvojni put naučnih istraživanja u matematici u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Posebna izdanja XLVI, Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka knj. 7, *Savjetovanje o naučnom radu u oblasti matematike*, Sarajevo, 15. 12. 1978, Sarajevo /1979/, 11–27; *Referat o naučnom radu u oblasti matematičkih nauka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, *Savjetovanje – Fundamentalna i primijenjena istraživanja u nauci i strategija naučnog razvoja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo /1980/, januara 1980, 33–43. Dobio je razna priznanja i značajne nagrade. I danas je dosta citiran u novim tekstovima a koji govore o fraktalima. Posebno je citiran njegov rad *Sur une equation fonctionnelle* /Glasnik Mat. – Fiz. i Astr., Hrvatska, 12(3):201–205, 1957/. Navodi se funkcija u koja zadovoljava jednakost $u(x) = O(x, (u \circ g_1)(x), \dots, (u \circ g_r)(x))$ a na kojoj je radio Mahmut Bajraktarević.

Korištena literatura

Radovi, knjiga LXVI, povodom 70-godišnjice života Bajraktarevića. Iz: Dr. Ernest Stipanić, *Putevima razvitka matematike*, Vuk Karadžić, Beograd, 1988, str. 357–259.

Osobni uvid u dosije Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu:
Prijava prof. dr. Mahmuta Bajraktarevića na konkurs od 23.
novembra 1980. godine na predmet Teorija funkcija na
Odsjeku za matematiku.

<http://citeseer.nj.nec.com/context/1389365/0>

TANOVIĆ-MILLER NAZA (1938–2001) rođena je u Sarajevu, gdje je završila osnovno i srednje obrazovanje, a studij na Elektrotehničkom fakultetu u Zagrebu. Radila je neko vrijeme u Termonuklearnom istraživačkom centru Energoinvesta u Sarajevu, da bi narednih sedam godina živjela, radila te pohađala doktorski studij u Chicagu, USA. U periodu 1962–1965. bila je istraživač u Rauland Research Department, Zenith, Chicago, između 1965. i 1968. asistent na Department of Mathematics, Illinois Institute of Technology, a naredne akademske godine i predavač na Department of Mathematics, De Paul University. Doktorat iz oblasti matematičkih nauka stekla je na Illinois Institute of Technology u maju 1969, odbranivši disertaciju »*Množitelji nekih prostora nizova*«, pod mentorstvom Guenthera Goesa.

Na Odsjeku za matematiku i Odsjeku za fiziku predavala je Uvod u matematiku, Matematičku analizu I i II, Elementarnu geometriju, Kompleksnu analizu, Fourierovu analizu; na postdiplomskom studiju matematike: Opću topologiju, Topološke vektorske prostore, Teoriju sumabilnosti, Prostore nizova, Modernu Fourierovu analizu. Vodila je jednogodišnje naučne seminare: Banachove algebre, Fourierova analiza i sumabilnost, Konvergencija po tačkama Fourierovih redova, te sa prof. dr. M. Avdispahićem višegodišnji seminar iz Harmonijske analize. Bila je mentor tri magistarska rada i jedne doktorske disertacije.

Kao gostujući profesor na Loyola University of Chicago 1986/87, University of Michigan at Ann Arbor 1993. i 1994, University of Tennessee at Chattanooga 1995, 1996 i 1997, predavala je niz kurseva iz kalkulusa, linearnu algebru, obične diferencijalne jednačine, kompleksnu i vektorsku analizu, Laplaceovu transformaciju.

Na početku istraživačke karijere, primjenom znatnog matematičkog aparata, riješila je nekoliko otvorenih problema iz oblasti elektronske optike i teorije mikrotalasa, a odgovarajući uređaji su se dugi niz godina primjenjivali u Zenith, Chicago i Space Research Center, Texas. Jedan od tih radova, u koautorstvu

sa A. Wolski, realiziran u saradnji sa Los Alamos Laboratories, saopćen je na skupu IEEE u Washingtonu 1965.

Od tad do danas svjetske baze podataka registrirale su 28 naučnih radova Naze Tanović-Miller iz oblasti čiste matematike, u 15 različitih međunarodnih časopisa iz deset zemalja. Učestvovala je sa svojim referatima na preko dvadeset međunarodnih naučnih konferencija, te izlagala rezultate na desetinama univerziteta širom svijeta.

U matematičkom opusu Naze Tanović-Miller mogu se raspoznati tri cjeline. Prvom krugu bi, uz disertaciju, pripadalo 6 radova objavljenih u Radovima Odjeljenja prirodnih i matematičkih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u periodu 1973–1980, dva rada u Glasniku matematičkom (Zagreb), jedan u Publ. de l'Inst. Math. (Beograd), te zajednički rad sa Muharemom Avdispahićem u njemačkom časopisu Analysis 1983. Radovi se bave raznim pitanjima iz teorije sumabilnosti: množiteljima određenih prostora nizova (faktorima zbirljivosti), apsolutnom sumabilnošću, jakom sumabilnošću, jakom regularnošću, relacijama inkluzije među kompozicijom matričnih transformacija koju je, kao poopćenje jake sumabilnosti, uvela prof. Tanović-Miller, do izučavanja spektara nenegativnih trouglastih matričnih transformacija. Bosanquet, Peyerimhoff, Borwein, Cass, Kuttner, Kumar, Aljančić, Beckmann, Rhodes neki su od matematičara čiji su raniji rezultati bili osnovom i poopćeni ovim istraživanjima.

Nakon toga, interes prof. Tanović-Miller okreće se ka druga dva kruga: primjenama sumabilnosti u proučavanju Fourierovih i uopće trigonometrijskih redova, te pitanjima integrabilnosti najprije trigonometrijskih, a zatim i Walshovih redova. Umjesto o dva kruga, možda bismo slikovitije mogli govoriti o jednoj elipsi s dva žarišta. Neka poopćenja teorema Fejer-Lebesguea u Boll. Unione matematica Italiana 1982. i »On a paper of Bojanić and Stanojević« u Rendiconti Cir. Mat. Palermo 1985. indikatori su tog preusmjeravanja interesa.

Prvo žarište se oblikuje oko mogućnosti koje pruža Hyslopov pojam jake konvergencije. Jaku konvergenciju trigonometrijskih i Fourierovih redova Naza Tanović-Miller proučava u radovima u Acta Math. Hungar. 1983. i 1986. i J. Math. Anal. Appl. 1990. U tri zajednička rada, u Acta Math. Hungar. 1990, 1991. i Acta Scientiarum Mathematicarum (Szeged) 1995, sa mađarskim matematičarem Szalayem, koji se bavi apsolutnom konvergencijom

indeksa $p > 1$, ispituju se međusobne veze dva koncepta, Banachovi prostori apsolutno odnosno jako konvergentnih Fourierovih redova i duali tih prostora. Projekt prof. Tanović-Miller kod zajedničkog jugoslovensko-američkog fonda obilježen je plodnom saradnjom dva zrela matematičara koja su svoj naučni put počela dvadesetak godina ranije kao doktorandi na Illinois Institute of Technology. S Martinom Buntinasom, u seriji od pet radova, Naza Tanović-Miller vraća se izučavanju sumabilnosti funkcionalno-analitičkim tehnikama opće teorije prostora nizova, i nalazi veoma uspješne veze sa pitanjem integrabilnosti.

Još neriješeni problem karakterizacije klasa integrabilnosti trigonometrijskih redova ima dugu i bogatu historiju koja uključuje klasične rezultate o kosinusnim redovima Kolmogorova, Szidona, Fomina, Telyakovskog do najnovijih iz 1993. Aubertina i Fourniera. U zajedničkom radu s M. S. Ramanujan u Acta math. Hungar. 1998, N. Tanović-Miller je dalje proširila Kellogovo proširenje teorema Hausdorff-Younga.

Od 1992. do 1994. bila je i jedan od urednika Mathematical Reviews, odgovoran za oblasti teorije sumabilnosti, Fourierove analize, teorije aproksimacija i dijela oblasti: parcijalne diferencijalne jednačbe. Redakcije časopisa Glasnik matematički (Zagreb), Publicationes de l'Institute Mathematique (Beograd), Radovi ANU BiH, Proc. Amer. Math. Soc., Indiana Mathematical Journal, Michigan Journal of Mathematics, anagažirale su je kao recenzenta. Godine 1996. i 1997. učestvovala je u organizaciji Meeting of the South-East Section of the Amer. Math. Soc., kao i konferencije iz realne analize na University of Tennessee (Chattanooga) uz podršku National Science Foundation. Godine 2001. učestvovala je u organizaciji i prve bosanskohercegovačko-hrvatske konferencije iz analize, održane u Bihaću.

Godine 1985. svjetlo dana je ugledao prvi broj međunarodnog naučnog časopisa Radovi matematički Odjeljenja prirodnih i matematičkih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odsjeka za matematiku Prirodno-matematičkog fakulteta i tadašnje Sekcije za matematiku Društva matematičara, fizičara i astronoma BiH. Časopis je nastao iz edicije Radovi Odjeljenja prirodnih i matematičkih nauka. Naza Tanović-Miller je od početka bila izvršni urednik, a od 1997. glavni urednik Radova matematičkih.

Hronika časopisa, uredno registrujući relevantne naučne aktivnosti u oblasti matematike u Bosni i Hercegovini, pojedinačne

i institucionalne, poticajno je djelovala na sve bosanskohercegovačke matematičare, na matični Odsjek, kao i na pokretanja kolokvija i seminara u Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli.

Za svoj naučni doprinos Naza Tanović-Miller 1985. je dobila Republičku nagradu za nauku »Veselin Masleša«.

Napisala je knjigu *A Testomony of a Bosnian*, o ratu u Bosni, izdatu u januaru 2001. godine od strane Texas A&M University.

Korištena literatura

Nekrolog Nazi Tanović-Miller, prof. dr. Muharem Avdispahić, Amfiteatar Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, Novembar 2001.

Prof. dr. Naza Tanović-Miller –Nekrolog, Harry Miller, Radovi matematički, Vol. 10, No 2, Sarajevo, 2001.

BEŠLAGIĆ AMER (1959–1997) U planinama Colorada (USA) tragično je nastradao 24. juna 1997. godine prof. dr. Amer Bešlagić, jedan od najvećih matematičara Bosne i Hercegovine. Amer Bešlagić rođen je u Sarajevu 7. 4. 1959. godine. Osnovnu i srednju školu je završio u Sarajevu. Tokom srednje škole skrenuo je pažnju na sebe osvajajući tri puta zaredom medalje na međunarodnim matematičkim olimpijadama. Završio je matematiku na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu 1981. godine sa maksimalnom prosječnom ocjenom. Od jeseni 1981. godine pa sve do 1985. godine, pohađao je postdiplomski studij matematike na University of Wisconsin (Madison, Wisconsin, USA). Godine 1985. odbranio je doktorsku disertaciju pod rukovodstvom prof. Mary Ellen Rudin, jedne od najvećih svjetskih autoriteta za teorijsko-skupovnu topologiju. Objavio je niz naučnih radova iz oblasti teorijsko-skupovne topologije. Zadnjih nekoliko godina predavao je na George Mason University (Fairfax, Virginia, USA). Njegova prerana smrt je onemogućila daljnji rad jednog velikog bosanskohercegovačkog matematičara. Iako je oblast njegovih proučavanja bila teorija skupova i topologija, Amer Bešlagić je dobro vladao i ostalim granama matematike. Dobro se snalazio u teoriji brojeva, kombinatorici, analizi, logici i geometriji. Na primjer njegov rezultat u radu *Partitions of vector spaces*, *Proc. Amer. Math. Soc.* 110 (1990) 491–493, nije u vezi sa topologijom. U tom radu on odgovara na pitanje: Ako je skup realnih brojeva podijeljen na kontinuum prebrojivih podskupova, da li postoji

Hamelova baza koja se siječe sa svakim od ovih skupova najviše jednom? Amer je pokazao da takva Hamelova baza postoji za svaku datu particiju skupa R ako i samo ako ne važi hipoteza kontinuum. On je objavio svoja istraživanja iz različitih aspekata teoretsko-skupovne topologije. Njegov najveći interes je bio vezan za pitanja oko produkta i normalnosti. Dao je najveći doprinos literaturi vezanoj za Dowker prostore. U radovima: *A Dowker product*, Trans. Amer. Math. Soc. 292 (1985) 519–530, *Another Dowker product*, Topology Appl. 36 (1990) 253–264. i *Yet another Dowker product*, Topology Appl., 56 (1994) 35–43, Amer Bešlagić koristeći teoretsko-skupovne hipoteze kao što je *diamondsuit* i složene tehnike našao je proizvod prostora X i Y takav da je $X \times Y$ Dowker prostor koji je normalan i nije prebrojivo parakompaktan. Ove konstrukcije su teške i njegova su istraživanja bila visokog dometa. Njegov pregled *Normality in product*, The work of Mary Ellen Rudin, Frank Tall editor, Annals of the New York Academy of Sciences v. 705 (1993) 17–46, o normalnosti u produktima je veoma dobar primjer izlaganja u matematičkim radovima. U martu 1998. godine na George Mason University, Fairfax, VA, USA, održana je konferencija *1988 Spring Topology and Dynamics* gdje je Mary Ellen Rudin prezentirala matematiku Amera Bešlagića. I drugi matematičari su bili uključeni u diskusiju o Amerovoj matematici. Amer Bešlagić je bio izvanredan stvaralac, izlagač i učitelj matematike, ali prerana smrt je osujetila daljnje mogućnosti ovog mladog i izuzetnog bosanskohercegovačkog matematičara.

Korištena literatura

In memoriam Prof. dr. Amer Bešlagić, Triangle, Matematički časopis za učenike i nastavnike osnovnih i srednjih škola, Vol. 1 (1997) No. 3, Sarajevo, Oktobar 1997, str. 130.
<http://at.yorku.ca/t/o/p/c/38.htm> (A memorial for Amer Beslagic by Ronnie Levy)
<http://atlas-confereces.com/c/a/a/s/02.htm>

DEVELOPMENT MATHEMATICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The paper has shown historical development of mathematics in different epoches of Bosnia and Herzegovina. The first significant is the Ottoman period and which belongs to Islamic-oriental culture and scientific circle. Are preserved medieval mathematical manuscripts in Arabic language and who speak about the character of mathematics in the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina. The second significant period is the end of the 20th century which characteristic that the opening of universities and faculties where they study mathematics, and thus taking place and research activities that have contributed to the Bosnian-Herzegovina mathematics become recognizable.

Amir Suljić

ZLATNI REZ KAO STRUKTURNI ELEMENAT ESTETSKOG ODGOJA

Sažetak

Pojam zlatnog reza predstavlja podjelu ravanske ili prostorne figure u takvoj razmjeri

da se kompletna figura odnosi prema većem njenom dijelu kao veći dio prema manjem dijelu.

Ljepota, sklad i harmonija monumentalnih građevina, umjetničkih djela, pisanih ili slikovnih umjetnina naslijeđenih od neimara i umjetnika raznih vremenskih razdoblja, kojima se i danas divimo, leži u skladu proporcionalnih odnosa. Suština ljepote za oko sastoji se u viđenju granica spajanja racionalnog i očiglednog, a tu granicu postavlja podjela po zlatnom rezu.

U ovom radu, matematičkim jezikom ispričat ćemo priču o zlatnom rezu, odnosno o zlatnom presjeku. Koji god naziv upotrijebili on je zlatni.

* * *

Malo je bilo vizionara u 19. vijeku koji su mogli predvidjeti ovakav razvoj nauke i tehnike u 20. vijeku. Dramatičan razvoj nauke i tehnike nastavlja se i u prvoj dekadi 21. stoljeća. Sa različitih mjesta čujemo mišljenja da vaspitno-obrazovne ustanove nisu spremno dočekale nagli tehnološko-tehnički skok. Kao rezultat nametnutog tempa života, u svim sferama ljudske djelatnosti, javlja se fenomen pomanjkanja atraktivnosti i ljepote u vaspitno-obrazovnom procesu, one ljepote koja na razne načine putem naših čula dopire do naše kognitivnicije stvara svijest o ljepšem i funkcionalnijem realnom svijetu oko nas.

Nećemo se baviti uzrocima i posljedicama „deficita“ estetskog pa i etičkog u našim školama. Ponudit ćemo jedno zrno ili jednu kap koji mogu doprinijeti da u konačnosti odgoja vidimo čovjeka sa razvijenijim senzibilitetom za prepoznavanje ljepote i harmoničnosti kojim obiluje svijet koji ga okružuje.

Činjenica je "da se djeca pametna rađaju" te da i prije polaska u školu veći broj njih poznaje elementarne računske operacije, tehniku pisanja, crtanja itd., što predstavlja veliki ponos i

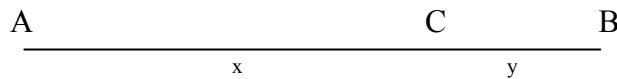
zadovoljstvo roditelja. Međutim, neformalno učenje koje dominira u predškolskom razvoju u mnogome doprinosi kvalitetnom i atraktivnom razvoju kognitivnih sfera u dječijem mozgu. Škole u formi i sa zadacima, kao i načinima na koje te zadatke realiziraju, nastavljaju da dječiju maštu oblikuju na način koji je, najvećim dijelom, oslobođen kreativnosti, estetskog razmišljanja, pravilnih i razmjernih relacija. Škole bi morale da stave pred sebe, kao prioritetan zadatak, razvoj kognitivnih učeničkih struktura usmjerenih ka ljepoti viđenja i percepcije, konstruktivnog i pragmatičnog razmišljanja, formiranje mašte koja će nastaviti put ka visinama u svim sferama ljudskog djelovanja.

Pojmovi – brojevi, slova, horizontalno, vertikalno, omjer, računske operacije kod djece su zasnovane na memoriranju i reprodukciji, te tako usvojene ne mogu biti plodno tlo za razvoj kreativnog mišljenja i snalažljivosti u nepoznatim situacijama sa kojima se sukobljavamo u svakidašnjem životu. Drugim riječima, većina djece polaskom u školu već je u startu osuđena na prepreke koje su, voljom odgajatelja u predškolskom odgoju, u kognitivne dječije strukture već utisnute. U samom startu treba uzeti ne samo kao preporuku već kao obavezu svim uposlenicima u vaspitno-obrazovnim organizacijama, da sklad i razmjeru, proporciju i odnose dviju ili više veličina na svakom mjestu ističu sa posebnim naglaskom na **zlatni rez** kao savršenstvo proporcionalnosti. Pojam zlatni rez već u startu asocira na podjelu koja zahtijeva poseban pristup da bi elementi podjele percepcijom u našim kognitivnim sferama formirali slike nečega lijepog i funkcionalnog.

Sa aspekta matematike, zlatni rez predstavlja podjelu neke veličine u omjeru kojem odgovara broj približne numeričke vrijednosti od 1,61803398874... Zašto približne?

Odgovor leži u činjenici da se do navedenog broja dolazi približnim vađenjem drugog korijena iz broja pet, te se dobijena vrijednost sabere sa brojem jedan da bi se rezultat na kraju podijelio sa brojem dva. Kako je korijen iz broja pet iracionalan broj (čiji je decimalni razvitak beskonačan, bez kraja) to se za faktor ϕ - fi (phi), čije je učešće u zlatnom rezu nezaobilazno, kaže da ima približnu, gore djelimično navedenu vrijednost. Sa aspekta matematike do opisanog postupka koji opravdava

numeričku vrijednost faktora ϕ dolazi se na sljedeći način:

Sl. 1 Podjela duži u omjeru zlatnog reza

Neka je $[AB] = (x+y)$ proizvoljna duž uz $[AC]=x$ i $[CB]=y$. Bez obzira na izbor mjesta tačke C omjer između navedenih duži mora postojati, no mi pretpostavimo da je položaj tačke C takav da vrijedi sljedeća razmjera:

$$(x+y) : x = x : y$$

Rješavajući se navedene proporcije, sukladno definiciji, dolazimo do relacije:

$$\begin{aligned} \text{odnosno} \quad & xy + y^2 = x^2 \\ & -x^2 + xy + y^2 = 0 \\ & D = b^2 - 4ac \\ & D = y^2 + 4y^2 \\ & D = 5y^2 \\ & x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2 \cdot a} \\ & x_{1,2} = \frac{-y \pm \sqrt{5y^2}}{-2} \\ & x_1 = \frac{-y + y\sqrt{5}}{-2} \\ & x_2 = \frac{-y - y\sqrt{5}}{-2} \quad \text{odnosno} \\ & x_1 = \frac{y \cdot (1 - \sqrt{5})}{2} \\ & x_2 = \frac{y \cdot (1 + \sqrt{5})}{2} \end{aligned}$$

Kako x_1 i x_2 predstavljaju mjerne brojeve duži, te kao takvi ne mogu biti negativni, zaključujemo da rješenje x_1 nije održivo. Rješenje x_2 predstavlja algebarsku vrijednost sa ulogom faktora zlatnog reza.

U aplikativnom smislu relacija $x_2 = \frac{y \cdot (1 + \sqrt{5})}{2}$ predstavlja ključ pri konstrukciji pravougaonika čije će stranice biti u zlatnom omjeru.

Tako, npr., ako želimo konstruirati „zlatni“ pravougaonik čija je jedna stranica $x = 7$ cm, onda ćemo drugu stranicu y naći koristeći navedeni obrazac, te imamo:

$$y = \frac{(1 + \sqrt{5}) \cdot 7}{2} \quad \sqrt{5} \approx 2,236 \dots$$

$$y = \frac{(1 + 2,24) \cdot 7}{2}$$

$$y = \frac{22,65}{2}$$

$$y = 11,32$$

Dakle, u našem primjeru, duži čije su dužine 7 cm i 11,32 cm „zlatni“ su dijelovi

duži čija je dužina 18,32.

Zamislite (ili nacrtajte) pravougaonik čije su stranice 7 cm i 11,32 cm i divite se ovom pravougaoniku – ljepotanu.

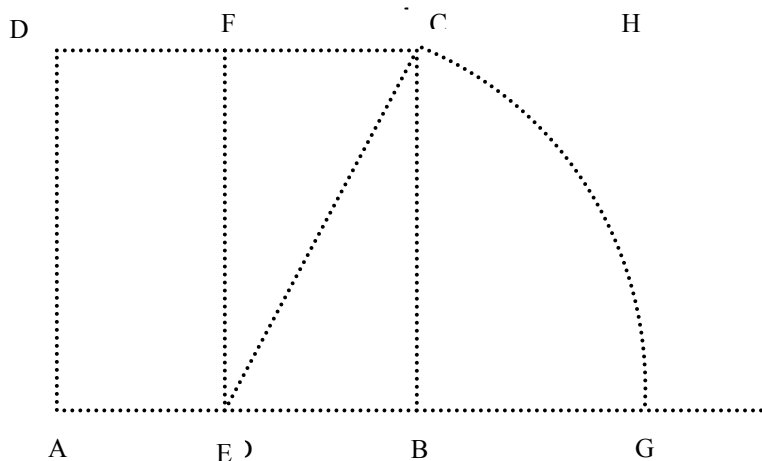
Gdje tražiti korijene zlatnog reza? Da li se zlatni rez prvo pojavio u Euklidovoj geometriji ili možda ranije. Da li je zlatni rez produkt takozvane intuitivne geometrije, a tek kasnije formalne geometrije? Odgovor na ova i slična pitanja dat ćemo na indirektan način.

Ljepota, sklad i harmonija monumentalnih građevina, umjetničkih djela, pisanih i crtanih tragova naslijeđenih od strane egipatskih neimara i umjetnika svoju kakvoću i ljepotu mogu da zahvale skladu proporcionalnih odnosa koji su korišteni u gradnji, pismu, kao i ostalim umjetničkim djelima, a čija se proporcionalnost uglavnom zasniva na zlatnom rezu, iako, barem po pisanim tragovima, za zlatni rez Egipćani nisu ni znali, ali su ga koristili. Dakle, zlatni rez kao matematičko-strukturalni pojam datira još iz vremena egipatske kulture. Sklad i ljepotu Egipćana nastavljaju da primjenjuju Grci počevši od Pitagore, Platona te Euklida koji prvi jasno formulira pojam zlatnog reza kao posljedicu odnosa tri dijela dužine u kojoj se veći dio duži odnosi prema manjem dijelu isto kao kompletna duž prema većem dijelu.

Sa aspekta matematike, ako bismo na duži AB izabrali tačku C, tako da se duž AB odnosi prema većem dijelu AC isto kao veći dio prema manjem dijelu CB, onda kažemo da smo duž AB podijelili zlatnim rezom. Normalno, ovdje se nameće pitanje, kako najjednostavnije izabrati mjesto tački C na duži AB?

Dijeleći duž AB redom na 3, 5, 8, 13, 21, 34... dijela, te u prvoj podjeli tačku C obilježimo na kraju drugog dijela, u drugoj podjeli tačku C obilježimo na kraju trećeg dijela, u trećoj podjeli na kraju petog dijela itd., drugim riječima u svakoj sljedećoj podjeli duži AB tačka C treba da ima poziciju na kraju dijela koji predstavlja prethodnik navedenog niza. Dijeleći duž AB na što veći broj dijelova, te dijeleći sljedbenik sa prethodnikom, približavamo se broju 1,61803398874, koji predstavlja numeričku vrijednost omjera veličina koje čine zlatni rez.

Shodno navedenom, u školskim sveskama, kao i knjigama gdje se nalaze horizontalne linije namijenjene za pisanje, udaljenost između vanjskih linija je uglavnom trinaest milimetara, a udaljenost srednje linije od donje je pet milimetara, tako da je sačuvano načelo zlatnog reza, tj. vrijedi razmjer ili proporcija: $13:8 = 8:5$.

Sl. 2 Jedna od konstrukcija zlatnog pravougaonika

Zlatni pravougaonik možemo pomoću šestara i ravnala konstruirati na sljedeći način: poslije konstrukcije kvadrata (ABCD), spajanjem središta stranica AB i CD, isti podijelimo na dva jednaka pravougaonika, a zatim iz tačke E koja predstavlja polovište stranice AB kvadrata ABCD, koristeći šestar, spustimo dijagonalu EC pravougaonika EBCF na polupravu EB i dobivamo

tačke G koja je vrh zlatnog pravougaonika AGHD (vrh H pravougaonika jednostavno konstruišemo!).

Ni malo nas ne čude mišljenja učenika Pitagorine škole koji su (prirodnim) brojevima pripisivali nadnaravna svojstva i moć. Slijedeći primjer pokazuje kako se prirodnim brojevima mogu opisati i takvi odnosi kakvi su utkani i u zlatnom rezu.

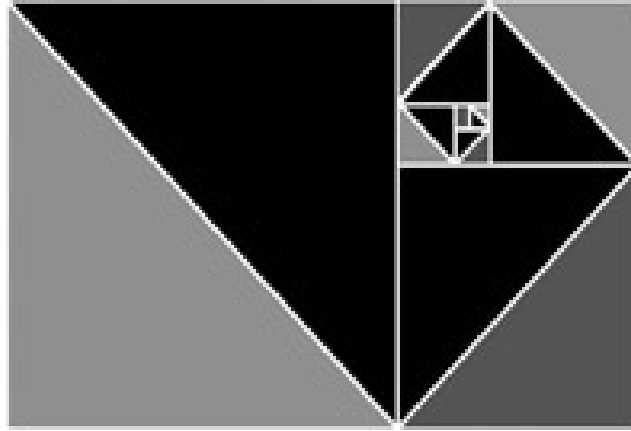
Niz brojeva 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34... inače nosi ime Fibonačijev niz, a načelo formiranja tog niza se svodi na činjenicu da su prva dva člana tog niza jedinice, a svaki član niza je, počevši od trećeg člana, jednak zbiru dva prethodna člana. Količnik između svakog člana i njegovog prethodnika daje približnu vrijednost faktora ϕ -fi, tako da je količnik brojeva 34 i 21 jednak 1,619.

Nesumnjivo, najveći pečat zlatnom rezu pripisuje se Pitagori, tom grčkom genijalcu, koji je prvi uočio sklad i povezanost matematike, muzike i mehanike. Mehanika i muzika, čudno ali tačno, zakoni matematike u zakonima prirode, sakriveni, ali postoje. Svijet u nama i oko nas nije haotičan, on je uređen po zakonima prirode i zakonima matematike i u svemu učestvuje zlatni rez kao nadređeni red ili nadređena struktura.

Priča o zlatnom rezu ne bi bila dovršena ako se ne bi spomenule ravanske i prostorne figure koje su nam, ne slučajno, za oko „zapele“. Sva istinska ljepota i sklad leži upravo u njihovoj konstrukciji čija je proporcionalnost stranica ostvarena uz učešće broja – faktora fi.

Navodimo samo nekolicinu figura koje, svojom konstrukcijom, predstavljaju sklad između racionalnog i proporcionalnog.

Pravougaonik čije su stranice a i b, za koje vrijedi $a:b = (a+b):a$, zatim zvjezdasti peterougao, takve konstrukcije da svaka od pet duži, koje formiraju zvjezdasti peterougao, dijeli dvije od preostalih duži po zlatnom rezu, zatim piramida u Egiptu, Crkva Notre dam u Parizu, kao i ostala mnoga monumentalna djela u arhitekturi, slikarstvu, kiparstvu, muzici, modernom dizajnu koja i dan-danas prkose vremenu i prostoru, svoju ljepotu i sklad mogu da zahvale zlatnom rezu, kojeg su stari neimari racionalno primjenjivali ne ulazeći u matematičke aspekte, već kao prepoznatljivu prirodnu harmoniju.

Sl. 3 Arhimedova spirala u zlatnom pravougaoniku

Nema sumnje, koloriranjem, priroda i ljudi daju stvarima i slikama privlačnu ljepotu, i tu boje igraju vrlo značajnu ulogu. Ono što se relativno malo ističe, što se može uzeti kao karakteristika ne malog broja odgojno-obrazovnih ustanova, jeste zanemarivanje estetskih dimenzija formi iz kojih učenik crpi znanje o činjenicama. O značaju razmjera u formi slikovito nam kazuje konstrukcija na slici 3, na kojoj se da uočiti da u ljepoti koju oko registruje ne igra ključnu ulogu spektar boja već, u prvom redu, sklad dimenzija zlatnog pravougaonika i Arhimedove spirale pravokutnika.

Literatura

- Suzić, N. (2005). Pedagogija za XXI vijek. Banja Luka: TT-Centar.
- Ghyka, Matila, (1977). The Geometrie of art and Life. New York.
- Herz-Fischler, Roger, (1998). A Mathematical History of the Golden Number, New York, Dover.
- Pacioli, Luca, (1889). Divina Proportione, latinski tekst s njemackim prijevodom, C.Winterberg (Hg.), Wien,
- Deni, G. (2006). Papagajeva teorema. Beograd: Geopoetika.

Summary

The expression „golden cut“ is a division of two-dimensional or three-dimensional figures in a proportion that total figure refers to its larger part as the larger one refers to the smaller one. The beauty and harmony of the monumental buildings, works of art, inherited treasures of art (written or painted) from the builders and artists of various periods which still fascinate us, lies in the harmony of proportional relations. The essence of the visual beauty is the ability of seeing the border of joining rational and lived, and border is the result of division by the golden cut.

In this paper we are going to tell the story about the golden cut i.e. about the golden section in the maths language. Whichever expression we use, it is the golden one

Prava djeteta

Emina Huseinspahić

KONVENCIJA O PRAVIMA DJETETA – IZVOR PRAVA DJETETA I PRAVNI OSNOV ZA ZAŠTITU DJECE OD NASILJA

Sažetak

Nasilje nad djecom nije nova pojava. S tim u vezi, oblici u kojima se javlja, kao i metodi koji ga omogućavaju poprimili su zapanjujuće razmjere širom svijeta. Ekonomski razvoj, razvoj turizma i novih informativnih tehnologija, ali i siromaštvo, oružani sukobi i kriza vrijednosti, predstavljaju okvir za porast svih oblika nasilja. Pa ipak, blagovremeni društveni odgovor na nasilje, posebice ono koje se provodi nad djecom, u velikoj mjeri može da ublaži njegove posljedice i omogući njegovu prevenciju. Svako dijete ima pravo na zaštitu od svakog oblika nasilja. Države su danas odlučne u namjeri da u okviru svojih jurisdikcija i u saradnji sa drugim državama preduzmu pravne i druge mjere s ciljem da se spriječi nasilje nad djecom, kazne učinioci i omogući kvalitetna rehabilitacija i reintegracija djece žrtava nasilja. U tom smislu, njih čak 192 potpisale su i ratificirale Konvenciju o pravima djeteta, koja predstavlja najviši autoritet u oblasti međunarodnog prava djeteta i pravni osnov za donošenje nacionalnih zakona koji jamče ostvarivanje temeljnih prava djeteta i njihovu zaštitu od nasilja. Ovaj rad predstavlja prilog raspravi o nasilju nad djecom uz isticanje bitnosti i pravnog značaja Konvencije o pravima djeteta, te uticaja koji je ista izvršila na promoviranje ideje o značaju prava djeteta i razvoj politike i sistema pravnih mjera država ugovornica, čiji je osnovni cilj sprečavanje svih oblika nasilja nad djecom.

Ključne riječi: Konvencija o pravima djeteta (1989), zaštita djece od nasilja, Fakultativni Protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji

UVOD

Ideja o izdvajanju posebnih prava djeteta iz korpusa ljudskih prava, kao i promjena stava u odnosu na nosioce tih prava javila se nakon Drugog svjetskog rata. Od tada pa do danas doneseni su brojni međunarodni dokumenti, među kojima je posebno značajna Konvencija o pravima djeteta, kojom su normativno uobličena i univerzalno prihvaćena temeljna prava djeteta i koja predstavlja osnov za zaštitu djece od svih oblika nasilja. Prvi značajniji međunarodni dokumenti u kojima se može naći osnov za zaštitu djece od nasilja, posebice od eksploatacije svake vrste, jesu Međunarodna konvencija o suzbijanju trgovine ženama i djecom iz 1921. godine i Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 29 o prinudnom radu iz 1930. godine. Veliki značaj ima i Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1949. godine te Haška konvencija o zaštiti djece i saradnji u oblasti međunarodnog usvojenja iz 1993. godine. Pa ipak je Konvencija o pravima djeteta iz 1989. godine uz Fakultativni protokol o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji najviši autoritet u oblasti međunarodnog prava djeteta. Ovo iz razloga što se ista odnosi isključivo na djecu kao posebno osjetljivu grupu i sadrži katalog prava koja su im priznata, ali nadasve iz razloga što predstavlja pravni osnov za donošenje nacionalnih zakona država ugovornica koji jamče ostvarivanje dječijih prava i njihovu zaštitu od nasilja.

1. KONVENCIJA O PRAVIMA DJETETA IZ 1989. GODINE

1.1. Karakter Konvencije

Konvencija o pravima djeteta usvojena je na Glavnoj skupštini Ujedinjenih naroda 20. novembra 1989. godine. To je prvi pravni dokument u kojem se djetetu pristupa kao titularu – nosiocu prava, a ne samo kao osobi koja treba posebnu zaštitu.¹ Za razliku od Deklaracije o pravima djeteta iz 1959. godine koja je snabdjevena tek moralnom snagom, Konvencija o pravima djeteta je akt koji ima snagu zakona i u tom smislu obavezuje države ugovornice na poštivanje njenih odredbi. Ona je jedinstvena jer je: a) sveobuhvatna i jedina koja osigurava građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava djece; b) univerzalna te se primjenjuje na svu djecu, u svim situacijama, u gotovo cijeloj

¹ Dan, Olwes, *Nasilje nad djecom*, Školska knjiga, Zagreb, 1998, str. 28.

zajednici naroda i c) holistička, što znači da zagovara nedjeljivost, međusobnu ovisnost i jednaku bitnost temeljnih prava djeteta.² Specifičnost Konvencije ogleda se i u tome što se u njoj po prvi put utvrđuje univerzalno prihvaćena definicija temeljnih prava djeteta. To je dokument o ljudskim pravima sa najviše ratifikacija³ i prvi međunarodni dokument u oblasti ljudskih prava koji u potpunosti obuhvata glavne tradicionalne grupe ljudski prava i to: ekonomska, socijalna, kulturna, politička i građanska.

1.2. Sadržaj Konvencije

Konvencija o pravima djeteta podijeljena je na preambulu i tri dijela. Preambula sadrži osnovne principe Ujedinjenih nacija i specijalne odredbe relevantnih međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima. Ona potvrđuje da je djeci, usljed njihove osjetljivosti, potrebna posebna zaštita i briga pri tom ističući primarni značaj i ulogu obitelji. Osim toga, u preambuli se reafirmiraju neophodnost pravne i svake druge zaštite djeteta, bitnost poštivanja kulturnih vrijednosti zajednice iz koje dijete potiče i vitalna uloga međunarodne saradnje u zaštiti prava djeteta.⁴ Prvi dio Konvencije sadrži katalog prava⁵ koja se priznaju djetetu, te odredbe kojima se stranama ugovornicama nalaže preduzimanje mjera za ostvarivanje prava iz Konvencije i poštivanje najviših standarda u ovoj oblasti, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom planu. Sukladno predmetnim odredbama, prava djeteta su uzajamno povezana i ostvaruju se u svjetlu primjene

² *Konvencija o pravima djeteta*, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Alinea, Zagreb, 2001, str. 3-4.

³ Do 2005. godine Konvenciju o pravima djeteta ratificirale su 192 države. Jedina država koja nije ni potpisala niti ratificirala Konvenciju je Somalija.

⁴ Detaljnije vidi u: Jasna, Bakšić-Muftić, *Sistem ljudskih prava*, Magistrat, Sarajevo, 2002, str. 310.

⁵ Katalog dječijih prava obuhvata: pravo na život, pravo na opstanak i razvoj djeteta, pravo na lično ime i državljanstvo, pravo djeteta da zna ko su mu roditelji i da uživa njihovu zaštitu, pravo na očuvanje identiteta, pravo na slobodu izražavanja, pravo na slobodu misli, savjesti i vjere, pravo na slobodu udruživanja i okupljanja, pravo na socijalnu sigurnost, pravo na životni standard primjeren djetetovom fizičkom, duševnom, duhovnom, moralnom i društvenom razvoju, pravo na obrazovanje, pravo na odmor, pravo na igru, pravo na zaštitu od svih oblika nasilja i dr. Vidi: *Konvencija o pravima djeteta*, članovi 1-41, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Alinea, Zagreb, 2001, str. 8-25.

temeljnih načela Konvencije.⁶ Valja istaći i to da je uživanje prava djeteta nemoguće bez donošenja odgovarajućih propisa, mjera za ostvarivanje prava i mjera za zaštitu djeteta u slučajevima povrede istih. U tom smislu Konvencija o pravima djeteta predstavlja pravni izvor za kreiranje nacionalnih zakonodavstava sa kojima čini osnov za razvoj politike i izradu strategije o zaštiti djece od nasilja. U drugom dijelu Konvencije sadržane su odredbe kojima se temeljno razrađuju obaveze strana ugovornica i uređuju osnivanje i rad Komiteta za prava djeteta – tijela nadležnog za nadzor nad provođenjem Konvencije⁷, dok odredbe trećeg dijela Konvencije reguliraju pitanja potpisivanja, ratifikacije, pristupanja, stupanja na snagu, stavljanja rezervi, izmjena, otkazivanja i deponovanja ovog međunarodnog dokumenta.⁸ Dječija prava sadržana u Konvenciji, prema svojoj prirodi dijele se na:

- a) **prava preživljavanja** koja osiguravaju djetetu zadovoljavanje temeljnih potreba za njegov život i opstanak. To su, prije svega, pravo na život, pravo na prehranu, pravo na odgovarajući životni standard, pravo na adekvatan smještaj, pravo na zdravstvenu zaštitu i dr.;
- b) **razvojna prava** osiguravaju djetetu najbolji mogući rast i razvoj. To su: pravo na obrazovanje, pravo na igru, pravo na slobodno vrijeme, pravo na kulturne aktivnosti, pravo na informiranje i pravo na slobodu mišljenja i izražavanja;
- c) **zaštitna prava** koja svako dijete štite od: zloupotrebe, zapostavljanja, izrabljivanja, dječijeg rada, izbjeglištva, učešća u oružanim sukobima, alkohola, duhana i svih vrsta droga, i
- d) **prava sudjelovanja** koja omogućuju djetetu aktivno sudjelovanje u svom okruženju – regionalnom / nacionalnom / svjetskom, i koja ga pripremaju za aktivnog građanina u budućnosti (pravo na slobodu izražavanja i udruživanja).

Zahvaljujući činjenici postojanja Konvencije o pravima djeteta svako dijete je formalno-pravno zaštićeno od nasilja. Međutim, stvarnost i činjenično stanje stvari potpuno su drukčiji. Jer, danas je nasilje nad djecom u svim njegovim oblicima gotovo sveprisutno. Ovo se naročito odnosi na ekonomsko nasilje nad djecom i eksploataciju kao njegov pojavni oblik koja, imajući u

⁶ Načelo nediskriminacije, načelo dobrobiti, načelo života i razvoja i načelo aktivnosti, isto, str. 6-7.

⁷ Članovi 42-45, isto, str. 26-28.

⁸ Članovi 46-54, isto, str. 29-31.

vidu rasprostranjenost, učestalost kao i metode koje je omogućavaju, sve češće ima transnacionalni karakter i podrazumijeva postojanje organiziranih kriminalnih grupa i mreža. I mada Konvencija o pravima djeteta sadrži odredbe koje se direktno i indirektno odnose na eksploataciju i koje svakom djetetu jamče zaštitu od iste, eksploatacija, posebice prodaja djece, dječija prostitucija i pornografija odavno su poprimili svjetske razmjere. To je bio i osnovni razlog za usvajanje Fakultativnog protokola uz Konvenciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji.⁹

2. FAKULTATIVNI PROTOKOL UZ KONVENCIJU O PRAVIMA DJETETA O PRODAJI DJECE, DJEČIJOJ PROSTITUCIJI I DJEČIJOJ PORNOGRAFIJI

Fakultativni protokol uz Konveciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji usvojen je 25. maja 2000. godine. Za razliku od Konvencije o pravima djeteta koja sadrži katalog prava djeteta i jamči zaštitu djece od svih oblika nasilja, Fakultativni protokol uz Konvenciju je specifičan s obzirom da se njegove odredbe odnose isključivo na ekonomsko nasilje nad djecom u smislu njihovog eksploatiranja kroz prodaju, prostituciju i pornografiju. S tim u vezi, Protokol u normativnom dijelu definira prodaju djece i dječiju prostituciju i pornografiju te zahtijeva od država ugovornica da ta djela inkriminira, a njihove počiniocе krivično gone.¹⁰ Osim toga, Protokol nalaže da se djeca žrtve prodaje, prostitucije i pornografije tretiraju humano, uz poštivanje njihovih ljudskih prava i da im se omogući rehabilitacija i

⁹ Nevena, Vučković-Šahović, *Eksploatacija djece sa posebnim osvrtom na Fakultativni protokol uz Konvenciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji*, Save the Children Norway, Sarajevo, 2006, str. 38-47.

¹⁰ U smislu Protokola, prodaja djece znači bilo koju radnju ili transakciju kojim bilo koje lice ili grupa lica prebacuje neko dijete nekom drugom za novčanu ili bilo koju drugu naknadu; dječija prostitucija znači korištenje djeteta u seksualnim aktivnostima za novčanu ili neku drugu naknadu; dječija pornografija znači bilo kakvo predstavljanje, bilo kojim sredstvom, nekog djeteta uključenog u stvarne ili simulirane eksplicitne seksualne aktivnosti ili bilo kakav prikaz dijelova tijela nekog djeteta koji mogu da izazovu seksualno uzbuđenje, član 2. Protokola, vidi u: Nevena, Vučković-Šahović, *Eksploatacija djece sa posebnim osvrtom na Fakultativni protokol uz Konvenciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji*, Save the Children Norway, Sarajevo, 2006, str. 40.

reintegracija u društvo.¹¹ Sukladno odredbama Protokola svaka država ugovornica obavezna je u svoje krivično zakonodavstvo ugraditi zabranu prodaje djece, dječije prostitucije i pornografije. Nacionalna krivična zakonodavstva treba da sadrže i listu inkriminiranih radnji i aktivnosti, bez obzira da li su učinjene u zemlji, inostranstvu, individualno ili organizirano. Također, države su obavezne izraditi studije o nasilju nad djecom, obezbijediti obuku profesionalaca koji rade sa djecom, raditi na podizanju svijesti i edukaciji sa ciljem sprečavanja i eliminacije nasilja nad djecom, ojačati mjere kojima bi se podstaklo prijavljivanje slučajeva nasilja nad djecom i obezbijediti staranje, te puni fizički i psihički oporavak djece koja su bila žrtve nasilja. Dakle, osim zbrinjavanja djece koje su žrtve nasilja i kažnjavanja počinioca, cilj svake uspješne politike u ovoj oblasti jeste i prevencija, pa je posve opravdano što se od svake države ugovornice ovog Protokola očekuje da u tom pravcu i djeluje. Jer, djelovanje državnih institucija, u najboljem interesu djece, na stvaranju okruženja koje će omogućiti zaštitu djece od nasilja i jačanje položaja djece u društvu jedan je od uslova koji je moguće ispuniti samo onda kada institucije koje su uključene u aktivnosti zaštite djece, poboljšaju svoju saradnju i razviju zajednički sistem praćenja problema nasilja u kojem se u središtu pažnje nalazi dijete.

3. ZAKLJUČAK

Nesumnjivo je da Konvencija o pravima djeteta i Fakultativni protokol uz Konvenciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji predstavljaju najviši autoritet u oblasti međunarodnog prava djeteta i pravni osnov za donošenje nacionalnih zakona koji jamče ostvarivanje temeljnih prava djeteta i njihovu zaštitu od nasilja, no jednako je nesumnjivo i to da postoje i drugi međunarodni dokumenti u kojima se može naći osnov za zaštitu djece od nasilja i koji, zajedno sa naprijed navedenim predstavljaju međunarodnopravni okvir zaštite djece od nasilja. To su prije svega, Međunarodna konvencija o suzbijanju trgovine ženama i djecom (1921), Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1949), Konvencija o suzbijanju trgovine licima i eksploatacije prostitucije drugih (1949), Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1963), Međunarodni

¹¹ Član 8. Protokola, isto, str. 43-44.

pakt o građanskim i političkim pravima (1966), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Haška konvencija o zaštiti djece i saradnji u oblasti međunarodnog usvojenja (1993), Konvencija Međunarodne organizacije rada o zabrani rada djece i neposredne akcije za ukidanje najtežih oblika dječijeg rada (1999) i Protokol UN-a o sprečavanju, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno ženama i djecom, kao dopuna Konvencije UN-a protiv transnacionalnog organiziranog kriminala (2000). Ovaj korpus međunarodnog prava ljudskih prava najširi je okvir za zaštitu ljudi od nasilja s obzirom da svaki navedeni dokument, između ostalog, sadrži i odredbe koje su primjenjive na zaštitu ljudi (i djece kao posebno osjetljive skupine) od nasilja. Bitno je istaći i to da svi navedeni međunarodni dokumenti imaju obavezujući karakter. S tim u vezi, svaka država ugovornica obavezna je u okviru svoje jurisdikcije i u saradnji sa drugim državama preduzeti pravne i druge mjere u cilju njihove provedbe, posebice u onom dijelu koji regulira problem nasilja nad djecom. U tom smislu osim harmonizacije i implementacije zakona koji regulišu zaštitu djece od nasilja, države su obavezne izraditi i omogućiti primjenu nacionalne strategije za borbu protiv nasilja nad djecom. Ovo iz razloga što ista predstavlja početnu fazu u stvaranju systemske i metodološke osnove za rad na problemima zlostavljanja djece, bez koje je suzbijanje nasilja nemoguće. Pa kad se sve to uzme u obzir, ne može se izbjeći zaključak da je uspješna provedba međunarodnih instrumenata za zaštitu od nasilja, u prvom redu Konvencije o pravima djeteta i Fakultativnog protokola uz Konvenciju moguća samo onda kada donošenje nacionalnih zakona koji reguliraju ovaj problem i razvoj sistema pravnih mjera čiji je cilj zaštita djece od nasilja, prati usvajanje i primjena nacionalnih strategija za borbu protiv nasilja. To je ono čemu svaka država ugovornica treba težiti, jer samo se na taj način obezbjeđuje zaštita djece od nasilja i potvrđuje svrsishodnost i pravni značaj Konvencije o pravima djeteta i Fakultativnog protokola uz Konvenciju.

LITERATURA

Bakšić-Muftić, J. (2002): *Sistem ljudskih prava*, Sarajevo: Magistrat

Fakultativni protokol uz Konvenciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji (2000), dostupno na: www.unicef.org/crc/index_protocols.html

Konvencija o pravima djeteta iz 1989, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Alinea, Zagreb, 2001.

Olwes, D. (1998): *Nasilje nad djecom*, Zagreb: Školska knjiga

Vučković-Šahović, N. (2006): *Eksploatacija djece sa posebnim osvrtom na Fakultativni protokol uz Konvenciju o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji*, Sarajevo: Save the Children Norway

Summary

Violence against the children isn't a new phenomenon. According to that fact, its display forms and methods which enable it, overcame the worldwide dimensions. Economical development, development of tourism and informative technologies as well as poorness, wars and value crisis, make a base for increasement of all kinds of violence. But still, the right time answer to violence, especially the ones against the children, can lessen its consequences and provide its prevention. Today, the States are strong-minded that inside of their jurisdictions and cooperating with other States, undertake all legal and other measures to stop violence against the children. According to that, 192 States has ratified Convention on the Right of the Child which is the highest authority in the field of the International Child Law and the legal base for adoption of the national laws which guarantee realization of the fundamental rights of the child. This work is the contribution to the debate over violence against the children and it highlights the legal importance of the Convention on the Right of the Children and its Optional Protocol on the sale of Children, Child prostitution and Child pornography and the influence that those documents have made on development of a sistem of legal measures.

Key words: Convention on the Right of the Child, Child protection from violence, Optional Protocol on the sale of Children, Child prostitution and Child pornography

Duraković Adnan

NEKI ASPEKTI PROBLEMA PRIKUPLJANJA SAZNANJA VEZANIH ZA EKSPLOATACIJU I NASILJE NAD DJECOM I MLADIMA

Sažetak

Otvorenost društva i seksualna sloboda omogućili su da se seksualno eksplicitan materijal veoma lahko nađe na dohvat ruke maloljetnicima i djeci.

Pornografija je naturalističko opisivanje, najčešće detaljističko i bez mjere, golog spolnog čina, bluda i bludnika, opscenih i lascivnih situacija u svrhu uspjeha i/ili zarade.

Internet i njegovi sadržaji gotovo bez kontrole postaju dostupni ovoj kategoriji lica u pogledu navedenih sadržaja. Posebna opasnost dolazi od mogućnosti ugrožavanja i zloupotrebe kategorije maloljetnika i djece od strane punoljetnih, ali i maloljetnih lica koja putem ovih informacionih medija žele da ostvare određene seksualne kontekste.

Iskorištavanje maloljetnika na internetu ne vrši se na način kako je to bilo uobičajeno za seksualno iskorištavanje do pojave informacione tehnologije. Ovo iskorištavanje nema one nasilne popratne oblike koje je ranije karakteriziralo takve oblike nedopuštenog ponašanja. U ovom slučaju imamo određeni stepen dobrovoljnosti i participacije i same žrtve, bilo prevarno bilo voljno.

Ključne riječi: internet, nasilje, pornografija, maloljetnici, djeca, krivično pravo.

1. Uvod

Otvorenost društva i seksualna sloboda omogućili su da se seksualno eksplicitan materijal veoma lahko nađe na dohvat ruke maloljetnicima i djeci.

„Pornografija je naturalističko opisivanje, najčešće detaljističko i bez mjere, golog spolnog čina, bluda i bludnika, opscenih i lascivnih situacija u svrhu uspjeha i/ili zarade.“¹²

Internet i njegovi sadržaji gotovo bez kontrole postaju dostupni ovoj kategoriji lica u pogledu navedenih sadržaja. Posebna opasnost dolazi od mogućnosti ugrožavanja i zloupotrebe kategorije maloljetnika i djece od strane punoljetnih, ali i maloljetnih lica koja putem ovih informacionih medija žele da ostvare određene seksualne kontekste.

„Igranje uloga i kreiranje identiteta kao temelj on-line interakcije malen dio društvenosti utemeljen na Internetu, a čini se da ta praksa gotovo isključivo obuhvaća adolescente. Adolescenti doista jesu ljudi u procesu otkrivanja svog identiteta, eksperimentiranja s njime, otkrivanja što zapravo jesu ili bi željeli biti, dajući nam tako fascinantno polje istraživanja za razumjevanje konstruiranja identiteta i eksperimentiranje.“¹³

Prema znakovitom modus operandiju izvršenja ovih djela, neke osobe su zainteresirane samo za konverzaciju, dok neke pokušavaju ići i dalje od toga i ostvariti fizičke kontakte sa zaštićenom kategorijom lica u zakonskom smislu odredbe KZFBiH.

Upravo anonimnost koju internet pruža daje izvanrednu priliku za zloupotrebu od strane raznih grabljivaca. S druge strane, pristup računarskim sistemima je od strane policijskih službi posebna istražna radnja koja je dosta restriktivno postavljena u ZKP-u. Do dokaza se može i doći pretresom pokretnih stvari kao što je računar i mediji koji se po prirodi stvari koriste.

2. Istraživanja vezana za zloupotrebu interneta i digitalnih medija

Iskorištavanje maloljetnika putem interneta ne vrši se na način kako je to bilo uobičajeno za seksualno iskorištavanje do pojave informacione tehnologije. Ovo iskorištavanje nema one nasilne popratne oblike koje je ranije karakteriziralo takve oblike nedopuštenog ponašanja. U ovom slučaju imamo određeni stepen dobrovoljnosti i participacije i same žrtve, bilo prevarno bilo voljno.

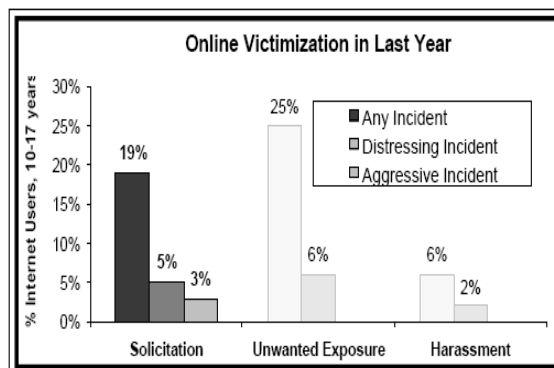
¹² Modly D., Korajlić N., „Kriminalistički rječnik“, Tešanj, 2002. str 463.

¹³ Castells M., „Internet galaksija, razmišljanja o Internetu, poslovanju i društvu“, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2003, str. 133.

U istraživanju¹⁴ koje je sprovedeno telefonskim putem pokazalo se da su u 19% slučajeva ispitanici imali kontakte putem interneta i bilo je naznaka seksualnog konteksta, ali nisu bili uznemiravajući za njih.

Svega 5% ispitanika izjavilo je da je imalo uznemiravajući kontakt preko računara, dok je 3% izjavilo da je imalo pokušaje forsiranog i nasilnog uspostavljanja kontakta s njima putem telefona, mailom ili poštom.

Figure 1-1

1-ONLINE VICTIMIZATION: A REPORT ON THE NATION'S YOUTH

Izvor: Finkelhor D., Kimberly J. M., Wolak J., „*Online Victimization: A Report on the nation's Youth*“, NATIONAL CENTER FOR MISSING AND EXPLOITED CHILDREN & CRIMES AGAINST CHILDREN RESEARCH CENTER, June 2000

Kada se ispitivanjem pokušalo saznati koliko su uistinu tinejdžeri i djeca na internetu uspostavili prijateljstva sa odraslima, pokazalo se da je samo u 3% slučajeva uspostavljen odnos baziran na istim interesima, kao što su video igrice ili slični sadržaji i to je bilo uglavnom sa znanjem roditelja.

U samo 0,4 % ispitivanog uzorka maloljetnicima je ponuđena prilika i pomoć da se sastanu sa odraslima i to sa naznakama seksualnog konteksta.

¹⁴ Prema: Finkelhor D., Kimberly J. M., Wolak J., „*Online Victimization: A Report on the nation's Youth*“, NATIONAL CENTER FOR MISSING AND EXPLOITED CHILDREN & CRIMES AGAINST CHILDREN RESEARCH CENTER, June 2000.

Prema istom istraživanju, djevojčice su dva puta više bile meta seksualnih predatora u odnosu na dječake, i dvije trećine te populacije je starije od 14 godina.

Figure 1-2

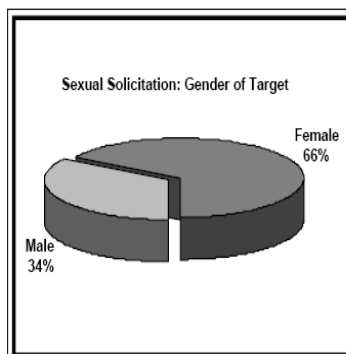
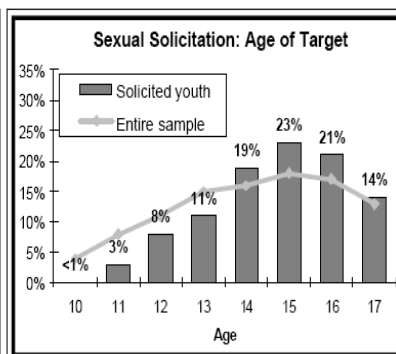

Figure 1-3

Note: Adds to less than 100% due to rounding and/or missing data.

Izvor: Prema: Finkelhor D., Kimberly J. M., Wolak J., „*Online Victimization: A Report on the nation's Youth*“, NATIONAL CENTER FOR MISSING AND EXPLOITED CHILDREN & CRIMES AGAINST CHILDREN RESEARCH CENTER, June 2000.

34% ponuda putem interneta za seksualnim fizičkim odnosima dolazilo je od odraslih lica, pri čemu je najveći broj seksualnih grabljivaca u dobnoj granici 18-25 godina.

Dvije trećine ukupnog broja lica koja su pokušala internetom ostvariti seksualne kontakte ili neke druge seksualne kontekste i sama su maloljetnici.

Samo jedna trećina od ukupnog broja poziva na seksualne odnose inicirana je od strane osoba ženskog spola. Najznačajnije je to što ukoliko je putem interneta i došlo do uspostavljanja određenog seksualnog konteksta, nikada ili vrlo rijetko je dolazilo do fizičkog kontakta između osoba.

Modus operandi se sastoji ili od chata ili od razmjene ili slanja pornografskih fotografija. Djeca i maloljetnici se interesiraju ili su radoznali u pogledu seksualno eksplicitnog materijala, što počinioци ovih kaznenih djela vješto koriste.

Mnogi od njih putem moderne digitalne i informatičke opreme mogu biti iskorišteni i bez direktnog fizičkog kontakta, a samo neki od počinitelja pokušavaju da unutar uspostavljenih cyber veza stupe ili u fizički kontakt ili da saznaju što je više moguće podataka o žrtvi.

[National Center for Missing and Exploited Children's](#) dala je određene instrukcije unutar kojih se mogu prepoznati karakteristike u ponašanju zaštićene grupe koje indiciraju da se radi o pornografskom materijalu ili mogućim kontaktima:

- Roditelji ili staratelji mogu naći eksplicitni seksualni materijal na računaru ili drugim medijima, kao što su mobiteli, mediji koji služe kao eksterne memorije.
- Dijete ostaje do kasno noću radeći za računarom i pri ulasku roditelja ili drugih osoba naglo mijenja sadržaj ekrana. Posebno je značajno to što lica koja koriste internet za seksualnu zloupotrebu koriste chat i web kamere.
- Moguće je da seksualni grabljivac pošalje određene materijale ili pak u konverzaciji sa djetetom ili maloljetnikom insistira na stajalištu o priodnosti odnosa maloljetnika i odraslih lica.
- Ukoliko je dijete kroz internet komunikaciju dalo određene informacije o identitetu, mail adresu ili telefonski broj, moguće je da na ovim oblicima komunikacije budu registrirani u vidu poziva na telefonu, ili mail porukama podaci o identitetu počinioca. Moguće je da dijete prima i određene darove, poklone i novčane iznose.
- Dijete može u toku kontakata sa počiniocem biti iskorišteno i izmanipulirano određenim problemima koji postoje u njegovoj porodici ili široj sredini u kojoj se nalazi.

Savjeti roditeljima su:

- Periodično pregledati sadržaj računara ili internet stranica koje je dijete koristilo, pregledati sadržaj telefonskog aparata i poziva koje je dijete napravilo ili poziva koji su mu bili upućeni.
- Otvoreno sa djetetom razgovarati o opasnostima koje predstavljaju seksualni napasnici i o načinima na koje oni djeluju.
- Sa djetetom se treba družiti dok je na mreži ili koristi računar i tražiti od njega da nam pokaže njegove omiljene web stranice, držati računar u zajedničkim prostorijama.

-
- Biti informiran o tome da li dijete koristi računar kod prijatelja u školi ili internet klubu i kakva je tu zaštita od sličnih opasnosti,
 - Dijete treba podučiti da se nikada ne izlaže u cijelosti ili svoje lice na netu, da ne daje broj telefona, ili lične podatke i adresu niti šalje bilo kakve svoje fotografije.

3. Neki aspekti krivičnopravne zaštite maloljetnika i djece od zloupotrebe i metode prikupljanja saznanja vezanih za eksploataciju maloljetnika i djece

Krivičnopravna zaštita maloljetnika od seksualne eksploatacije je, ili bi trebala rezultirati, zabrinutošću javnosti zbog opasnosti koje ta djela predstavljaju, stavova i iskustava žrtava nasilja i nadležnih tijela.

Praktična iskustva u ovoj oblasti i priroda djela i manifestiranje posljedica upravo pokazuju potrebu za ovakvim zajedničkim djelovanjem.

U većini vladinih institucija (policija, medicinske ustanove, savjetovališta) koje se bave ovim problemom postoje specijalizirani odjeli i lica, a pored njih mogu postojati i specijalizirane nevladine organizacije koje se bave žrtvama seksualnog nasilja.

Poseban problem u ovoj oblasti jeste da nikada ne postoje isključivo čisti slučajevi seksualne eksploatacije maloljetnika i djece ili pornografska zloupotreba, nego su povezani sa drugim širim kategorijama nasilja ili socijalnopatoloških ponašanja uključujući i krivična djela.

Saznanja za njih su različita, kao i načini istrage koji se provode zavisno od tipa nedozvoljenog ponašanja koje je u fokusu interesiranja policije i drugih tijela (silovanje, problem sa drogom, prostitucija, krvni delikti i nasilje itd.).

U osnovi za ovu vrstu zloupotrebe mladih nastoje se podijeliti odgovornosti, jer postupanje mora biti interagencijsko (policija, zdravstvo, nevladin sektor...) i multidisciplinarno (policija, tužilac, psiholog...), a specifičnost postupanja vidljiva je i u odredbama ZKP-a FBIH.

Seksualna eksploatacija najčešće u krivičnim zakonicima zemalja podrazumijeva djela u vezi sa:

- dječijom prostitucijom,
- dječijom pornografijom,
- internet kontaktima sa seksualnim grabljivcima.

Mladi uključeni u prostituciju najčešće su povezani sa drugim krivičnim djelima kao što je droga ili su djeca ulice bez „toplog doma“. To su osobe koje su ili bile maltretirane, ili se radi o djeci iz „razbijenog doma“ ili se dešavalo rodoskrvnuće (incest), ili su žrtve klasičnog silovanja.

„U deliktu silovanja, prema M. Singeru u 70 % slučajeva žrtve i počinitelji su se od ranije poznavali. (...) Žrtve silovanja su po Gruzinov-Milovanović (1990) , u 44 % slučajeva maloljetnici, 22% u dobi 18-30 godina, 12 % između 30 -45 godina , 13 % od 45-60 godina, te 9% iznad 60 godina. R. Wright i D.J. West (cit. Po D. Modly-ju), preko 86% žrtava silovanja pripada starosnoj grupi ispod 25 godina. Prema tome radi se o ogromnom procentu zaista mladih žrtava, neopreznih, neiskusnih, naivnih...“¹⁵

Što se tiče seksualne eksploatacije, kod nas je to regulirano krivičnim zakonom i obavezom prijavljivanja krivičnih djela počinjenih prema djeci i maloljetnim licima od strane zdravstvenih i obrazovnih ustanova i lica koja rade sa djecom. U ovom slučaju postoje mogućnosti da se i kao počinitelj i kao žrtva nađu maloljetne, a ne samo odrasle osobe.

Kaznenim zakonom Federacije zabranjeno je distribuiranje i pokazivanje pornografskih sadržaja i materijala maloljetnim licima, kao i angažiranje takvih lica za snimanje istih.

Međutim, po prirodi stvari, maloljetna lica i djeca u savremenim uslovima života i dostupnosti digitalnih kamera, mobitela sa kamerama u mogućnosti su da izrađuju i dođu do ovakvih sadržaja.

Kada se ovome dodaju i materijali sa seksualnim sadržajima koji su u legalnoj prodaji na kioscima u štampanom obliku, video materijalu ili digitalnim medijima, veoma je teško ispoštovati ovakve zakonske odredbe.

Što se tiče dječije pornografije podrazumijeva se da sadržaj tih materijala ima u sebi seksualni odnos bilo eksplicitan ili implicitan. Ovaj sadržaj u sebi može biti audio, video, fotografski ili grafički, elektronske proizvodnje, a neki zakonici kao posebnu inkriminaciju, odnosno radnju izvršenja navode i kompjutersku konekciju u vezi sa dječijom pornografijom.

¹⁵ Ramljak A. „Medicinska kriminalistika“, Sarajevo, Fakultet Kriminalističkih nauka, 1999, str. 393.

Ukoliko se radi o pojedinačnim slučajevima, to je nadležnost lokalnih organa, dok se organizirana prostitucija i pedofilski pornografski lanci trebaju istraživati kao organizirani kriminal.

Osnovna uloga svih agencija jeste u tome da se obezbijedi razmjena informacija koje su usmjerene na otkrivanje djela, počinitelja, kao i iznalaženje najbolje moguće solucije za žrtvu radi njenog vraćanja u normalni tok života.

U savremenom društvu način izvršenja krivičnog djela najčešće i najlakše se vrši kompjuterom, koje je pogodno sredstvo za čuvanje, izradu, modifikiranje i razmjenu ovakvog sadržaja.

U praksi se dešava da su mladi, kao i odrasli, usljed raznih kontakata načinili određene fotografije ili filmske snimke koji izmaknu iz posjeda onoga ko ih je načinio i na taj način postanu predmet manipulacije ili zloupotrebe od drugih njima poznatih osoba sa kojima su stupali u takve kontakte, ili njima sasvim nepoznatih osoba.

U svakom slučaju, pored psiholoških neki maloljetnici i djeca imaju i fizičke traume nastale usljed konatakata i seksualne zloupotrebe od strane odraslih ili maloljetnika, a stepen štete se uvećava sa protokom vremena.

Pomoć na sanaciji psiholoških i somatskih povreda koju bi eventualno mogli tražiti oštećeni nije u nadležnosti policije i tužilaštva niti oni imaju stručne kadrove za to, za razliku od nevladinog sektora i zdravstvenih i socijalnih vladinih institucija koje tu mogu dosta pomoći.

Identifikacija vunerabilnih grupa i profila potencijalnih počinitelja može se kretati od mentalno zdravih osoba koje nemaju izgrađne obrasce ponašanja, opreznost i odgovornost do mentalnih i emocionalnih poremećaja u vezi sa seksualnim nagonom i širim socijalnim kontekstom, želje i spremnosti da se nanose ozlijede na emocionalnom ili fizičkom planu.

„Dugo je javnosti trebalo da prihvati postojanje seksualno zlostavljane djece, djece seksualiziranog ponašanja i mladih ljudi (adolescenata) koji svojim seksualiziranim ponašanjem zlostavljaju druge. Ovi posljednji zauzimaju značajan postotak u SAD-u; na njih se odnosi 20-50% svih seksualnih delikata, 17% svih uhićenja za nasilno silovanje te 17% svih uhićenja za druga seksualna djela, ne uključujući prostituciju. Polovicu slučajeva koji se odnose na uznemiravanje djece čine maloljetnici. Ženske osobe mlađe od 18 godina snose odgovornost za 1% prisilnih seksualnih odnosa i 7% svih maloljetnih uhićenja za seksualne prekršaje, ne računajući

prostituciju (Chaffin i sur., 2003).¹⁶ Seksualni napad nije psihijatrijski poremećaj, već prije poremećaj ponašanja koji može imati patološko obilježje.

„Opravdano je pretpostaviti da čovjek stvara erotske prikaze otkako je počeo risati i pisati, dok se pornografija bliska današnjoj razvila s prostitucijom, kao dio prilagodbe muškaraca na društvenu regulaciju seksualnosti. Ipak, pornografski sadržaji postupno postaju dijelom masovne kulture tek u XIX. stoljeću, a široko dostupni, uz pomoć prave industrije visokodiferenciranih masovnih proizvoda, unatrag nekoliko desetljeća. Do tada su uglavnom povlastica bogatih i moćnih društvenih skupina, ponešto radi cijene, no poglavito iz moralističkih razloga.”¹⁷

Analiza i presjek sadržaja pokazali su da se na web stranicama pornografski materijal i seksualni kontekst kojem maloljetnici i djeca mogu imati pristup, odnosno da sudjeluju javlja u obliku:

- eksplicitnih pornografskih stranica koje promoviraju porno materijale, filmove i fotografije modela ili njihovih članova, pri čemu materijal može biti potpuno uslovljen plaćanjem ili djelimično dostupan u vidu fotografija, videoklipova, priča, a za kontakte sa članovima potrebno se učlaniti ili platiti izvjesne sume novca,
- posebnih seksualnih oglasa koji mogu biti slobodni ili dostupni samo za članove, uključujući tu pored heteroseksualnih opcija i razne homoseksualne, lezbijske, swingerske i grupne opcije,
- općih oglasa sa rubrikama: lični kontakti, dopisivanje, brak i slično,
- foruma sa tim topicima,
- eskort agencije.

Stranice sa ovakvim sadržajem ogradile su se dopuštajući ulaz na njih uslovno, uz potvrdu o punoljetnosti (18 godina), kao i

¹⁶ Mrđen- Luca J., “ *Adolescent seksualni nasinik*“, Zagreb, Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba, Listopad 2005, str 2.

¹⁷ Landripet I., “ Utjecaj pornografije na seksualno nasilje u Hrvatskoj: Analiza javnih kriminalnih statistika “, DRUŠ. ISTRAŽ. Zagreb, God.. 16 (2007), br. 1-2 (87-88), str. 269-293, str. 270.

napomenama da se radi o eksplicitnom erotskom ili pornografskom kontekstu, te se moral kao kategorija i lična i socijalna vrijednost upravo svakog pojedinca ispituje na ovom testu. Upravo to i jeste problem sa djecom i maloljetnicima.

Vidljivo je detaljnijim pregledom gore navedenih oblika sadržaja interneta da se pored ličnih kontakata koji se ostvaruju ovim putem realizira i čitav lanac reklamiranja prostitucije i iskorištavanja lahkomislenih ljudi kroz razne oblike prevara. Prevare i drugi oblici iskorištavanja i krivičnih djela najčešće se ne prijavljuju, a najčešći razlog je u tome da se žrtve stide i boje prezira okoline, pa čute o tome.

„Maloljetnog seksualnog nasilnika definiramo kao mladu osobu (mušku ili žensku) od 13 do 18 godina starosti (u stranoj literaturi, dok u Hrvatskoj prema čl. 2 Zakona o sudovima za mladež: 'Maloljetnik je osoba koja je u vrijeme počinjenja djela navršila četrnaest, a nije navršila osamnaest godina života, a mladi punoljetnik je osoba koja je u vrijeme počinjenja djela navršila osamnaest, a nije navršila dvadeset i jednu godinu života.') (Narodne novine, 111/ 97) koja se upušta u seksualno ponašanje koje društvo smatra neprimjerenim (npr. silovanje). Seksualni prekršaji uključuju i prisilne i neprisilne seksualne radnje uključujući oralnu, vaginalnu ili analnu penetraciju (penisom, rukom ili predmetom). Seksualni napad može ponekad uključiti oblike ponašanja kao što su seksualno dodirivanje ili udvaranje, te takozvane nedodirne prekršaje poput ekshibicionizma i voajerizma te učestalih i ponavljajućih opscenih telefonskih poziva. Zakonski se djeca smatraju premladom da bi se mogla samovoljno uključiti u seksualnu aktivnost. Stoga se svaka seksualna interakcija između adolescenta i mlađeg djeteta (razlike od 5 godina nadalje) smatra prekršajem bilo da se koristi sila ili ne.”¹⁸

Kod primanja prijave o zloupotrebi maloljetnika prethodno planiranje je ključ, a ono se bazira na prethodnim informacijama o historiji zloupotrebe i uznemiravanja.

„Tu se pojavljuju, kao i u svakom radikalno novom koraku moralne i pravne zaštite s jedne strane brojni problemi interpretacije teksta o zaštitama (kakav je bio slučaj snimke golog djeteta umjetničkog fotografa u Zagrebu) i, s druge strane, neka

¹⁸ Mrđen- Luca J., „*Adolescent seksualni nasilnik*“, Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba, Zagreb, Listopad 2005, str. 3, 4.

pretjerivanja koja su uobičajena kod uvođenja novih zabrana protiv dugostoljetno postojećih prekršaja. O ovome posljednjem se zacijelo radi kad je, da spomenem samo jedan aspekt pretjerivanja, u pitanju dio članka 197 a. Kaznenog zakona: 'Tko u računalnom sustavu ili na medijima za pohranu računalnih podataka, posjeduje pornografske sadržaje...'. On nam se čini, uzet sam za sebe, jedna neopravdana inkriminacija, jer takvo posjedovanje pornografskog sadržaja s djecom ili maloljetnicima u 'seksualno eksplicitnom ponašanju ili...', ne mora nužno biti nešto što bilo koga oštećuje, pa ni konkretno uslikane maloljetnike, ukoliko je rezultat samo nečije radoznalosti ili čak nastrane sklonosti za pornografijom. Da bi ta 'radnja posjedovanja' bila opravdano pravno inkriminirana, ona bi trebala biti ili dio dokazane pripreme, ili dio dokazanog seksualnog zlostavljanja maloljetnika. Sam po sebi, taj čin možemo okvalificirati kao moralno ili običajno problematičan, pa prema našim uvjerenjima i kao 'perverznan', ali ako se on odvija isključivo u privatnosti počinitelja i bez ikakvih daljnjih dodira i drugih posljedica za neko konkretno dijete, ono nije društveno opasno u mjeri koja je potrebna da bude pravno kazneno djelo. Nadalje, čin se ne može pravnički uključiti ni u postojeću kaznenu instituciju pripreme kaznenog djela, jer da bi ovakav čin bio priprema kaznenog djela pedofilije trebalo bi pored njega još utvrditi barem jedan uvjerljivi dokaz da onaj koji posjeduje pornografske sadržaje s maloljetnicima planira i neke druge spolne radnje s maloljetnicima.... Sigurno zbog osjetljive prirode samog subjekta zaštite koji ne samo, kao što rekoh, nije bio priznavan kroz povijest kao žrtva, nego je pri tome još uvijek odviše psihički krhak i izložen toliko da u njegovoj obrani imamo prevelike oči od straha. Tako da se onda ponašamo i prema prostom posjedovanju pornografskih sadržaja o djeci ili maloljetnicima kao prema nekoj spremnosti da se pređe i na djela fizičkog ugrožavanja te populacije, odnosno kao na spremnost da se ti pornografski materijali učine dostupni nekim maloljetnicima – što bi bilo, kad bi se ostvarilo zaista društveno opasno djelo. Ali to društveno opasno djelo treba dokazati, a ne smije se presumirati. ”¹⁹

¹⁹Matijanić V., “Gledanje snimaka nije zločin” – Nikola Visković, profesor na Splitskom pravnom fakultetu, govori kako se progon pedofila pretvorio u državno zadiranje u privatnost, 26. ožujka, 2008.

<http://www.kontra-punkt.info/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=55985>

U KZFBiH u čl 211. KZFBiH nalazi se odredba „Iskorištavanje djeteta ili maloljetnika radi pornografije” kod kojega je radnja alternativno određena i to kao snimanje djeteta ili maloljetnika, zatim posjedovanje, uvoz, prodaja, rasparčavanje ili prikazivanje snimljenog materijala, a kao poseban oblik je i navođenje djeteta ili maloljetnika na učestvovanje u pornografskoj predstavi. (...) Kriminaliziranjem navedenih djelatnosti predviđa se kažnjavanje svake amaterske i komercijalne proizvodnje i distribucije dječijeg pornografskog materijala.“²⁰ Ili u krivičnom djelu čl. 212 KZFBiH „Upoznavanje djeteta sa pornografijom” Ovo krivično djelo čini onaj ko djetetu proda, prikaže ili javnim izlaganjem ili na drugi način učini pristupačim spise slike, audiovizulene i druge predmete pornografskog sadržaja ili mu prikaže pornografsku predstavu.“²¹

Slučajevi zloupotrebe djece i sudski procesi imaju za posljedicu pojavljivanje djece i maloljetnika kao učesnika u postupku. Posebno otežavajući aspekti u krivičnom postupku je taj da su policajci, tužioci i sudije ovisne o rezultatima rada stručnjaka psihologa i drugih koji rade sa zloupotrijebljenom djecom.

Kod istraživanja iskorištavanja djece i omladine fokus je na obavljanju intervjua, odnosno saslušanja i prikupljanju materijalnih dokaza. Kod saslušanja, odnosno razgovora sa djetetom potrebno je izbjeći stvaranje kontaminiranog stava kod djeteta, odnosno maloljetnika putem sugestivnih pitanja. Kroz odredbe ZKPFBiH možemo vidjeti kako naš zakonodavac regulira ovu problematiku:

Član 362. Primjena odredbi prema djeci

Kad se u toku postupka utvrdi da maloljetnik u vrijeme učinjenja krivičnog djela nije navršio četrnaest godina života, krivični postupak će se obustaviti i o tome će se obavijestiti organ starateljstva.

Član 363. Obazrivo postupanje

(2) Pri preduzimanju radnji kojima je prisutan maloljetnik, a naročito pri njegovom ispitivanju, organi koji učestvuju u postupku dužni su postupati obazrivo vodeći računa o duševnoj razvijenosti,

²⁰ Tomić Z., “Krivično pravo II – posebni dio”, Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007, str. 126.

²¹ Tomić Z., “Krivično pravo II – posebni dio”, Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007, str. 127.

osjetljivosti i osobnim svojstvima maloljetnika, kako vođenje krivičnog postupka ne bi štetno utjecalo na razvoj maloljetnika.

Član 96. Osobe koje ne mogu biti saslušane kao svjedoci

Ne može se saslušati kao svjedok:

d) maloljetna osoba koja, s obzirom na uzrast i duševnu razvijenost, nije sposobna shvatiti značaj prava da ne mora svjedočiti.

Član 99. Način saslušanja, suočenje i prepoznavanje

(3) Ako je potrebno da se utvrdi poznaje li svjedok osobu ili predmet, tražit će se od njega prvo da ih opiše ili da navede znakove po kojima se razlikuju, pa će mu se tek poslije pokazati radi prepoznavanja, i to zajedno s drugim njemu nepoznatim osobama, odnosno ako je to moguće – zajedno s predmetima iste vrste.

Član 100. Tok saslušanja svjedoka

(4) Prilikom saslušanja maloljetne osobe, naročito ako je ona oštećena krivičnim djelom, postupit će se obazrivo, da saslušanje ne bi štetno utjecalo na psihičko stanje maloljetnika. Ako je to potrebno, saslušanje maloljetne osobe izvršit će se uz pomoć psihologa, pedagoga ili druge stručne osobe.

(5) Oštećenog krivičnim djelom nije dopušteno ispitivati o njegovom seksualnom životu prije izvršenog krivičnog djela, a ako je takvo ispitivanje obavljeno – na takvom iskazu ne može se zasnivati sudska odluka.

(6) S obzirom na životnu dob, tjelesno i duševno stanje ili druge opravdane interese svjedok se može saslušati putem tehničkih uređaja za prijenos slike i zvuka na način da mu stranke i branitelj mogu postavljati pitanja bez prisustva u prostoriji gdje se svjedok nalazi. Za potrebe takvog ispitivanja može se odrediti stručna osoba.

Član 279. Posebna pravila o dokazima u slučajevima seksualnih delikata

(1) U postupku se ne mogu koristiti kao dokazi činjenice koje se odnose na ranije seksualno ponašanje oštećene strane i njene seksualne predispozicije.

(2) Izuzetno od stava 1. ovog člana može se u postupku koristiti dokaz da sperma, medicinska dokumentacija o povredama ili drugi materijalni dokazi potiču od druge osobe, a ne od optuženog.

(5) Zahtjev, prateća dokumentacija i zapisnik sa saslušanja čuvaju se zapečaćeni u posebnom omotu, osim ako sud ne odredi drugačije.

Osoba koja obavlja razgovor sa maloljetnikom, odnosno sa djetetom žrtvom mora da ima jednostavnu tehniku, kako bi pojednostavio razgovor i razbio četiri zida napetosti²² koja postoje u ovakvim razgovorima.

Prava faza je faza u kojoj se osoba koja obavlja razgovor upoznaje i predstavlja maloljetniku, odnosno djetetu.

Druga faza je kada osoba koja obavlja razgovor, traži informacije o dijelovima tijela djeteta, odnosno o određenim područjima na tijelu maloljetnika, odnosno djeteta.

Treća faza je kada osoba koja obavlja intervju, od djeteta traži informacije o incidentu ili uznemiravanju u slobodnom iskazu ili kao specifičnom fazom u uzimanju iskaza.

Četvrta faza u djetetovom iskazu je kada dijete ili maloljetnik nije dao specifične informacije, ali i dalje tvrdi da je bilo uznemiravanja, ili se vidi da dijete daje lažne informacije, onda se pristupa obnavljanju faze pitanja čiji cilj je utvrditi detalje koji idu u prilog djetetove priče ili protiv nje.

Prvi zid se razbija upoznavanjem roditelja djeteta, odnosno staratelja koji ga je doveo na intervju, a zatim i djeteta, tako što mu se prilikom prvog upoznavanja postavljaju pitanja i dopušta mu se da odgovori.

Sam pristup mora biti topao i prijateljski, i prije negoli se pređe na sam razgovor o uznemiravanju, odnosno iskorištavanju djeteta, potrebno je napraviti jedan razgovor na temu koja nije sama vezana za događaj. Ovaj dio razgovora obavlja se u prisustvu roditelja, čime se stvara osjećaj povjerenja i uklanja eventualna napetost i barijera između učesnika.

Kad je prirodna napetost popustila, može se zatražiti od roditelja da napuste sobu za razgovor, ali se prije nego roditelji to učine, traži dopuštenje od djeteta. Roditelji mogu sam tok razgovora pratiti na ekranu koji je povezan sa kamerom u prostoriji.

U članu 104 ZKPFBIH kaže se da se saslušanje svjedoka može snimati audio-vizuelnim sredstvima u svim fazama

²² Vidi više: Lawrence W. D., *"The Essentials of Child Abuse Investigation and Child Interviews"*, IPT, Volume 3, 1991.

postupka. Saslušanje se mora snimiti u slučajevima kada se radi o maloljetnim licima koja nisu navršila šesnaest godina života i koja su oštećena krivičnim djelom, kao i ako postoje osnove za strah da se svedok neće moći saslušati na glavnom pretresu.

Druga faza je značajna jer se nakon stečenog povjerenja traži od djeteta, odnosno maloljetne osobe da identificira vlastitim rječnikom dijelove tijela i specifična područja tijela, ali pri tome valja voditi računa da se ni na koji način taj razgovor ne dovede u vezu sa eventualnim počiniteljem i dijelovima tijela koje je on dirao.

Dijete treba pustiti da samo kaže nazive dijelova tijela, i pri tome ne treba iznositi nikakve stavove o tome šta je dobro, a šta ne. Ako se žele djetetu postaviti pitanja o intimnim dijelovima tijela, potrebno je koristiti pitanja kao: „Koje dijelove tijela pokriva kupaći kostim?” ili “Koje dijelove tijela koristite kad idete u kupatilo?”²³

Mogu se koristiti crteži ili lutka na kojoj se mogu pokazivati dijelovi tijela.

U tečaj fazi ispitivač nastoji saznati detalje o navodnom ili stvarnom incidentu. Neka djeca su voljna dati potrebne informacije, dok neka nisu ili nisu to u mogućnosti zbog stanja u kojem se nalaze. Takvoj djeci potrebno je dati vremena i dopustiti da se oslobode napetosti i odmora, nakon čega se može preći u ponavljanje postupka.

Jedna od metoda koja se može koristiti jeste da se kaže djetetu da ispriča događaj kao da ga gleda na filmu ili kao kroz kameru. Jako je važno da ispitivač ne kontaminira sjećanje djeteta, odnosno da ga ne stavi pod sugestiju unoseći u razgovor informacije koje su radnici policije ili druge osobe dale ili prikupile.

U četvrtoj fazi nastoje se utvrditi detalji kako bi se otklonile nedoumice koje mogu nastati, jer dijete nije bilo takvog kapaciteta da opiše detalje samo, ili zato što postoje kontradiktornosti i neke netačnosti.

U ovoj fazi, nije dobro odmah na početku djetetu sugerirati da se radi o lažnoj izjavi, čak i ako je to vidljivo, jer se blokira komunikacija. Ako postoje nesaglasja u pogledu izjava i detalja

²³ Vidi više: Lawrence W. D., *“The Essentials of Child Abuse Investigation and Child Interviews”*, IPT, Volume 3, 1991.

koji su navedeni u razgovoru sa djetetom, treba razgovarati i pitati dijete zašto je to tako.

Dijete treba i pitati zašto je reklo neistinu. Na kraju, ukoliko dijete istrajava na neistini, može se direktno suočiti sa činjenicama, ali mu treba dopustiti da zadrži vlastiti stav.

Jako je bitno imati na umu da dječiji govor, odnosno termini i izrazi nisu ujedno i povezani sa značenjem koje im oni pridaju. U razgovoru uvijek treba dati djetetu priliku da odgovara otvorenim odgovorima, nikad sa da ili ne. Naime, to omogućava da se izbjegnu sugestibilna pitanja i odgovori, odnosno daje se djetetu prilika da iznese više detalja.

Uspjeh cjelokupne istrage u kojoj je dijete ili maloljetnik bila žrtva ili svjedok događaja ovisi prije svega od sposobnosti da se iz drugih izvora prikupe informacije i materijalni dokazi, dok će rad sa djetetom biti uspješniji ukoliko se poznaje psihologija i specifičnosti razvoja djeteta, kao i način obavljanja intervjua i razgovora sa djetetom, koji treba biti sniman video ili audio uređajima.

Za uspješno djelovanje u slučajevima seksualnog, fizičkog, psihičkog zlostavljanja i iskorištavanja djece i omladine potreban je multidisciplinarni pristup. Policija, tužilaštvo, sud, odnosno, u širem smislu, organi represije, nadležne medicinske i školske ustanove, roditelji, kao i nevladin sektor trebaju kroz saradnju obezbijediti povećanje uzajamne informiranosti u vezi specifičnog pogleda na stvari svakog od učesnika u krivičnom postupku i pomoći žrtvi u ozdravljenju. Ovim se obezbjeđuje bolja komunikacija i povećanje uzajamnih vještina i sposobnosti.²⁴

Naglasak nije samo na otkrivanju samog krivičnog djela i počinioca u slučajevima zloupotrebe ili nasilja nad mladima i djecom. Prije svega, naglasak mora biti na zaštiti i pomoći žrtvi i stvaranju mogućnosti da druga tijela mogu pomoći psihičkom i tjelesnom ozdravljenju osobe.

²⁴ Vidi: "Apache County Children's Justice Project - MULTIDISCIPLINARY PROTOCOL FOR THE INVESTIGATION OF CHILD ABUSE", Developed by the Apache County Youth Council An Arizona Non-profit Corporation, Created June 2004.

LITERATURA

- "Apache County Children's Justice Project – *MULTIDISCIPLINARY PROTOCOL FOR THE INVESTIGATION OF CHILD ABUSE*", Developed by the Apache County Youth Council An Arizona Non-profit Corporation, June 2004
- Landripet I., " Utjecaj pornografije na seksualno nasilje u Hrvatskoj : Analiza javnih kriminalnih statistika ", DRUŠ. ISTRAŽ. Zagreb, God.. 16 (2007), br. 1-2 (87-88), str. 269-293
- Lawrence W. D., "*The Essentials of Child Abuse Investigation and Child Interviews*", IPT, Volume 3, 1991.
- Ramljak A., "Medicinska kriminalistika", Sarajevo, Fakultet Kriminalističkih nauka, 1999.
- David F., Kimberly J. M., Janis W., "*Online Victimization: A Report on the nation's Youth*", NATIONAL CENTER FOR MISSING AND EXPLOITED CHILDREN & CRIMES AGAINST CHILDREN RESEARCH CENTER, June 2000.
- Modly D., Korajlić N., "Kriminalistički rječnik", Tešanj, 2002.
- Mrđen- Luca J., "*Adolescent seksualni nasinik*", Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba, Zagreb, Listopad 2005
- Castells M., "Interent galaksija, razmišljanja o Internetu, poslovanju i društvu", Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2003.
- Tomić Zvonimir, "Krivično pravo II-posebni dio", Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007.
- Zakon o krivičnom postupku FBiH, „*Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*“ br. 35/03.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, „*Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*“ br. 36/03.
- Matijanić V., "Gledanje snimaka nije zločin – Nikola Visković, profesor na Splitskom pravnom fakultetu, govori kako se progon pedofila pretvorio u državno zadiranje u privatnost", 26. ožujka 2008. <http://www.kontra-punkt.info/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=55985>
- [National Center for Missing and Exploited Children's, http://www.missingkids.com/missingkids/servlet/PageServlet?LanguageCountry=en_US&PageId=218](http://www.missingkids.com/missingkids/servlet/PageServlet?LanguageCountry=en_US&PageId=218)

Nezir Pivić

MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA S POSEBNIM OSVRTOM NA STANJE U ZE-DO KANTONU

Sažetak

Maloljetnička delinkvencija, njegovi uzroci, najuspješnija sredstva za njihovo suzbijanje – u središtu su pažnje kriminalne politike. Maloljetnička delinkvencija je u mnogim zemljama u porastu. Ova činjenica je, svakako, zabrinjavajuća kad se zna koliki značaj ima mladež za razvoj svake zemlje. Pored toga, vrlo često maloljetni delinkventi pokazuju visok stepen okrutnosti i bezobzirnosti, što je svakako zabrinjavajući simptom u karakteru tih mladih ljudi. Pitanje uzroka maloljetničke delinkvencije posmatran je iz različitih uglova – biološke, psihološke, sociološke i psihopatološke teorije, koje, svaka sa svog aspekta, pokušava da objasni uzrok ove društveno negativne pojave. Maloljetnička delinkvencija je u velikom obimu prisutna i u BiH. Upravo posljednja dešavanja oko usloznavanja sigurnosne situacije u BiH uslovljena su povećanim učešćem maloljetnika u vršenju teških krivičnih djela. Analizom maloljetničke delinkvencije u Federaciji BiH i kantonima primjećene su promjene u obimu i strukturi kriminaliteta, sa posebnim akcentom na vršenje teških krivičnih djela, što ranije nije bilo karakteristično za ovu populaciju.

Ključne riječi: maloljetnička delinkvencija, krivično djelo, kriminalitet, delinkvent, prevencija

1.Uvod

Maloljetnička delinkvencija je postala centralni problem kako BiH tako i regiona. Danas, u savremenim uvjetima, život mladih mnogo je složeniji. Konstantno su izloženi pritisku negativnih političkih i kulturnih tendencija, koja utječu na njihov način mišljenja i djelovanja. Mladi moraju riješiti mnoge životne zadatke i u raznim područjima postići određene rezultate.

Razumijevanje delinkvencije mladih i uopće njihovih sukoba sa društvom, moguće je samo razumijevanjem puteva i procesa njihovog sazrijevanja i socijalizacije. Maloljetnička delinkvencija

je dio socijalne patologije i asocijalnih ponašanja mladih, koja uključuju brojna devijantna ponašanja, kao što su skitnja, nerad, prostitucija, alkoholizam, narkomanija, napuštanje porodice i škole, razni oblici drskog i agresivnog ponašanja.²⁵ Mladost je posredstvom sredstava masovnih komunikacija suočena s grubom realnošću, kao što su ratovi, diktature, državni terorizam, teror uopće, klasni i rasni sukobi, što također, može biti dodatni impuls za njihovo agresivno ponašanje.

Maloljetnik kao ličnost razlikuje se od zrelog i odraslog čovjeka. On ima niz osobina koje imaju svoju osnovu u biološkim i sociološkim karakteristikama same maloljetničke dobi.

2.Pojam maloljetničke delinkvencije

Delinkvencija (tal. delinque – pogriješiti, činiti krivična djela) obično označava ukupnost u pravnom sistemu zabranjenih djela – delikata (kod nas su to krivična djela, prekršaji, privredni prestupi i disciplinske krivice).²⁶

Pod pojmom maloljetničke delinkvencije podrazumijeva se svako ponašanje pojedinaca ili grupa mladih koje je protivdruštveno, odnosno društveno neprihvatljivo, tj. kojim se krše pravne ili moralne norme određenog društva i koje, kada je društveno vidljivo, izaziva spontano ili organizirano društveno reagiranje u namjeri da se zaštite društvena dobra i vrijednosti, a i sami akteri takvog ponašanja. Ovakvo definiranje pojma maloljetničke delinkvencije preklapa se sa pojmom maloljetničke delinkvencije u širem smislu, koja podrazumijeva teškoće u odgoju i sitna kažnjiva djela mladih (kao neposlušnost, bjekstva od kuće i iz škole, skitnja, opijanje i sl.), koja se pojavljuju kao tipični „mladalački bunt protiv svijeta odraslih“²⁷, ali je povezana i sa pojmom maloljetničke delinkvencije u užem smislu, koji podrazumijeva ponašanje djece i maloljetnika (uzrast 7-18 godina) koja su kažnjiva u krivičnim zakonima i koja bi, da su izvršena od punoljetnih bila označena kao kriminalitet.²⁸

Za označavanje delinkvencije u širem smislu ranije se upotrebljavao termin predelinkvencija, međutim, u novije vrijeme se insistira na njegovom napuštanju iz nekoliko razloga. Prije

²⁵ Bačić, F.: Kazneno pravo. Opći dio. Zagreb, 1998, str. 492.

²⁶ Ignja tović, Đ.: Kriminologija. Beograd, 2005, str. 21.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Glueck, S and E.: Unraveling Juvenile Delinquency. Cambridge, 1950, str. 13.

svega, u odnosu na spoljni svijet, nikakvog delinkventnog ponašanja i nema, a djeca i maloljetnici se upotrebom izraza preddelinkvent nepotrebno žigošu i tako olahko guraju u delinkvenciju i kriminalitet.²⁹

Definiranje pojma maloljetničke delinkvencije razlikuje se između pojedinih zemalja, a najviše se ogledaju u tome: koji se oblici ponašanja po zakonu smatraju delinkventnim, koji je raspon uzrasta mjerilo dobi koje dolazi pod udar zakona i kakve su mjere propisane za odgovarajuće propuste.³⁰

Maloljetnici su osobe od navršene četrnaeste do navršene osamnaeste godine. Osobe koje nisu navršile četrnaest godina nisu u krivičnompravnom smislu maloljetnici već djeca.³¹

3. Uzroci maloljetničke delinkvencije

Postoji više teorija koje su pokušale objasniti uzroke prijestupničkog i kriminalnog ponašanja mladih. U najopćijem, moguće ih je podijeliti na četiri grupe. To su: biološke, psihološke, sociološke i psihopatološke teorije, koje zločin objašnjavaju svaka iz svog ugla, naglašavajući utjecaje onih faktora koji su inherentni njihovim naučnim orijentacijama.³²

Biološke teorije nastanak delinkventnog ponašanja objašnjavaju biofizičkim faktorima: specifičnom fizičkom konstitucijom, odlikama gena, tj. hromosomskim anomalijama, te specifičnostima neurotransmitera. Delinkventno ponašanje vezano je za tzv. psihobiogram po Krečmeru, koji uključuje biološka svojstva pojedinca (nasljeđeni koeficijent inteligencije, tjelesnu

²⁹ Schneider, H.: Kriminologie. Berlin, 1987, str. 83.

³⁰ Šeparović, Z.: Kriminologija i socijalna patologija. Zagreb, 1987, str. 170.

³¹ Granice maloljetstva su određene na različit način: čl. 17. Krivičnog zakona NR Kine određuje se da se krivična odgovornost stiče sa navršenih 18 godina. Osobe uzrasta od 14-18 godina se blaže kažnjavaju, ali ako namjerno učine ubistvo ili namjerno nanesu štetu drugome ili učine silovanje, razbojništvo, trgovinu opojnim drogama, paljevinu, eksploziju ili trovanje, tada podliježu krivičnoj odgovornosti. Čl. 121. Grčkog krivičnog zakona kao djecu smatra osobe uzrasta do 12 godina, mlađe maloljetnike 12-17 godina, starije maloljetnike 17-21 godina. Čl. 122-8. Francuskog krivičnog zakona – krivičnopravna sposobnost se stiče sa 13 godina, a osobe od 13-18 godina smatraju se maloljetnicima.

³² Opalić, P., Ljubičić, M.: Istraživanje veze između materijalnog statusa i psihopatoloških obeležja maloletnih prestupnika i njihovih roditelja. Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja II dio. Beograd, 2008, str.131.

konstituciju), slično Lombrozovom opisu, podrazumijevajući i neka psihobiološka obilježja.³³

Psihološke teorije ističu značaj osobina ličnosti i procesa njihovog formiranja u ranom djetinjstvu. Nastanak delinkventnog ponašanja objašnjava se procesom učenja, obilježjima inteligencije ili specifičnim elementima porodičnih konstelacija. Tipični predstavnik ove teorije je psihoanalitička teorija koja je izvršila veliki utjecaj na kriminologiju, stavljajući naglasak na otkrivanje predispozicija na kriminalno i prestupničko ponašanje u ranom djetinjstvu, kao i na prepoznavanje nesvjesne motivacije kriminalnih djelatnosti (nesvjesno osjećanje krivice kojeg se učinilac oslobađa činjenjem krivičnog djela). Osnovna postavka osnivača psihoanalize Sigmunda Freuda je svrsishodnost čovjekovog ponašanja, njegov teleološki karakter.³⁴

Sociološke teorije objašnjavaju kriminalitet utjecajem društvenih činilaca. Tako subkulturna teorija antisocijalno ponašanje tumači postojanjem sukoba unutar i/ili između kultura kojima pripadaju prestupnici, dok teorija diferencijalne asocijacije ističe značaj socijalne sredine kao moderatora u učenju devijantnog ponašanja. Teorija anomalije sklonost ka delinkventnom ponašanju vidi kao posljedicu neusaglašenosti između društveno proklamiranih ciljeva i dozvoljenih sredstava za njihovo postizanje.

Psihopatološki pristup je odavno prisutan u sociologiji kriminaliteta, a koji se zadržao do današnjih dana. Kao najčešći faktori kriminalnog odnosno prestupničkog ponašanja navode se sljedeća psihopatološka stanja: psihoze (organske, psihotična ponašanja kod upale ili povrede mozga, epilepsije, šizofrenija, paranoja, manično-depresivna psihoza), zavisnost od droga, alkoholizam, neuroze (fobije, histerije, prisilne ili opsesivno-kompulzivne neuroze, oligrofenija i psihopatija. Posebna pažnja posvećena je u novije vrijeme alkoholizmu i zavisnostima od raznih vrsta supstanci, koji su u velikoj mjeri prisutni kod maloljetne populacije.

³³ Mladenović, R.: Kriminologija. Sarajevo, 2001, str. 134.

³⁴ Ignjatović, Đ.: Kriminologija. Beograd, 2005, str. 170.

4. Statistika maloljetničke delinkvencije u ZE-DO kantonu³⁵

U periodu 2003-2007. godine, na području ZE-DO kantona izvršeno je 17096 krivičnih djela za koje je prijavljeno 11093 počilaca, od kojih su 965 ili 8,72% maloljetnici. Ovo nam pokazuje da učešće maloljetnika u strukturi krivičnih djela za navedeni period iznosi 8,72%, pri čemu je u 2003. godini za počinjena krivična djela prijavljeno 198 maloljetnika ili 10,07%, u 2004. godini prijavljeno je 207 maloljetnika ili 9,26%, u 2005. godini 176 maloljetnika ili 8,71%, u 2006. godini 201 maloljetnik ili 8,38% i u 2007. godini učešće maloljetnika u činjenju krivičnih djela iznosi 193 maloljetnika ili 7,89% od ukupnog broja prijavljenih počilaca krivičnih djela.

U pomenutom periodu maloljetnici su prijavljeni za sljedeća krivična djela:

- Krivotvorenje novca – 6 počilaca,
- Ubistvo – 4 počilaca,
- Ubistvo u pokušaju – 1 počilac,
- Navođenje na samoubistvo – 1 počilac,
- Čedomorstvo – 1 počilac,
- Teška tjelesna povreda – 32 počilaca,
- Lahka tjelesna povreda – 15 počilaca,
- Učestvovanje u tuči – 3 počilaca,
- Obljuba nad maloljetnom osobom – 2 počilaca,
- Silovanje – 1 počilac,
- Bludne radnje – 3 počilaca,
- Spolni odnošaj s djetetom – 2 počilaca,
- Ugrožavanje sigurnosti – 5 počilaca,
- Neovlaštena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga – 1 počilac,
- Posjedovanje i omogućavanje uživanja opojnih droga – 15 počilaca,
- Krađa – 232 počilaca,
- Teška krađa – 467 počilaca,
- Oštećenje tuđe stvari – 35 počilaca,
- Oduzimanje tuđe pokretne stvari – 2 počilaca,
- Krivično djelo krađe, utaje ili prevare – 14 počilaca,

³⁵ Statistički podaci o maloljetničkoj delinkvenciji preuzeti su iz evidencije MUP-a ZE-DO kantona.

-
- Razbojnička krađa – 2 počinioca,
 - Razbojništvo – 21 počinilac,
 - Iznuda – 1 počinilac,
 - Prikrivanje – 4 počinioca,
 - Paljevina – 2 počinioca,
 - Zloupotreba osiguranja – 1 počinilac,
 - Šumska krađa – 1 počinilac,
 - Oštećenje ili uništenje spomenika kulture i zaštićenih objekata prirode – 1 počinilac,
 - Uništenje ili oštećenje važnih privrednih objekata ili javnih naprava – 5 počinilaca,
 - Izazivanje opće opasnosti – 11 počinilaca,
 - Teška krivična djela protiv sigurnosti javnog prometa – 3 počinioca,
 - Pomoć učiniocu pri učinjenju krivičnog djela – 3 počinioca,
 - Lažno prijavljivanje – 6 počinilaca,
 - Davanje lažnog iskaza – 1 počinilac,
 - Sprečavanje službene osobe u vršenju službene radnje – 3 počinioca,
 - Napad na službenu osobu u vršenju poslova sigurnosti – 4 počinioca,
 - Nasilničko ponašanje – 11 počinilaca,
 - Nedozvoljeno držanje oružja ili eksplozivnih materija – 6 počinilaca,
 - Povreda groba ili leša – 13 počinilaca,
 - Učešće u grupi ljudi koje sprečavaju službenu osobu u vršenju službene radnje – 1 počinilac,
 - Ostala krivična djela prema KZ FBiH – 23 počinioca.

Na području FBiH u 2007. godini za počinjenje krivičnog djela prijavljeno je 17530 počinilaca od čega je 1727 maloljetnika ili 9,85% od ukupnog broja prijavljenih lica. Od 1727 prijavljenih maloljetnika, prijavljena su 193 maloljetnika za krivična djela koja su počinili na području Zeničko-dobojskog kantona, što procentualno iznosi 11,7% u odnosu na ukupan broj prijavljenih maloljetnih počinilaca krivičnih djela na području Federacije.

Tabelarni pregled izvršenih krivičnih djela i prijavljenih maloljetnika za period 2003-2007. godine, kao i procentualna zastupljenost maloljetnika u vršenju krivičnih djela u odnosu na ukupan broj prijavljenih počinilaca krivičnih djela:

PERIOD	Broj Krivičnih djela	Ukupan broj Prijavljenih lica	Broj prijavljenih maloljetnika i njihovo učešće u ukupnom krim.	Procenat prijavljenih maloljetnika i njihovo učešće u ukupnom krim.
2003.	2942	1965	198	10,07%
2004.	3584	2234	207	9,26%
2005.	3168	2020	176	8,71%
2006.	3554	2398	201	8,38%
2007.	3848	2446	193	7,89%
UKUPNO	17096	11063	965	8,72%

Uporedna analiza strukture krivičnih djela u kojima učestvuju maloljetnici pokazuje nam za 2007. godinu određene specifičnosti koje jasno ukazuju na povećano učešće maloljetnika u vršenju teških krivičnih djela te na povećanje obima i strukture maloljetničkog kriminaliteta.

Najbitnije specifičnosti zapažene iz uporedne analize maloljetničke delinkvencije u FBiH i Zeničko-dobojskom kantonu za 2007. godinu, kao i specifičnosti maloljetničke delinkvencije iz 2007. godine u odnosu na ranije godine odnose se na sljedeće:

- Na području FBiH u 2007. godini za počinjena ubistva među prijavljenim počiniocima nalaze se i dva maloljetnika i oba su prijavljena za ubistvo počinjeno u Zeničko-dobojskom kantonu.
Tokom 2004, 2005. i 2006. godine u Zeničko-dobojskom kantonu nije prijavljen nijedan maloljetnik za vršenje ubistva, što ukazuje da u novije vrijeme problem maloljetničke delinkvencije postaje sve veći, jer zadire u vršenje najtežih krivičnih djela te iziskuje preduzimanje najhitnijih mjera na suzbijanju porasta maloljetničke delinkvencije.
- Za počinjene spolne delikte odnosno krivična djela protiv spolne slobode i morala prijavljena su četiri maloljetnika na području FBiH od kojih su dva prijavljena maloljetnika za krivična djela počinjena u

Zeničko-dobojskom kantonu i to 1 maloljetnik za krivično djelo silovanje i drugi maloljetnik prijavljen za bludne radnje.

- Za krivična djela iz oblasti zloupotrebe opojnih droga, odnosno za posjedovanje i omogućavanje uživanja opojnih droga, prijavljena su 24 maloljetnika na području FBiH, od kojih su četiri prijavljena maloljetnika za krivična djela počinjena u Zeničko-dobojskom kantonu.
- Za počinjena krivična djela razbojništvo na području FBiH prijavljeno je 66 lica od kojih je 14 ili 21,2% prijavljenih maloljetnika za razbojništvo počinjeno u našem kantonu.

Specifičnost za krivično djelo razbojništvo ogleda se u tome što je u 2007. godini za ovo krivično djelo na području ZE-DO kantona prijavljeno 14 maloljetnika, što je duplo više od broja prijavljenih maloljetnika za ovo krivično djelo u odnosu na prethodne četiri godine (ukupno sedam maloljetnika za 2003, 2004, 2005. i 2006. godinu).

Ovo je jasan pokazatelj povećanog učešća maloljetnika u vršenju ovog teškog krivičnog djela.

- Brojčano i procentualno najveće je učešće maloljetnika u vršenju raznih vrsta teških krađa među kojima dominiraju provalne krađe u stanove, poslovne objekte i vozila.

Na području FBiH u 2007. godini za ovo krivično djelo prijavljena su 622 maloljetnika od kojih je 98 ili 15,75% prijavljenih maloljetnih delinkvenata za teške krađe počinjene u Zeničko-dobojskom kantonu.

Specifičnost maloljetničke delinkvencije u novije vrijeme jeste povećanje obima i strukture maloljetničkog kriminaliteta, odnosno proširenje maloljetničke delinkvencije u pogledu broja krivičnih djela i prijavljenih maloljetnika. Prisutna je tendencija povećanja broja primarnih maloljetnih delinkvenata, odnosno onih koji se prvi put uključuju u činjenje krivičnih djela, te tendencija izraženog povećanja maloljetničkog recidivizma, odnosno porast broja maloljetnih delinkvenata koji su ranije činili krivična djela.

Također, prisutno je proširenje maloljetničke delinkvencije u pogledu vrste krivičnih djela, gdje je prisutna tendencija povećanog

činjenja najtežih krivičnih djela usmjerenih protiv najvažnijeg zaštitnog objekta – života čovjeka.

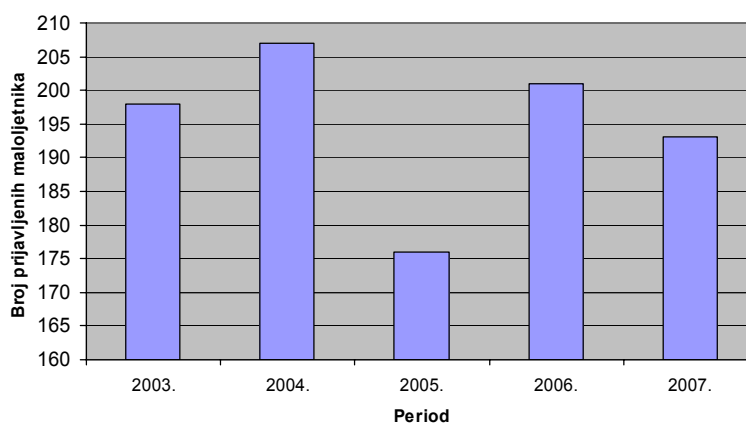
Na osnovu prethodnih statističkih pokazatelja, može se dati generalna konstatacija da se posljedica maloljetničke delinkvencije ogleda u povećanju obima i strukture maloljetničkog kriminaliteta sa posebnim akcentom na vršenje teških krivičnih djela, što ranije nije bilo karakteristično za ovu populaciju. Ova konstatacija u najvećoj je mjeri pogodovana činjenicom da procesuiranje maloljetnika ne može da ostvari svoju svrhu zbog nemogućnosti da se poslije izricanja krivične sankcije prema maloljetnicima pristupi i njenom izvršenju. Razlog tome je nedovoljna angažiranost nadležnih državnih organa na preduzimanju aktivnosti oko reforme maloljetničkog krivičnog pravosuđa i obezbjeđenja smještajnih kapaciteta, odnosno ustanova raznih tipova za resocijalizaciju i preodgoj maloljetnih počinitelja krivičnih djela, kako bi se postigla svrha izricanja sankcija i ujedno moralna rehabilitacija maloljetnih delinkvenata te neutralizirala pojava odnosno mogućnost nove viktimizacije.

Radi preglednosti navedenih podataka dat je tabelarni i grafički prikaz broja prijavljenih maloljetnih delinkvenata, odnosno učešća maloljetnika u vršenju krivičnih djela na području ZE-DO kantona za period 2003-2007. godine, kao i tabelarni i grafički prikaz stanja maloljetničke delinkvencije po svim kantonima u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Tabelarni prikaz broja prijavljenih maloljetnih delinkvenata u ZE-DO kantonu za period 2003-2007. godine

PERIOD	Broj prijavljenih maloljetnika i njihovo učešće u ukupnom krim.
2003.	198
2004.	207
2005.	176
2006.	201
2007.	193
UKUPNO	965

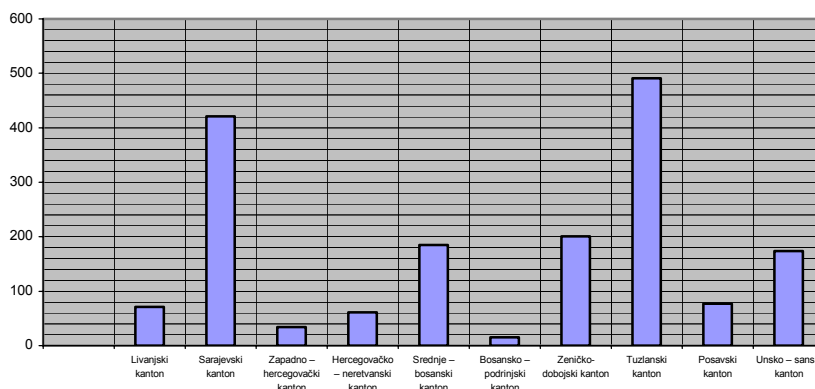
Grafički prikaz broja prijavljenih maloljetnih delikvenata na Kantonu za period 2003.-2007. godina

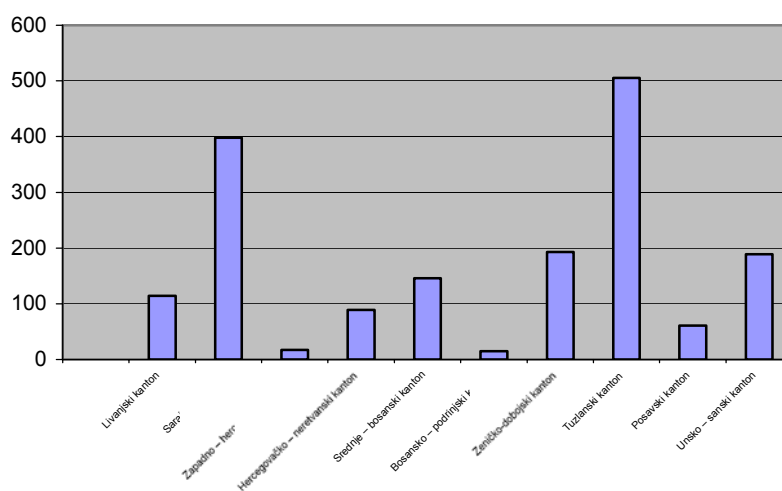
Tabelarni prikaz broja prijavljenih maloljetnih delinkvenata po kantonima za 2006. i 2007. godinu.

NAZIV KANTONA	PERIOD	
	2006.	2007.
Livanjski kanton	71	114
Sarajevski kanton	421	398
Zapadnohercegovački kanton	34	17
Hercegovačko-neretvanski kanton	61	89
Srednjobosanski kanton	185	146
Bosansko-podrinjski kanton	15	15
Zeničko-dobojski kanton	201	193
Tuzlanski kanton	491	505
Posavski kanton	77	61
Unsko-sanski kanton	174	189

Grafički prikaz broja prijavljenih maloljetnih delikvenata po kantonima
za 2006. godinu

Grafički prikaz broja prijavljenih maloljetnih delikvenata po
kantonima za 2007. godinu

Iz prezentiranih prikaza može se vidjeti da je stanje maloljetničke delinkvencije najnegativnije izraženo u Tuzlanskom i Sarajevskom kantonu.

ZE-DO kanton je na trećem mjestu po broju prijavljenih maloljetnika u činjenju krivičnih djela.

Potrebno je istaći da je na našem kantonu evidentiran izvjestan broj krivičnih djela koji su učinili maloljetnici koji imaju prebivalište u drugim kantonima, što ukazuje na to da su maloljetni

delinkventi postali jako pokretni i da mijenjaju mjesta u svrhu činjenja krivičnih djela.

5. Viktimizacija ili nasilje nad maloljetnicima

Za razliku od svega prethodno navedenog, gdje su maloljetnici analizirani kao aktivni subjekti, odnosno učesnici u vršenju krivičnih djela, potrebno je dati jedan karči osvrt na maloljetnike kao objekte, odnosno žrtve krivičnih djela sa elementima nasilja, a prvenstveno krivičnih djela protiv spolne slobode i morala te krivičnih djela protiv braka, porodice i omladine.

U toku 2007. godine na području ZE-DO kantona podneseno je Kantonalnom tužilaštvu 15 izvještaja u kojima su oštećeni, odnosno žrtve maloljetna lica.

Svi izvještaji koji su podneseni Kantonalnom tužilaštvu protiv izvršilaca krivičnih djela a čije su žrtve maloljetnici, odnose se na krivična djela "protiv spolne slobode i morala" i to:

- jedno krivično djelo "silovanje u pokušaju",
- dva krivična djela "rodoškrvnuće",
- dva krivična djela "silovanje",
- pet krivičnih djela "bludne radnje",
- dva krivična djela "spolni odnošaj s djetetom",
- jedno krivično djelo "zadovoljenje pohote pred djetetom ili maloljetnikom" izvršeno nad dvije osobe,
- dva slučaja u kojima je svaki učinilac učinio po dva krivična djela "spolni odnošaj s djetetom" i "bludne radnje", od kojih su u jednom slučaju dva krivična djela izvršena nad jednom osobom, a u drugom slučaju nad dvije osobe.

Pored navedenog u toku 2007. godine na području ZE-DO Kantona prijavljeno je 246 slučajeva "nasilja u porodici" od kojih su u 31 slučaju oštećeni odnosno žrtve maloljetna lica.

Ovi podaci nam ukazuju na to da su maloljetne osobe u današnjem društvu u velikoj mjeri viktimizirane i izložene prvenstveno spolnom i porodičnom nasilju.

S tim u vezi nameće se konstatacija da društvo mora preduzimati mjere ne samo na preveniranju maloljetničke delinkvencije kao aktuelnom problemu današnjice, već i na sprečavanju svih vidova nasilja nad maloljetnicima i djecom sa

posebnim težištem na sprečavanju spolnog i porodičnog nasilja, kojima je ova populacija najviše izložena.

6. Zaključak

Statistički pokazatelji ukazuju na činjenicu da se maloljetnička delinkvencija promijenila po svom obimu i strukturi krivičnih djela, sa posebnim akcentom na činjenicu u vršenju teških krivičnih djela kao što su ubistvo i imoviska krivična djela. Također, primijetno je povećanje učešća maloljetnih delinkvenata koji prvi put čine krivično djelo, kao i recidivista. Razlog ovome, prije svega, treba tražiti u potrebi obezbjeđenja smještajnih kapaciteta ustanova raznih tipova za resocijalizaciju i prevaspitavanje maloljetnih počinilaca, kako bi se postigla svrha izricanja sankcija sa aspekta specijalne prevencije i moralne rehabilitacije maloljetnih počinilaca.

Maloljetnici nisu samo aktivni izvršioci krivičnih djela. Oni su često i žrtve krivičnih djela, prije svega, žrtve spolnog i porodičnog nasilja. S obzirom na to, potrebno je da centri za socijalni rad formiraju specijalizirane timove za rad na spolno baziranom nasilju i nasilju nad djecom, te da se putem istih osigura poseban mehanizam zaštite za ugrožene grupe, kao što su djeca bez roditeljskog staranja ili djeca razdvojena od svojih roditelja.

Pored navedenog, neophodno je preduzeti i niz drugih mjera kako bi se spriječilo da maloljetnici budu izvršioci i žrtve krivičnog djela. Između ostalog neophodno je preduzeti sljedeće mjere:

Potreban je ulazak u obrazovne ustanove sa osmišljenim treningom iz ove oblasti namijenjen djeci, učenicima, prosvjetnim radnicima i roditeljima, kako bi se izgradila njihova svijest o pogibljenosti maloljetničke delinkvencije;

Neophodno je uključiti sve nevladine organizacije da stupe u kontakt sa Savjetodavnim odborom mladih koji postoje na svim nivoima vlasti u BiH, kako bi bili uključeni u donošenje odluka koje utiču na njihove živote, te da im se pruži prilika da izraze svoje mišljenje, želje u skladu sa osnovnim ljudskim pravima i slobodama;

Mediji bi trebali još više govoriti o ovim temama i djelovati edukativno na najširu populaciju u cilju senzibilizacije društva za zalaganje protiv nasilja;

Razviti sveobuhvatnu strategiju podizanja javne svijesti građana o prirodi, obimu i ozbiljnosti maloljetničke delinkvencije, koja, kako smo vidjeli, sve više uključuje teže oblike krivičnih djela, kao što su ubistva, s ciljem promoviranja i zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda

Briga o djeci i mladima u osnovnim i srednjim školama, koja podrazumijeva aktivno učešće stručnih osoba psihologa, a u onim školama gdje ne postoje takva lica neophodnost angažiranja istih s ciljem pružanja pomoći i savjeta učenicima, uz aktivno učešće roditelja u cilju preventivnog suzbijanja već otkrivenih devijantnih ponašanja kod takvih osoba.

LITERATURA

- Bačić, F.: Kazneno pravo. Opći dio. Zagreb, 1998.
- Glueck, S and E.: Unraveling Juvenile Delinquency. Cambridge, 1950.
- Ignjatović, Đ.: Kriminologija. Beograd, 2005.
- Mladenović, R.: Kriminologija. Sarajevo, 2001.
- Modly, D., Korajlić, N.: Kriminalistički rječnik. Tešanj, 2002.
- Opalić, P., Ljubičić, M.: Istraživanje veze između materijalnog statusa i psihopatoloških obeležja maloletnih prestupnika i njihovih roditelja. Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja II dio. Beograd, 2008.
- Petrović, B., Jovašević, D.: Krivično/kazneno pravo Bosne i Hercegovine. Opći dio. Sarajevo, 2005.
- Ramljak, A., Halilović, H.: Viktimologija. Sarajevo, 2004.
- Ramljak, A., Petrović, B.: Viktimološki pojmovnik. Sarajevo, 2005.
- Schneider, H.: Kriminologie. Berlin, 1987.
- Šeparović, Z.: Kriminologija i socijalna patologija. Zagreb, 1987.

Aida Džaferović

INSTITUT BRAČNOG UGOVORA U PORODIČNOM PRAVU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Bračni ugovor je ugovor posebne vrste, kako zbog načina svog nastanka, tako i zbog trajanja i načina prestanka, čime mu opravdano pripada više mjesta u pravnoj teoriji. Jedan od razloga zašto to nije tako jeste i taj, što ovaj institut počinje da se primjenjuje u pravnoj praksi relativno kasno, tek donošenjem Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine, čime je prekinuta višedecenijska praksa krutog zakonskog bračno-imovinskog režima u našem zakonodavstvu. S druge strane, i budući bračni partneri se vrlo rijetko, barem na ovim prostorima, odlučuju na sklapanje ovakvih kontrakata, doživljavajući ih kao akte nepovjerenja prema budućem supružniku, tako da ove predrasude za posljedicu imaju mali broj zaključenih bračnih ugovora. Osvještavanje u tom smislu predstavlja podizanje nivoa obaviještenosti o pozitivnim stranama ovog pravnog posla. Bračni ugovor predstavlja preventivu potencijalnim nesuglasicama imovinskog karaktera, čime se povećava stabilnost jedne bračne zajednice i smanjuje broj razvedenih brakova. Ukoliko bi do razvoda braka ipak došlo, bračni ugovor predstavljat će poštedu bračnih partnera od dugotrajnih, skupih, iscrpljujućih rasprava o diobi zajedničke imovine, te će time posredno uticati i na očuvanje dobrih međuljudskih odnosa među njima, što je svakako nezanemariv efekat bračnog ugovora, pogotovo ako bivši supružnici imaju zajedničku maloljetnu djecu.

U radu će se dati osvrt na historijske institute koji su prethodili bračnom ugovoru, zatim na osnovne elemente ugovora koji su istovremeno i porodično-pravnog i obligaciono-pravnog karaktera. Ukazat će se na osnovne razlike u odnosu na druge pravne poslove, naročito u vezi forme, ograničenja slobode ugovaranja supružnika, posebnosti svrhe (kauze), broja subjekata ugovora, kao i na nedostatnosti zakonskog reguliranja ovog instituta u našem pravu, koju Porodični zakon FBiH tretira samo u jednom svom članu.

Ključne riječi: brak, ugovor, imovina, porodica, imovinskopravni odnos, bračni partneri

1.Uvod

Imovinski odnosi članova porodice jesu pravni odnosi koji postoje između bračnih i vanbračnih partnera, te između roditelja i djece, a tiču se imovine kao specifične kategorije koja je regulirana kako općim odredbama građanskog prava tako i posebnim odredbama našeg pozitivnog zakonodavstva iz oblasti porodičnog i bračnog prava.

Pravna priroda ovih odnosa uslovlila je da se u Porodičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine³⁶ izvrši kategorizacija istih, u vidu normiranja instituta bračne stečevine, bračnog ugovora, odgovornosti bračnih partnera za obaveze prema trećim licima, preko normiranja imovinskih odnosa vanbračnih partnera, roditelja i djece te troškova trudnoće i porođaja vanbračnog djeteta.

Karakteristika našeg ranijeg bračnog prava bila je dominantna i obavezna primjena zakonskog imovinskog režima. Međutim, slijedeći primjer modernih zakonodavstava, i naš zakonodavac ponovo uvodi institut bračnog ugovora, što bračnim partnerima daje stanovitu slobodu uređenja imovinsko-pravnih odnosa, a samim tim i mogućnost derogiranja zakonskog režima.

Odredbama člana 251. Porodičnog zakona propisano je da bračni partneri mogu imati bračnu stečevinu³⁷ i posebnu imovinu. Bračna stečevina predstavlja imovinu koju su bračni partneri stekli radom za vrijeme trajanja bračne zajednice, te prihode iz te imovine, zatim poklone trećih osoba učinjene za vrijeme trajanja bračne zajednice, ukoliko drugačije ne proizilazi iz namjene

³⁶ Porodični zakon Federacije BiH objavljen je u „Službenim novinama FBiH“, br. 35/05, a stupio je na snagu 20. 06. 2005. godine.

³⁷ Bračna stečevina je termin uveden novim Porodičnim zakonom FBiH, umjesto ranijeg naziva za ovaj institut (zajednička imovina bračnih drugova). Intencija zakonodavca mogla bi se tražiti u potrebi da se naglasi specifičnost samog načina i vremena sticanja imovine u braku, a time i odnosa koji povodom nje nastaju. Bračna stečevina stiče se radom, s izuzetkom prihoda koji ulaze u tu imovinu, bez obzira na to kako su stečeni (plodovi, zakupnina, kamata, pokloni trećih lica, ukoliko drugačije ne proizilazi iz namjene poklona). U pogledu drugog elementa opredjeljujućeg za njeno sticanje, bitno je istaći da se ona stiče za vrijeme trajanja braka, odnosno faktičke zajednice muškarca i žene. S druge strane, zajedničko vlasništvo, kao oblik vlasništva nad stvari koja pripada dvjema ili više osoba (zajedničari), tako da njihovi udjeli nisu unaprijed određeni, ali su određivi, već je normirana kategorija u Zakonu o vlasničko-pravnim odnosima Federacije BiH („Službene novine FBiH“, br. 6/98). Opširnije o zajedničkoj imovini bračnih drugova u: Babić, Ilija, *Komentar Porodičnog zakona*, JP NIO Službeni list SRBiH, Sarajevo, 1990, str. 276.

poklona ili se iz okolnosti u momentu davanja poklona može zaključiti da je poklonodavac želio učiniti poklon samo jednom od bračnih partnera, dobitak od igara na sreću, te prihode od intelektualnog vlasništva ostvarene za vrijeme trajanja bračne zajednice. Posebnu imovinu predstavlja imovina koju bračni partner ima u času sklapanja braka, kao i ona imovina koju bračni partner stekne po drugom pravnom osnovu, različitom od onog propisanog u spomenutom članu.³⁸

2. Nastanak i razvoj instituta bračnog ugovora

U starom Rimu lični i imovinski odnosi supružnika razlikovali su se u zavisnosti od toga u kojoj vrsti bračne zajednice oni žive. Tako, brak s manusom značio je za ženu gubitak statusa lica sui generis (ukoliko je imala taj status), ona je potpadala pod muževljevu vlast, odnosno vlast njegovog paterfamilijasa. Time bi sva njena imovina koju je imala prije zaključenja braka, pripala njenom mužu, odnosno njegovom paterfamilijasu, a sve ono što bi stekla za vrijeme trajanja braka, pa čak i ono što bi naslijedila, postajalo je imovinom muža (paterfamilijasa). U slučaju da brak prestane razvodom, koju mogućnost je rimsko pravo predviđalo, ali samo za supruga, i dođe do spora oko imovine nakon što je brak razveden, primjenjivala se pretpostavka da sve što žena ima, dobila je od svog muža (presumptio Muciana).

Brak bez manusa, karakteriziran gotovo potpunim odsustvom forme neophodne za zaključenje braka s manusom, gotovo je u potpunosti učinio supružnike ravnopravnim, kako u njihovim imovinskopравnim, tako i u ličnim odnosima. Sklapanjem braka, žena je zadržavala status lica koji je imala prije zaključenja braka,

Odredbe člana 251. Porodičnog zakona FBiH treba šire tumačiti. Tako autor Zečević Enver u posebnu imovinu supružnika svrstava: stvari za ličnu upotrebu, stvari pribavljene sredstvima iz posebne imovine, prihodi od posebne imovine, djevojačku opremu, imovinu stečenu za vrijeme odvojenog života supružnika, potraživanja iz obligacionopravnih odnosa, nagrade, stipendije i slična primanja, građevinski objekat pretežno izgrađen prije zasnivanja bračne zajednice. U bračnu stečevinu svrstava sljedeće stvari, prava i obaveze: stvar uzeta na kredit, imovina stečena na osnovu ugovora o doživotnom izdržavanju ili na osnovu kupoprodajnog ugovora, uvećana vrijednost bračne stečevine i posebne imovine supružnika, prihodi od te imovine, namirnice i druge potrošne stvari, plaća supružnika, vrijednosni papiri, dobici od igara na sreću. (Zečević, E., *Porodičnopravni odnosi*, Centar za edukaciju i pružanje pravnih usluga Logos, Sarajevo, 2005, str. 76-81)

te je i imovinom upravljala i raspolagala sukladno svom statusu. Njena kako stečena tako i naslijeđena imovina, pripadala je i dalje njoj, odnosno njenom starješini, ukoliko se radilo o licu alieni iuris. Ovakav imovinski režim nije mogao polučiti sporom oko podjele imovine supružnika nakon prestanka braka razvodom, koje pravo je sada bilo priznato i ženi.

Pretečama bračnog ugovora svakako treba pridružiti ustanove miraza i predbračnog poklona (*donatio ante nuptias*), s obzirom na predmet, subjekte i dejstvo ovih pravnih poslova. Miraz, kao imovina koju je žena unosila u brak, bio je vid finansijskog doprinosa supruge, odnosno njene porodice u izdržavanju domaćinstva. Kao zakonski instrumenti zaštite imovinskih prava žene ustanovljavaju se praksa zaključivanja posebnih ugovora (*cautio rei uxoriae*), kojima se muž obavezuje vratiti miraz svojoj bivšoj supruzi u slučaju razvoda braka, zabrane otuđenja određenih nepokretnosti koje su dio miraza, te tužba za povraćaj miraza (*actio uxoriae*).³⁹ Sredstvo obezbjeđenja za povraćaj miraza bila je i takozvana prećutna hipoteka na imovini muža. *Donatio ante nuptias* darivan je od strane vjerenika, odnosno njegovog paterfamilijasa u svrhu ekonomskog obezbjeđenja žene ukoliko brak prestane razvodom ili smrću muža. U početku, poklon je prenošen u vlasništvo žene samim činom njegove predaje, da bi kasnije automatski prelaz svojine nad obećanom stvari bio napušten i zamijenjen obećanjem muža da će poklon postati vlasništvo žene ukoliko dođe do razvoda braka, a u slučaju smrti, ženi bi pripalo samo pravo uživanja na stvarima poklona, dok sam poklon pripada djeci. Davanje poklona u doba Justinijana bilo je uslovljeno istovremenim davanjem miraza, srazmjerom vrijednosti poklona i miraza, dok je sam poklon ostajao u imovini muža uz zabranu otuđenja stvari koje čine poklon.

U srednjem vijeku lični i imovinski odnosi bračnih partnera bili su pod potpunom ingerencijom crkvenog prava, a neravnopravnost supružnika bila je osnovna karakteristika bračnih odnosa tog vremena. Bračni režim u kome supruzi nisu priznavana nikakva imovinska prava nije ni mogao pogodovati nastanku

³⁹ Tužba *actio rei uxoriae* predstavljala je efikasniji vid zaštite imovine žene koju je ona dala kao miraz u odnosu na stipulatornu tužbu, koja je do vremena Augusta bila najčešće sredstvo povraćaja miraza, budući da se ova potonja mogla podnijeti samo ako je postojalo obećanje muža da će po prestanku braka razvodom vratiti miraz, pa on to obećanje ne ispuni. Šire: Stojčević, Dragomir, *Rimsko privatno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1985, str. 100-103.

instituta bračnog ugovora čija je osnovna karakteristika sporazumno uređenje međusobnih imovinskih odnosa supružnika, tako da se bračni ugovor u pozitivnim zakonodavstvima zemalja kontinentalnog prava javlja tek sa donošenjem građanskih zakonika XIX stoljeća. Sloboda supružnika u većini ovih zakonika, ograničena je njihovom obavezom da, srazmjerno svojim mogućnostima, doprinose zajedničkom domaćinstvu, te čuvanju, vaspitanju i izdržavanju zajedničke djece. Većina zakonsko-imovinskih režima ovog doba, bila je kreirana prema potrebama imućnijih slojeva građana u cilju ekonomskog obezbjeđenja supružnika u slučaju da dođe do razvoda braka. Tako su i odredbe bračnog ugovora, jednom ustanovljene, bile nepromjenjive, za razliku od modernih pravnih sistema u kojima je sloboda ugovaranja, uz stanovita ograničenja, uslovljena pravnom prirodom braka, imperativ za opstojnost pravnog posla.

3. Osnovne karakteristike ugovora i pretpostavke za njegovu punovažnost

Kako je već naglašeno, bračni partneri slobodni su ugovorom urediti svoje imovinske odnose, odstupajući na taj način od zakonskog režima imovine, čime su istovremeno ispoštovana načela autonomije volje i ravnopravnosti supružnika kao ugovornih strana. Sloboda ugovaranja imovinskog režima karakteristična za naš, a i za većinu savremenih pravnih sistema, ograničena je potrebom zaštite interesa trećih lica koja stupaju u obligaciono-pravne odnose sa jednim ili oba supružnika. Iz navedenog se da zaključiti da je bračni ugovor institut kako porodičnog tako i obligacionog prava, te je neophodno osvrnuti se na njegove osnovne karakteristike.

Kao ugovorne strane u ovom pravnom poslu mogu se pojaviti samo budući ili aktuelni bračni partneri. Naravno da oni, kao i drugi ugovarači, pojedine pravne radnje mogu poduzimati i posredno, putem zakonskog zastupnika ili punomoćnika, u kojem slučaju dolazi do primjene odredbi Zakona o obligacionim odnosima⁴⁰ o punovažnosti tako zaključenih poslova.⁴¹

⁴⁰ Zakon o obligacionim odnosima objavljen je u „Službenom listu RBiH“, br. 2/92, 13/93 i 13/94, a izmjene i dopune ovog zakona sadržane su u Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o obligacionim odnosima („Službene novine FBiH“, br. 29/03)

Druga karakteristika ovih ugovora jeste vrijeme njihovog zaključenja. Naime, oni se mogu zaključiti kako prije sklapanja braka tako i u toku samog trajanja braka. Ukoliko se zaključi prije braka, ovaj ugovor ima odložno dejstvo, odnosno smatra se da je zaključen pod suspenzivnim uslovom.

Bračni ugovor je u osnovi obligaciono-pravni ugovor, na koji se, uz sve njegove posebnosti primjenjuju pravila obligacionog prava. I pored toga, ovaj pravni posao ne smije biti u suprotnosti sa načelima i imperativnim propisima porodičnog prava. Primjera radi, bračnim ugovorom ne može se bračni partner odreći prava na izdržavanje od strane drugog bračnog partnera, koje mu je garantirano zakonom. Nadalje, ovaj pravni posao mora ispunjavati opće pretpostavke za punovažnost, na prvom mjestu mora postojati saglasnost volja ugovornih strana o bitnim elementima ugovora. Bitne elemente ovog ugovora nije odredio zakon pa će stranke u svakom konkretnom slučaju svojom saglasnom voljom iste određivati. Predmet obavezivanja u ugovoru mora biti određen ili odrediv, moguć i dopušten. Kauza ugovorne obaveze⁴² kod bračnog ugovora mora postojati i biti dopuštena. U pravilu kod obligacionih ugovora svrha obavezivanja je postizanje nekog ekonomskog cilja, a svrha bračnog ugovora je definiranje imovinskih odnosa bračnih

⁴¹ Inače, u svim pitanjima imovinskog karaktera koja nisu regulirana odredbama porodičnog zakonodavstva supsidijarno se primjenjuju norme općeg građanskog prava. Primjera radi, Porodični zakon FBiH, u odredbi člana 253. eksplicitno propisuje da se na bračnu stečevinu primjenjuju odredbe stvarnog i obveznog prava, ukoliko zakonom nije određeno drugačije.

⁴² „Kauza ugovorne obaveze ima značenje razloga za preuzimanje obaveze. U pravilu, radi se o preuzimanju obaveze ugovorima, ali u obzir dolazi i preuzimanje obaveze jednostranim pravnim poslovima. Kauza obaveze primjenjuje se samo u slučaju da se radi o obveznopравnim ugovorima, dok kod drugih vrsta ugovora pravni subjekti ne preuzimaju obaveze, tako da kod njih kauza ugovorne obaveze ne može postojati i ne može biti pretpostavka valjanosti ugovora. Kauza ugovora je tipizirana je svrha ugovora koja je objektivno određena, dok je kauza obaveze određena subjektivno. U smislu postojanja i valjanosti ugovora, ispravnije bi bilo koristiti izraz kauza obaveze, jer je smisao iste povezati razloge preuzimanja obaveze sa nastankom ili valjanošću nekog pravnog posla. Budući da pojam kauze ugovora ne uzima u svakom slučaju u obzir razloge zbog kojih pojedina ugovorna strana preuzima obavezu, pa svaka pojedina vrsta ugovora ima jednu kauzu i neovisno o tome što svaka ugovorna strana preuzima obavezu iz različitih razloga, kauza ugovora prikladnija je za druge svrhe, recimo kao kriterij za klasifikaciju različitih vrsta ugovora“. (Nikšić, Saša, „Kauza obaveze i srodni instituti u poredbenom pravu“, *Zbornik Pravnog fakulteta sveučilišta u Zagrebu*, 56 (4), str. 1057- 1102, 2006).

partnera radi jednostavnije podjele bračne stečevine u slučaju da brak prestane razvodom. Jedan od uslova za punovažnost ovog pravnog posla jeste i poslovna sposobnost ugovornih strana, koja se u našem pravnom sistemu stiče sa navršenih 18 godina života. Međutim, tumačenjem odredbe člana 15. Porodičnog zakona FBiH, posredno se da zaključiti da svojstvo ugovarača ima i osoba koja je s navršenih 16 godina života sklopila brak, uz prethodno odobrenje suda dato nakon provedenog vanparničnog postupka.⁴³ Za zaključenje nekih ugovora zahtijeva se posebna forma. Tako je za bračni ugovor potrebna notarska forma jer je odredbom člana 258. stav 2. Porodičnog zakona FBiH propisano da isprava (o ugovoru) bude notarski obrađena. Notarska obrada isprave prema članu 70. Zakona o notarima⁴⁴ znači da je isprava u cijelosti sačinjena od strane notara u skladu sa odredbama člana 74. do 89. tog zakona čime se dokazuju u ispravi unesene izjave, koje su ugovorene strane dale pred notarom i sa kojim su se svojim potpisima saglasile. Među pravne poslove za čiju punovažnost ovaj zakon propisuje notarsku obradu isprave spada i ugovor o reguliranju imovinskih odnosa između supružnika (član 73. stav 1. tačka 1. Zakona o notarima). Na ovaj ugovor primjenjuju se osim pravila obligacionog prava koja su naprijed pomenuta i ona o manama volje, zastupanju, ništavosti i rušljivosti i sl.

4. Predmet ugovora

Predmet bračnog ugovora jesu odnosi koji nastaju među bračnim partnerima povodom bračne stečevine kao suvlasničke imovine. Porodični zakon FBiH nije preuzeo ranija pravila⁴⁵ po kojima je bračna stečevina bila zajedničko vlasništvo supružnika na

⁴³ Radi se o izuzetku od pravila da se poslovna sposobnost stiče s navršenih 18 godina života. U vanparničnom postupku sud cijeni opravdanost razloga za sklapanje braka maloljetne osobe koja je navršila 16 godina života, nakon čega ona stiče tzv. sposobnost za sklapanje braka (emancipacija) koja je u tom slučaju pravno izjednačena sa poslovnom. Prestankom braka razvodom prije nastupanja punoljetstva, takva osoba ostaje poslovno sposobna.

⁴⁴ Zakon o notarima objavljen je u „Službenim novinama Federacije BiH“, br. 45/02.

⁴⁵ Raniji propisi koji su tretirali institut zajedničke imovine bračnih drugova bili su sadržani u Porodičnom zakonu SR Bosne i Hercegovine („Službeni list SRBiH“, br. 21/79 i 44/89), odnosno Republike Bosne i Hercegovine („Službeni list RBiH“, br. 6/94 i 13/94), čija je primjena prestala stupanjem na snagu Porodičnog zakona FBiH.

nepodijeljenim stvarima tako da njihov udio unaprijed nije bio određen, ali je bio odrediv, zavisno od doprinosa svakog od njih, pri čemu se vodilo računa ne samo o plaći i zaradi supružnika već i o pomoći jednog supružnika dugome, o radu u domaćinstvu i porodici, o brizi oko odgoja i podizanja djece, kao i o svakom drugom vidu rada i saradnje u upravljanju, održavanju i povećanju zajedničke imovine. Udio svakog supružnika u zajedničkoj imovini nije postojao ni kao idealni niti kao realni, već se utvrđivao njenom diobom (sporazumno ili u sudskom postupku). S obzirom na pravnu prirodu zajedničke imovine supružnika, prava i obaveze povodom te imovine bila su jednaka. Upravljanje i raspolaganje imovinom vršili su zajednički i sporazumno, a pravni posao kojim bi jedan supružnik otuđio ili opteretio zajedničku imovinu bez saglasnosti drugog, nije bio punovažan. Budući da se nije radilo o suvlasništvu, niti jedan od supružnika nije mogao raspolagati svojim udjelom za koji je smatrao da mu pripada, a u zemljišnoj knjizi, do momenta diobe, mogli su se upisivati kao vlasnici imovine sa neodređenim udjelima u istoj.

Iz odredbe člana 252. stav 2. Porodičnog zakona FBiH proizilazi da bračni ugovor može regulirati drugačiji, nejednaki obim, odnosno visinu suvlasničkih dijelova u bračnoj stečevini supružnika. Pošto su oni suvlasnici u bračnoj stečevini i kao takvi imaju ovlaštenje na suposjed i sukorištenje te imovine, bračnim ugovorom mogu odrediti da neke stvari iz bračne stečevine posjeduje i koristi jedan od supružnika, a druge da posjeduje i koristi drugi supružnik, odnosno da ta ovlaštenja vrše na neki drugi način. Nadalje, bračni ugovor može sadržavati sporazum supružnika o upravljanju stvarima koje čine bračnu stečevinu, između ostalog i odredbe o određivanju upravitelja imovine, davanju stvari iz bračne stečevine u zakup, zasnivanju hipoteke ili stvarne služnosti na istoj i slično. U odnosu na novčana sredstva koja će sačinjavati bračnu imovinu, supružnici mogu odrediti dio koji će trošiti za tekuće potrebe bračne zajednice, a ostatak da ostavljaju kao depozit. Isto tako, moguć je sporazum o investicijama u toku trajanja bračne zajednice, načinu upotrebe posebne imovine itd. Bračni ugovor može sadržavati i klauzulu o diobi bračne stečevine, vremenu i načinu diobe, ustupanju suvlasničkog dijela jednog supružnika drugom i isplati novčane naknade za ustupljeni dio. Moguće je da bračni ugovor sadrži i klauzule o međusobnim poklonima i vraćanju poklona za slučaj razvoda ili poništenja braka.

5. Sloboda ugovaranja u bračnom imovinskom režimu

Pitanje slobode ugovaranja u bračno-imovinskim odnosima zaslužuje posebnu pažnju. Načelo autonomije volje kod ugovaranja podrazumijeva da se ugovorne strane slobodno opredjeljuju na zaključenje nekog ugovora, za lice s kojim će ga zaključiti, za njegovu sadržinu, formu, modifikacije međusobnih prava i obaveza, te način prestanka pravnog posla. Međutim, sloboda ugovaranja, iako široko postavljena, nije ni apsolutna ni neograničena. Pravni poredak dopušta slobodu ugovornog uređenja odnosa, ali s druge strane predviđa i granicu do koje se ona može protezati. Ovo se može objasniti potrebom društva da dopusti i omogućiti slobodno ispoljavanje volje određenih subjekata, ali i da vodi računa o općim normama zajednice koje se ne mogu prepustiti individualnoj arbitrarnosti i proizvoljnosti. „Pravni i moralni poredak izraz je opće potrebe jedne pravnoorganizirane zajednice i služi kao garancija upravo individualnoj volji i njenom ispoljavanju. Zato i norme koje predstavljaju općeusvojena pravila ponašanja do stepena njihove imperativnosti, ne mogu biti narušene voljom stranaka. Te norme izražavaju opće i zajedničke interese, pa i interese samih ugovornih strana. Problem slobode volje uopće, pa i ugovorne slobode, nije u njenom odstranjenju, već u osjećanju mjere kako uskladiti zahtjeve sadržane u potrebi slobode individualne aktivnosti i neophodne potrebe za zaštitom općih intelektualnih materijalnih dobara jedne zajednice. Rješenje u ovom smislu ne može biti proizvoljno određeno od zakonodavca, već je uslovljeno stepenom razvoja društvene sredine i uticajem različitih nepravničkih činilaca. Različitost ovih činilaca je očigledna u različitim pravnim sistemima kao i granice kojima se obilježavaju polja slobode ugovaranja i slobode reguliranja spornih odnosa među strankama“.⁴⁶

Ograničenja slobode ugovaranja kod bračnih ugovora mogu se podijeliti na opća ograničenja, karakteristična za sve ugovore i posebna, koja proizilaze iz prirode ovih pravnih poslova. Opće ograničenje znači da je sloboda ugovaranja limitirana obavezom poštovanja prinudnih propisa, javnog poretka i dobrih običaja. Posebna ograničenja kod zaključenja bračnih ugovora odnose se na činjenicu da su porodični odnosi dominantno regulirani normama

⁴⁶ Petrović, Slobodan, (2006) „Sloboda uređivanja obveznih odnosa i javni poredak“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 56, Poseban broj, str. 401-424.

imperativnog karaktera, odnosno na činjenicu da je državna prisila mnogo prisutnija nego kod obligacionih odnosa, usljed čega su subjekti porodičnih odnosa u velikoj mjeri ograničeni u disponiranju svojom voljom pri zaključenju pravnih poslova međusobno. Bračni partneri ne mogu između sebe zaključiti ugovor koji je protivan prirodi njihovih ličnih i imovinskih odnosa, odnosno prirodi braka. Tako je u teoriji, ali i u praksi bilo zastupljeno stanovište po kojem se nedopuštenim smatrao ugovor o doživotnom izdržavanju zaključen između supružnika, jer iz prirode braka, ali i iz kogentnih odredaba našeg i uporednog pozitivnog prava proizilazi jasna zakonska obaveza izdržavanja između bračnih partnera, ako jedan od njih nema dovoljno sredstava za život ili ih ne može ostvariti iz svoje imovine, a nesposoban je za rad ili se ne može zaposliti (član 224. Porodičnog zakona FBiH).⁴⁷ Međutim, ima i stanovišta prema kojima ovakva zabrana dovodi u neravnopravan položaj supružnika primaoca izdržavanja u odnosu na svako drugo lice koje bi sa njim zaključilo ugovor. Naime, svaki drugi ugovornik mogao bi da na imovini primaoca izdržavanja stekne pravo vlasništva, a to pravo njegov bračni partner, zbog zabrane zaključenja ovog pravnog posla, ne bi mogao da ostvari. Jedan od razloga koji idu u prilog dopuštenosti zaključivanja ugovora o doživotnom izdržavanju među supružnicima jeste i to što se ovim ugovorom obezbjeđuje njega i pomoć licima koja imaju dovoljno imovinskih sredstava, a koja se prenose u vlasništvo davaoca izdržavanja, po pravilu, tek nakon smrti primaoca izdržavanja. Na temelju navedenih argumenata, kao i činjenice da Porodični zakon izričito ne zabranjuje zaključenje ovih ugovora među supružnicima, može se smatrati da se takvi ugovori ipak neće smatrati ništavnim ukoliko u konkretnom slučaju dođe do njihovog sklapanja. Pri preduzimanju pravnih poslova, osobe u braku moraju voditi računa o svojim, na zakonu zasnovanim, pravima i dužnostima, jer sama činjenica da između njih postoje lični i imovinski odnosi koje oni ne mogu mijenjati svojom voljom predstavlja ograničenje slobode ugovaranja.

⁴⁷ Mladenović, Marko, Porodično pravo, IP „Zavet“, Beograd, 1995, str. 186.

6. Prestanak bračnog ugovora

Kako je ranije pomenuto, bračni ugovor je izraz saglasne izjave volja ugovornih strana, tako da se u pogledu načina njegovog prestanka primjenjuju odredbe Zakona o obligacionim odnosima kojima se reguliraju pitanja prestanka dvostranih ugovora uopće.⁴⁸ Ovaj pravni posao može prestati sporazumom bračnih partnera, odnosno budućih supružnika. Kako je jedan od uslova za punovažnost ovog ugovora njegova pismena forma, postavlja se pitanje da li se taj uslov mora ispoštovati i kod prestanka ugovora. Članom 68. Zakona o obligacionim odnosima propisano je da formalni ugovori mogu biti raskinuti neformalnim sporazumom, izuzev ako je za određeni slučaj zakonom predviđeno nešto drugo, ili ako cilj zbog koga je propisana forma za zaključenje ugovora zahtijeva da raskidanje ugovora bude obavljeno u istoj formi. Prema tome, i bračni ugovor mogao bi biti raskinut neformalnim sporazumom ugovornih strana, osim u slučaju kad se ovaj pravni posao odnosi na nepokretnosti. Naime, iako Porodični zakon FBiH to eksplicitno ne propisuje, načelo publiciteta mora biti ispoštovano i kod bračnih ugovora koji se odnose na nepokretne stvari, a u cilju zaštite trećih savjesnih lica. Shodno tome, obavezno je konstatiranje ovakvog pravnog posla u zemljišnim knjigama kako bi treća lica bila upoznata sa imovinsko-pravnim statusom nekretnine koja je predmet bračnog ugovora. Da bi raskid ovakvih bračnih ugovora imao zemljišnoknjižno dejstvo, moraju se ispuniti svi formalni uslovi koji su bili neophodni za njihovo zaključenje.

Ugovornim stranama pripada i pravo da odredbama ugovora predvide situacije u kojima mogu jednostrano raskinuti pravni posao, čime bi se izbjegli sporovi o tome postoji li pravo na jednostrani raskid ili ne, odnosno sporovi o pravnim posljedicama takvog raskida. Prema članu 133. Zakona o obligacionim odnosima, ako poslije zaključenja ugovora nastupe okolnosti koje otežavaju ispunjenje obaveza jedne strane, ili ako se zbog takvih okolnosti ne može ispuniti svrha ugovora, a u oba slučaja je očigledno da ugovor više ne odgovara očekivanjima ugovornih strana i da bi takav ugovor bilo nepravično održati na snazi, strana kojoj je otežano ispunjenje obaveze može zahtijevati da se takav

⁴⁸ Odredbama članova od 124-139. Zakona o obligacionim odnosima propisani su načini i uslovi prestanka dvostranih ugovora zbog neispunjenja ugovorne obaveze i promijenjenih okolnosti.

ugovor raskine. Promijenjene okolnosti mogu da se odnose na promjenu visine prihoda bračnih partnera, rođenje djeteta, zakonsku obavezu jednog od supružnika da izdržava roditelje, i slično. Prilikom zaključenja ugovora stranke imaju u vidu određene okolnosti koje postoje u tom trenutku i u skladu s tim određuju elemente obaveza koje preuzimaju. Kad je riječ o obavezama koje dopijevaju neko vrijeme nakon zaključenja ugovora ili o obavezama sa trajnim, odnosno sukcesivnim prestacijama, prilikom zaključenja ugovora uzima se u obzir i predvidivi razvoj situacije u vezi sa okolnostima koje su bitne za sudbinu obaveza. Radi se o okolnostima koje se u pravilu nalaze izvan uticaja stranaka, a utiču na vrijednost njihovih obaveza ili na odnos vrijednosti uzajamnih prestacija, na način i uslove ispunjenja, na ostvarenje svrhe koju ugovor ima za stranke i sl. Ukoliko se od zaključenja ugovora do dospelosti ove okolnosti promijene na način koji bitno utiče na položaj neke od stranaka, ostvaren je temeljni uslov za primjenu odredaba o raskidu ugovora zbog promijenjenih okolnosti. Pri tome nije bitan ni izvor ni vrsta događaja koji je uzrokovao promjenu okolnosti. Stoga, Zakon o obligacionim odnosima ne navodi, čak ni primjera radi, događaje koji mogu dovesti do promjene okolnosti koja opravdava primjenu klauzule rebus sic standibus, što je sasvim opravdano. Naime, naglasak je na izmjeni okolnosti koje su postojale u trenutku zaključenja ugovora, odnosno na činjenici da stanje u trenutku ispunjenja nije ono koje je ugovorna strana u trenutku zaključenja ugovora razumno mogla očekivati, a ne na događaju koji ih je uzrokovao. Ovo posebno stoga što se promjena okolnosti može sastojati i u nenastupanju događaja koji se po redovnom toku stvari očekivao. U svakom slučaju, okolnosti se moraju promijeniti nakon zaključenja ugovora. Okolnosti koje su postojale u momentu zaključenja ugovora, bez obzira da li su stranci u konkretnom slučaju bile poznate, ne mogu biti osnova za primjenu pomenutih pravila Zakona o obligacionim odnosima.⁴⁹

Osim što može biti raskinut, ovaj pravni posao može se i poništiti iz razloga propisanih u članu 103. Zakona o obligacionim odnosima. Na osnovu ove odredbe proizilazi da bi bračni ugovor mogao biti poništen ukoliko nije sklopljen u formi propisanoj zakonom, ako sadrži odricanje jednog od supružnika od prava na

⁴⁹ Opširnije u: Petrić, Silvija, (2007), „Izmjena ili raskid ugovora zbog promijenjenih okolnosti prema novom Zakonu o obveznim odnosima“, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, v. 28, br. 1, str. 107-155.

izdržavanje ili se njime izigravaju zakonom definirane obaveze izdržavanja roditelja prema djeci, ako bi imao elemente zelenišnog ugovora. Mane volje, te nedopušten osnov bračnog ugovora, također su razlozi za njegove poništenje. Poništenje ugovora može tražiti i povjerilac čije je potraživanje dospjelo za isplatu, a njegov dužnik je nakon nastanka dužničkog odnosa zaključio bračni ugovor, čijim je odredbama onemogućio povjeriocu da naplati potraživanje.

Ukoliko dođe do prestanka braka (razvodom ili smrću supružnika), ovaj ugovor ne proizvodi pravno dejstvo u odnosu na buduća prava preuzeta ugovorom. Ali prenosiva imovinska prava koja proizilaze iz ovog pravnog posla prelaze na nasljednike preminulog supružnika, ili ih preuzimaju povjerioci radi naplate svojih potraživanja iz nekog prethodnog pravnog posla. Stupanjem na snagu tog budućeg pravnog posla nasljednici i povjerioci preminulog supružnika, koji svoja potraživanja nisu mogli da namire iz posebne imovine dužnika, gube pravo na namirenje prilikom diobe zajedničke imovine, što je posljedica pretvaranja ovog oblika imovine u posebnu imovinu bračnih partnera. Međutim, oni su ovlašteni da svoja prava ostvaruju u ostavinskom postupku.

7. Zaključci

Poimanje bračnog ugovora kao pravnog posla kojim bračni partneri mogu urediti svoje imovinsko-pravne odnose na način koji odstupa od zakonskog režima, temelji se na savremenom shvatanju institucije braka kao oblika svojevrsnog partnerstva među supružnicima. Povijesno, razlozi sklapanja ovakvih ugovora bili su različiti, uglavnom oslikavajući nastojanja bogatih pojedinaca da zaštite svoju imovinu od ekonomski slabijeg supružnika, ili pak da zaštite interese djece iz ranijeg braka. Vremenom, u svjetlu društveno-socijalnih promjena ka jačanju položaja žene u svim segmentima života, kad se i razvod braka počinje shvatati i prihvatati životnom činjenicom, značaj ugovornog reguliranja imovinskih odnosa supružnika uzima svoj puni zamah. Bračnim partnerima daje se mogućnost da slobodno definiraju ove odnose, da odrede uloge koje će svaki od njih u tom odnosu imati, čime je

pomjerena granica njihovog slobodnog disponiranja u oblasti za koju je karakterističan režim imperativnih zakonskih normi.⁵⁰

Kao jedno od najdelikatnijih postavlja se pitanje pravne prirode bračnog ugovora. Može li se taj pravni posao podvesti pod ugovore obligaciono-pravnog karaktera, ili se radi o specifičnom ugovoru porodičnog prava? Uslovi koji moraju postojati u momentu zaključenja ovog ugovora istovjetni su onima koji su neophodni za punovažnost ostalih ugovora građanskog prava, kao i uslovi za prestanak istog. Ono što bračni ugovor čini specifičnim, u prvom redu, jeste njegovo mjesto u normativnom sistemu. Za razliku od drugih obligaciono-pravnih ugovora reguliranih odredbama Zakona o obligacionim odnosima, bračni ugovor reguliran je odredbama Porodičnog zakona. Nadalje, krug lica koja ga mogu zaključiti sužen je samo na bračne partnere, aktualne ili buduće, a u pogledu vremena kad se taj ugovor može zaključiti, Zakon propisuje da to može biti prilikom sklapanja braka kao i bilo koje vrijeme u toku trajanja bračne zajednice. Posebnost ovog kontrakta jeste i kauza ugovorne obaveze. Dok je kod većine obligaciono-pravnih ugovora svrha obvezivanja ugovornih strana opredijeljena prvenstveno ekonomskim ciljem, razlog za preuzimanje obaveze kod zaključenja bračnog ugovora sadržan je u namjeri preciznog definiranja i razgraničenja imovinskih prava supružnika koja proizilaze iz bračnog odnosa, vođena sviješću o mogućnosti prestanka tog odnosa razvodom, čime bi se posredno pojačala sigurnost supružnika u braku.

I pored nesumnjivih prednosti ovog instituta, njegova primjena u praksi je, barem kod nas, zanemarljiva. Stoga bi trebalo raditi na osvještavanju budućih generacija u tom smislu, čime bi se dugoročno postigli pozitivni efekti, koji bi se naročito ogledali u predupređenju dugotrajnih, skupih i frustrirajućih parnica za podjelu bračne stečevine, te shodno tome i rasterećenju organa pravosudnog sistema u prilog načelima efikasnosti i ekonomičnosti sudskog postupka, a naročito u pojačanoj zaštiti interesa djece rođene u braku.

⁵⁰ Sanford N. Katz, (1998) „Marriage as Partnership“, Resarch paper No. 1998-01, Boston College Law School, p. 6.

LITERATURA

- Babić, I., (1990): *Komentar Porodičnog zakona*, Sarajevo: Službeni list SRBiH.
- Babić, I., (1961): *Porodično pravo*, Beograd: Službeni list SFRJ.
- Mladenović, M., (1995): *Porodično pravo*, Beograd: IP „Zavet“.
- Nikšić, S., (2006): *Kauza obveze i srodni instituti u poredbenom pravu*, Zagreb: Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu.
- Petrić, S., (2007): *Izmjena ili raskid ugovora zbog promijenjenih okolnosti prema novom Zakonu o obveznim odnosima*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Petrović, S., (2006): *Sloboda uređivanja obveznih odnosa i javni poredak*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Stojčević, D., (1985): *Rimsko privatno pravo*, Beograd: Savremena administracija, Beograd.
- Stanford N. Katz, (1998): *Marriage as Partnership*, Boston: Boston College Law School.
- Stanojević, O., (2000): *Rimsko pravo*, Sarajevo: Magistrat.
- Traljić, N., Bubić, S., (2004): *Porodično pravo, II izdanje*, Sarajevo: Magistrat.
- Zečević, E., (2005): *Porodičnopravni odnosi*, Sarajevo: Logos.
- Porodični zakon, „Službene novine Federacije BiH“, br. 35/05.
- Zakon o notarima, „Službene novine Federacije BiH“, br. 45/02.
- Zakon o obligacionim odnosima, „Službeni list RBiH“, br. 2/92, 13/93 i 13/94.
- Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima, „Službeni list SFRJ“, br. 43/82.

Osurti

Ikbal Cogo

DOPRINOS DR. VELJKE PAŠKVALINA (1926-2008) PROUČAVANJU PROŠLOSTI ZENICE

Sažetak

Ovaj kratki rad ima za cilj osvijetliti ulogu i značaj djela istaknutog bosanskohercegovačkog arheologa dr. Veljke Paškvalina, koji je jula ove godine preminuo u Sarajevu. Dr. Paškvalin je u svojoj, skoro, pedesetogodišnjoj stručnoj i naučnoj karijeri istraživao antičku historiju i arheologiju Bosne i Hercegovine pa time i Zenice.

Rad tretira upravo Paškvalinov doprinos istraživanju zeničke prošlosti antičkoga perioda arheološkim istraživanjima provedenim 1959. i 1968. godine te kasnijim sintetskim radovima o ilirskom plemenu Dezitijata, gdje je, između ostaloga, govorio i o zeničkom području. Kao izvor saznanja korištena je bibliografska građa (knjige, časopisi, članci) te arheološka i muzejska dokumentacija (inventarne knjige, fotografije, izvještaji).

Ključne riječi: arheologija, istraživanja, Zenica, arheološki nalazi, antika

* * *

U julu ove godine napustio nas je, jedan od posljednjih arheologa-istraživača starije generacije¹, doktor sc. Veljko Paškvalin. Iako nije bio rođeni Bosanac, skoro cijeli znanstveni opus izgradio je proučavajući probleme antičkog perioda na tlu Bosne i Hercegovine.

Rođen je 1926. godine u mjestu Betina, na otoku Murteru (R Hrvatska). Nakon završene osnovne škole i gimnazije, otišao je u Đakovo na studij teologije i filozofije, ali isti je napustio te diplomirao na studiju arheologije 1954. u Zagrebu. Po stjecanju diplome, došao je u BiH i počeo raditi kao kustos arheolog u

¹ Pod ovim pojmom podrazumijeva se generacija istraživača poput dr. E. Pašalića, akademika A. Benca, dr. Đ. Baslera, dr. I. Čremošnika, dr. I. Bojanovskog, akademika B. Čovića i dr. Z. Marića, koji su bili i ostali temeljne figure u istraživanju bosanskohercegovačke arheologije druge polovine XX stoljeća.

Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu, gdje je radio sve do 1992. godine.

Doktorirao je 1984. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu sa tezom *Sepulklarni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine*. Nažalost, ova obimna studija do danas nije integralno objavljena.

Osim rada u Zemaljskom muzeju, radio je i kao saradnik Centra za balkanološka istraživanja ANUBIH u Sarajevu te je bio član redakcije recentnog znanstvenog časopisa *Godišnjak*, koji izdaje Centar za balkanološka istraživanja ANUBIH.²

Zanimljivo je primjetiti da je dr. Paškvalin, u skoro 50 godina, koliko je bio prisutan u stručnoj i naučnoj javnosti i literaturi Bosne i Hercegovine³ ali i bivše Jugoslavije, svoje polje djelovanja uglavnom fokusirao na područje istraživanja ilirskih plemena antičkog doba i njihovog odnosa spram rimske uprave na tlu BiH te ostataka rimske materijalne kulture (vjerski kultovi, arhitektura, grobna mjesta i sl).

Posljednja veća bibliografska jedinica koju je objavio, jeste knjiga *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, štampana i promovirana u Sarajevu 2003. godine.

Antičke slike zeničke prošlosti

Kao kustosa i istraživača centralne bosanskohercegovačke muzejske institucije, angažirao ga je Fikret Ibrahimpašić⁴ da, kao šef arheološkog tima, provede sistematsko arheološko iskopavanje u okolini Zenice 1968. godine.

² Ove podatke sam dobio od kolegice M. Forić sa Balkanološkog instituta iz Sarajeva.

³ Prvi stručni rad pod nazivom *Nalaz sa gradine Hrvaci kod Banja Luke*, GZM BiH, N.s., sv. XII, objavljuje još daleke 1957. godine. Osim ovoga rada, Paškvalin je objavio desetine stručnih i naučnih radova koji su se ticali antičkih kultura na tlu BiH, potom organiziranja rimske uprave na ilirskoj teritoriji prvih stoljeća nove ere, potom rezultata istraživanja pojedinih epigrafskih, arhitektonskih i drugih nalaza širom BiH i dr.

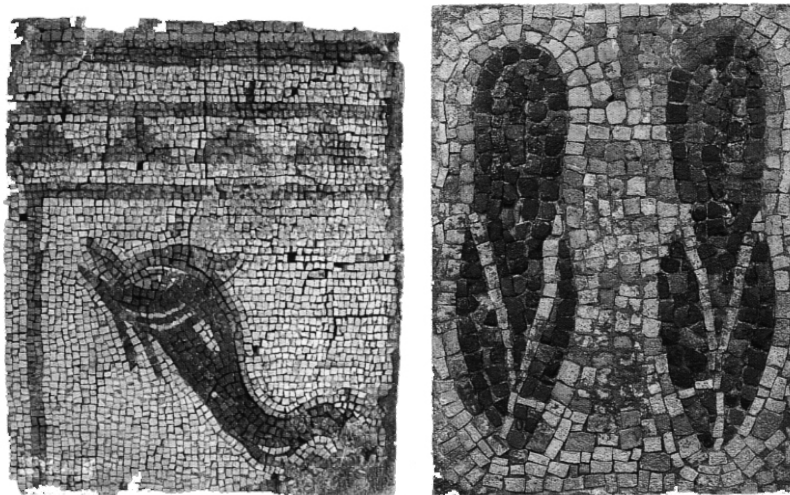
⁴ Fikret Ibrahimpašić (1927-1998) bio je prvi i dugogodišnji direktor Muzeja grada Zenice. Njegovom zaslugom Zenica je 1966. godine dobila Zavičajnu muzejsku zbirku koja je 1968. prerasla u Muzej grada Zenice. Godine 1970, otvorena je i prva stalna arheološka postavka sa depozima u prostoru današnje zgrade medrese. Upravo je materijal koji je iskopao i istražio V. Paškvalin postao dio arheološkoga fonda današnje stalne arheološke postavke, koju svi građani Zenice imaju priliku vidjeti od septembra 2007.

Prije ovih aktivnosti, dr. Paškvalin je 1959. godine u selu Stranjani kod Zenice obavio arheološko iskopavanje antičkih grobnica (pri čemu je otkrio dvije antičke grobnice na svod), a rezultate je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja.⁵

Nakon što su obezbjeđena finansijska sredstva i ekipiran stručni tim, počela su istraživanja terena u vremenu od augusta do septembra 1968. godine u selu Putovići, na udaljenosti oko 7 km od centra grada.

Tom prilikom, na lokalitetu **Dvorišta i Ograja**, lokalizirana je rimska terma sa pratećim arheološkim priložima. Prve rezultate Paškvalin je publikovao u recentnom beogradskom časopisu 1968. godine.⁶

Na istraživanom području, lokalizirana su tri arhitektonska objekta, koje je Paškvalin definirao kao objekti A, B i C.⁷

Dva od tri podna mozaika pronađena u Putovićima

Objekat C, dr. Paškvalin je definirao kao rimsku termu što je, veoma često, indikator da je na određenom prostoru (današnje

⁵ V. Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji BiH*, GZM BIH, N.s., arheologija, sv. XIV, Sarajevo 1959, str. 149-162.

⁶ Vidjeti V. Paškvalin, *Dvorišta-Ograja-rimske građevine u Putovićima kod Zenice*, Arheološki pregled br. 10, Beograd 1968, str. 158.

⁷ V. Paškvalin, *Antički nimfej u Putovićima kod Zenice*, GZM BIH, arheologija, N.s., knjiga XXXIV, Sarajevo 1979, str. 57.

naselje Putovići i šira okolica) postojalo neko veće antičko naselje – *municipij*.⁸

Na kraju svojih istraživanja, koja, nažalost, nikada nisu nastavljena, dr. Paškvalin je izveo i nekoliko zaključaka.

Konstatirao je da je na području današnjih Putovića bilo naselje i krajem željeznoga doba⁹, da postoji kontinuitet od nekoliko stoljeća života na tom području, zatim da je područje Zenice, s obzirom i na druge otkrivene antičke nalaze, bilo jedno od značajnijih centara antičkoga perioda, a da je život naselja u Putovićima prestao dolaskom Slavena krajem VI ili početkom VII stoljeća.

U radu koji je objavio 1990. godine¹⁰, Paškvalin je svoje teze proširio i na moguću pripadnost stanovništva u današnjim Putovićima i širem zeničkom području (prostor na kojem je živjelo ilirsko pleme Dezitijata) panonskom etničkom krugu, a zašta postoje elementi u arheološkom materijalu kao i u navodima antičkog historiografa Strabona u njegovom djelu *Geografija* (knj. VII, cap. 3).

Ipak, Paškvalin upozorava da se samo novim i sveobuhvatnijim arheološkim istraživanjima može pokušati znanstveno potvrditi Strabonova vijest i stanje materijalne kulture na terenu.

Neophodno je napomenuti da je prilikom istraživanja u području Putovića pronađeno i mnoštvo ulomaka rimske keramike (tu su i primjerci fine crvene keramike – *terra sigilata*), potom ulomci antičkoga stakla, fragmenti dekorativne arhitektonske plastike, potom dijelovi hipokausta, tri podna mozaika i dr.¹¹

⁸ V. Paškvalin, *Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice*, GZM BIH, N.s., sv.45, Sarajevo 1990, str. 69.

⁹ Ovu tvrdnju temeljio je na osnovu ostataka pronađene peći za topljenje rude i ulomaka keramike koji pripadaju mlađem željeznom dobu.

¹⁰ V. Paškvalin, *Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice*, GZM BIH, N.s., arheologija, knjiga 45, Sarajevo 1990, str. 35-92.

¹¹ Sav pronađeni materijal, kao i prateća dokumentacija, pohranjen i su u fundus Muzeja grada Zenice.

Kapitel i akroterij sa lokaliteta Putovići

Umjesto zaključka

Na kraju, možemo reći da je doprinos dr. Veljke Paškvalina za izučavanje bosanskohercegovačke antičke arheologije i historije bio izuzetno plodan i značajan.

To se dakako odnosi i na istraživanje zeničkog kraja u rimsko doba. I ne samo u smislu arheoloških i historijskih istraživanja i kasnijih interpretacija već i u razvijanju muzeologije i muzeografije.

Ne smije se zaboraviti da materijal, koji je Paškvalin pronašao, danas krasi vitrine stalne arheološke postavke zeničkog muzeja. Taj, danas muzejski materijal, stanovnicima Zenice prikazuje život ljudi u davna vremena i potvrđuje kontinuitet stanovanja na ovom području od antike do danas.

Možemo reći samo veliko hvala, i poželjeti da nove generacije arheologa nastave putem dr. sc. V. Paškvalina u otkrivanju nepoznatih stranica bosanskohercegovačke a posebno zeničke prošlosti.

IZVORI

Dokumentacija arheološke zbirke Muzeja grada Zenice

LITERATURA

Paškvalin, V., *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze Tih grobnih kamera na teritoriji BiH*, GZM BIH, N.s., sv. XIV, Sarajevo 1959.

Paškvalin, V., *Antički nimfej u Putovićima kod Zenice*, GZM BIH, N.s., sv. XXXIV, Sarajevo 1979.

Paškvalin, V., *Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice*, GZM BIH, N.s., sv. 45, Sarajevo 1990.

Summary

This short writing aims to represent the role and significance of work of distinguished Bosnian-Herzegovinian archaeologist Dr Veljko Paskvalin who passed away on July this year in Sarajevo.

Dr Paskvalin, in his fifty-year professional and scientific career, was researching antique history and archaeology of Bosnia and Herzegovina, and also Zenica itself.

This writing is about Paskvalins contribution to the research of history of Zenica in antique period and archaeological excavations in 1959. and 1968., and later synthetic works on Illyrian tribe of Daesitiates, in which, among all, he writes about Zenica region. Bibliographic units (books, magazines, articles) with archaeological documentation and museum documentation were used as reference.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	5
PEDAGOŠKE TEME	
<i>Refik Čatić & Almira Sarvan</i>	
KOOPERATIVNO UČENJE U NASTAVI PRIRODE I DRUŠTVA ...	11
<i>Amel Alić</i>	
RELACIJE IZMEĐU OBITELJSKIH ODNOSA I PREFERIRANJA VRIJEDNOSNIH ORIJENTACIJA.....	47
<i>Izet Pehlić</i>	
ISPITIVANJE VARIJABLI KOJE BITNO DETERMINIRAJU ŠKOLSKI USPJEH.....	71
<i>Vahdeta Čatić & Amela Mrkonjić</i>	
ODNOS ADOLESCENATA PREMA RODITELJIMA	95
<i>Mirjana Mađarević</i>	
TJELESNI I ZDRAVSTVENI ODGOJ U DEVETOGODIŠNJEM ODGOJU I OBRAZOVANJU	115
KOMUNIKOLOGIJA	
<i>Damir Kukić</i>	
POLITIČKE I MEDIJSKE (DIS)FUNKCIJE	139
<i>Amela Ćurković & Vesna Salaj</i>	
ZNAČAJ I ULOGA PRAKTIČARA U TEORIJI ODNOSA S JAVNOSTIMA	149
FILOLOGIJA	
<i>Hazema Ništović</i>	
METODE I POSTUPCI RADA U NASTAVI OSNOVA ČITANJA I PISANJA	187
<i>Memnuna Hasanica</i>	
PREFIKSALNO-SUFIKSALNI OBRAZAC TVORBE GLAGOLA U NJEMAČKOM I B/H/S JEZIKU	205

Adnan Kadrić

PRILOG KONCEPTUALNOJ LEKSIKOGRAFIJI U BOSNI U
OSMANSKOM PERIODU (1463-1878)..... 213

Muhamed Arnaut

OBLICI IZRAŽAVANJA U KULTURI GOVORA 229

Edina Solak

STRUKTURALNE OSOBITOSTI, JEZIK I STIL VAKUFNAME 245

Alica Arnaut

UZROK KAO GRANIČNA KATEGORIJA..... 255

Zenaida Meco

KONCEPTUALNA ANALIZA SMRTI NA PRIMJERU PJESME
MODRA RIJEKA MAK DIZDARA..... 261

Amina Pehlić

POLOŽAJ ENKLITIKA U BOSANSKOM JEZIKU..... 269

FILOZOFIJA, KULTURA, UMJETNOST

Željko Škuljević

KIRENSKA EPISTEMOLOGIJA 281

Spahija Kozlić

KRITIKA MODERNE KAO KRITIKA ŽIVOTNOG STILA..... 293

Bernard Harbaš

OD RAZDJELOVLJENE DO GLOBALNE ZAJEDNICE ILI O
(RAZ)OGRAĐIVANJU MONOTEIZMA 313

Faruk Kozić

ZAJEDNIŠTVO KAO PRINCIP RELIGIJA..... 321

Indira Meškić

MUZIČKA DJELATNOST FRANJEVACA 339

Muris Bajramović

POSTMODERNISTIČKI ROMAN U BOSNI I HERCEGOVINI 359

Ibnel Ramić

PLATONOV ODNOS PREMA PJESNIŠTVU U DRŽAVI 375

HISTORIJA MATEMATIKE

Dževad Zečić

RAZVOJ MATEMATIKE U BOSNI I HERCEGOVINI 393

Amir Suljić

ZLATNI REZ KAO STRUKTURNI ELEMENAT ESTETSKOG
ODGOJA 413

PRAVA DJETETA

Emina Huseinspahić

KONVENCIJA O PRAVIMA DJETETA – IZVOR PRAVA DJETETA I
PRAVNI OSNOV ZA ZAŠTITU DJECE OD NASILJA 423

Duraković Adnan

NEKI ASPEKTI PROBLEMA PRIKUPLJANJA SAZNANJA
VEZANIH ZA EKSPLOATACIJU I NASILJE NAD DJECOM I
MLADIMA 431

Nezir Pivić

MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA S POSEBNIM OSVRTOM NA
STANJE U ZE-DO KANTONU 449

Aida Džaferović

INSTITUT BRAČNOG UGOVORA U PORODIČNOM PRAVU
FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE..... 463

OSVRTI

Ikbal Cogo

DOPRINOS DR. VELJKE PAŠKVALINA (1926-2008)
PROUČAVANJU PROŠLOSTI ZENICE 481